THE BOOK WAS DRENCHED

TEXT LITE WITHIN THE BOOK ONLY

UNIVERSAL
LIBRARY
OU_206207
UNIVERSAL
LIBRARY

ఓమ్

తైత్తిరీయ యాజుష ప్రాతిశాఖ్యమ్

"వైదికాభరణమ్" "త్రిభాష్యరత్నమ్"

ఇతి వ్యాఖ్యాద్వయ సహితమ్

స్వరావధాన - అక్షరావధాన లక్షణసహితంచ

మహావిద్వద్భిః జ్యోతిషరత్నం వే॥ నరహరిశాస్త్రిభిః శోధితం

(శ్రీ మైసూర్ మహారాజస్థాన బుుత్విగ్బ్రహ్మ శ్రీనివాస జ్యోతిషిక

ప్రియ పాత్రేణ

గోమఠం శ్రీనివాస జ్యోతిషికేన

ప్రథమవారం ముద్రాపితో భగవత్ప్రీత్యై భూయాత్

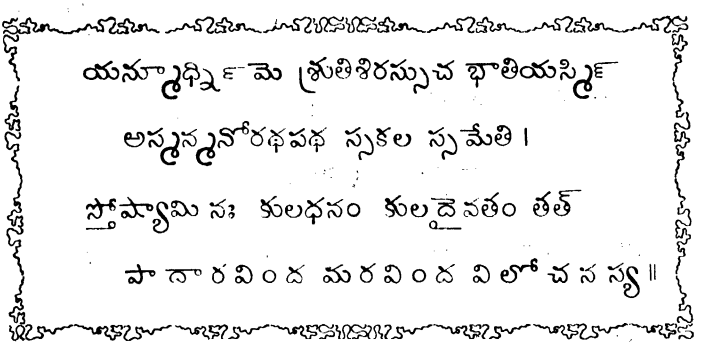
ప్రజోత్పత్త్యా పాఠశుద్ధ పచ్చమ్యాం.

౧౯౩౧

4-50

Copy Right Reserved.

వెల రూ. 4॥

పుస్తకములు దొరకబడు విలాసకర్తృమము :

గోమఠం శ్రీనివాస జోస్యర్ అండ్ సన్స్
మైసూరు.

BANGALORE CITY.
Printed, the latter portion, at
THE MODI POWER PRINTING WORKS.
1931

శ్రీః

పూజ్యులైన విద్వద్వర్యులసన్నిధిలో విన్నపము.

తైత్తిరీయ యజుఃప్రాతిశాఖ్యమును పంపుటకు బహుకాలాత్ తమలోకొందరు ప్రాస్తూ ఉంటిరి ; గనుక ఆగ్రంథమును, 'వైదికాభరణం' 'త్రిభాష్యరత్న' మనే రెండు గొప్ప వ్యాఖ్యానములతో ముద్రించి ఇపుడు బ్రాహ్మణుల ఉపయోగార్థం సిద్ధమైనది. ఇందులోనే 'స్వరావధానక్రమము,' 'అక్షరావధానక్రమము' అనే రెండు అపూర్వ లక్షణగ్రంథములును గూడా ముద్రించి చేర్చినాము. గ్రంథము యొక్క పత్రులు మితముగా నున్నవి. గనుక అక్కరగల మహానీయులు శీఘ్రముతో తెప్పించుకొని ఉపయోగించి సంతసించ గలరు. ఇందుకు వెల రూ॥ ర—ం—ం. ఈమూల్యమును ముందుగా పంపువారలకు తపాల్ ఖర్చులేక గ్రంథము పంపబడును.

ఈ నియమము ఇదిమొదలు ఒక సంవత్సరాన్తం వరకుమాత్రం. అనంతరం వెలయెక్కును. తపాల్ చార్జూ గూడా చేయును.

చిరస్థం.

గోమఠం శ్రీనివాసభట్టర్ అండ్ సన్స్
మైసూర్ రాజధాని.

శ్రీ:

మైసూరు రాజధానిలో దొరకబడు నీ జగద్విఖ్యాతంబులైన తైత్తిరీయ యజుర్వేద గ్రంథములు మంచి దివ్యతరమైన ఆంధ్రాక్షరములతో సస్వరముగా శుభ్రమైన దళసరి కాగితముల పైన ముద్రింపబడి దట్టమైన బైండు చేయబడినవి:

		రూ.	అ.
౧.	తైత్తిరీయ యజుఃప్రాతిశాఖ్యము, "వైదికాభరణం" "త్రిభాష్యరత్న"మనె వ్యాఖ్యాద్వయ సహితం, స్వరావధాన క్షరావధాన సహితంచ,	౪	౦
౨.	యజుస్సంహితా మొదటి ౪ కాండములు మాత్రం,	౫	౦
౩.	తైత్తిమ మూడుకాండములు, పాణినీయ శిక్షతోనూ శాన్తిపాఠముతోనూ గూడినవి,	౪	౦
౪.	బ్రాహ్మణం (పరాయతం) ౨౮ పన్నములు,	౬	౦
౫.	ఆరణ్యకోపనిషత్, మన్త్రిపన్నసహితం,	౩	౦
౬.	సంహితాకాండముల పదపాఠము మాత్రం,	౨	౦
౭.	తైత్తిమ ౫, ౬, ౭ కాండముల పదం,	౨	౦
౮.	మహాన్యాసాది, అనేకానేక ఉపయుక్తవిషయములగలది,	౩	౦
౯.	ఉదకశాన్త్యాది పుణ్యాహవాచనం, స్వస్తివాచనం, క్రమం, ఘనం, మంగళాతిక పనసలు వగైరా గలది,	౩	౦
౧౦.	పంచాశదనుక్రమణికా, వరసగాను అకారాదిగాను ౨౪ పన్నములలోనున్న పనసల ఆద్యక్షరములు,	౧	౮

		రూ. అ.
౧౧.	లక్షణత్రయం, సప్తలక్షణి, షడ్విగ్ంశతి సూత్రం, సవ్యాఖ్యాజటామణి చేరిన గ్రంథం,	౧ ౦
౧౨.	నృసింహ ప్రయోగ పారిజాతం (ఋగ్వేదీయం) షోడశ కర్మకాణ్డం సస్వరమన్త్రికం, ౧౩౩౬ పుట ముల ౨ వాల్యూంలు	౭ ౦
౧౩.	ఉత్తర చంపు రామాయణం,	౦ ౬

పైన కనపరచిన వెలలు ఇది మొదలు ఒక సంవత్సరాంతం: తతఃపరం వెలలు ఎక్కించబడును.

విషయానుక్రమణికా

పుటం

ప్రథమాధ్యాయః :—వర్ణసమామ్నాయ, అపసర్గాః, వర్ణనామధేయాని, పరిభాషాః, హ్రస్వదీర్ఘప్లుతాః, ఉదాత్తాది స్వరాః, ఇజ్ఝ్రాది లక్షణం, అపృక్తలక్షణం, పరిభాషాః. 3

ద్వితీయాధ్యాయః :—వర్ణోత్పత్తిప్రకారః, స్వరోచ్చారణం, అనునాసికస్వరూపం, స్వరవ్యఞ్జనభేదాః, స్పర్శోచ్చారణం, అన్తస్థోచ్చారణం, ఊష్మోచ్చారణం, విసర్జనీయానునాసిక స్థానాని. ౫౭

తృతీయాధ్యాయః :—దీర్ఘాకారస్యహ్రస్వత్వం, ఈకారస్యతీకారస్యచ. ౮౧

పుటం

చతుర్థాధ్యాయః :—ప్రగ్రహ నిరూపణం. ౯౫

పంచమాధ్యాయః :—సంహితా విషయత్వం, ప్రకృతి స్వరూపం, విధిప్రవృత్తిః, శకారాగమవిధిః, దకారాగమః, అరాదేశ విధిః, రేఫషాదేశ విధిః, మకారాది లోపవిధిః, పదాన్తే శాద్యాదేశః, అనునాసిక విధిః, కకార తకారాగమ విధిః, ఛకారాదేశః, చతుర్థాదేశ విధిః. ౧—౨౩

షష్ఠాధ్యాయః :—షాదేశవిధిః, తదపవాదః, సాదేశవిధిః. ౧౮—౨

సప్తమాధ్యాయః :—ణత్వవిధిః, టకాదేశవిధిః, ణత్వనిషేధః. ౧౫౧౧

అష్టమాధ్యాయః :—అన్తనూదేశః, రేఫాదేశవిధిః, విసర్జనీయ లోపవిధిః, సత్వ షత్వ విధిః. ౧౫౯

నవమాధ్యాయః :—విసర్జనీయ లోపవిధిః, అయవాద్యాదేశ విధిః, నకారాగమః, జనకారద్విత్వం. ౧౭౮

దశమాధ్యాయః :—స్వరసన్ధిః, అదాత్తాదివ్యత్యయః, ఆకారస్య ప్రకృతి భావః, అకారాకారయోర్లోపః, యణాదేశసన్ధిః, ఈకారస్య ప్రకృతి భావః, యవకార లోపః, ప్రకృతి భావః, ౧౯ 3

ఏకాదశాధ్యాయః :—అకారస్య లోపవిధిః, లోపాభావః, మతాస్వర కథనం. —౨౦౫

ద్వాదశాధ్యాయః :—అకారస్య లోపాలోపౌ, సన్ధిమిశ్రస్వర భేదః. —౨౨౨

త్రయోదశాధ్యాయః :—మకారస్య లోపాలోపౌ, సస్యణత్వ విధిః, ళస్యడాదేశః. —౨౩౨

పుటం

చతుర్దశాధ్యాయః :—ద్వీత్వవిధిః, ఆగమవిధిః, భీష్మస్య
ద్వితీయాదేశః, మతాన్తరం, స్వరితాది విధిః. ౨౪౪

పంచదశాధ్యాయః :—అనుస్వారవిధిః, అనునాసికవిధిః, ఏకయమ
విధిః. ౨౬౯

షోడశాధ్యాయః :—పదమధ్యోష్మభ్యః పూర్వం అనుస్వా
రాగమవిధిః. ౨౭౪

సప్తదశాధ్యాయః :—తీవ్రతరాద్యానునాసికభేదః, దృఢ ప్రయ
త్నతర విధిః, ఉచ్చారణ ప్రకారః. ౨౯౪

అష్టాదశాధ్యాయః :—ప్రణవోచ్చారణ నిరూపణం. ౩౯౨

ఏకోనవింశాధ్యాయః :—విక్రమస్వరూపం, కమ్ప విధిః. ౩౦౨

వింశాధ్యాయః :—శ్లేషాది నిరూపణం, తేషాముచ్చారణ
క్రమః. ౩౦౬

ఏకవింశాధ్యాయః :—అజ్ఞసంహితా విధిః, ప్రచయస్వరూపం,
యమనాసిక్య స్వరభక్తిప్రకారః. ౩౧౩

ద్వావింశాధ్యాయః :—వర్ణానిత్యత్వ నివచనం, పారిభాషిక
శబ్దవివరణం, అవ్యక్తోకారాది విధిః, మన్ద్రాదిస్థానాని, విరామ
స్వరూపం, గురులఘు ప్రకారః. ౩౨౭

త్రయోవింశాధ్యాయః :—వర్ణవిశేషోత్పత్తిః, వాచస్థానాని,
కుష్మాదిస్వర నిరూపణం, ఆహ్వారక స్వరోచ్చారణం. ౩౩౮

చతుర్వింశాధ్యాయః :—సంహితాచతుష్టయస్వరూపం, వేదా
ధ్యేతృవిజ్ఞేయ విషయాః. ౩౪౯

స్వరావధానవిధిః. ౩౫౬

అక్షరావధానవిధిః. ౩౫౬

అశుద్ధ సంశోధనం. ౩౫౭

శ్రీః

శ్రీమతే రామానుజాయనమః

శ్రీవేఙ్కటాచలాధీశం శ్రియాఽధ్యాసితవక్షసమ్ ।
శ్రితచేతనమన్దారం శ్రీనివాసమహం భజే ॥

శ్రీమత్ శ్రీ పాటరాచార్యగురోః పాదామ్బుజద్వయమ్ ।
నృసింహపణ్డితానాం చ ప్రణమామి ధృతాంజలిః ॥

శ్రీ శ్రీనివాసం శేషాద్రినిలయం జగతాం పతిమ్ ।
భక్తాతిభఞ్జనం దేవం భక్తాభీష్టప్రదాయకమ్ ॥

శరణ్యం సర్వజగతాం శ్రీభూనీళాసఖం హరిమ్ ।
ప్రార్థయేఽహం సమగ్రస్య గ్రన్థస్య గ్రాహ్యసాప్తయే ॥

సర్వహేయప్రత్యనీకస్సర్వకల్యాణికః పుమాన్ ।
సర్వవేదాన్తతత్త్వార్థశ్శ్రీమన్నారాయణోఽక్షరః ॥

సమగ్రాం యాజుషీం శాఖాం సంహితారణ్యకాత్మికామ్।
సబ్రాహ్మణాం చ సుస్పష్టం సర్వేషాణాం త్రింశతః పురా॥

తత స్తత్సంహితాయాశ్చ పదపాఠం స్ఫుటాక్షరమ్ ।
సవేష్టనం సస్వరాఙ్కం విద్వజ్జనమనోహరమ్ ॥

స్వచ్ఛేషు స్థూలపత్రేషు స్ఫురన్మక్తాఫలోపమైః ।
దివ్యైరాన్ధ్రాక్షరైర్నూతనైర్దిక్ష్వప్రహృతోషకారకైః॥

వైదికానాం వేదవిద్యాప్రతిపత్తూనాం విశేషతః ।

సాకర్యోత్పాదనార్థాయ పఠనేఽధ్యాపనేఽపి చ ॥

కృపయాఽముద్రాపయద్యో యన్మఖేనాష్యపౌరుషీమ్ ।
స్వయం స భగవానేవ మైసూర్నగరవాసినః ॥

శ్రీమన్మహారాజకీయబుత్పిజ్మండలపతిఃనః ।
తస్య ద్వారా శ్రీనివాసదేవజ్ఞస్యైవ ధీమతః ॥

ప్రాచీనం ప్రాతిశాఖ్యాఖ్యం సమగ్రం వేదలక్షణమ్ ।
వైదికాభరణేనాపి త్రిభాష్యమణినా తథా ।

వ్యాఖ్యానయుగ్మసంయుక్తం ముద్రాపయితుమాశువై ॥
వైదికోజ్జీవనార్థాయ దేవః ప్రక్రమతే స్వయమ్ ॥

శ్రీవేఙ్కటాద్రినిలయః కమలాకాముకపురాణ ।
అభ్యుదయవిభూతినఃతరజ్జయతుమఙ్గళమ్ ॥ ✳ ॥

నారాయణాచలోత్తుఙ్గ శృఙ్గశృఙ్గారమూర్తయే ।
రామానుజార్యపుత్రాయ సమ్పత్పుత్రాయమఙ్గలమ్ ॥✳॥

శ్రీ:

శ్రీరస్తు నిర్విఘ్నమస్తు

హరిః ఓమ్

—o—

తైత్తిరీయప్రాతిశాఖ్యమ్

గార్గ్యగోపాలయజ్వవిరచితవైదికాభరణాఖ్యవ్యాఖ్యయా సోమ-
ర్యవిరచితత్రిభాష్యరత్నాఖ్యవ్యాఖ్యయా చ సహితమ్.

వైదికాభరణవ్యాఖ్యాప్రారంభః.

ప్రథమ సూత్రం—అథ ప్రణవసమామ్నాయః॥ ౧ ॥

ప్రణమ్య సాఙ్గమామ్నాయమాచార్యాంశ్చ ప్రణీయతే।
వ్యాఖ్యానం ప్రాతిశాఖ్యస్య గార్గ్యగోపాలయజ్వనా॥
అర్థర్క్షేత్ర్యాశ్రయగుణైః పూర్వశాస్త్రార్ణవోద్ధృతైః।
రచితం ధారయత్వేతద్వైదికాభరణం బుధాః॥

అథ కిమర్థం ప్రాతిశాఖ్యం నామ లక్షణం ప్రణీయతే? తదు-
చ్యతే—"గురుత్వం లఘుతా సామ్యం" ఇత్యాది "సర్వం తువిజ్ఞే-
యం" ఇతి వక్ష్యతి। తచ్చవిజ్ఞానే పఠక్రమవిశేషాద్యనవగమాదాచా-
ర్యత్వాసిద్ధిః। తదసిద్ధావధ్యయనాద్యసిద్ధిః। న చ లిఖితపాఠాదినా వే-
దోఽధిగన్తవ్యః. 'తస్మాత్స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్యః' ఇతి శ్రుతేః।

తస్మాత్ "గురుత్వం లఘుతా" ఇత్యాదీనాం విజ్ఞానాయేదం శాస్త్రం ప్రణీయతే, తద్విజ్ఞానే సత్యాచార్యత్వయోగ్యతాపత్త్యాఽధ్యయనాద్యుపపత్తిరితి॥ నను నైతదస్తి ప్రయోజనమ్ । తథాహి—

గురులఘ్వాదివిజ్ఞానం నాస్యారమ్భప్రయోజనమ్ ।
ఉక్తం తత్సర్వమన్యేషు శిక్షావ్యాకరణేషు యత్ ॥

యదత్ర విజ్ఞేయతయోపక్ష్యతే "గురుత్వం లఘుతా సామ్యం" ఇత్యాది తత్సర్వం వేదాఙ్గతయా ప్రాప్తేషు శిక్షావ్యాకరణేష్వపదిష్టమేవ । అతో న తద్విజ్ఞానార్థం ప్రాతిశాఖ్యమారమ్భణీయమితి।

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే—

వికల్పభాజాం శాస్త్రాణామపి దృష్టానుసర్తినామ్ ।
తత్తచ్ఛాఖావిశేషేషు వ్యవస్థార్థమిదం స్మృతమ్ ॥

యద్యపి 'గురుత్వం లఘుతా సామ్యమ్' ఇత్యాది విజ్ఞేయం సర్వం శిక్షాయాం వ్యాకరణేష్వపదిష్టమేవ తథాఽపి తత్తత్ర సముగ్రహం విప్రకీర్ణత్వాద్విషయవిభాగానవగమాత్ విశేషతోఽనుపదేశాచ్చ । తథాహి—సన్తి తావన్నవ వ్యాకరణాని లౌకికవైదికశబ్దసాధారణాని । తత్ర యాని కార్యాణి ఛన్దోమాత్రవిషయాణి పశ్యన్తే తాన్యపి ప్రాయశః సర్వవేదశాఖాసాధారణాని భవన్తి । తత్ర యే కార్యవికల్పాః "స్వరితో వాఽనుదాత్తే పదాదౌ" ఇత్యేవమాదయః తే ఛన్దసి సర్వేషు స్వరవిషయేషు నతుల్యం ప్రవర్తన్తే భాషాయామివ, కిన్తు విషయభేదాత్ వ్యవతిష్ఠన్తే। అథ యే నిత్యాః కార్యవిధయః

తేఽపిచ్ఛన్దసి వైకల్పికా భవన్తి, "సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్తే" ఇతి స్మరణాత్ । యే త్వనియతవిషయా ఏవ విధయో "బహులం ఛన్దసి" ఇతి, తేషాం వ్యక్తం విషయవిభాగస్య దుష్కరత్వమ్ । తథా "వ్యత్యయో బహులమ్" "దృష్టానువిధిశ్ఛన్దసి" ఇత్యాదౌ కార్యస్వరూపమపి దుర్గ్రహం కిముత విషయవిభాగః। ఎవం శిష్టేష్వపి క్వచిత్క్వచిత్ లోకవేదసాధారణా అపదేశా భవన్తి,

అష్టషష్టిం పఠన్త్యేకే చతుష్షష్టిమథాపరే ।
ఇత్యేవమాదయః । తథా—
నిత్యేఽభినిహతశ్చైవ ప్రేక్షాః ప్రశ్లిష్ట ఎవ చ ।
ఏతే స్వారాః ప్రకమ్పన్తే యత్రోచ్చస్వరితోదయాః ॥

ఇత్యాదివిధీనాం విషయవిభాగో నావగమ్యతే । యద్యప్యవిగీతశిష్టానుసారేణ కేషాం చిద్విధీనాం శక్యో విషయవిభాగః ప్రతిభాతి, తథాఽప్యసౌ సర్వేషాం శక్యః । అపిచ-అప్యతేవ నియమాతిక్రమాదృషయో న జాయన్తే। న చానృషిస్స్వార్షాణి లక్ష్యాణి లక్షణాని చ శక్నోతి సమ్యగధిగన్తుం, కా కథా తద్వ్యవస్థాపనాయామ్ । న చైకశాఖాధ్యాయినోఽపి తదేతద్విషయలక్షణవివేకముఖేన తత్స్వరూపనిర్ణయక్ష్మస్య ఇతి వాచ్యమ్, అతద్వ్యావృత్తిరూపానవగతౌ తన్నిర్ణయాయోగాత్ అతద్రూపానవగతౌ వ్యావృత్త్యవగమాయోగాచ్చ । తథాచ భగవానక్షపాదః—'విమృశ్య పక్షప్రతిపక్షాభ్యానుస్థావధారణం నిర్ణయః' ఇతి । తదేతద్విద్వాంసః పరమకారుణికా మహర్షయః ప్రతిశాఖం వ్యవస్థితానాం శిష్టవ్యాకరణోపదిష్టకార్యాణాం విస్పష్టోపదేశాని లక్షణాని ప్రణయన్తి స్మ। తన్నా-

న్తరీయకతయా తు తత్రతత్ర స్పష్టోపదిష్టాన్యపి కార్యాణ్యనుపన్యస్తే। తాని ప్రాతిశాఖ్యానీత్యాఖ్యాయన్తే । తద్వశాత్తు కార్యవిశేషాణాం శాఖావిశేషేషు వ్యవస్థా సుగమా సమ్పద్యతే॥

యద్యేవం 'దీధీవేవీటామ్' 'షష్ఠీయుక్తశ్ఛన్దసి వా' ఇత్యాదీన్యపి ఛాన్దసకార్యాణ్యత్రావశ్యవాచ్యాని । అత్రోచ్యతే—

న చ శాఖావిశేషస్థం కార్యం వాచ్యమిహాఖిలమ్ ।
యస్మాద్వ్యవస్థా శేషస్య వేద్యా కతిపయోక్తితః ॥

నఖలు శాఖావిశేషవ్యవస్థితాని సర్వాణి ఛాన్దసకార్యాణి వక్తవ్యానీత్యస్తి నియమః। అపితు బోధయితవ్యానీత్యేవ।తత్ర కతిపయేనూపదిష్టేషు అవశిష్టానామపి తద్వశేన వ్యవస్థా శక్యతేఽవగన్తుమ్ । తథాహి—

సంహితా తత్పదాధ్యాయః క్రమాధ్యాయ ఇతి త్రిధా ।
ప్రసిద్ధోఽస్య సమామ్నాయో విషయో వక్ష్యతే తతః ॥
వ్యవస్థితేషు కార్యేషు తద్వ్యుత్పిప్సిహ కేషుచిత్ ।
కార్యాన్తరాణాం తన్మూలా వ్యవస్థా సుగమా భవేత్॥

యద్యప్యాత్రేయోపక్రమాత్పదక్లృప్తేః పూర్వం అస్మత్సంహితైకరూపేవ సమామ్నాతా, తథాఽప్యర్థసమ్ప్రత్యయాద్యర్థం ఆత్రేయేణ యదా పదాధ్యాయః ప్రవర్తితః తదసంమోహార్థం క్రమాధ్యాయశ్చ, తదా ప్రభృతి స్వరూపేణ పదాత్మనా క్రమాత్మనా చేతి త్రిధా సమామ్నాయతే। న ఖలు త్రిధా సమామ్నాయోఽస్య శాస్త్రస్య విషయ ఇతి శాస్త్రీ వక్ష్యతి దర్శయిష్యతి —"పఠక్రమవిశేషజ్ఞైః"

ఇతి। తత్రానేన లక్షణేన సమామ్నానసిద్ధపదరూపే సంహితారూపే చ సువిజ్ఞాతే వ్యుత్పత్తిగమ్యార్థానురూపః ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగో రూపవిశేషానుగుణః కార్యవిశేషయోగశ్చ శిక్షావ్యాకరణోపదిష్టస్సుగమస్సమ్పద్యతే। తథా చేదం లక్షణం సంహితాతత్పదరూపనిర్ణయముఖేన ఇహానుక్తానామపి కార్యాణాం వ్యవస్థాం బోధయతీతి శాఖావిశేషాత్మకలక్ష్యాణాం శిక్షావ్యాకరణాత్మకలక్షణానాం చ సజ్జుటనార్థమారమ్భణీయమితి సిద్ధమ్॥

తస్మాత్తత్తత్సమామ్నాయే ప్రాతిశాఖ్యావిరోధతః।
కార్యం సర్వం వ్యవస్థాప్యం శిక్షావ్యాకరణోదితమ్॥

అత్ర ప్రథమాధ్యాయే సంజ్ఞాపరిభాషమారభ్యతే। తత్రాదౌ వర్ణసమామ్నాయస్యైవ విషయతయా ప్రస్తూయతే—

అథ వర్ణసమామ్నాయః అధీత్యయం శబ్దోఽధికారార్థః ప్రయుజ్యతే, నానన్తర్యార్థం। కుతః? "తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్యాధికారకాసంధారకాః" ఇతి పరిభాషణాత్, తస్యాత్రానుపపత్త్యభావాత్ వర్ణ్యన్తే వ్యక్తం ధ్వన్యన్త ఇతి వర్ణా అకారాదయః సమిత్యుపసర్గస్సహత్వం ద్యోతయతి। ఆమ్నానమభ్యాసః। యత్ర సముదితానామభ్యాసః క్రియతే స సమామ్నాయః। అత్ర మర్యాదాయామిత్యయుక్తం, క్రియాయోగినస్తస్య మర్యాదార్థత్వాసమ్భవాత్। వర్ణానాం సమామ్నాయ ఇతి షష్ఠీసమాసః। సోఽధికృతో వేదితవ్యః। కేషాం వర్ణానామ్? యేఽస్మత్సాన్నధ్యాయన్తినా కియన్తస్తే వర్ణాః, కశ్చ తేషాం క్రమః? తదుచ్యతే—

స్వరాస్సవర్ణాస్తథాఽన్తస్థాస్తూష్మాణశ్చాథ దర్శితాః ।
విసర్గానుస్వారజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయాశ్చ నాసిక్యాః పఞ్చ చోదితాః ॥

ఇహ ఖలు "షోడశాదితస్స్వరాః" ఇతి పఞ్చభిస్సూత్రైరకారాదిహకారాన్తా ఏకపఞ్చాశద్వర్ణా గణశో నిర్దిష్టాః, "ఊష్మవిసర్జనీయ" ఇతి విసర్జనీయోదర్శితః, "అనుస్వారశ్చ" ఇత్యనుస్వారః, "వృక్తస్వరాత్పరో ళోడం" ఇతి ళకారః, "స్పర్శాదనుత్తమాత్" ఇత్యాదిభిస్త్రిభిస్సూత్రైఃపఞ్చ నాసిక్యా విహితాః। ఏవమేకోనషష్టివర్ణా అస్మదీయైస్సమామ్నాయస్తైః॥

నను వ్యాకరణప్రసిద్ధానాం నవానామచాం హ్రస్వదీర్ఘప్లుతభేదాత్సప్తవింశతిస్స్వరా భవన్తి । తత్ర "షోడశ స్వరాః" ఇతి కేషాం గ్రహణమ్?

తదుచ్యతే వాసిష్ఠశిక్షాయాం—"ఔవర్ణదీర్ఘం పరిహాప్య స్వరాష్షడ్వింశతిం ప్రోక్తాః" ఇత్యాదినా అష్టషష్టినవాఽనుక్త్వా అష్టపఞ్చాశత్పరిహార్థం పునరపి ఋవర్ణప్లుతం ఌవర్ణప్లుతం సన్ధ్యక్షరహ్రస్వప్లుతాంశ్చేతి చశ స్వరాఽపరిహాప్య షోడశస్వరపక్ష ఆశ్రితః। స ఇహావిరుద్ధత్వాత్పరిగృహ్యతే॥

నను "సపూర్వస్యార్ధసదృశమేకేషామ్" ఇతి అర్ధైకారార్ధౌకారా విధాస్యన్తే తయోః కుత ఇహానుపాదానమ్?

అస్మత్సాన్నిధ్యాయేఽనుపలమ్భాత్ । తదుక్తం మహాభాష్యే —నను సభ్యాశ్చన్దోగానాం సాత్యముగ్రిరాణాయనీయా అధీయతే "నుజాతే ఏ అశ్వసూనృతే" "అధ్వర్యో ఓ అద్రిభిస్సుతమ్"

"శుక్రం తే ఏ అన్యత్" ఇతి। ఏతేన వేదస్థప్రణవస్వరస్య మాత్రాధిక్యస్య వచనం * సూత్రకారస్యానిష్టమవగమ్యతే, తదభ్యుపగమే వరిమాణభేదకృతాద్వర్ణభేదాత్సప్తదశస్వరాపత్తేః। స్వాధ్యాయారమ్భసమాప్తిప్రణవానాం తు సత్యపి మాత్రాభేదే వేదబాహ్యత్వాన్న సప్తదశస్వరాపత్తిరిత్యవిరుద్ధం తద్వచనమ్। స్పర్శేష్వన్తస్థానుచ నసఞ్జ్ఞాయాంవిప్రతిపత్తిరస్తి; కిన్తు ఊష్మణి బహ్వృచాస్తు శషసహాల్లక్షణదుస్సఞ్జ్ఞమష్టవిసర్జనీయాత్మకా అష్టాపూష్మాణ ఇత్యాహుః। తత్రాస్మాకం విసర్జనీయస్య దుస్సఞ్జ్ఞస్య చ నోష్మస్వన్తర్భావః, "ఊష్మవిసర్జనీయ" ఇతి పృథగ్గ్రహణాత్। "పృక్తస్వరాత్పరో ళోడం" ఇతి నిర్దేశసామర్థ్యాచ్చ। దుస్సఞ్జ్ఞస్య ఊష్మాన్తర్భావే తస్య అఘోషత్వాత్ "ఘోషవత్పరశ్చ" ఇత్యోత్వం న స్యాత్। అత్ర డకారళకారయోరస్మత్సంప్రదాయాం అవిద్యమానత్వేఽపి శుక్రియబ్రాహ్మణే పిత్వబుధాదిషు చ విద్యమానత్వాత్సమామ్నానమత్ర క్రియతే। తథాచ శిక్షాయామ్—"చత్వారశ్చ యమాస్థా" ఇతి చత్వార ఏవ నాసిక్యాఃస్మర్యన్తే। సూత్రకారస్తు సమామ్నాయసిద్ధత్వాత్ అత్ర "హకారాన్నణమపరాత్" ఇతి హకారద్విత్వవత్ పఞ్చమం నాసిక్యం విధాస్యతి। యత్తు కేచిదుచ్యతే—"హకారాన్నణమపరాత్" ఇతి గుణవిధిరేవ నన్వనునాసికవిధిరితి, యదపి స్వరభక్త్యాఖ్యమూష్మణ్యవ్యతిరిక్తం నాసిక్యమస్తీతి, తదుభయమేకవింశే నిరాకరిష్యామః॥ తేన వ్యవస్థితమేతత్.—

హ్రస్వదీర్ఘప్లుతానాంవర్ణానాంత్రయో ముఖాశ్చ।
ఏఐ ఓఔ ఇతి జ్ఞేయాఃషోడశైహోదితస్వరాః॥

(16-6-17.) * మాత్రాహ్రాసవచనం.

కఖా గఘా జచఝాఃఁ ఝుఢౌ టఠడఢా ణతౌ ।
థదౌ ధనౌ పఫబభమాస్సప్తవింశతిఃఁ ॥

యరౌ లవౌ చతస్రోఽస్య స్థానశ్చర్లకశషసర్గపహాఃఁ ।
షడూష్మాణో విసర్గానుస్వారౌ ళో నాస్యపఞ్చకమ్ ॥
ఇత్యేకోనాషష్టిసంఖ్యా అస్మత్తాన్వధ్యాయస్యర్థినఃఁ॥

ఇతి । యే పునఃఁ ఉసామకారాదిసవర్ణజాతీనాం వ్యక్తిభేదాఃఁ తే తాన్తన్త్యాదగణ్యా ఇతి జాతీనామేవ సఙ్ఖ్యోక్తా।న చ గుణభేదస్య జాతిభేదకత్వం గవాదిషు దృష్టమ్। తథాఽనుప్రధానాదిభేదాదేవ వర్ణవైశేష్యం వక్ష్యతి। అస్మత్తంచ పునర్మహాభాష్యే—“అభేదకా గుణా ఇత్యేవన్యాయ్యం” ఇతి। తస్మాదేతావన్త ఏవ వర్ణభేదాఃఁ ॥ ౧ ॥

—o—

అథ త్రిభాష్యరత్నాఖ్య వ్యాఖ్యా

భక్తియుక్తోఃఁ ప్రణమ్యాహం గణేశచరణద్వయమ్ ।
గురూనపి గిరాం దేవీమిదం వక్ష్యామి లక్షణమ్॥ ౧ ॥
వ్యాఖ్యానం ప్రాతిశాఖ్యస్య వీక్ష్య వారణచాదికమ్ ।
కృతం త్రిభాష్యరత్నం యద్భాసతే భూసురప్రియమ్॥ ౨ ॥

శ్లోకయోరనయోరయమర్థఃఁ—

భక్తియుక్తోఽహం గణేశపాదద్వయం గురూఁశ్చ గిరాం దేవీమపి వాగ్దేవీమిత్యర్థఃఁ। తాం చ ప్రణమ్య లక్షణమిదం వక్ష్యామి యల్లక్షణం త్రిభాష్యరత్ననామకం భూసురప్రియం విద్వత్ప్రియం సద్భాసతే। కీదృశం లక్షణం ? ప్రాతిశాఖ్యస్య వ్యాఖ్యానరూపం వారణచాదికం భాష్యజాతం వీక్ష్య న్యూనాతిరేకపరిహారేణ కృతం రచితమ్। ఆదిశబ్దేన ఆత్రేయమాహిషేయే గృహ్యేతే। అతఏవ త్రిభాష్యరత్నమితి నామ్న ఉపపత్తిఃఁ। త్రయాణాం భాష్యాణాం సమాహారస్త్రిభాష్యం తస్య రత్నం భూషణమ్,

'మఙ్గలానన్తరారమ్భప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇతి మఙ్గలాద్యనేకార్థత్వాదథశబ్దస్య అథానన్తర్యార్థమేకోఽర్థో నిశ్చేతవ్యః। తత్ర ప్రథమంతావన్మఙ్గలార్థత్వముచ్యతే తస్య ప్రణవసాధర్మ్యాత్। తథాచ సమాచక్షతే శిక్షాకారాః—'ఓంకారశ్చాథశబ్దశ్చ మఙ్గలావితి కీర్తితౌ' ఇతి। ఆహోస్విత్ ఆనన్తర్యార్థతా వేదాధ్యయనానన్తరం లక్షణజ్ఞానం కుర్యాదితి సాపేక్షత్వాల్లక్షణస్య, పూర్వం వేదాధిగమే సత్యథ లక్షణపరీక్షావసరః। అథవా-అధికారార్థోఽథశబ్దః,'త్వథేతి వినివర్తకాధికారకావధారకాః' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్। వర్ణసమామ్నాయః వర్ణానాం పాఠక్రమోఽధిక్రియత ఇతి సూత్రాన్వయః। సమిత్యేకీభావే। ఆ ఇతి మర్యాదాయాం। మ్నాయ ఇత్యానుపూర్వ్యేణోపదేశః। ఏకీభూతా అకారాదయో వర్ణాః స్వరభక్తిపర్యన్తసానా ఆనుపూర్వ్యేణ పూర్వైశ్శిష్టైరుపదిష్టాః॥

తథాహి—అ-ఆ-ఆ3. ఇ-ఈ-ఈ3. ఉ-ఊ-ఊ3. ఋ-ౠ-ఌ-ఏ-ఐ-ఓ-ఔ-ఇతి షోడశ స్వరాః॥ క ఖ గ ఘ ఙ-చ ఛ జ ఝ ఞ-ట ఠ డ ఢ ణ-త థ ద ధ న-ప ఫ బ భ మ-ఇతి పఞ్చవింశతిస్పర్శాః॥ య ర ల వ ఇతి చతస్రోన్తస్థాః॥ ఁక శషస ఁపహ ఇతి షడూష్మాణః॥ 'అనుస్వారశ్చ'ఇతి సూత్రేణానుస్వార ఉక్తః॥ కాలవిశేషాశ్రయత్వాదసౌ గమికా, న త్వనునాసికనిష్ఠమకాః। "విధేమక్ష్వస్థనాసిక్యాః న విరోధో భవేత్ స్మృతః। తస్మాత్కర్తవ్యా కార్యాణి వర్ణానాంధమక ఏవ తత్॥" ఇతి శిక్షాకారవచనం ధమక్ష్మాణోరభేదవివక్షయోపపద్యతే, 'అథ విసర్జనీయః' ఇత్యనేన విసర్జనీయ ఉక్తః। 'నాసికావివరణాదానునాసిక్యమ్' ఇతి రజ్జ ఉక్తః, 'పృక్తస్వరాత్పరో ళో డమ' ఇతి ళకార ఉక్తః। 'స్వాఙ్గదనుత్తమాత్'ఇతి చత్వారోయమా ఉక్తాః। 'శేషోష్మసంయోగే రేఫస్స్వరభక్తిః'ఇతి స్వరభక్తిరుక్తా। అనేన క్రమేణ యాజుషేదిక వర్ణానాం షష్టిసంఖ్యా సూత్రితా ఏవ విస్పష్టం ద్రష్టవ్యా॥ నను-"త్రిషష్టివాక్ చతుష్షష్టివర్ణాశ్శమ్భుమతే మతాః"ఇతి శిక్షావచనే సతి కథం షష్టిసంఖ్యా నియమ్యతే తత్ లౌకికవైదికసర్వవర్ణవిషయమితి నశిక్షావచనేన విరోధః। అత్ర సూత్రైరేతావతామేవోపలమ్భాదేష నిర్ణయో నతీతిః। వర్ణానాం సమామ్నాయో వర్ణసమామ్నాయః॥ ౧ ॥

సూత్రం—అథ నవాదితస్సమానాక్షరాణి॥ ౨ ॥

"వై ది"అత్ర అథేతి సంజ్ఞాపరిభాషమధిక్రియతే । పూర్వసూత్రస్థం "వర్ణసమామ్నాయః" ఇతి పదమిహానువృత్తం షష్ఠ్యన్తతయా వివరిణమ్యతే । తేనాయమర్థః - వర్ణసమామ్నాయస్యాదితో నవ వర్ణాః సమానాక్షరసంజ్ఞా భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం 'తస్య త్రాతా భవసి' ఇత్యత్ర పదాన్తస్వరాణామానునాసిక్యం భవతి । అత్ర సమానాక్షరాణీతి మహతీ సంజ్ఞా కిమర్థమాశ్రితా ? తదుచ్యతే—

అన్వర్థత్వం మహాసంజ్ఞాః వ్యఞ్జనస్యర్థాన్తరాణి చ।
పూర్వాచార్యైరతస్తాస్తు సూత్రకారేణ చాశ్రితాః॥

న క్షరన్తీత్యక్షరాణి క్షరణమన్యాగ్గతయా చలనం తదభావాత్స్వరేష్వక్షరశబ్దో వర్తతే । "అక్షరవ్యఞ్జనానామనుపలబ్ధ్యా"నః" ఇతి స్వరవాచిత్వం దృశ్యతే । ఏకారాదయస్స్వరాః సన్ధ్యక్షరాణీత్యాఖ్యాయన్తే, స్వరద్వయసన్ధిరూపత్వాత్ । తదభావాత్తు సమానరూపా అకారాదయ ఇతరే స్వరాః సమానాక్షరాణీతి। అతఏవ శానకేన "అష్టౌ సమానాక్షరాణ్యాదితస్తతశ్చత్వారి సన్ధ్యక్షరాణ్యుత్తరాణి" ఇతి సన్ధ్యక్షరేభ్యః ప్రాచాం సర్వేషాం సమానాక్షరసంజ్ఞోచ్యతే । ఆచార్యస్తూపసర్గసంజ్ఞావదుపయోగానుగుణ్యాన్నవానామేవాహ । అన్యత్తు మతమ్—ఋకారాదీనాం త్రయాణాం స్వరద్వయసన్ధిరూపత్వాభావేఽపి రూపద్వయసదృశ్యవాదేషా సంజ్ఞా నయుక్తేతి నవానామేవాహేతి ॥ అ ॥

"త్రిధా"-అథేతి సంజ్ఞాధికారార్థః । అస్మిన్వర్ణసమామ్నాయే ఆదితో ఽరభ్య నవ వర్ణాస్సమానాక్షరసంజ్ఞా భవన్తి । యథా—అ-ఆ-ఆ౩. ఇత్యాది । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం-'దీర్ఘం సమానాక్షరే సవర్ణపరే'ఇత్యాది । ననివయం మహతీ సంజ్ఞా కిమర్థా? ఋకారాదిస్త్రిప్రసిద్ధ్యనురోధాయేతి బ్రూమః॥ అ॥

ఉపదేశ సూత్రం—ద్వేద్వే సవర్ణే హ్రస్వదీర్ఘే॥ 3॥

అత్ర సమానాక్షరవిశేషణత్వాన్నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః। హ్రస్వం చ దీర్ఘం చ హ్రస్వదీర్ఘే।యద్యత్ర సమానాక్షరాణామేకగణత్వ-మాశ్రిత్య తత్రత్యయోర్హ్రస్వదీర్ఘయోర్నిర్ణీతస్సవర్ణసంజ్ఞావిధీయతే తథా ద్వివచనేనేహ తదుపపత్తేః ద్వేద్వే ఇతి వీప్సావచనమనర్థకం స్యాత్। తస్మాదవర్ణ ఇవర్ణ ఉవర్ణ ఇతి త్రీన్గణాన్ సమాశ్రిత్య తస్మిన్ తస్మిన్ గణే యే ద్వేద్వే హ్రస్వదీర్ఘే తే పరస్పరం సవర్ణసంజ్ఞే భవత ఇత్యర్థో విజ్ఞాయతే। తేనాన్యగణస్థస్య హ్రస్వస్య అన్యగణస్థస్య దీర్ఘస్య చ న సవర్ణసంజ్ఞాప్రసఙ్గః। సంజ్ఞాయాం ప్రయోజనమ్—"రాష్ట్రం యజ్ఞస్యాశీర్గచ్ఛతి" "మానవీత్యాహ" ఇత్యేకాదేశః॥

నన్వేవం వ్యాఖ్యానే సజాతీయయోర్హ్రస్వయోస్సవర్ణ-సంజ్ఞా న స్యాత్, "అథాబ్రవీత్" "ఉదధూనోత్" తథా దీర్ఘవ్యోర-పి, "స తే మాఽస్థాత్" తథా "న ప్లుతపూర్వం" ఇతిద్వయోరి-కారయోస్సవర్ణసంజ్ఞాప్రతిషేధోఽనర్థకస్స్యాత్ "అగ్నా 3ఇ। ఇతి। ఆ-హ"ఇత్యత్ర ప్రాప్త్యభావాత్। తస్మాదత్ర హ్రస్వాని చ దీర్ఘాణి చ హ్రస్వదీర్ఘం ఇతి సమాహారద్వన్ద్వస్య సప్తమ్యన్తస్యేదం రూపం హ్రస్వదీర్ఘే ఇతి। తథాచ సమానాక్షరేషు హ్రస్వదీర్ఘేషు ద్వేద్వే సవర్ణసంజ్ఞే భవత ఇతి విజ్ఞానాత్సర్వముపపద్యతే।

అత్రోచ్యతే-అస్మిన్నపి వ్యాఖ్యానే యకారాదివ్యక్తీనాం సజా-తీయానాం మిథస్సవర్ణసంజ్ఞా న స్యాత్। ఇష్యతే చ సా। "అన్త-ష్ఠానపరశ్చ సవర్ణమనునాసికమ్" "సవర్ణసవర్ణీయపరః" ఇతి॥

నను మాభూత్తత్ర పారిభాషికం సవర్ణత్వం, సారూప్యాత్మకం తు భవిష్యతి। వర్ణశబ్దః స్వరూపవచనోఽస్తి! 'సామ్నో వా ఏష వర్ణో యద్ధిరణ్యమ్' ఇతి॥

యద్యేవం "అథాబ్రవీత్" "దధతూఖే" ఇత్యాదిష్వపి తదుపపత్తేర్నేదం సూత్రం క్లేష్టవ్యమ్। క్లిష్టకల్పనాయామపి అకారస్య ఇకారాదిభిస్సావర్ణ్యమిత్యాద్యతిప్రసజ్గిః తదవస్థమేవ స్యాత్। న చతత్పరిహారాయ అన్వర్థసంజ్ఞాబలాత్ సమానరూపయోరేవ సావర్ణ్యమాస్థేయమ్, హ్రస్వదీర్ఘయోరసరూపత్వాత్ సర్వత్ర సావర్ణ్యాభావప్రసజ్గిః। తస్మాద్యథోక్త ఏవ యుక్తస్సూత్రార్థః।

నన్వత్రాప్యుత్తరసూత్రస్యాసజ్గతిస్స్యాత్, ఎతత్సూత్రప్రాప్తవిషయత్వాభావాత్। నైష దోషః సతి సమ్భవే హి "అనన్తరస్య విధిర్వా ప్రతిషేధో వా" ఇతి న్యాయః ప్రవర్తతే। అతఎవ వ్యాకరణే "స్నాన్తా ఋట్" ఇత్యనన్తరవిషయో విధిరిష్యతే। ఇహ చ 'న తకారపరః' ఇతి తాదృశప్రతిషేధ ఇత్యలం విస్తరేణ॥ 3॥

తై-తేషు సమానాక్షరేషు ద్వేద్వే హ్రస్వే ద్వేద్వే దీర్ఘే వా హ్రస్వదీర్ఘే వా దీర్ఘహ్రస్వే వా అక్షరే పరస్పరం సవర్ణసంజ్ఞే భవతః। ఇయమన్వర్థసంజ్ఞా। సవర్ణత్వం నామ సాదృశ్యముచ్యతే। తస్మాదకారాదీనామికారాదిభిన్న సవర్ణసంజ్ఞాశఙ్కా, భిన్నస్థానప్రయత్నత్వాత్ అనయోః। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం— 'దీర్ఘం సమానాక్షరే సవర్ణపరే' ఇత్యాది। హ్రస్వం చ దీర్ఘం చ హ్రస్వదీర్ఘే॥ 3॥

సూత్రం—న ప్లుతపూర్వమ్॥ ౪॥

వై-ప్లుతః పూర్వో యస్మాత్సమానాక్షరాత్తత్ ప్లుతపూర్వమ్। తథాభూతం సమానాక్షరం ప్రతి సవర్ణం న భవతి। సవర్ణ-

తాయాంః పరస్పరప్రతియోగికత్వాత్ ఏకస్య సావర్ణ్యే ప్రతిషిద్ధే ఇతరస్యాపి తత్ప్రతిషిద్ధం భవతి । ఇదమేవాత్రాన్వర్థసంజ్ఞాఫలమ్ । సావర్ణ్యప్రతిషేధేన తత్కార్యమేన ప్రతిషిధ్యతే । యథా వ్యాకరణే 'నాజ్ఝలౌ' ఇత్యాదిభిః సవర్ణత్వప్రతిషేధః, తథా—"అగ్నా 3 ఇ । ఇతి। ఆహ" ఇత్యత్ర "దీఘుఙం సమానాక్షరే సవణఙపరే" ఇత్యేకాదేశో న భవతి, కిన్తు "ఇవర్ణోకారా యవకారా" ఇతి యత్వమ్। "లుప్యేతే త్వసవర్ణపూర్వా యవకారా" ఇతి తల్లోపశ్చ, తతః "న ప్లుతప్రగృహా । పరశ్చ పరశ్చ" ఇతి సన్ధిప్రతిషేధాత్ ఇష్టరూపసిద్ధిః॥ ౪॥

త్రి:-ప్లుతపూర్వఙం సమానాక్షరం సవణఙసంజ్ఞం న భవతి ప్లుతమస్మాత్పూర్వమితి ప్లుతపూర్వఙమ్।యథా-'అగ్నా 3 ఇత్యాహ'ఇత్యత్ర 'దీఘుఙం సమానాక్షరే సవణఙపరే' ఇత్యేకాదేశః ప్రసక్తః । తచ్చానిష్టమ్ । ప్రతిషిద్ధాయాం త్వేవం సవణఙసంజ్ఞాయాం పారిశేష్యాత్ 'ఇవణోఙకారా యవకారా'ఇతి పూర్వఙస్య ఇకారస్య యత్వం స్యాత్। స చ యకారో 'లుప్యేతే త్వసవర్ణపూర్వో యవకారా'ఇతి లుప్యతే । యకారే లుప్తే సతి 'ఇవణఙపర ఏకారమ్'ఇత్యేకాదేశః ప్రసక్తః, సోపి నిషిధ్యతే 'న ప్లుతప్రగృహా, ఇత్యనేన । తస్మాత్ 'అగ్నా 3 ఇత్యాహ' ఇతి సిధ్యతి॥ ౪॥

ఓ౩మ్ సూత్రం—" షోడశాదితస్స్వరాః " ॥౫॥

వై :-వర్ణసమామ్నాయస్యాదితః షోడశ వర్ణాస్స్వరసంజ్ఞా భవన్తి । ఆదిత ఇత్యనుక్త్వా సమానాక్షరేభ్యః పరేషామేవ స్వరసంజ్ఞేతి శఙ్కాస్యాత్ । సంజ్ఞాయాంః ప్రయోజనమ్ 'యుజ్జసి'-'ఆఽస్మిన్ను-గ్రాః' ఇతి జకారనకారయోర్ద్విత్వమ్। నిర్వచనం-స్వయం రాజన్తే నాన్యేన భ్రాజన్త ఇతి స్వరాః । తదుక్తమ్—

యస్స్వయం రాజతే తం తు స్వరమాహ పతఞ్జలిః ।
ఉపరిష్టాయినా తేన వ్యఞ్జ్యం వ్యఞ్జనముచ్యతే॥ ౫॥ ఇతి॥

త్రి:-వర్ణసమామ్నాయస్య ఆదితఆరభ్య షోడశ వర్ణాస్స్వరసంజ్ఞా భవన్తి। అకారాదయ ఔకారపర్యన్తా ఇత్యర్థః। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—'అథ స్వర-పరో యకారమ్' ఇత్యాది॥ ౫ ॥

సూత్రం—శేషో వ్యఞ్జనాని.॥ ౬॥

వై :-శిష్యత ఇతి శేషః। స్వరేభ్యః పరే వర్ణాః సర్వే వ్యఞ్జనసంజ్ఞా భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'విశ్వాహా శర్మ యచ్ఛతు' ఇత్యత్ర హ్రస్వాదేశః। నిర్వచనం తూక్తం—పరేణ స్వరేణ వ్యజ్యత ఇతి వ్యఞ్జనమితి ॥ ౬ ॥

త్రి:-స్వరేభ్యశ్శేషో వర్ణరాశిర్వ్యఞ్జనసంజ్ఞో భవతి । కకారాదిస్స్వరభక్తిపర్యన్త ఇత్యర్థః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—'వ్యఞ్జనం స్వరాద్గమ్' ఇత్యాది॥ ౬॥

సూత్రం—ఆద్యాః పఞ్చవింశతిః స్పర్శాః ॥ ౭ ॥

వై :—ఆద్యా ఇతి పుల్లిఙ్గనిర్దేశో విధేయానుసారాత్ । యథా 'శైత్యం హిమయత్వా ప్రకృతిర్జలస్య'ఇతి విధేయబోధకస్పర్శశబ్దస్య తు పుల్లిఙ్గత్వం వృద్ధప్రయోగనిబన్ధనమ్ । తథా చ హావార్తికకారః—'లిఙ్గమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య' ఇతి । ఏవముత్తరయోరపి సూత్రయోర్ద్రష్టవ్యమ్ । వింశతిరిత్యాదిశబ్దాస్తు సఙ్ఖ్యేయవృత్తిత్వేఽపి నియతలిఙ్గసఙ్ఖ్యాభవన్తి, యథా—'శతం బ్రాహ్మణాః పిబన్తి' ఇతి। తతశ్చ వ్యఞ్జనేష్వాదితః పఞ్చవింశతిః స్పర్శసంజ్ఞానీత్యుచ్యన్తే ।సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం "ఇదం క్షత్రందుష్టరమస్తు" ఇతి మకారస్యానునాసికాదేశః । నిర్వచనం తు—స్పృష్టప్రయత్నజన్యత్వాత్స్పర్శా ఇ-

త్యాఖ్యాయన్తే । న త్వేవమన్తస్థానామాఖ్యా స్పృష్టప్రయత్న-జన్యత్వాభావాత్ * రూఢ్యభావాచ్చ॥ ౭॥

త్రి:—వ్యఞ్జనేష్వాద్యాః పఞ్చవింశతిసంఖ్యాకాః స్పర్శసంజ్ఞా భవన్తి । కకారాదయో మకారపర్యన్తా ఇత్యర్థః । "అథ నవాదితస్సమూనాష్టరాణి" "షోడశాదితస్స్వరాః" ఇతిసూత్రే ఆదిరితి నక్తమ్యే అద్యా ఇతి శబ్దాన్తరప్రయోగోఽథాన్తరసూచకః । వ్యఞ్జనేష్వాద్యా న తు స్వరేష్వాద్యా ఇతి విజ్ఞేయమ్ । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'స్పర్శస్పృశపరః' ఇత్యాది॥ ౭॥

యణ్ సూత్రం—పరాశ్చతస్రోఽన్తస్థాన:॥ ౮॥

వై:—స్పర్శేభ్యః పరాణి చత్వారి వ్యఞ్జనాన్యన్తస్థాసంజ్ఞాని భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'దేవాసురాస్సంయత్తా ఆసన్' ఇత్యాదిషు మకారస్య అనునాసికాదేశః । నిర్వచనం తు—జిహ్వామధ్యప్రభృతీనాం కరణానామన్తేర్భస్యత్వాద్యరలవా అన్తస్థా ఇత్యాఖ్యాయన్తే॥ ౮॥

త్రి:—స్పర్శేభ్యః పరే చత్వారో వ్యఞ్జనా అన్తస్థాసంజ్ఞా భవన్తి. సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'అన్తస్థాపరశ్చ సవర్ణమనునాసికమ్' ఇత్యాది॥ ౮॥

యమ్ సూత్రం—హ ఏ ఊష్మాణ:॥ ౯॥

వై:—అన్తస్థాభ్యః పరాణి షట్ వ్యఞ్జనాని ఊష్మసంజ్ఞాని భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'ధారా వ్యానశుః' ఇత్యత్ర హ్రస్వాభావాయ: । నిర్వచనం తు—ఊష్మాఖ్యబాహ్యప్రయత్నయోగాదూష్మాణ ఇత్యాఖ్యా । న తు సా ప్రథమద్వితీయాదిషు, రూఢ్యభావాత్॥ ౯॥

(3.8-17.) * స్పృష్టప్రయత్నాభావాత్.

త్రి:—అన్తస్థాభ్యః పరే పఞ్చవర్ణాఽ ఊష్మసంజ్ఞా భవన్తి। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—'ఊష్మా స్వరపరః' ఇత్యాది॥ ౯॥

సూత్రం—స్పర్శానామానుపూర్వ్యేణ పఞ్చపఞ్చ వర్గాః॥ ౧౦॥

వై:—స్పర్శానాం మధ్యే ఆనుపూర్వ్యేణాదిత ఏవారభ్య క్రమేణ పఞ్చపఞ్చాన్తరగణభూతా వర్గసంజ్ఞా భవన్తి। అత్ర వర్గశబ్దస్య గణపర్యాయతయా గణాన్తరేఽపి శక్తస్య శక్త్యా వచ్ఛేదేన స్పర్శాన్తరగణేషు వినియోగాత్ స్పర్శమాత్రసమూహస్యాన్తస్థాదిసమూహస్య చ న వర్గత్వమ్। తేన 'వాక్ఛన్దాః' ఇత్యత్ర కకారస్య "సవర్ణసవర్గీయపరః" ఇతి ద్వితీయనిషేధో న భవతి। "అపష్యాయతే" ఇత్యత్ర వకారస్య చ నేత్యాది ద్రష్టవ్యమ్॥ ౧౦॥

త్రి:—స్పర్శానాం మధ్యే అనుపూర్వేణ పఞ్చపఞ్చ వర్ణా వర్గసంజ్ఞా భవన్తి. కచటతపాదయః జఞణనమన్తా ఇత్యర్థః। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'టవర్గశ్చ తవర్గపరః' ఇత్యాది॥ ౧౦॥

సూత్రం—ప్రథమద్వితీయతృతీయచతుర్థోత్తమాః॥ ౧౧॥

వై:—వర్గేషు చానుపూర్వ్యేణ తే తే వర్ణాః ప్రథమద్వితీయాదిసంజ్ఞా భవన్తి। కచటతపాః ప్రథమాఖ్యాః। ఖఛఠథఫాః ద్వితీయాఖ్యాః। గజడదబాస్తృతీయాఖ్యాః। ఘఝఢధభాశ్చతుర్థాఖ్యాః। జఞణనమా అత్తమాఖ్యా ఇతి। ఇదమపి సూత్రం గణాన్తరేషు సంజ్ఞానివృత్త్యర్థమ్। ఏవం హి అకారాకారయోః ప్రథమద్వితీయసంజ్ఞానివృత్త్యా 'దేవబ్రూఽశతవల్శం' 'సా విశ్వాయుస్సా విశ్వవ్యచాః' ఇత్యత్ర 'ఊష్మపరోఽఘోషపరే' ఇతి విసర్జనీయలోపో న॥ ౧౧॥

త్రి:—ఏకైకస్మిన్వర్గే యథాక్రమేణ వర్ణాః ప్రథమద్వితీయతృతీయచతు-

త్తోఽత్తమసంజ్ఞా భవన్తి. సిద్ధేఽపిసంఖ్యా* నిమిత్తే నామని సంఖ్యాన్తరాభిధానార్థఁ† సంజ్ఞాన్తరం కథయితుంప్రథమాదిసంజ్ఞావిధానమ్‡ । తత్కథం? కకారాదీనామేవ ప్రథమాదిసంజ్ఞాప్రత్యయార్థఁ, స్వరాన్తస్థోష్మప్రభృతిషుతు సంఖ్యాసంజ్ఞాప్రతిషేధార్థఁమ్ । సంజ్ఞాయాఃప్రయోజనం—'ప్రథమ ఊష్మపరో ద్వితీయమ్' 'తృతీయం స్వరఘోషవత్పరః' 'హకారో హచతుర్థేషు' 'నానుత్తమ ఉత్తమపరః' ఇత్యాది॥

సూత్రం—ఊష్మవిసర్జనీయప్రథమద్వితీయా అఘోషాః॥ ౧౭॥

వృ:—ఊష్మాణశ్చ విసర్జనీయశ్చ ప్రథమద్వితీయాశ్చేతి వర్ణా అఘోషసంజ్ఞా భవన్తి । సంజ్ఞాయాఃప్రయోజనం—"అఘోషేషు శ్వాసః" ఇత్యనుప్రదానవిశేషసిద్ధిః । నిర్వచనం తు—ఘోషాఖ్యబాహ్యప్రయత్నాభావాదఘోషా ఇత్యాఖ్యా॥ ౧౭॥

త్రి:—ఊష్మాణశ్చ విసర్జనీయశ్చ ప్రథమద్వితీయాశ్చ అఘోషసంజ్ఞా భవన్తి. సంజ్ఞాయాఃప్రయోజనం—'అఘోషపరస్తస్య' ఇత్యాది॥ ౧౭॥

సూత్రం—న హకారః॥ ౧౩॥

వృ:—హకారస్యోష్మత్వాదఘోషసంజ్ఞా ప్రాప్తాఽనేన ప్రతిషిధ్యతే । యే తు "హకారాన్నణమపరాత్" ఇత్యత్ర గుణవిధిమిచ్ఛన్తి తేషాం 'హకారః' ఇతికారశబ్దనిర్దేశో నఘటతే, నాసిక్యత్వాత్ । అథోత్తమపరస్యైవ నాసిక్యత్వాదతథాభూతస్య తదుపపత్తిః । తహ్యుత్తమపరస్యాఘోషత్వం స్యాత్ । తతశ్చ 'అపైవాస్మై తద్భవతే' ఇతి రూపాసిద్ధిః । 'హకారాన్నణమపరాత్' ఇతి చ వ్యాహతం స్యాత్॥ ౧౩॥

---

* సంఖ్యామాత్ర.

† సంఖ్యాన్తరాభిధానార్థఁ.

‡ సిద్ధేఽపి సంఖ్యానిమిత్తే నామ్నినిగుమార్థఁం ప్రథమాదిసంజ్ఞావిధానమ్.

త్రి:—న భవత్యూష్మోపసంజ్ఞో హకారః । ఊష్మశ్వాదిషూపత్వే ప్రాప్తే తదప-వాదోఽయమ్॥ ౧౩॥

సూత్రం—వ్యఞ్జనశేషో ఘోషవాన్॥ ౧౪॥

వై:—వ్యఞ్జనశేష ఇతి వచనాదఘోషవ్యతిరిక్తాని సర్వాణి వ్యఞ్జనాని ఘోషవత్సంజ్ఞాని భవన్తీతి సిద్ధ్యతి । శేష ఇత్యేతావత్యుక్తే ప్రకృతానామూష్మస్పర్శానామేవ శేషస్య సంజ్ఞా స్యాత్ । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'తద్గుల్లలు' ఇత్యత్ర ప్రథమస్య తృతీయాదేశః । నిర్వచనం తు—ఘోషాఖ్యబాహ్యప్రయత్నయోగాదత్ర ఘోషవ-దాఖ్యేతి ॥ ౧౪ ॥

త్రి:—అఘోషేభ్యోఽన్యో వ్యఞ్జనశేషో ఘోషవత్సంజ్ఞో భవతి । యద్యపి-'ఊష్మఖిసజఁనియ' ఇత్యఘోషేషూక్తేషు వ్యఞ్జనశేషస్య పారిశేష్యాద్ఘోషవత్త్వం సిద్ధమ్ । యథా—దేవదత్త యజ్ఞదత్తయోరపరభాగే-నదత్త ఇత్యుక్తే పరః పరభాగ-మితి సిద్ధం-తథాఽపి శాస్త్రే సంస్కృతవ్యవహారార్థం సంజ్ఞానిర్దేశః క్రియతే, పారిశేష్యా-దపి కణ్ఠోక్తేర్విశేషాత్ । అన్యథా 'న హకారః' ఇతి హకారస్య ఆఘోషసంజ్ఞా నిషి-ధ్యతే। నాపి హకారో ఘోషవాన్, విగ్ర్యభావాత్ । తథైవ వ్యఞ్జనశేషః । స్వరా అపి తథా న ఘోషవన్తః నాప్యఘోషాః । తథాసతి 'ఘోషవత్పరశ్చ' ఇతి యత్ర వత్ స్యాత్ తత్ర సందేహస్స్యాత్ ఘోషవత్పరో నామ కింపర ఇతి । తస్మాదాదితీదం సూత్రమార-భ్యతే। వ్యఞ్జనరూపశ్చాసౌ వ్యఞ్జనశేషః । అత్ర సూత్రే చోద్యపరిహారరూప ఏష విశే-షో మహిమేయభాషితః। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'ఘోషవత్పరశ్చ'ఇత్యాది॥౧౪॥

సూత్రం—అప్రాపోపాఖ్యధిప్రతిపరివినీత్యుపసర్గాః॥ ౧౫॥

వై:—ఇతిశబ్దః పదాధికార * ప్రత్యయార్థః । ఆ, ప్ర, అప, అప, అభి, అధి, ప్రతి, పరి, వి, ని ఇత్యేతాని పదాన్యుపసర్గసంజ్ఞాని భ-వన్తి । సత్యామపి పదగ్రహణపరిభాషాయాం ఆదౌ పదగ్రహణం న సమ్భవ్యతే, †

* పదాత్మకత్వ. † అత్రాపదగ్రహణం సంభావ్యతే.

వర్ణసమామ్నాయాధికారాత్ । అత స్తన్నివృత్త్యర్థమితిశబ్ద-ప్రయోగః । తేన 'మా ఛన్దాం' ఇత్యాదౌ పూర్వాగమో న భవతి। సంజ్ఞాయాం ప్రయోజనం—'ఇమం విష్యామి' ఇత్యత్ర షత్వమిత్యాది। నిర్వచనం తు—గతితయా కర్మప్రవచనీయతయా వా ఽదాన్తరే-ఽపసృజ్యన్తే ఇత్యుపసర్గాః । వ్యాకరణే తు—క్రియాయోగమాత్ర-నిమిత్తేయం సంజ్ఞోక్తా । తథేహాభ్యుపగమే 'విచ్ఛన్దాం' ఇత్యత్ర పూ-ర్వాగమో న స్యాత్ । తథా తత్ర ప్రాదయో ద్వావింశతిరుక్తాః । ఇహతు న తథోచ్యతే, 'తదను ఛన్దాంస్యపాక్రామత్' ఇత్యాదౌ పూర్వాగమో మా భూదితి॥ ౫౧॥

త్రి:—ఆ. ప్ర అవ. అప. అభి. అధి. ప్రతి.।పరి. వి. ని. ఇత్యేతే శబ్దా ఉప-సర్గసంజ్ఞా భవన్తి । నను "ప్రపరాసమన్వవనిదుర్వ్యక్తాజ్ఞ్యభయోప్యతిసూదభ-యశ్చ । ప్రతినా సహ లక్షయితేవ్యాః పర్యుపయోరపి లక్షణమత్ర॥" ఇత్యాది పాణినీయా విశేషేణ భణన్తి । కథమత్ర సూత్రకృతా నిరగశముపసర్గా ఇతి శబ్దేన సంసుచితాః? । ఉచ్యతే - యజుర్వేదవిషయే ఏతావన్త ఏవేతి మన్తవ్యమ్ । తథాహి 'ప్రోపావాప' ఇతి సముచ్చయే విశేషపాఠః కథముపలభ్యతే' ఇతి పరత్వ-పిధానే లభ్య తాత్పర్యం న తూపసర్గసంజ్ఞావిధానే విశేషపాఠః, తస్మాన్న కశ్చి-ద్విరోధః । సంజ్ఞాయాం ప్రయోజనం— 'ఉపసర్గనిష్ఠావోఽనుదాత్తే పదే' ఇతి । ఇతిశబ్దః ప్రకారవాచీ వా॥ ౫౨॥

సూత్రం—వర్ణో కారోత్తరో వర్ణాఖ్యా॥ ౫౬॥

వృత్తి:—కారశబ్ద ఉత్తరో యస్మాత్స తథోక్తః । వర్ణశబ్దస్వ-రూపం కారశబ్దోత్తరస్య తస్య వర్ణస్యాఖ్యా భవతి । సంజ్ఞాయాం ప్రయోజనమ్—"అకారస్యవేతో వ్యఞ్జనానాం" ఇత్యాదివ్యవహారః। తఽనేన సూత్రేణ "వర్ణాత్కారః" *ఇతి వ్యాకరణోక్తః కారప్రత్య-యోఽనువర్ణితః॥ ౫౬॥

* పాణినివాతిక్కమ్.

త్రి:—కారోత్తరో వర్ణో వర్ణస్యాఖ్యా భవతి। యథా—'అగ్నేకారే-కారా' ఇత్యాది। కారశబ్ద ఉత్తరో యస్మాదసౌ కారోత్తరః॥ ౧౬॥

☞ సూత్రం— అకారవ్యవేతో వ్యఞ్జనానామ్॥౧౭॥

వై:—స కిం వ్యఞ్జనేనోచ్చారణానుపపత్తౌ జ్ఞేయః? అత సుఖోచ్చారణార్థం వర్ణాన్తరం మధ్యే నివేశ్య ప్రయోక్తవ్యః? ఇతి సంశయే ద్వితీయకల్ప ఏవేష్టవ్యః। 'యోసౌ కకార స్తకారో వా' ఇతి ప్రయుజ్యానేనైవ వ్యాకరణేన రజ్జీకృతత్వాదిత్యాహ—వ్యఞ్జనానాం స్వరూపాత్పరః కారశబ్దో మధ్యవర్త్య కారేణ వ్యపేత ఆఖ్యా భవతి। న తు కేవలస్యోచ్చారణానుపపత్తౌ తదాఖ్యా ప్రవర్తతే। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—" జపూర్వః కకారః" ఇత్యాదిన్యాయహారః॥

త్రి:—అకారవ్యవహితో వర్ణః కారశబ్దోత్తరో వ్యఞ్జనానామాఖ్యా భవతి। యథా—"టనకారపూర్వశ్చతకారః" ఇత్యాది అకారేణ వ్యవేతః అకారవ్యవేతః॥

☞ సూత్రం—న విసర్జనీయజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయానుస్వారనాసిక్యానామ్॥ ౧౮॥

వై:—కిమేవం విసర్జనీయాదీనామపి వ్యఞ్జనానాం సుఖోచ్చారణార్థం వర్ణాన్తరా న్తర్ధానేన కారశబ్ద ఆఖ్యా భవతి? నేత్యాహ—అః ఇతి విసర్జనీయః। వాయోర్విసర్జనేన జన్యత్వాత్। ల్క ఇతి జిహ్వామూలీయః। జిహ్వామూలేన జన్యత్వాత్। ల్ప ఇత్యుపధ్మానీయః। ఉపధ్మానేన జన్యత్వాత్। అనుస్వర్యతే పశ్చాద్ధే స్వరవదుచ్చార్యత ఇత్యనుస్వారః। నాసికాయాం భవా నాసిక్యాః। ఏతేషాం వర్ణాన్తరా న్తరేణాపి కారశబ్ద ఆఖ్యా న భవతి। తతశ్చ యథా—' కుప్వోర్ల్కల్పౌ చ' ఇతి వ్యాకరణసూత్రే వర్ణవ్యా-

వధికా * జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయా నిర్దిశ్యంతే । ఎవమత్ర "జ-
ఫూర్వ్వః కకారః" ఇతి విసర్జనీయస్య జిహ్వామూలీయస్య వా నిర్దేశ
ఇతి న శఙ్కనీయమ్ । న త్వత్ర విసర్జనీయకారో జిహ్వామూలీ-
యకారః ఇత్యాదిసంజ్ఞాపూర్వ్వకకారశబ్దాఖ్యా ప్రతిపిధ్యతే, ప్రా-
ప్త్యభావాత్ । యదా చ విసర్జనీయాదీనాం సుఖోచ్చారణార్థం
వర్ణాన్తరప్రక్షేపయోగ్యా కారశబ్దాఖ్యా ప్రతిపిధ్యతే తదా తత్ప్ర-
క్షేపానుపపత్తేరుచ్చారణాఖ్యా దూరత ఉత్సారితా । తతశ్చ
"అకారో వ్యఞ్జనానాం" ఇతి వక్ష్యమాణాఽప్యాఖ్యా ఏతేషామస-
మ్భవవ్యవస్థితత్వాన్న సమ్భవతి॥ ౧౮॥

ప్రతి:—విసర్జనీయాదీనాం వర్ణత్వావిశేషాత్కారోత్తరత్వం ప్రాప్తమేవ
నివర్త్యతే। న ఖలు విసర్జనీయాదీనాం కారోత్తరతా భవతి। కుతః ? సర్వత్ర తథా
ప్రయోగానుపలమ్భాత్ । నను యథా—'వర్ణాః కారోత్తరో వర్ణాఖ్యా' ఇతి
వర్ణశబ్దవాన్యశ్చైన కారోత్తరత్వం 'అథ నకారో ణకారమ్'ఇత్యాదిః; న తు
వాచకస్య। అన్యథా వర్ణకార ఇతి స్యాత్। తద్వద్విసర్జనీయాదీనామపి† వాచ్య-
గ్రహణమేవ యుక్తం నాన్యథా। తథా సతి వాచకపరతయా వరరుచ్యాది విరచితము-
దాహరణం 'అనసాసే రవిసర్జనీయ' ఇత్యాద్యమనుచితమితి చేన్నైవం మంస్థాః ।
వాచ్యానాం కేవలానామప్రయోగాత్ ।అత్ర వాచ్యవాచకయోర్భేదవివక్షయా సూత్ర-
సరణిరిత్యుదాహరణమిదమనిష్టం॥ ౧౮॥

ద్వేష్యౌ సూత్రం—ఏషస్తు రస్య॥ ౧౯॥

వై:—ర ఇత్యస్య వ్యఞ్జనస్య స్వరూపపూర్వ్వక ఏషశబ్ద ఆఖ్యా।
సంజ్ఞాయాం ప్రయోజనమ్—"ఆశీర్వ్యయా" ఇత్యాదౌ రేఫా-
దేశః । నిర్వచనం తు—రిష్యతే విపాట్యతే వస్త్రాదిపాటనధ్వనివదు-

* వర్ణద్వయాభ్యధికా. † దీనామిత్యత్రాపి.

చ్చార్యత ఇతి రేఫః। తథాచ యాజ్యాన్తవిసర్జనీయస్యాదేశవిధా-వాహాశ్వలాయనః—"విసర్జనీయోఽనత్యక్షరోపధో రిష్యతే" ఇతి। అత్రాపవాదాదేవ కారశబ్దాఖ్యానివృత్తేస్తత్ప్రతిషేధో న కర్తవ్య ఇతి తుశబ్దార్థః। యద్వా—"రాదిషు"* ఇత్యకారసహితాదేవ స్వరూపాదిషప్రత్యయో విధీయతే। నతు కేవలాదితి॥ ౧౯॥

వృత్తిః—రస్య తు ఏషశబ్ద ఆఖ్యా భవతి। యథా—'రేఫోష్మపరః' ఇతి రేఫస్య స్వజ్ఞానత్వావిశేషాత్ప్రాప్తం కారోత్తరత్వం అకారవ్యవేతత్వంచ తదుభయం తుశబ్దో నివారయతి। అన్యే త్వన్యథా మన్యన్తే, అకారవ్యవేతత్వమేవేతి। తదసాధు। తథా సతి కదాచిదేషోత్తరతా కదాచిత్కారోత్తరతా చేతి వికల్పస్స్యాత్। యథా—'అకారో వ్యఞ్జనానామ్' ఇతి విధానాద్వికల్పః। తథాహి, 'రేఫోష్మసంయోగే' 'రషయోర్వోఢ' ఇత్యాది। నత్వేవం కారోత్తరత్వమపి వికల్పేన స్వీకృతం కుత్రచిత్। తస్మాదస్మదుక్త ఏవ యుక్తస్తుశబ్దార్థః॥ ౧౯॥

సూత్రం—హ్రస్వో వర్ణోత్తరస్త్రయాణామ్॥ ౨౦॥

వృత్తిః—హ్రస్వో వర్ణో వర్ణశబ్దపరస్తదాదీనాం త్రయాణాం వర్ణానాం ఆఖ్యా భవతి। యథా—'అవర్ణే' ఇతి అకారాదీనామ్। సంజ్ఞాయాం ప్రయోజనమ్—"దేవా వసవ్యాః" ఇత్యాదౌ విసర్జనీయస్య లోపః। నిర్వచనం తు—అ ఇతి రూపమనుభూత్వం యస్మిన్ వర్ణత్రయే తదవర్ణమితి॥ ౨౦॥

వృత్తిః—ణణోఽత్తరో హ్రస్వస్త్రయాణాం హ్రస్వదీర్ఘప్లుతానామాఖ్యా భవతి। యథా—'ఇవర్ణఽపర ఏకారమ్' ఇత్యాది। ణఽశబ్ద ఉత్తరో యస్మాదసౌ ణోఽత్తరః॥ ౨౦॥

సూత్రం—అకారో వ్యఞ్జనానామ్॥ ౨౧॥

వృత్తిః—వ్యఞ్జనానాం తత్తస్య స్వరూపపూర్వకోఽకార ఆఖ్యా

* పా—వార్తికే.

భవతి। యథా—"తకారశ్చకారగ్ం శచఛపరః" ఇతి। ననువ్యఞ్జనానాం అకారాన్తాఖ్యయా లఘీయస్త్వేపి శక్యే నిర్దేశే కిమితి గరీయసీ కారశబ్దాఖ్యా క్రియతే । తదుచ్యతే—

శిక్షావ్యాకరణానాం యదయం వివరణాత్మకః।
గ్రన్థస్తతోఽత్ర నాతీవ శబ్దసఙ్కోచ ఇష్యతే॥
పర్ణాత్కార ఇతీదం చ వ్యాఖ్యాతవ్యం తు వార్తికమ్।
శిక్షాస్థాశ్చ కకారాదిశబ్దా ఇతి తదాశ్రయః॥ ౨౧॥

త్రి:—వ్యఞ్జనానామకార ఆఖ్యా భవతి. యథా—'శచఛపరః' ఇత్యాది। కారశబ్దోత్తరత్వం ఇదం చ వికల్ప్యతే। సముచ్చయే తు 'అకారవ్యవేతోవ్యఞ్జనానామ్' ఇతి వ్యర్థగ్ం స్యాత్ । ననుతహిఁకారోత్తరతా కిమర్థాఁ? తదానీమపి వ్యవాయరూపేణ అకారలాభాత్స ఏవ ఆఖ్యా భవతు, సత్యం అర్థాఁజ్ఞేకారేణ పరిహరతి, శిక్షాదిశాస్త్రసిద్ధసంకేతానుసారాయేతి పరిహారః । అపరే తు సంగిరన్తే 'అకారస్సఁస్వరాన్తస్య వ్యఞ్జనస్య గ్రాహక ఇతి. యథా—'మనుఃషేమే' 'ఘనాఘనుఃక్షోభణః'-'ఊక్షణాసుఃషూమ' ఇత్యాది। 'నఋపరః' ఇతి ప్రతిషేధస్యోదాహరణం స్యాదితి-తదసారం-కుతః? 'వాఘుషపూర్వస్యస్య' ఇతి షపూర్వస్యతకారస్య టత్వే కృతే 'ఇషేట్వా' ఇతి స్యాత్ తచ్చానిష్టమ్ । కిఞ్చ—'యవనవస్వరపరేషు'ఇత్యత్ర స్వరపరశబ్దో వ్యర్థఃస్యాత్, భవన్మతే సవఁస్వరాన్తస్య స్వీకారనియమాత్ । తస్మాదనుపపన్న మేవైతన్మతం మన్మహే । కిన్తు ఋణమాత్రస్యాఖ్యా॥ ౨౧॥

ద్వితీయం సూత్రం—గ్రహణస్య చ॥ ౨౨॥

వై:—గృహ్యత ఇతి గ్రహణం వేదస్థశ్శబ్దఃి । తత్త్రివిధం, కార్యభాజ్నిమిత్తముపబన్ధ ఇతి । తస్యాపి స్వరూపపూర్వకోఽకార ఆఖ్యా భవతి । యథా—"సాహస్రసారథిః" ఇతి కార్యభాజఃి ।

"చీయత్వపరః" ఇతి నిమిత్తస్య। "న సక్రఘుకారపరే" ఇత్యుపబన్ధస్య॥ ౨॥

వృత్తిః—లక్ష్యం నిమిత్తం చ గ్రహణమిత్యుచ్యతే, గృహ్యత ఇతి గ్రహణం, గృహ్యతే అనేనేతి నిమిత్తమపి గ్రహణం పదైకదేశః, ప్రాతిపదికమితి యావత్। చకారః పూర్వసూత్రోక్తమకారమాకర్షతి। గ్రహణస్య ప్రాతిపదికస్య సవర్ణస్య ఆకార ఆఖ్యా భవతి యథా—'కిగ్ంశిల కిగ్ంశిల'ఇతి పరః కిగ్ంశిలశబ్దో లక్ష్యమ్। ఉదాహరణం యథా—'కిగ్ంశిలశ్చతుర్థః,' 'కిగ్ంశిలాయ చ ఋయణాయ చ'। 'ఓష్మేపఃపరో లుప్యతే' ఇతి తు నిమిత్తమ్। యథా—'స్వావోష్మాభ్యామ్' 'ఉపయామమగరేణోష్మేన'॥ ౨॥

సూత్రం—అఃకార ఆగమవికారిలోపినామ్॥ 3॥

వృత్తిః—అనేన పారిభాషికానాం కృత్రిమాణాం చాగమాదివాచినాం శబ్దానాం విభక్తివిశేషో నియమ్యతే। అఃకార ఇత్యకారవిసర్జనీయయోస్సముదితయోర్వ్యాకరణసిద్ధేన కారప్రత్యయేన నిర్దేశః। న ఖలు బహులగ్రహణానువృత్త్యా వర్ణసముదాయాదపి భవతి। అఃకారేణ ప్రథమా విభక్తిరుపలక్ష్యతే।

అన్యత్ర విద్యమానస్తు * యో వర్ణశ్రూయతేఽధికః।
ఆగమ్యమానతుల్యత్వాత్స ఆగమ ఇతి స్మృతః॥
ప్రకృతిస్థస్య శబ్దస్య స్థానే యస్యాపరో భవేత్।
స్వతో గుణాన్తరోపేతః స వికారీహ తత్సమః॥
ప్రకృతిస్థస్తు యశ్శబ్దః సంహితాయాం న దృశ్యతే।
తత్స్థానే చ న శబ్దోఽన్యస్య లోపీ నశ్వరోపమః॥

ఏతేషామాగమాదీనాం ప్రథమా విభక్తిరాఖ్యా భవతి। ఆగమస్య యథా—"త్రపుమిథుపూర్వశ్శకారశ్చపరః" "హకారాన్న-

* అన్యత్రావిద్యమానస్తు.

ణమపరాన్నాసిక్యమ్" ఇతి। వికారిణో యథా—"అసమ్పూర్వోఽరమ్ వికారః"। "లపరో లకారమ్" ఇతి। లోపినః—"ఈంపూర్వో మకారః" ఇతి॥ ౨౩॥

త్రి:—ఆగమాదీనామకార ఆఖ్యా భవతి। అకార ఇతి ప్రథమావిభక్తేరుపలక్షణమ్। ఆగమస్య యథా—'నుపూర్వశ్చ చన్ద్రిపరః' వికారిణో యథా—'అథ నకారో ణకారమ్'। లోపినో యథా—'తిష్ఠన్త్యేకయా సపూర్వాః' ఇత్యేకవచనాని। 'లపరో లకారమ్' ఇతి ద్వివచనమ్। 'అనుపూర్వాన్నాసిక్యాః' ఇతి బహువచనమ్। ఆగమశ్చ వికారీ చ లోపీ చ ఆగమవికారిలోపినః తేషామ్॥ ౨౩॥

☞ సూత్రం—గ్రహణం వా॥ ౨౪॥

వై:—గ్రహణం పూర్వతరసూత్రే వ్యాఖ్యాతమ్। తదేవ సూత్రస్థం వేదస్థస్య తస్యాఖ్యా భవతి। 'గ్రహణస్య చ' ఇత్యుక్తం అకారాన్తరూపం వా। న తు తత్ర విభక్తిరిష్యతే ఇత్యర్థః। విభక్తివారణార్థమేవేదం సూత్రమత్ర కృతమ్। ఇతరథా 'గ్రహణస్య చ' ఇత్యేతస్మాత్పరం క్రియేత॥ ౨౪॥

త్రి:—తేషామాగమాదీనాం క్వచిద్గ్రహణం వా భవతి। అకారేణ విశేషితితార్థ్యమ్। ఆగమస్య యథా—'ఆదిరన్త్యేన' ఇత్యాది। వికారిణో యథా—'హన్యాదుప్యమానం చ' ఇత్యాది। లోపినో యథా—'ఏష స స్యః' ఇత్యాది॥ ౨౪॥

☞ సూత్రం—ఆసన్నగ్రం సన్దేహే॥ ౨౫॥

వై:—యస్మిన్ విధౌ విశేష్యమేవ వా విశేషణమేవ వా నిర్దిశ్యతే, విశేషణతాఽహం విశేష్యతాఽహం చ అనేకం ప్రకృతం, తత్ర కతరస్య విశేషణం కతరస్య విశేష్యమితి వా సంశయే ఆసన్నం ప్రత్యేతవ్యమ్, యథా—"అమీ చక్షుషీ" ఇత్యాద్యనుక్రమ్య

"పూర్వశ్చ" ఇతి వక్ష్యతే । తత్ర కస్మాత్పూర్వఇతి విశేషణాకాంక్షాయాం ఆసన్నో ద్యావాపృథివీశబ్ద ఏవ ప్రత్యేతవ్యో విశేషణతయా । న వ్యవహితాస్తతఃపూర్వశబ్దాఃస్* । తథా—"జపరో జకారం" ఇతి విశేషణనిర్దేశే ప్రకృతయోఃనకారతకారయోఃఆసన్నస్తకార ఏవ విశేష్యతయా ప్రత్యేతవ్యఃఅన్యే తు వ్యాచక్షతే—ఆసన్నం శబ్దరూపం కార్యవిధిషు దృశ్యమానం సన్దేహే ఉపతిష్ఠతే । సన్దేహాన్నైవ నివృత్త్యర్థం తద్గ్రహీష్యతే । న తు తస్య పృథక్త్వే కార్యనివృత్త్యర్థమ్ । యథా—"సేదు హూతా" ఇత్యత్ర విసర్జనీయలోపనిమిత్తస్య ఇచ్ఛబ్దస్యాసన్నం ఉ ఇత్యేతత్ "స ఇజ్జనేన" ఇత్యాదివిషయత్వసన్దేహనివృత్త్యర్థమేవ గృహ్యతే, నతు క్రమాధ్యాయే 'సేత్ । ఇదు' ఇత్యత్ర ఉశబ్దస్య పృథక్త్వే లోపనివృత్త్యర్థమితి । తేన తస్య పృథక్త్వేఽపి సేదితి రూపసిద్ధిఃతదయుక్తమ్ । నహి 'స ఇజ్జనేన' ఇత్యాదిషు సన్దేహోఽస్తి । కిన్తు-అతివ్యాప్తిరేవ । యదిప్యుచ్యతే, "పూర్వజే ప్రభృత్యాఽయం" ఇత్యత్ర కతరస్య పూర్వజేశబ్దస్య గ్రహణమితి సంశయే ఉత్తరాపథేరాసన్నఃపూర్వజేశబ్దో గృహ్యత ఇతి । తత్త్వయుక్తతరం అనిష్టావహత్వాత్ । 'నానిష్టార్థే శాస్త్రప్రవృత్తిఃఇతి హి న్యాయవిదాం నిష్ఠా॥ ౩౫॥

త్రి:—సన్దేహే సతి ఆసన్నం వర్ణాం పదం వా గృహ్ణీయాత్ । 'స్వయమాతృణ్ణాం చ వికర్ణీం చోత్తమే' ఇత్యత్ర చకారద్వయసమ్భవాత్ ప్రగ్రహనిమిత్తత్వేన కతరస్యోపాదానం కర్తవ్యమితి సన్దేహే యదాసన్నం కార్యభాజస్తదేవ స్వీకార్యం 'చోత్తమే' ఇతి సూత్రే । వర్ణస్యయథా—'ఆపృషతీ'ఇత్యాది॥ ౩౫॥

---

* న వ్యవహితాస్తతఃపూర్వేస్మాన్నేకేశబ్దాఃస్. ఇతి వా పాఠఃస్.

సూత్రం—అనేకస్యాపి॥ ౨౬॥

వృ:—ఉక్తస్య క్వచిదపవాదమాహ.—

యత్ర తు విశేషణస్య ద్విబహువచనాన్తతయా అనేకాకాంక్షా భవతి, తత్రాపి అనేకస్యాపి ప్రకృతస్య సమ్పిత్యయో భవతి। "లపరా లకారమ్" ఇతి తకారనకారయోః। "నకార ఏతేషు ఇకారమ్" ఇతి శచ్ఛజానామ్। న త్వాసన్నస్యైకస్య నకారస్య జకారస్య వా వ్యక్తిభేదాశ్రయణేన ద్వివచనబహువచనే ఉపపాద్యే॥

టి:—సర్వేషాం అనేకస్య పదస్య వర్ణస్య వా గ్రహణం భవతి. అపిశబ్దస్సంభవం ఇత్యేవ్వాదిశతి। యథా—'టిఙ్ణ్యైకయా సహ పూర్వః 'ఏవో త్తరే' ఇత్యాది॥ ౨౬॥

సూత్రం—ప్రథమో వర్ణో త్తరో వర్ణాఖ్యా॥ ౨౭॥

వృ:—వర్ణశబ్ద ఉత్తరో యస్మాత్స తథోక్తః। అత్ర భావిప్రయోగానుసారేణాకారాన్తతయా నిర్దిష్టః। ప్రథమాఖ్యో వర్ణో వర్ణశబ్దాన్తః తదాదేర్వర్ణస్యాఖ్యా భవతీతి వేదితవ్యమ్। యథా—"కపర్ణే స్పర్శయతి" "టవర్గశ్చ తవర్గపరః" ఇతి। నిర్వచనం తు—కస్య వర్ణః కవర్ణః। టస్య వర్గస్తవర్గ ఇతి॥ ౨౭॥

టి:—వర్గశబ్దోత్తరః ప్రథమస్య వవర్గస్యాఖ్యా భవతి।యథా—'టవర్గశ్చ తవర్గపరః' ఇతి। వర్గశబ్ద ఉత్తరో యస్మాదసౌ వర్గోత్తరః॥ ౨౭॥

సూత్రం—అం వికారస్య॥ ౨౮॥

వృ:—అమితి ద్వితీయా విపక్తిసపలక్ష్యతే—

సవికారో యదన్యస్య స్థానే శబ్దాన్తరం స్మృతమ్।
ద్వితీయయా తు నిర్దేశే తస్యైవప్రత్యయో మతః॥

యథా—"అసంపూర్వోఽరమ్యకారః" "అదాత్తముదాత్తవతి" ఇతి। అత్ర ద్వితీయా విభక్తిః శబ్దాన్తరవికారస్యైవ నియమ్యతే। న తు గుణవికారస్య। తేన "పూర్వస్యారోఽనునాసికః" "అనుదాత్తానాం ప్రచయః" ఇత్యాదిగుణవిధిషు నిర్దేశ ఉపపద్యతే॥

త్రిః—అమితి శబ్దో వికారస్యాఖ్యా భవతి. అమితి ద్వితీయావిభక్త్యుపలక్షణమ్। యథా—'ప్రథమపూర్వో ఽ హకారశ్చతుర్థమ్'-'అథనకారోణకారమ్॥ ౨౮॥

☞ సూత్రం—పూర్వ ఇతి పూర్వః॥ ౨౯॥

వై:—అస్మాత్పూర్వః కార్యభాగితి విధానే తత్పూర్వదేశస్థ ఏవ ప్రత్యేతవ్యః। న తు తత్స్వరూపోపలక్షణమాశ్రిత్య దేశాన్తరస్థోపి। తద్యథా—" ద్యావాపృథివీ " " పూర్వశ్చ " ఇతి, 'యావతీ ద్యావాపృథివీ' ఇత్యత్ర యావతీశబ్దాన్తః ప్రగ్రహోవిధీయతే। తతః 'యావతీ పౌర్ణమాసీ' ఇత్యాదావపి ప్రగ్రహత్వం న కల్ప్యమ్॥

త్రిః—యః పూర్వశబ్దేన విశేష్యతే స తత్రైవ స్వేన రూపేణోపలక్షితో జ్ఞాతవ్యః। న తు రూపసామాన్యాదన్యో భిన్నదేశస్థః। యథా—'ద్యావాపృథివీ' 'పూర్వశ్చ' ఇతి ప్రగ్రహో భవతీతి వక్ష్యతి। పూర్వత్వాత్ 'యావతీ ద్యావాపృథివీ మహిత్వా'ఇతి యావతీశబ్దః ప్రగ్రహః।'యావతీ వై పృథివీ' ఇతి తు న స్యాత్ప్రగ్రహః॥

☞ సూత్రం—పర ఇత్యుత్తరః॥ 30॥

వై.—అస్మాత్పరః కార్యభాగితి విధా తదుత్తరదేశస్థ ఏవ ప్రత్యేతవ్యః। న తత్స్వరూపో దేశాన్తరస్థోఽపి। యథా—"ద్వే" "పరశ్చ" ఇతి, 'తస్మాదేకో ద్వే జాయే విన్దతే" ఇత్యత్ర జాయేశబ్దః ప్రగృహ్యః। తతః " జాయ ఏహి" ఇత్యాదావపి ప్రగృహ్యత్వం న కల్ప్యమ్॥ 30॥

త్రి:—యుః పర ఇతిశబ్దేనవిశిష్యతే సోపి తత్రైన స్వేన రూపేణ ప్రత్యేతవ్యః। యథా—'ద్వే' 'పరశ్వ' ఇతి ప్రగ్రహో భవతీతి వక్ష్యతి। పరత్వాత్ 'ద్వే జాయే విన్దతే' ఇత్యత్ర జాయేశబ్దః ప్రగ్రహః। 'యోనిరసి జాయే'ఇత్యత్ర తు న ప్రగ్రహ॥ 3౦॥

సూత్రం—ఋకారలృకారౌ హ్రస్వౌ॥ 3౧॥

వై:—ఋకారశ్చ ఌకారశ్చ ఋకారలృకారౌ తౌ హ్రస్వసంజ్ఞౌ భవతః। 'బ్రహ్మ దేవా అవీవృధన్' "కృప్తా ఋతవః"। తేన చ "సమానకాలస్వరః" ఇతి వక్ష్యమాణేనాత్రాపి సిద్ధే పృథగ్వచనం మాత్రావైషమ్యశఙ్కానివృత్త్యర్థం, న తు మాత్రావైషమ్యమఙ్గీకృత్య హ్రస్వసంజ్ఞా విధీయతే ఇతి యుక్తం కల్పయితుం, సర్వశాస్త్రేష్వప్రసిద్ధత్వాత్॥ 3౧॥

త్రి:—ఋకారశ్చ ఌకారశ్చ హ్రస్వసంజ్ఞౌ భవతః। యథా—'ఋతవో వై' 'అక్లృప్తస్య క్లృప్తే'॥ 3౧॥

సూత్రం—అకారశ్చ॥ 3౨॥

వై:—చశబ్దేన 'హ్రస్వా' ఇత్యన్వాదిశ్యతే। తతశ్చాత్ర హ్రస్వ ఇతి విపరిణామాదకారో హ్రస్వసంజ్ఞో భవతీత్యర్థః। 'అవధూతగ్ం రక్షః'॥ 3౨॥

త్రి:—అకారశ్చ హ్రస్వసంజ్ఞో భవతి। చకారో హ్రస్వమన్వాదిశతి।యథా—'అయం పురః' ఇతి॥ 3౨॥

సూత్రం—తేన చ సమానకాలస్వరః॥ 33॥

వై:—సమానస్తుల్యః కాలో యస్య స తథోక్తః। అకారేణ తుల్యకాలస్వరో హ్రస్వసంజ్ఞో భవతి। కియాన్ పునరకారస్య కాలః? యావతాఽయముచ్చార్యతే। న చోచ్చారణవైషమ్యాత్తద-

వ్యవస్థా స్యాత్, "చాషస్తు నచతే మాత్రామ్" ఇతి శిక్షోక్తచాష-రుతకాలతుల్యస్య స్వరస్థితేః । తస్మాదికార ఉకారశ్చ హ్రస్వ ఇతి సిద్ధమ్। "మా తా్వ హింగ్ంసిషమ్" "ఊర్ధ్వమిన హి పుగ్ంసః"।నన్వ్-త్రాకార ఇకార ఉకారశ్చేత్యేకసూత్రేణ సిద్ధే కిమర్థం గౌరవమాశ్రి-తమ్ । తదుచ్యతే—ఉత్తరసూత్రేఽకారతుల్యకాలత్వం విధిత్సి-తమ్ । తచ్చోభయార్థమ్ । తదత్రోక్తమితి న గౌరవదోషః॥ 33॥

త్రిః—తేన అకారేణ యస్తుల్యకాలస్వరస్స న హ్రస్వో భవతి. అత్రాపి చ-కారో హ్రాస్వ్యాద్యేశకః। సమానకాలస్వర ఇతి ఇకార ఉకారశ్చేత్యర్థః। సన్ధ్య-క్షరాణాం సమానకాలత్వాభావాత్ । యథా—'ఇషే తా్వ'-'ఊప ప్రయన్తః' అ-త్రాహ—అకారో హ్రస్వః తేన చ సమానకాలస్వర ఇత్యారభ్యం. 'ఋకారల్కా-రౌ హ్రస్వౌ'ఇతి తు నారభ్యం. ఏనమారభ్యమాణే పునరుక్తతయా గౌరవం భవేదితి। ఉచ్యతే ఆరభ్యమేవైతత్ । కుతః? ఋకారఌకారయోరన్తరా రేఫలకారౌ స్తః । తత్త్వానతా్వదనయోః కాలవ్యభిచారస్స్యాత్. హ్రస్వత్వం నగమ్యేత తస్మాదారభ్యమే-వమారభ్యతే 'ఋకారల్కారౌ హ్రస్వౌ'ఇతి॥ 33॥

సూత్రం—అనుస్వారశ్చ॥ 34॥

వై:—చశబ్దేనాత్ర తేన సమానకాల ఇత్యనా్వదిశ్యతే । తథాచానుస్వారోఽకారేణ తుల్యకాలో భవతీత్యర్థః । " తమూ శుచిగ్ంశుచయో దీదివాగ్ంసమ్" "యేషాగ్ం సోమస్సమృచ్ఛతే" "అగ్నిగ్ర్గ్ం స్తోమేన బోధయ " శిక్షాయాం తు—

మాత్రాత్ద్విమాత్రోఽనుస్వారో ద్విమాత్రానాత్రత ఏవ తు।
ఇత్యుక్తా ద్వివిధస్యాప్యనుస్వారస్య సంయోగపరత్వే ద్విత్వం మాత్రికత్వం చోక్తమ్,—

మాత్రికాదపి సంయోగే మాత్రికస్తు ద్విరూపవత్॥ ఇతి ।

తథా యో మాత్రికాత్పరస్సంహితాకాల ఏవ తు భవతి, తస్యానుస్వారస్య మాత్రాపరిమితః కాల ఇత్యుక్తమ్—

అనుస్వారశ్చ యో మాత్రస్సంహితాకాల ఏవ తు । ఇతి ।

'మాత్రాద్విమాత్రః' ఇత్యేతత్తు పదమధ్యవర్త్యసంయోగపరవిషయమితి చోక్తమ్—

పదమధ్యే ద్విమాత్రం స్యాదేకమాత్రం ద్విరూపవత్ ।

ఇతి । తస్మాత్సిద్ధమ్—

హ్రాదిసిద్ధః * పరో హ్రస్వాదసంయోగపరస్తు యః ।
అనుస్వారో ద్విమాత్రోసావన్యస్సర్వోఽపి మాత్రికః ॥

ఇతి। నాస్య ప్రాతిశాఖ్యోక్తిర్విరోధినీ।ప్రాయికత్వేనోపపత్తేః। యత్తు కైశ్చిద్ద్వితీయశ్లోకస్య అన్యథా వ్యాఖ్యానం కృతమ్—దీర్ఘాత్పరోఽపి పదమధ్యగతోఽసంయోగపరో ద్విమాత్ర ఏవేతి, తత్ఖలు ప్రాతిశాఖ్యవిరుద్ధమ్, ద్విమాత్రభూయస్త్వాపత్తేః । అనారభ్యే

* హ్రాదిసిద్ధ ఇత్యపి క్వచిత్పాఠః । లఘుమాత్రస్యందినశిక్షాయామనుస్వారం ప్రక్రమ్య—

హ్రస్వో దీర్ఘో గురుశ్చేతి త్రివిధః పరికీర్తితః ।
హ్రస్వాత్పరో భవేద్దీర్ఘాః హగ్ంస ఇతి దర్శనమ్ ॥
దీర్ఘాత్పరో భవేద్ధ్రస్వాః మాంసేభ్య ఇతి దర్శనమ్ ।
గురా పరే హ్యనుస్వారాః గురురేవ హి స స్మృతః ॥
సింహ్యాసీతి తత్ర తావత్ ఋకారే దీర్ఘ ఏవ సః ।
దేవానాం హృదయే తద్వత్ తస్కరాణం యథా కృకే ।
ఇతి మాత్రాది విధానాత్పాఠద్వయమపి సాధీయ ఇతి భాతి ।

త్వస్మిన్ సూత్రే శిక్షాయాం ద్విమాత్రానుస్వారబాహుళ్యముక్తం మన్యేరన్ బౌధకాభావాదితి। తన్మామంగత ఇత్యేనమర్థ ఏవాయమారమ్భః॥ 3౪॥

త్రిః—భవత్యనుస్వారశ్చ హ్రస్వసంజ్ఞః । యథా—'తాగ్ం హస్తే' చకారో హ్రస్వానువర్తకః। 'అనుస్వారస్య స్వరభక్తిశ్చ' ఇతి స్వరం ప్రత్యుచ్చత్వవిధానాత్ అనుస్వారస్య వ్యఞ్జనత్వమ్ । తథా సతి 'హ్రస్వాద్గకాలం వ్యఞ్జనమ్' ఇత్యర్ధమాత్రత్వే ప్రాప్తే తన్మా భూదితి హ్రస్వత్వం విధీయతే।హ్రస్వ సంజ్ఞాప్రయోజనం—'విభాగే హ్రస్వం వ్యఞ్జనపరం' ఇతి॥ 3౪॥

పై: సూత్రం:—ద్విస్తావాన్దీర్ఘకఃకి॥ 3౫॥

పై:—అత్ర పూర్వతరసూత్రస్థం స్వరపదం మణ్డూకగతిన్యాయేన అనువర్తతే । ద్విస్తావాన్ ద్విగుణః హ్రస్వద్విగుణకాలః వాయసరుతతుల్యకాలస్వరో దీర్ఘసంజ్ఞో భవతి । "యో పై దేవాన్"॥

త్రిః—తావానితి ప్రకృతో హ్రస్వ ఉచ్యతే । ద్వితి ద్విరూపః । తావాన్ హ్రస్వః దీర్ఘసంజ్ఞో భవతీతి సూత్రయోజనా । తాత్పర్యం తు—హ్రస్వద్విగుణకాలస్స్వరః దీర్ఘసంజ్ఞో భవతీతి। దీర్ఘసంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'దీర్ఘగ్ం సమానాత్పరే సవర్ణపరే' ఇత్యాది॥ 3౫॥

పై: సూత్రం:—త్రిః ప్లుతఃకి॥ 3౬॥

పై:—స్వర ఇతి తావానితి చానువర్తతే । త్రిస్తావాన్ హ్రస్వత్రిగుణకాలః మయూరరుతతుల్యకాలస్వరః ప్లుతసంజ్ఞో భవతి । 'ఛినత్తి 3 ఇతి' । నిర్వచనం తు—శరాదివద్దూరగామిత్వాత్ప్లుత ఇత్యుచ్యతే॥ 3౬॥

త్రిః—" అత్రాపి హ్రస్వోఽనువర్తతే సాన్నిధ్యాత్ । త్రితి త్రిరూపో హ్రస్వః ప్లుతసంజ్ఞో భవతి । తాత్పర్యం త్వత్రాపి బ్రూమః-హ్రస్వత్రిగుణకాలస్స్వరః ప్లుతసంజ్ఞో భవతి ఇతి । సంజ్ఞాప్రయోజనం—'న ప్లుతప్రగృహా' ఇత్యాది॥ 3౬॥

సూత్రం:—హ్రస్వార్ధకాలం వ్యఞ్జనమ్॥ 38॥

వృత్తిః:—వ్యఞ్జనం హ్రస్వార్ధతుల్యకాలమర్ధమాత్రాకాలం భవతి। యథా—'భువనమసి' ఋణనమానాం త్వవసానవర్తినాం కాలాధిక్యం శిక్షాయాం స్మర్యతే—

హ్రస్వాత్పరం తు నాసిక్యం ద్విమాత్రం యత్తదుచ్యతే।
దీర్ఘోత్ప్లుతాచ్చ తన్మాత్రమేకమాత్రమితి శ్రుతిః॥

ఇతి। తత్రాతిప్రసఙ్గపరిహారాయ శ్లోకాన్తరం కృతమ్—

అవసానే విశేషోఽయమన్యేషాం చ న విద్యతే।
సంహితాయాం తు తన్మాత్రః పదకాలేఽధికో భవేత్॥

ఇతి। అత్ర పూర్వార్ధేన అనవసానస్థేష్వతిప్రసఙ్గః పరిహృతః। సంహితాయాం తన్మాత్ర ఇతి హ్రస్వాత్పరస్యాపి సంహితాప్రయోగకాలే మాత్రికత్వమేవేత్యుచ్యతే। యస్తు హ్రస్వాత్పరస్యాధికకాలఉక్తః స పదాధ్యాయ ఏవేత్యుక్తమ్, 'పదకాలేఽధికో భవేత్', ఇతి। తస్మాత్సిద్ధమ్—

హ్రస్వాత్పరోఽవసానస్థః పదాధ్యాయేఽనునాసికః।
ద్విమాత్రో మాత్రికస్త్వన్యః సంహితాయాం తథాఽఖిలమ్॥

ఇతి। అన్యేతు సంహితాప్రయోగే పూర్వోక్తో విభాగః, పదాధ్యాయే తు హ్రస్వపూర్వస్య దీర్ఘప్లుతపూర్వస్య చ పూర్వోక్తాభ్యామధికకాలతేత్యాహుః। తదయుక్తమ్। స్వతోఽర్ధమాత్రస్య తదాసన్నకాలవిధిసమ్భవే అతివిప్రకృష్టకాలకల్పనానుపపత్తేః। అత్రోదాహరణాని—'ఈదృజ్। చ। అన్యాదృజ్। చ। ఏతాదృజ్।

చ' । 'వృషణ్వసూ-ఇతి వృషణ్ణ్-వసూ' । 'బ్రహ్మక్ । విశమ్' ఇతి ద్విమాత్రాణి । 'విష్వూచీనాన్వ్యస్యతామ్', 'సుమజ్గలా ర్ం స-త్యరాజా3క్ ', 'లాజీ3క్ ' ఇతి మాత్రికాణి । తథా అవసానస్థల-కారస్య పాదోనమాత్రత్వముక్తం శిక్షాయామ్—

అవసానే లకారస్య త్రిపాదత్వం సదా భవేత్ ।

ఇతి । 'అస్తు । బొల్' ఇతి దీర్ఘప్లుతాభ్యాం పరస్య వ్యఞ్జన-స్య స్వరపరస్య పాదమాత్రత్వముక్తమ్—

అచః పరే విశేషో స్తి పాదమాత్రం విధీయతే ।
పూర్వకాలో ద్విమాత్రశ్చేదేకం వ్యఞ్జనమేవ యత్ ॥

ఇతి । అత్ర ద్విమాత్రగ్రహణం త్రిమాత్రస్యాపి ప్రదర్శకమ్ । తద్యథా—'ఆవాయో భూష' । 'అగా 3 నగ్నిదిత్యాహ' । తథా ద్విప్రభృతివ్యఞ్జనసంయోగే మధ్యమానాం పాదమాత్రత్వముక్తమ్।

అస్వరవ్యఞ్జనం నిత్యమణుమాత్రం ప్రయుజ్యతే ।

ఇతి । తద్యథా—'అత్యన్యానగామ్' । 'ఉక్థఉక్థే' । చతు-రాదిసంయోగే త్వన్త్యస్యాప్యణుమాత్రత్వముక్తం బహుశః—

సంయోగశ్చతురాదీనాం వ్యఞ్జనానాం యదా భవేత్ ।
తదాన్త్య వ్యఞ్జనస్యాప్యణు మాత్రత్వమిష్యతే ॥

ఇతి । తద్యథా—'ఉక్థ్యాహి' 'తాక్ష్యాహి' । తథా స్వరితగ్రాహి-ణాం వ్యఞ్జనానాం కాలాధిక్యముక్తం శిక్షాయామ్—

స్వారాకమాశ్చ రఙ్గాశ్చ యే యతశ్చాలాస్వభావతః।
వర్తన్తే ప్రోచ్యమానాస్తే ఓప్రయత్నేఽపి వక్తరి ॥

ఇతి । అత్ర స్వరితానాం కాలవృద్ధివచనం తద్ధ్రాహిహ్యఞ్జనార్థమేవ । వక్ష్యతి—"ఆదిరస్యోదాత్తసమశ్శేషోఽనుదాత్తసమ ఇత్యాచార్యాహిం" ఇతి, తదనుదాత్తసమత్వం కేషు చిత్స్వరితస్వరేషు న భవతి । కిన్తు తదఙ్గభూతేషు పరవ్యఞ్జనేష్వేవ । తాని స్వరితత్రగాహీణీత్యుచ్యన్తే । తేషాం కాలాధిక్యం వినా ఉచ్చారణం న ఘటతే । యేషు చ స్వరితస్వరేష్వేవ అనుదాత్తసమత్వం భవతి, తత్ర కాలాధిక్యాభావేఽప్యుచ్చారణముపపద్యతే। తత్రానుస్వారస్తాదాత్మ్యత్స్వరితగ్రాహీ ఉత్తమశ్చ పూర్వాఙ్గభూతః । తయోర్ద్వితీయస్తు పరో మాత్రిక ఏవ । యవలాస్తు హ్రస్వపూర్వకా అన్తస్థాపరాః । హ్రస్వదీర్ఘాఙ్గభూతాస్తు రేఫపూర్వకా ఇతి । తత్రాయం వివేకః-

స్వరితగ్రాహ్యనుస్వారో ద్విమాత్రో మాత్రికాత్పరః ।
దీర్ఘాఙ్గధ్యర్ధమాత్రస్స్యాద్ద్వే రూపే మాత్రికం పరమ్॥
స్వమాత్ర ఉత్తమో హ్రస్వాఙ్గధ్యర్ధో వ్యఞ్జనాత్పరః ।
దీర్ఘాఙ్గపన్తర స్థద్వస్మాత్రికో వ్యఞ్జనా న్తరః ॥
ద్విమాత్రా యలవా హ్రస్వాఙ్గధ్యర్ధా వ్యఞ్జనా న్తరాః ।
దీర్ఘాఙ్గపూర్వాత్పరా రేఫాస్మాత్రికా ఇతి నిర్ణయః ॥

అనుస్వారో యథా-"భరేఽగ్నిస్స్విష్టగ్ం సుహవగ్ం హవామహే" "యోఽలగ్ం శ్రియే సఙ్" "అగ్నే స్త్రయో జ్యాయాగ్ంసః" "తేషాగ్ం హవిష్మాగ్ంశ్చ" । ఉత్తమో యథా—"త్వచం కరోతి" । "అపాం పృష్ణ్యాఙ్" । "కృష్ణో రూపమ్" । "పరిభూర్విశ్వాఙ్" "నిర్జాల్మకేన శిష్టాఙ్" । యలవా యథా—"ఏష్య ఏవైనం లోకేభ్యః" "శరవ్యే బ్రహ్మ సగ్ం శితా" । "గోభిర్యజ్ఞం దాధార" । "అథర్వణః" ।

"సవీర్యే వ్యేవ" । "అనయోర్లోకయోఃపి" । అథ కస్మాదస్మిన్ గ్రన్థే శిక్షా వ్యాకరణేషు చ మాత్రికద్విమాత్రాణాం వ్యఞ్జనానాం హ్రస్వ-దీర్ఘసంజ్ఞే న విధీయేతే । వర్ణాన్యత్వాభావాత్ । స్వరేష్వేవ హి కాలభేదాత్ వర్ణాన్యత్వం, న వ్యఞ్జనేషు । న చైవం సతి—"పరీమాణాచ్చ పఞ్చమాదితి" ఇత్యనేన విరోధ ఇతి వక్ష్యామః॥ 3౭॥

త్రి:—"వ్యఞ్జనం హ్రస్వాదికాలం భవతి । న తు వ్యఞ్జనమితి సంజ్ఞా । అన్యథా 'వ్యఞ్జనకాలశ్చ స్వరస్యాత్రాధికః' ఇత్యత్ర కాలశబ్దస్య పౌనరుక్త్యాపత్తేః-యథా—'వాక్' । హ్రస్వస్యాదికం హ్రస్వాదికం హ్రస్వాదికం కాలః పరిమాణకాలో యస్య తత్ తథోక్తమ్ ॥ 3౭॥

సూత్రం:—ఉచ్చైరుదాత్తః॥ 3౮॥

వై:—అత్రాపి స్వర ఇత్యనువర్తతే । తథా వ్యాకరణే—"అచశ్చ" ఇత్యధికృత్య ఉదాత్తాదిస్వరూపోపదేశాత్ । సమానస్థానే మూర్ధ్న ఆసన్నే ఉపరిభాగే జాతేన ప్రయత్నేన ఉచ్చార్యమాణస్వర ఉదాత్తగుణకత్వాదుదాత్తసంజ్ఞో భవతి । యథా శుక్లగుణయోగాచ్ఛుక్లః పటః । ఉదాదానముత్తేపః । తద్యథా—"యో వై పవమానానామ్"॥ 3౮॥

త్రి:—'ఆయూమో దారుణ్యమ్' ఇతి లక్షణలక్షితస్స్వర ఉదాత్త ఇత్యుచ్యతే, యథా—'సః' ఇతి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—'ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్స్వరితమ్ ఇత్యాది॥

సూత్రం:—నీచైరనుదాత్తః॥ 3౯॥

వై:—సమానే స్థానే హృదయాసన్నే అధోభాగే జాతేన ప్రయత్నేన ఉచ్చార్యమాణస్వరోఽనుదాత్తగుణకత్వాదనుదా-

త్తసంజ్ఞో భవతి। ఉదాత్తవిధ్యగుణోనుదాత్తః। "విధా అమ్నా-తా ఋత్విజ్ఞాం" । "అనభ్యాహితయజూగ్ంషి జుహోతి"॥ ౬౯॥

ప్రతిః—'అన్వవసర్గాః' ఇతిసూత్రలక్షణలక్షితస్స్వరోనుదాత్త ఉచ్యతే। యథా—'అవదతామ్' । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—'అనుదాత్తో న నిత్యమ్' ఇత్యాది॥

సూత్రం:—సమాహారస్స్వరితః॥ ౭౦॥

వృత్తిః—సమాహార ఉభయోస్సంభేదాత్మకః యథోక్తభాగ-ద్వయజన్మనా ప్రయత్నేన కర్ణమూలభాగో* చ్చార్యమాణస్స్వరః స్వరితగుణకత్వాత్స్వరితసంజ్ఞో భవతి। స్వర్యతే పార్శ్వత ఉత్థిప్య-త ఇతి స్వరితః। "న హ్యగ్నేరాస్యం నిష్ఠిన" అత్ర శిక్షా—

అనుదాత్తో హ్యది జ్ఞేయో మూర్ధ్న్యుదాత్త ఉదాహృతః।
స్వరితః కర్ణమూలీయః సర్వాస్వ్యే ప్రచయః స్మృతః॥

ఇతి॥ ౭౦ ॥

ప్రతిః—తయోరుదాత్తానుదాత్తయోర్యస్సమాహారః స స్వరిత ఉచ్యతే, యథా-'తేఽబ్రువన్'। సమాహీయత ఇతి సమాహారః। తయోర్మేళనజన్యః స్వరః స్వరిత ఇత్యర్థః । స్వరితస్వరూపవిధిరయమ్। ఉపరిష్టాత్తు తత్తత్ర స్వరితో వక్ష్యతే। యథా—'ఉదాత్తాత్పరోనుదాత్తస్స్వరితమ్' 'ఉదాత్తయోశ్చ పరోనుదాత్తః స్వరి-తమ్' 'తస్మిన్ననుదాత్తే పూర్వ ఉదాత్త స్స్వరితమ్' ఇత్యాది॥ ౭౦॥

సూత్రం:—తస్యాదిరుచ్చైస్తరాముదాత్తాదన్తరే యావదధగ్ంహ్రస్వస్య॥ ౭౧॥

వృత్తిః—అథాత్ర స్వరితస్వరూపం వివిధత్వాన్నిరూప్యతే। ఉదాత్తగుణాత్స్వరాదన్తరే అవ్యవహితపరే స్వరితే తస్యాదిరు-

* మూలభాగో

చ్చైస్తరామ్ ఉదాత్తతరమ్ ఉచ్చార్యతే। క్రుష్టాదిషు ప్రథమాశ్రేణ యమేనతుల్యమిత్యర్థః। ఆదిరిత్యనేన పూర్వాంశోఽభిహితః। యావదర్ధం హ్రస్వస్య తావన్మాత్రమర్ధమాత్రాసమ్మితోఽంశ ఇత్యర్థః॥ ౪౧॥

త్రి:—ఉదాత్తాదనన్తరే య స్స్వరస్స్వర్యతే తస్యాదిస్తావదుచ్చైస్తరామ్ ఉదాత్తతరో భవతి। యావద్ధ్రస్వాగమమ్। యథా—'స ఇధానః'॥ ౪౧॥

సూత్రం:—ఉదాత్తసమశ్శేషః॥ ౪౨॥

వై :—యోఽర్ధమాత్రాంశాత్పరోఽంశః స తూదాత్తసమ ఏవ। న పూర్వవదుదాత్తతరః। "య ఈజానః "ప్ర ఉగముక్థమ్"॥౪౨॥

త్రి:—హ్రస్వాగమకాలాచ్ఛేష ఉదాత్తసమో భవతి। న తూదాత్త ఏవ। సమళబ్ప్రయోగాత్కిఞ్చిన్న్యూనత్వం ప్రతీయతే। అన్యథా స్వరితాభావాత్। పూర్వోక్తమేవోదాహరణమ్॥ ౪౨॥

సూత్రం:—సవ్యఞ్జనోఽపి॥ ౪౩॥

వై :—సవ్యఞ్జన ఇతి వ్యఞ్జనపూర్వక ఉచ్యతే। తస్యైవాలక్షితత్వేన లక్ష్యత్వాత్। తేన పూర్వోక్తవ్యతిరిక్తః సర్వస్వరితః పరిగృహ్యతే। సోఽపి పూర్వోక్తలక్షణో భవతి। "దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యామ్ " తదేవం వాజసనేయినాం స్వరితో లక్షితః॥ ౪౩॥

త్రి:—కేవలస్యాయం విధిః పురస్తాదుక్తః। ఇదానీం వ్యఞ్జనసహితస్యేఽపి స్వరితస్య తథాత్వముచ్యతే। సవ్యఞ్జనోపి స్వరితః ఉదాత్తాదనన్తరోఽన్యో వా ఉక్తవిధిభవతి। అపిశబ్దస్స్వరితమాకర్షతి। యథా—'సఖిభ్యో వరిమ' 'తిష్యః'॥ ౪౩॥

సూత్రం:—అనన్తరో వా నీచైస్తరామ్॥ ౪౪॥

వై :—అథ శాస్త్రీయో లక్ష్యతే—అనన్తర ఇత్యుదాత్త-

తకారమంశాత్పరోఽంశ ఉచ్యతే। స నీచైస్తరామనుదాత్తతరం వో-చ్చార్యతే। స తు పార్శ్వత ఉత్తేపణాత్స్వరితాత్మకో భవతి। అ-నుదాత్తతరత్వం తు అగ్రోభాగే దృఢప్రయత్నమాత్రేణ వేదితవ్యమ్। ఆదిః పూర్వవత్। ఉక్తాన్యోదాహరణాని॥ ౪౪॥

త్రి:—తస్య స్వరితస్య హ్రస్వాగ్రకాలాచ్ఛేషః నీచైస్తరామనుదాత్తతరో వా భవతి। అనన్తరశ్శేష ఇత్యర్థకాః। తదేవోదాహరణమ్॥ ౪౪॥

ప్రత్తి సూత్రం:—అనుదాత్తసమో వా॥ ౪౫॥

వై:—అన్యశాఖాస్థోఽపి లక్ష్యతే—స ఏవ శేషోఽనుదాత్తసమో వా ఇతి। అగ్రోభాగజాతేన అదృఢప్రయత్నేన పార్శ్వత ఉత్తేపణాత్స్వరితాత్మకశ్చ భవతి। ఆదిః పూర్వవత్। తాన్యోదాహరణాని। ఏవముక్తాస్త్రయశ్శాఖాస్తరీయాః స్వరితాః। తే యమా యష్యష్యస్మాకం నేష్టాః। తథాఽప్యస్మదీయస్య స్వరితస్య తద్విలక్షణస్వరూపప్రకాట్యార్థమేవ ఉపదిష్టాః। ఏవముత్తరత్రాప్యనిష్టప్రక్షేపదేశానాం ప్రయోజనమనుసన్ధేయమ్॥ ౪౫॥

త్రి:—తస్య స్వరితస్య స ఏవ శేషః। అనుదాత్తసమో వా భవతి। తదేవోదాహరణమ్॥ ౪౫॥

ప్రత్తి సూత్రం:—ఆదిరస్యోదాత్తసమశ్శేషోఽనుదాత్తసమ ఇత్యాచార్యాః॥ ౪౬॥

వై:—ఇదానీం స్వమతముచ్యతే—తస్యేతి ప్రకృతే పునరత్ర అస్య ఇతి యత్నప్రక్రియాస్తరప్రకటనార్థః। తేనాత్రాదిరర్ధమాత్రాపరిమిత ఇతి నియమో న భవతి। కిన్త్వజ్ఞాతపూర్వోత్త-

(27-12-17)

రవ్యఞ్జనసహితస్య కస్యచిత్స్వరార్ధపర్యన్తోఽంశ ఉదాత్తసమో భవతి। కస్యచిత్స్వరపర్యన్తః కస్యచిత్తూపరితనైకవ్యఞ్జనపర్యన్త ఇతి త్రివిధ ఆదిః। శేషశ్చ కస్యచిత్స్వరార్ధాత్మకః కస్యచిత్స్వరార్ధవ్యఞ్జనాత్మకః కస్యచిద్వ్యఞ్జనాత్మకః ఇతి త్రివిధః। సోఽనుదాత్తప్రయత్నేన కర్ణమూలభాజా స్వరితాత్మకో భవతి ఇత్యాచార్యా ఉపదిశన్తి। తత్త్రైవం వివేకః:—

పూర్వాంశస్స్వరితగ్రాహివ్యఞ్జనాదుచ్చవద్భవేత్ ।
తదభావే తు దీర్ఘాంశః శేషో నీచసమావిహ॥

యత్ర స్వరితస్వరాత్పరం స్వరితగ్రాహి వ్యఞ్జనమస్తి తత్ర తస్మాద్వ్యఞ్జనాత్పూర్వోఽంశ ఉదాత్తసమో భవతి। హ్రస్వే దీర్ఘే చ సమానమేతత్। యస్మాత్తు దీర్ఘస్వరితాత్పరం స్వరితగ్రాహి వ్యఞ్జనం నాస్తి తస్య పూర్వార్ధం మాత్రాపరిమితముదాత్తసమం భవతి। ఏవముక్తవిషయద్వయే యా శేషా స్వరితగ్రాహి వ్యఞ్జనాదిః దీర్ఘోత్తరార్ధాదిశ్చ *ఏతాపుభౌ అనుదాత్తసమౌ భవత ఇతి। తత్త్రైష స్వరితగ్రాహివ్యఞ్జనసఙ్గ్రహః—

స్వరితగ్రాహ్యనుస్వార స్థితా పూర్వాఙ్గముత్తమమ్ ।
తయోర్ద్వితీయే పరస్యాఙ్గం † పూర్వాఙ్గం చేత్తదేవ తు॥
తథా పూర్వాఙ్గభూతాశ్చ యలవా రేఫపూర్వకాః।
హ్రస్వాదనన్తరాస్తేవే యద్యన్తస్థాపరా స్థితా॥

ఇతి। తత్ర స్వరార్ధపర్యన్త ఆదిర్యథా—"సంత్వా సిఞ్చామి"

* వ్యఞ్జనం దీర్ఘోత్తరాఙ్గం చ.

† పరం రూపం.

"విశ్వరూపో వై"। "అయం యస్మో న్యధాయ్యస్మే"। "యథా వ్యాఖ్యమ్"। అత్ర స్వరితగ్రాహివ్యఞ్జనాభావాదేవం భవతి। స్వరపర్యన్త ఆదిర్యథా—"శ్రోత్రగ్ం సౌవ్యమ్"। "ప్రియమాసధస్థమ్"। "యజాఽఽ ఆజ్యభాగౌ"। "కల్పాఞ్జుహోతి"। "తేనైవైనం యునక్తి"। "శరవ్యే బ్రహ్మ గగ్ంశితా"। అత్ర స్వరితాదనన్తరస్య వ్యఞ్జనస్య స్వరితగ్రాహితాత్వాదేవం భవతి। ఉపరితనైకవ్యఞ్జనపర్యన్త ఆదిర్యథా—"అశ్మగ్ంస్తే క్షుదమంతే ఋక్"। "తస్మాద్వదన్వాగ్రిణక్"। "అహరాగ్ంసేన"। "హోతర్యవిష్ఠ" "యత్పూతీకేవా"। అత్ర స్వరితగ్రాహిణో వ్యఞ్జనాన్తహితత్వాదేవం భవతి॥

భాతి:—తస్యైవ స్వరితస్యాదిప్రకాస్వాధకాలః ఉదాత్తసమో భవతి। శేషస్త్వనుదాత్తసమ ఇత్యాచార్యా బ్రువతే। యథా—'సఖిభ్యో వరినః'। 'తస్యాదిః' ఇత్యారభ్యాభిహితేఽస్మిన్వికల్పజాలే సూత్రమేతదేవేష్టమ్। 'ప్రశ్లిష్టప్రాతిలోపయోర్మృదుతరః'। 'తైరోవ్యఞ్జనపాదిస్పృక్ప్రయోగే' ఇతిలక్షణానుకూల్యాత్। న తూపరితనమపి సూత్రమిష్టం, ఏతల్లక్షణప్రాతికూల్యాత్॥ ౪౬॥

భట్టభాస్కరో సూత్రం:—సర్వః ప్రవణ ఇత్యేకే॥ ౪౭॥

వై:—ప్రకర్షేణ వన్యతే ప్రీణ్యతే ప్రవతి ఇతి ప్రవణః। స్వరితస్వరోఽయం సర్వః కృత్స్న ఏవ స్వరితో భవతి। న త్వస్య ఆదితః కశ్చిదంశ ఉదాత్తసమోఽస్తీత్యేకే ఆచార్యా ఉపదిశన్తి। యస్మాద్ధి స్వస్వరితాత్పరతః స్వరితాగ్రాహీ వ్యఞ్జనం నాస్తి తదిష్యమేతత్సూత్రమ్। యథా—"వాయవస్థోపాయవస్థ"। "స్వకృత ఇరిణ ఉపదధాతి"। "త్ర్యతిరాత్రో భవతి"। ఏవమస్య సూత్రద్వయస్య వ్యాఖ్యానే—

సపూర్వం స్వర్యతే హ్రస్వో దీర్ఘోఽన్త్యాంశే తదుత్తరౌ।
నాదానుస్వారకావేవ స్వర్యేతే పూర్వ ఉచ్చవత్॥

ఇతి శిక్షావచనం మూలమిత్యనుసన్ధేయమ్॥ ౪౭॥

త్రి:—ప్రవణశబ్దస్స్వరితపర్యాయః సన్యఙ్ఞ ఏవ స్వరిత ఆదితి ఆరభ్య సవర్ణా ప్రవణో భవతీత్యేకే ఆచార్యా ఊచురే। యథా—"సభభ్యో ఇరిమ"॥ ౪౭॥

ఇజ్ఝల్యమితి సూత్రం:—నానాపదవదిజ్ఝల్యమజ్ఝ్యానే॥ ౪౮॥

వృత్తి:—పదమత్ర గమామ్నాయప్రసిద్ధమభిమతమ్। న వ్యాకరణప్రసిద్ధమ్। కుతః? "అవ్యక్తాదాది" ఇత్యాదివచనసామర్థ్యాత్। ఇజ్ఝల్యమితి విభాగవత్పదస్య సంజ్ఞా। ఇజ్ఝల్యతే విభాగేన చాఽఽయత ఇతి ఇజ్ఝల్యమ్। సజ్ఝ్యానం చాత్ర పదానామేవ పర్యుపస్థాపితే పదమభివ్యాహారాత్। తదయమర్థ:—ఇజ్ఝల్యపదమస్మిన్ శాస్త్రే నానాపదవత్పృథక్పదే ఇవ భవతి పదసజ్ఝ్యానసంయుక్తవిధివిషయం సర్వమిత్యేతి। నన్విజ్ఝల్యఖణ్డయోరపి విభాగాధ్యయనాస్సన్ధి నానాపదత్వమవిధేయమ్। నైతదేవమ్। న హీజ్ఝల్యస్య ద్వివిధాచ్చారణాత్పదభేదో భవతి। "ఉపాయమ ఇత్యుప—ఆయమ" ఇతి పదైక్యప్రకటనపూర్వకమేవ విభాగాధ్యయనాత్। ఏతచ్చ "స్థోపాయమ। ఉపాయవస్థ" ఇతి క్రమాధ్యయనాదవసీయతే। అతఏవ 'ఇషే త్వోర్జే త్వా వాయవ స్థ దేవో వ' ఇత్యాదిసజ్ఝ్యాపాఠాత్। తస్మాద్విధేయ ఏవ నానాపదవద్భావ:। కిం ప్రయోజనమస్య విధేరిత్యుచ్యతే—'ససాదాస్స్వ' ఇతి జాతిస్థాయేన" ఇతి హ్రస్వత్వం వక్ష్యతి। తదనిజ్ఝల్యే సతి స్యాత్। 'అగ్నిర్ హోతా నిషసాదా యజీయాఁ' ఇతి। ఇజ్ఝల్యఖణ్డే తు నస్యాత్। "ఋషిర్ హోతా నిషసాదా పితా నః" ఇతి కుతో న

స్యాత్ ? "పరగ్రహణేషు పదం గమ్యేత" ఇతి నియమాత్। తథా "ద్వే" "పరశ్చ" ఇతి ప్రగ్రహం వక్ష్యతి తదనిర్జ్ఞా ఏవ స్యాత్। "ద్వే ఏవ యజేత" ఇతి। ఇర్జ్ఞాఖణ్డే తు న స్యాత్। "ద్వేద్వే సమ్భరతి" ఇతి। తథా "అన్తరనాద్యుదాత్తే" ఇతి రేఫం వక్ష్యతి। సోఽనిర్జ్ఞా ఏవ స్యాత్। "అన్తర్యచ్ఛ మఘవన్" ఇతి। ఇర్జ్ఞాఖణ్డే తు న స్యాత్। "అన్తరేవ్యన్యోః పాదో ధ్వ" ఇతి। నానాపదనాద్యుదాత్తే సతి తత్రాభీష్టసిద్ధిః। కిఞ్చ—"ఆకార ఏకారపూర్వస్తు బహుస్వరస్య తేథే" ఇతి ప్రగ్రహత్వం వక్ష్యతి। స ఇహాపి స్యాత్। "తత్ప్రివాతే విసజన్తి"। "న్యముత్రాగ్ం ఓషతా త్తిగ్మ హేతే" ఇతి। నానాపదనాద్యుదాత్తే సతి త్రిహానిష్టం న సిధ్యతి। అసఙ్ఖ్యాన ఇతి కిమ్ ? వక్ష్యత్యేతత్ "తాభ్యామేవోభాభ్యామ్" ఇత్యన్తత ఆప్తుష్టాత్ప్రగ్రహనిమిత్తమ్। * అత్ర పదసఙ్ఖ్యానస్యాప్యర్థాదాసే, "ఏతా వై యజ్ఞస్యాఞ్జసాయనీ స్రుతీ తాభ్యామ్" ఇత్యేతేశబ్దస్య, "యే ద్వే అహోరాత్రే ఏవ తే" ఇతి యేశబ్దస్య చాన్తఃప్రగ్రహో న స్యాత్। అత ఏవ కిమర్థం పదసఙ్ఖ్యానమ్యవ పర్యుదాస ఆశ్రీయతే ? తదుచ్యతే —యది "బహుస్వరస్యతేథే" ఇతి స్వరసఙ్ఖ్యానస్యాప్యయం పర్యుదాసస్స్యాత్, "తత్ప్రివాతే విషజన్తి" ఇత్యాదావపి ప్రగ్రహత్వం స్యాత్। తన్నివృత్త్యర్థమితి బ్రూమః ॥ ౪౮॥

ప్రతి:—ఇర్జ్ఞాపదం నానాపదపదృష్టసంఖ్యానే విషయే। నానాపదనిదిత కిం ? "ఓషతా త్తిగ్మహేతే" "తత్ప్రివాతే" ఇత్యాది "ఆకార ఏకారపూర్వస్య బహుస్వరస్య తేథే" ఇతి ప్రగ్రహత్వం మా భూదితి। అసంఖ్యాన ఇతి కిం ? "ద్వే పరశ్చ, ఏకస్యవేతోపి" ఇతి వక్ష్యతి। "ద్వే సవనే ఋక్రవతీ" ఇత్యేతి ప్రగ్రహత్వం భవిష్యతి వదామః, నానాపదమిత నానాపదవత్ ॥ ౪౮ ॥

* ఇత్యేతే ఆప్తుష్టాత్ప్రగ్రహనిమిత్తే ఇతి.

సూత్రం:—తస్య పూర్వపదమవగ్రహః॥ ౪౯॥

వృత్తిః:—తస్యేజ్గ్రహస్య యత్ పూర్వఖణ్డరూపం పదం తస్యావగ్రహ ఇతి సంజ్ఞా। యథా—"ఉపాయవః" ఇత్యత్ర ఉపశబ్దః। "శ్రేష్ఠతమాయ" ఇత్యత్ర శ్రేష్ఠశబ్ద ఇతి। సంజ్ఞాయాం ప్రయోజనమ్—"అవగ్రహ ఆశీర్ధూస్సువః" ఇత్యాదిష్వపహారః॥ ౪౯॥

వ్యాఖ్యా:—తస్యేజ్గ్రహపదస్య పూర్వపదమవగ్రహ ఇత్యుచ్యతే। యథా—"దేవాయత ఇతి దేవ—యతే" అవగ్రహసంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—"నావగ్రహః" ఇత్యాది। పదావగ్రహశబ్దయోర్నిరుక్తిర్లిఙ్గాద్వాదన్యోన్యాన్వయస్సంభవతి॥ ౪౯॥

సూత్రం:—పదగ్రహణేషు పదం గమ్యేత॥ ౫౦॥

వృత్తిః:—యానీహ గ్రహణాని తత్సరూపస్య పదస్య సద్భావాత్పదగ్రహణాని భవితుమర్హన్తి, పదైకదేశస్య చ సద్భావాత్ తదేకదేశగ్రహణాని చ తద్విషయోఽయం నియమ ఆరభ్యతే। పదగ్రహణేషు సమ్భవత్సు పదమేవ ప్రతీయతే। న తు పదైకదేశోఽపి। యథా—"అవాసచస్వ" ఇతి ప్రసాస్థేర్వాగ్రహణే "అవానో దేవ్యా కృపా" ఇతి పదమేవ గృహ్యతే। న తు పునః "త్రిభిర్ ఋణవాజాయతే" ఇతి పదైకదేశశ్చ। తథా "ఈంపూర్వో మకారః" ఇతి లోపనిమిత్తే ఈంగ్రహణే "ఈమన్వాన్ సుప్రయసః" ఇతి పదమేవ గృహ్యతే। న తు "పృథివీం మా హిగ్ంసీః" ఇతి పదైకదేశశ్చ అత్ర గ్రహణేష్వితి వచనాద్గ్రహణమాత్రరూపాసు సంజ్ఞాస్వయం నియమః, న తు "చీయత్పరః" "నకారశ్మకారం చ పరః" ఇత్యకారాన్తాసు సంజ్ఞాస్వితి వేదితవ్యమ్॥ ౫౦॥

వృ:—పదగ్రహణేషు సూత్రేషు గృహీతం పదమేవ గమ్యేత జ్ఞాతవ్యం న పదైకదేశః। యథా—"త్వే ఇత్యనిఙ్గ్యాన్తేన" ఇతి ఉక్తిః తథా సతి "త్వే క్రతుమ్" ఇతి ప్రగ్రహో భవతి "క్రత్వే దక్షాయ" ఇతి పదైకదేశత్వాన్న భవతి। గృహ్ణన్తీతి గ్రహణాని పదానాం గ్రహణాని పదగ్రహణాని తేషు ॥ ౫౦ ॥

ప్రత్యయ సూత్రం:—అపి వికృతమ్॥ ౫౧॥

వృ:—పదగ్రహణేషు పదం వక్ష్యమాణకార్యయోగాద్వికృతమపి ప్రతీయేత। నతు వికృతరూపస్యాన్యత్వాత్పదప్రత్యయః। యథా—"అవాదేచస్వానుదాత్తే" ఇతి నుదాత్తపదస్య హ్రస్వత్వం వక్ష్యతి। తత్పదం క్రమాధ్యాయే ణత్వయోగాద్వికృతమపి కార్యభాగ్భవత్యేవ। "అగ్నేజాతాన్" । జాతాన్వ్రి। ప్రణుద। "తథా స్త్రీమాపదం షత్వటత్వాభ్యాం వికృతమపి కార్యభాగ్భవత్యేవ। "స్థిర్ణం బర్హాణం" । బర్హాన్సుస్థిరమ్" । "ఉదాత్తాపరశ్చ" ఇతి ప్రతిషేధం వక్ష్యతి। ఉత్పదముత్తమాపత్త్యా వికృతమపి నిమిత్తం భవత్యేవ। "అమిత్రానున్నయామి స్వాగ్ం అహమ్" । "అథాపదం హ్రస్వాపత్త్యా వికృతమపి క్రమాధ్యాయే ప్రతిషేధనిమిత్తం భవత్యేవ। "అవో యక్షి । యక్షీ విద్వాన్" । విద్వానథ"॥ ౫౧॥

వృ:—అపిశబ్దః పదమన్వాదిశతి। పదగ్రహణేషు వికృతమపి పదమవగన్తవ్యమ్। యథా—ణత్వాపత్తౌ"వా మానసః "ఇతి గ్రహీష్యతే పదమితి కృత్వా విసర్జనీయే ఓత్వమాపన్నేఽపి ణత్వం సైవ నివర్తతే "ప్రవామణో నహ్మిణ" "ఏష స స్యః" ఇతి విసర్జనీయస్య లోపగ్రహణం పఠిష్యతే "అయముష్య ప్రదేవయుః"ఇత్యత్ర సకారే షత్వమాపన్నేఽపి విసర్గలోపో భవత్యేవ॥ ౫౧॥

ప్రత్యయ సూత్రం:—అష్యకారాది॥ ౫౨॥

వృ:—పదగ్రహణేష్వకారాద్యపి తత్పదం ప్రత్యేతవ్యమ్। యథా—"శ్వర్తా వయునా" ఇతి శ్వాపదస్యవి హితం కార్యం 'అశ్వా-

వ స్తగ్ం సహాసిణమ్' ఇత్యశ్వాపదేఽపి భవతి । "గోశుష్మిః" ఇతి గోపః స్యోక్తనిమిత్తత్వం "అగోఅఘుగ్ం సోమం కుర్యాత్" ఇత్యగోపదేఽపి భవతి॥ ౫౨॥

వృత్తిః—అత్రాప్యపిశబ్దః పదాన్వాదేశకః । పదగ్రహణేష్వకారాద్యపి పదం విజ్ఞేయమ్। యథా— "శ్వతాఁ ఽయునా" ఇతి హ్రస్వాదేశే సతి। అకారాదేరపి తస్య శ్వాగ్రహణస్య ప్రాస్వత్వం భవతి। యథా—'అశ్వాపన్తగ్ం సుంసిణమ్' అకార ఆదిర్యస్య లక్షణోక్తమ్॥ ౫౨॥

ఓత్వ సూత్రం:—అనాకారాది చ॥ ౫౩॥

వృత్తిః— వ్యాఖ్యాతమేతత్పూర్వసూత్రేణ । ఉదాహరణం తు, " అనూహనూ" ఇత్యనూశబ్దస్యోక్తం నిమిత్త త్వ* మననూశబ్దేఽపి భవతి । 'ప్రయూహనూ ననూయాజమ్' ఇతి । అత్ర వికృతాదీనాం। పృథక్సూత్రకరణం వికృతాదీనాం† వ్యస్తానామేవ యోగే పదసత్యయం, న సముదితానామిత్యేవమర్థమ్ । తతశ్చ "నాధామూధారయ " ఇత్యుక్తం హ్రస్వత్వం 'ప్రాణాం వేగజాతాం' ఇతి ణత్వాకారాదిత్వయోర్న సమవాయే న భవతి॥ ౫౩॥

వృత్తిః—చకారః పదమితి బోధయతి । పదగ్రహణేష్వనాకారాద్యపి పదం విజ్ఞేయమ్ 'అగ్ంశు' ఇత్యనుస్వారాగమే సతి। అనాకారాదేరపి తస్యానుస్వారాగమస్యాత్ । యథా—'అనగ్ంశు ఘర్మాన్తే' । అనాకార ఆదిర్యస్య తత్తథోక్తమ్ । ననూతిసూత్రే అన్ ఇత్యస్య కారోత్తరత్వం కథం క్రియతే। 'ణకారో కారోత్తరః' ఇతి సూత్రేణకారమాత్రస్య కారోత్తరత్వవిధానభఙ్గప్రసగఙ్గాత్ । ఉచ్యతే । సత్యం ఏతచ్ఛాస్త్రదుర్బలాన్న క్రియతే । కింతు శాస్త్రాన్తరబలాత్క్రియతే। యథా పాణినీయా ఏకారః అకారః ఇత్యాదీనాం సాధుతాం కథయన్తి ఏవమత్రాపి । ఏవం 'అకార ఆగమః' ఇత్యత్రాపి దోష్యపరిహారో విజ్ఞేయో॥ ౫౩॥

---

* నిమిత్తత్వకార్య.

† వికారాదీనాం

సూత్రం:—ఏకవర్ణః పదమపృక్తః॥ ౫౪॥

వై :—పదాత్మక ఏకవర్ణోఽపృక్తసంజ్ఞో భవతి। న చాత్రైక-శబ్దాభావేఽప్యేకత్వావగమాత్తదానర్థక్యం శఙ్కనీయమ్ । అపృక్తసంజ్ఞాయా అన్వర్థత్వఖ్యాపనార్థత్వాత్ । యథా—'ఆదదే' 'ఉలూకమగ్నే' 'ఓతే యన్తి'। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—ఉకారోఽపృక్తః ప్రకృత్యా' ఇత్యత్ర వక్ష్యామః॥ ౫౪॥

త్రి:—ఏకశ్చాసౌ వర్ణశ్చ ఏకవర్ణః। స చేత్పదం భవతి, సోఽపృక్తసంజ్ఞస్స్యాత్ । యథా—'స ఉవేకవిగ్రహనిర్వచనే' పదమితి కిం 'యజ్ఞపతా3వితి' । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'ఉకారోఽపృక్తః ప్రకృత్యా' ఇతి। అపృక్త ఇతి వ్యుత్పత్తేనాసంయుత ఇత్యర్థః॥ ౫౪॥

సూత్రం:—ఆద్యన్తవచ్చ॥ ౫౫॥

వై :—ఆదిశ్చ అన్తశ్చ ఆద్యన్తౌ తయోరివ । చశబ్దః అపృక్తసంజ్ఞం వర్ణమనాదిశతి । అపృక్తస్యాదివదన్తవచ్చ కార్యం భవతి। వదిష్యతి హ్యాచార్యః—"తృతీయస్థం స్వరఘోషవత్పరః" ఇతి । తత్ర పదాదిభూతేష్వేవ స్వరఘోషవత్సు పరతః కార్యముక్తం తేన । తతశ్చ "ఉపధ్మదేహి" । "సేదు హూతా" । ఇత్యాదౌ ప్రథమస్య తృతీయాదేశో న స్యాత్ అపృక్తస్యాదిత్వాభావాత్ । యస్మాత్పరం కిఞ్చిత్సన్నిధౌ పూర్వం నాస్తి స ఆదిరిత్యుచ్యతే। తథా—'ఓకారః పదాన్తః ప్రగృహ్యో భవతి' ఇతి వక్ష్యతి । "ఓతే యన్తి" ఇత్యత్ర తన్న స్యాత్ । అపృక్తస్యాన్తత్వాభావాత్ । యస్మాత్పూర్వం కిఞ్చిదస్తి పరం నాస్తి సోఽన్త ఇత్యుచ్యతే। అస్మాద్విధివచనాదపృక్తేఽపి కార్యసిద్ధిః॥ ౫౫॥

త్రి:—చకారాన్వాదిష్టం తదభ్యుక్తసంజ్ఞం పదం ఆదివదన్తవచ్చ కార్యభాగ్భవతి। ఆదివద్యథా—'స ఉవేకవిగ్ంశవర్తనిః' ఇత్యత్ర 'తస్యాదిరుత్తైస్తరామ్' ఇతి కార్యం భవతి। అన్తవద్యథా—'ఓ తే యన్తి' ఇత్యత్ర 'అన్తః' ఇతి ప్రగ్రహకార్యం భవతి। ఆదిశ్చ అన్తశ్చ ఆద్యన్తౌ। తావివ ఆద్యన్తవత్॥ ౫౫॥

సూత్రం:—వర్ణస్య వికారలోపౌ॥ ౫౬॥

వై:—పదస్య యౌ వికారలోపౌ విధాస్యేతే "అవగ్రహ ఆశీధూ-స్పరితి రేఫమ్" "అవగ్రహ ఇత్యేకమ్" ఇతి తావేకస్యైవ వర్ణస్య వేదితవ్యౌ। న కృత్స్నస్య పదస్య। నన్వేవం సతి కతమస్య వర్ణస్యేతి నావగమ్యతే। తదుచ్యతే—పదసంహితా హి పదాన్తస్య పదాదేశ్చ భవతి। తయోరన్యతరస్య భవిష్యతిః। కతరస్యేతి తు తత్త్వేనావగమ్యతే॥ ౫౬॥

త్రి:—వర్ణమాత్రస్య వికారలోపౌ స్యాతాం న తు సర్వస్యపదస్య। వికారస్తావత్—'ధూర్షహా' ఇతి। లోపస్తు 'స తే హోనాతి'॥ ౫౬॥

సూత్రం:—వినాశో లోపః॥ ౫౭॥

వై:—వినాశః పదావస్థాయాం శ్రుతస్య సంహితాయామదర్శనం లోపసంజ్ఞో భవతి। అదర్శనం చానుచ్చారణమ్ *। తచ్చ "ఈంపూర్వో మకారః" "లుప్యతే" ఇత్యాదిషు అనుచ్చారణమేవ విధిత్సితం వేదితవ్యమ్। ప్రధ్వంసో లోప ఇతి త్వయుక్తమ్। ఉచ్చరితప్రధ్వంసినాం వర్ణానాం సంహితాకాలపర్యన్తమనవస్థానాత్॥

త్రి:—వర్ణస్య వినాశో లోపసంజ్ఞో భవతి। యథా—'ఈమున్వా నుప్రయసః'। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—'అథ లోపః' ఇత్యాది। వర్ణస్య నిత్యతాం కేచిదాహుః। తన్నిరాకరణాయ వ్యాకరణానుసారేణ సూత్రమేతదభాణి॥ ౫౭॥

---

* రణాత్.

సూత్రం:—అన్వాదేశోఽన్త్యస్య॥ ౫౮॥

వృత్తిః:—"చాపీత్యన్వాదేశకా" ఇతి వక్ష్యతి। తాభ్యామన్వాదేశః క్రియమాణోఽన్త్యస్యైవ వేదితవ్యః। న తు సమాసనిర్దిష్టా*స్తస్యేతి। యథా—"షష్ఠ్యాకృధిసుపః" ఇత్యాదిసూత్రాదన్తరం "హన్యాదుచ్యమానం చ" ఇత్యత్రాన్వాదేశో నిష్పూర్వ ఇత్యస్యైవ భవతి। న సర్వస్య। "అవర్ణవ్యవేతోఽపి" ఇత్యత్ర తస్యన్త్యస్యాప్యన్వాదేశే కారణం తత్రైవ వక్ష్యామః॥ ౫౮॥

న్యాసః:—నిమిత్తస్య నిమిత్తినో వాఽన్త్యస్య అన్వాదేశో భవతి। నిమిత్తిని ప్రథమం, కార్యభాగితి యావత్। నిమిత్తస్య యథా—'హన్యాదుచ్యమానం చ' ఇత్యన్త్యస్య నిశ్శబ్దస్య। నిమిత్తినో యథా—'అకారస్తు సంహితాయామపి' ఇత్యత్ర 'నుళ్లోకాంర' ఇత్యన్త్యస్య అకారస్య। అన్త్యస్యేతి కిం 'బ్రహ్మ3న్త్వగ్ం రాజక' 'అగ్నా3 ఇత్యాహ'। 'విచిత్యస్మా3న విచిత్యా3 ఇతి'॥ ౫౯॥

సూత్రం:—ఉపబన్ధస్తు దేశాయ నిత్యమ్॥ ౫౯॥

వృత్తిః:—ఉపశబ్దస్సమీపవాచీ। ఉపబధ్యత ఇత్యుపబన్ధః। ఇహ త్రివిధం శబ్దరూపం కార్యవిధిషు తత్సమ్బన్ధితయా గ్రహీష్యతే కార్యభాజ్నిమిత్తముపబన్ధ ఇతి। తత్ర యదభక్తకార్యాత్కార్యభాజశ్చ పూర్వం పరం వా పదాత్మకం పదైకదేశాత్మకం వా సంహితామ్నాయస్థం శబ్దరూపం పూర్వత్వేన పరత్వేన వా కార్యవిధిషు నిర్దిశ్యతే, కార్యభాజో వా పరత్వేన పూర్వత్వేన వా నిర్దిశ్యమానస్యావధితయా తత్సర్వం నిమిత్తమ్। యథా—"విభాగే హ్రస్వం వ్యఞ్జనపరః" "అసమ్ప్రదోఽరమ్యకారః" ఇతి। యత్త్వేవంలక్ష-

* సమనిర్దిష్టా.

ణాన్నిమిత్తాదన్యచ్ఛబ్దరూపం పూర్వత్వేన పరత్వేన వా కార్యహేతు-
తయా కార్యభాజో నిమిత్తస్య వా సమీపే నిబధ్యతే తతః పూర్వ-
ముత్తరం వా తదుపబన్ధ ఇత్యుచ్యతే । న ఖలు స్వబోధ్యాయ దే-
శాయ నిత్యం ప్రభవతి । పృథగ్భూతోఽపి కార్యం సాధయత్యేవ ।
దేశాన్తరవ్యావృత్తి హి *తస్య ప్రయోజనమ్ । న తు పృథగ్భావే
కార్యనివృత్తిః । యథా "హిష్టాత్వంతరా" ఇతి హ్రస్వవిధానే
పఠితౌ 'హి' 'త్వం' ఇత్యుపబన్ధౌ పదాధ్యాయే పృథగ్భూతావపి హ్ర-
స్వకార్యం సాధయతః। "ఆపః । హి । స్థ।" "అగ్నే । త్వమ్ । తర।"
ఇతి । "ఇద్విదగ్నే" ఇతి లోపనిమిత్తస్యేచ్ఛబ్దస్య ఉపబన్ధౌ 'ఉ' 'అగ్నే'
ఇత్యేతావక్రమాధ్యాయే పృథగ్భూతావపి కార్యం సాధయతః।"సేత్ ।
ఇదు । ఉ హోతా"। "సేత్ । ఇదగ్నే । అగ్నే అస్తు।" ఇతి । తు-
శబ్దో నిమిత్తం వినివర్తయతి। తద్ధి కార్యభాజః ప్రతిసమ్బన్ధి। తస్య
విభాగవిషయస్య విభాగాభావే సన్ధానవిషయస్య చ సన్ధానాభావే
కార్యం న భవతి । యథా"ఇన్ద్రాగ్నివజ్రిన్వాన్పరః"। "ఇన్ద్రాగ్నితీమపచి-
తిమ్"। 'అకుర్వ చ ప్రత్యయాత్పరః' । "ఇషుమ్ । సమితి । అకుర్వత" ।
అన్యే తు వ్యాచక్షతే—"ఇరావతీప్రభృత్యాదాధార"ఇత్యాదినిర్దేశ-
నిబన్ధ ఏవ ఉపబన్ధ ఇతి । తేషాం ఇరావతీప్రభృతిదేశస్థస్య మనవేశబ్దస్య
'సోమాయ స్వరాజ్ఞే' ఇత్యనువాక్యస్థయోః రాజ్ఞే వాయవేశబ్దయో-
శ్చాన్తైః ప్రగ్రహస్యాత్ । నను" నజ్ఞే అహ్నే నిత్యమ్" । "అతే సమా-
నపదే నిత్యమవే చావే చ"ఇతి నిత్యప్రతిషేధాత్తన్న స్యాత్ । యద్యే-
వమనారమ్భణీయమేవైతత్సూత్రమ్ । కుతః? ప్రయోజనాభావాత్ ।
అపి చాస్మిన్ వ్యాఖ్యానేఽస్మదుక్తోపబన్ధానాం నిమిత్తాన్తరాభావాత్
తత్పృథగ్భావే కార్యాణి న స్యురిత్యలం ప్రపఞ్చేన॥ ౫౬॥

---

* వ్యావృత్తిరేవ.

త్రి:—ఉపబన్ధస్తు స్వదేశాయైవ నిత్యం నిదేశశ్చ భవతి। ఉపబధ్యత ఇత్యుపబన్ధః । ఏతస్మిన్నిత్యధికరణరూపః సంఖ్యానవిషయః ప్రదేశశ్చ ఉపబన్ధ ఉచ్యతే । యథా—"ఇరావతీ" ఇత్యాది సూత్రద్వయం, "సోమాయ స్వ్యేతస్మిన్ "గమయతో భవతః" ఇతి చ । ఉపబన్ధేయదుక్తం తదన్యత్ర న భవతీతి తుశబ్దార్థః । యథా 'ఇత్యాహ దేవీర్హ్యాప దేవస్సోమః' ఇత్యత్ర త్రిపదప్రభృతిన్యాయేన 'పూర్వత్ర ప్రభృత్యాయమ్' ఇతి ప్రాప్తిః అన్యత్ర యో నిషేధస్స ఉపబన్ధే న భవతీతి నిత్యశబ్దార్థః । యథా—'సదోఽవిధానే' ఇతి ప్రగ్రహో గ్రహిష్యతే । కేవలం హవిర్ధానే ఇతి సవిశేషా న ప్రగ్రహో గృహ్యతే । యథా—'హవిర్ధానే ఖాయస్తే' ఇత్యయమన్యత్ర నిషేధః 'హవిర్ధానే ప్రాచీ ప్రవర్తయేయుః' ఇత్యత్ర న ప్రసరతి। 'గమయతో భవతః 'ఇత్యాదినా ప్రాప్తిః । నన్వేతదనుపపన్నమ్ । అన్యత్ర నిషేధస్య క్వచిదుపబన్ధేఽపి దర్శనాత్ । యథా—'అథ మిథునీ భవతః' ఇత్యత్ర 'గమయతో భవతః' ఇత్యుపబన్ధప్రాప్తిః । 'న గ్రామీ' ఇత్యాదినాఽన్యత్ర నిషేధేన నిషిధ్యతే । తథా—'వాయవ ఆరోహణావాహౌ' ఇత్యత్ర 'సోమాయ స్వ' ఇతి ప్రాప్తిః । 'అతే సమానపదే నిత్యమ్' ఇత్యనేన అన్యత్ర నిషేధేన నిషిధ్యతే । అత్రోచ్యతే—'గ్రామీ వాయవే మనవే' ఇత్యాదీనాం కణ్డోక్తత్వాదేష నిషేధః ప్రసరతు, కేవలహవిర్ధానే ప్రగ్రహో నేత్యాథిత్వకృ నిషేధో న ప్రసరత్యేవ । అథిత్వకకణ్డోక్తయోః కణ్డోక్తస్య ప్రాబల్యాత్ । నను 'అతే అవే' ఇత్యనయోః కణ్డోక్త్యైవాలం, త్రిత నిత్యగ్రహణేన కిమ్ । ఉచ్యతే నితరాం పరిహారః—కణ్డోక్తిరుపబన్ధప్రాప్తిమేవ నివర్తయతి । నిత్యశబ్దస్తు ప్రాప్త్యుత్తరమపి పరిహరతి । యథా—'ద్వే జాయే విన్దతే' ఇత్యత్ర 'ఏకస్యామేతోపి' ఇతి ప్రాప్తిః । 'ఐనస్తే పీడ్వఙ్గిః' ఇత్యత్ర పీడిత్యాదిప్రాప్తిరిత్యేవమాద్యూహనీయమ్ । మహిమేయమతానుసారేణైవం ప్రపఞ్చితమ్॥ ౫౯॥

సూత్రం:—నానాపదీయం చ నిమిత్తం ప్రగ్రహాదిషు॥౬౦॥

పై:—అథ నిమిత్తానామపి కేషాం చిదుపబన్ధవత్పృథగ్భావేఽపి కార్యకరత్వమస్తీత్యాహ—పృథగ్భూతం పదం నానాపదం తత్ర భవం నానాపదీయమ్। నిమిత్తం పూర్వసూత్రే వ్యాఖ్యాతమ్। ప్రగ్రహాశ్చతుర్థాధ్యాయే వక్ష్యన్తే। "ప్రశోషాయ" ఇత్యాదయోఽ-

నుస్వారభాజిశబ్దాః ప్రాదయః। ప్రగ్రహేషు ప్రాదిషు చ పృథగ్భూతపదస్థమపి నిమిత్తం భవతి। న తు పృథగ్భావాదనిమిత్తమ్। తేషు ప్రతిసమ్బన్ధివ్యతిరిక్తనిమిత్తమస్తి। న హి ప్రగ్రహపదానాం ప్రతిసమ్బన్ధోస్తి విభాగసంహితాసాధారణత్వాత్। ప్రాదీనాం తు సమానపదస్థోప్యేవ ప్రతిసమ్బన్ధి। తద్వ్యతిరిక్తస్య నిమిత్తస్య పృథగ్భావేఽపి యుక్తం కార్యమ్। యథా—"ఓకారోఽసంహితోఽకారవ్యఞ్జనపరః" 'న సున్వాన న దేవయో'। అసదత్ర సువీర్యమ్"। "బృహదర్చ విభావసో। మహిషీవ త్వద్రయిః"। తథా ప్రాదిషు—"నావగ్రహపూర్వః"। 'పౌర్ణమాసీతి పౌర్ణమాస్యా'। "అథ దమాసఇత్యర్ధమాసే"। చశబ్దాత్సంహితాయామపి నిమిత్తం భవతి॥

త్రిః—చకారస్తుశబ్దనిగదితం నఞర్థమన్వాదిశతి—ప్రగ్రహేషు ప్రాదిషు చ నానాపదసమ్బన్ధినిమిత్తం అసంహితాయామపి స్వకార్య*మనుపదిశతీతి। ప్రగ్రహానుస్వారకార్యం న నివర్తతే। యథా పఠ్యతి—'స్నీచక్రే పపరే' ప్రగ్రహా భవత ఇత్యత్ర ప్రగ్రహత్వే పకారేణోపదిష్టే పదకాలేఽపి తత్తథైవ। ప్రాదిషు చ యథా—'నావగ్రహపూర్వః' ఇత్యప్రగ్రహేణానుస్వారాగమే నిషిద్ధే పదకాలేఽపి తత్తథైవ। యథా—'అథమాసే దేవాః'। షత్వణత్వాదౌ తు నానాపదీయం నిమిత్తమ్। సంహితాయామేవ కార్యం కరోతీత్యయమారమ్భః। యథా—'శుచిపదితి శుచి—సత్'। 'ప్రవాహణ ఇతి ప్ర—వాహనః'॥ ౬౦॥

సూత్రం:—యథోక్తం పునరుక్తం త్రిపదప్రభృతి త్రిపదప్రభృతి॥ ౬౧॥

వై:—త్రీణి పదాని ప్రభృతిరాదిర్యస్య తదిదం త్రిపదప్రభృతీతి తద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిః। తథాభూతం చతుర్థం పదం పునరుక్తం మన్యన్తరే బ్రాహ్మణాన్తరే వా పునః ప్రయుక్తం యథోక్తం యథాపూర్వమేవ భవేత్। పూర్వస్మిన్ ప్రయోగే తస్య య-

* అనుస్వారప్రగ్రహకార్యం.

త్కార్యం తదభావో వా దృశ్యతే, తదేవోత్తరస్మిన్నపి ప్రయోగే భవతి। ఏతదుక్తం భవతి—కార్యతదభావప్రయుక్త * చతుర్థపదానాం చతుర్ణాం పదానాం మన్త్రైకదేశభూతానాం తేనైవ క్రమేణ మన్త్రాన్తరైకదేశతయా పునశ్శ్రుతౌ తత్రాపి చతుర్థేపదే ప్రాపకాన్తరాభావేఽపి పూర్వత్ర దృష్టం కార్యం భవతి। నివర్తకాన్తరాభావే చ కార్యం నివర్తతే। తత్ర కార్యమ్—"ద్రాపే అన్ధసస్పతే" ఇత్యత్రానువాకే "రక్షా చనో అధి చ దేవ బ్రూహి" ఇత్యలోపో †దృష్టః। సః "యే తే పన్థానః" ఇత్యత్రాపి భవతి। కార్యాభావస్తు, పౌరోడాశికే "దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యామ్" ఇత్యకారలోపో దృష్టః। స త్వకారలోపాభావస్థానే వాజపేయకాణ్డేఽపి తథైవ భవతి। త్రిపదప్రభృతీనాం పదానాం సమూహస్త్రిపదప్రభృతీతి తు వ్యాఖ్యానం న యుజ్యతే। హ తత్రబ్రాహ్మణే—"దేవీ దేవపుత్రే ఇత్యాహ దేవీ హ్యేతే" ఇత్యత్ర శ్రుతస్య 'ఇత్యాహ దేవీ' ఇతి పదత్రయస్యాధ్వరబ్రాహ్మణే "సా దేవీ దేవమచ్ఛేతీత్యాహ దేవీ హ్యేషా" ఇతి పునశ్శ్రుతౌ తృతీయే పదే ప్రగ్రహప్రసఙ్గాత్। తథోక్థ్యకాణ్డే "యే అన్తరిక్షే యే దివి" ఇతి శ్రుతస్య పఞ్చచతుష్టయస్య శతరుద్రీయేఽన్వాగోహ—"యేఽన్తరిక్షే యే దివి యేషామ్" ఇతి పునశ్శ్రుతౌ ద్వితీయపదే అలోపప్రసఙ్గాచ్చ। యస్తు కృత్స్నస్య మన్త్రస్య పునః ప్రయోగస్తత్ర మన్త్రైక్యత్వాభావాచ్చతుర్థేఽపి పదే పూర్వవత్కార్యం భవత్యేవ। యథా—'అమ్బే అమ్బాలి' ఇత్యత్ర 'దధిక్రావ్ణ్ణో అకారిషమ్' ఇతి పునశ్శ్రుతే ద్వితీయస్య పదస్య అలోపః। యశ్చ మన్త్రపదానాం బ్రాహ్మణేనువాదస్తత్ర స ఏవ మన్త్రోఽనూద్యత ఇతి మన్త్రైక్యత్వాభావాన్మన్త్రికాణ్డవదచ-

---

* సంయుక్త.

† ఇత్యకారలోపో.

తుర్థమపి పదం భవతి। "మర్యశ్రీస్స్పృహయద్వర్ణో అగ్నిరితి"। న తత్ర ప్రాపకాన్తరమపేక్షణీయమ్। మన్త్రాన్యత్వాభావాత్। ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్తేరుపలక్షణమ్॥ ౬౧॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే ప్రథమోఽధ్యాయః॥ ౧॥

తిః---త్రయాణాం పదానాం సమాహారస్త్రిపదమ్। కార్యభాజః పదస్య తృతీయత్వం విష్టేయమ్। ఈదృశం త్రిపదం ప్రభృతి ఆదియఽస్య తత్త్రిపదప్రభృతి। యథోక్తం పూర్వోక్తవిధిం కరోతి అవిశేషేణ * తత్త్రిపదప్రభృతి పునరుక్తం చేత్। తథాహి 'లుప్యతే త్వకార ఏకారాకారపూర్వః' ఇత్యనేన ప్రథమకాణ్డతృతీయప్రశ్నే 'దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యామ్' ఇత్యత్ర ఆకారే లుప్తే తదేవ వాక్యం వాజపేయేఽప్యలోపం బాధిత్వా తథైవ భవతి, త్రిపదప్రభృతిత్వాత్। 'ఉభా వామ్' ఇత్యత్ర 'సుపథా రాయే అస్మాఽ' ఇత్యేతత్, 'ఉరు త్యం జాతవేదసమ్' ఇత్యత్రాపి తథైవ। తథా 'సంతే వాయుః' ఇత్యత్ర 'స జాతో గర్భోఽ అసి రోదస్యోః'ఇత్యేతత్, 'క్రూరమివ వా' ఇత్యత్రాపి తథైవ। బాహ్మణవాక్యేషు తు త్రిపదమాత్రాద్వా కార్యం భవతి। బాహ్మణవాక్యేషు పూర్వస్థలైర్వ్యోక్తేః। యథా—'ఇమామగృభ్ణఽ' ఇత్యత్ర 'మర్యశ్రీస్స్పృహయద్వర్ణోఽ అగ్నిః' ఇత్యేతదాద్యక్యం 'ఉతాగ్నిమ'ఇత్యత్రాపి తథైవ భవతి। కార్యభాజః పదస్య తృతీయత్వమితి కిం, 'యే అన్తరిక్షే యే దివి తేభ్యః' ఇత్యుఖ్యే। 'యేఽన్తరిక్షే యే దివి యేషామ్' ఇతి రుద్రోత్తమానువాకే। ప్రభృతితి కిం 'త్వమగ్నేరుద్రః' ఇతి యాజ్యాయాం 'దివస్పరి ప్రథమం జజ్ఞే అగ్నిఃఇతి వాక్యం 'అగ్నయేఽన్నవతే' ఇత్యత్ర 'ఇతః ప్రథమం జజ్ఞే అగ్నిః' ఇతి పునరుక్తం సత్తథైవ భవేదితి చేన్నైవమ్। త్రిపదమాత్రాదేవ తథాభావ ఇతి నాత్ర వక్తుం యుక్తమ్। కింతు-'జజ్ఞే సగ్గంస్నానః' ఇతి జజ్ఞేగ్రహణసామర్థ్యాత్। అన్యథా తస్యవైయర్థ్యాత్। పదపఞ్చాధ్యాయపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి॥ ౬౧॥

అథ వర్ణసమామ్నాయ ఏకపట్టికః॥ ౬౧॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే సంజ్ఞాపరిభాషానిరూపణంనామ ప్రథమోఽధ్యాయః॥ ౧॥

---

* స్వవిశేషణాయ.

అథ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

సూత్రం:—అథ శబ్దోత్పత్తిః॥ ౧॥

వృత్తిః—ఇదానీం వేదవర్ణానాం ఉచ్చారణప్రసిద్ధ్యర్థం, "మకారస్పర్శపరస్యస్థానమనునాసికమ్" ఇత్యాదిషు సస్థానాదిజ్ఞాపనార్థం చ శబ్దోత్పత్తిప్రకార ఉపదిశ్యతే । అథేత్యయమధికారః, శబ్దస్యోత్పత్తిర్జన్మ, సాఽధికృతా వేదితవ్యా । ద్వివిధశ్శబ్దో నిత్యః కార్యశ్చేతి।తత్ర నిత్యః సర్వదేశవ్యాపక ఏక * శ్శబ్దో బ్రహ్మేత్యభిధీయతే। తస్మాత్కార్యశబ్ద ఉత్పద్యతే స వ్యక్తిః క్వాచిత్కోఽనవస్థాభేదశ్చ । తస్య వర్ణాత్మకస్యోత్పత్తిః ఇహ వ్యాఖ్యేయతయా అధిక్రియతే॥ ౧॥

ప్రతిః—ఉక్తో వర్ణసమామ్నాయః । తేషాం వర్ణానాం కీదృక్కారణం కథం వా తదుపలబ్ధిరిత్యాకాంక్షానన్తరం తన్నిరూపయత ఇత్యానన్తర్యార్థోఽథశబ్దః। అథవా ఇత ఊర్ధ్వం యద్వక్ష్యతే తచ్ఛబ్దోత్పత్తిరిత్యధికృతం 1 వేదితవ్యమిత్యధికారార్థః । శబ్దో నామ ధ్వనిః, వర్ణానామకారాదీనామాపాదనకారణం, తదుత్పత్తిర్జన్మ, ఉపలబ్ధివత్ । యథోదకస్య సేకనాత్ పూర్వమేవ భూమౌ జలమస్తీవ తత్ సేచనాద్దృశ్యతే తద్వత్సోయమభిధీయత 2 ఇతి సూత్రార్థః॥ ౧॥

సూత్రం:—వాయుశరీరసమీరణాత్కణ్ఠోరసోస్యస్థానే॥ ౨॥

వృత్తిః—తత్ర సర్వవర్ణానుత్పత్తినిమిత్తం సామాన్యరూపస్య తావదుత్పత్తిరుచ్యతే—సమీరణాదితి సంపూర్వాదీర్ఞ్ధాతోర్భావే ల్యుట్ప్రత్యయః । సక్రమ ప్రేర్యమాణస్య కోష్ఠ్యస్య వాయోశ్శరీరే యత్సముత్థానం ప్రయోజ్యవ్యాపారస్తస్మాదిత్యర్థః । యదా వా—సంపూర్వా-

---

* వ్యాప్యవ్యక్తఏకః ఇతిపాఠాన్తరమ్.

1 సా శబ్దోత్పత్తిరిత్యేతదధికృతం.

2 తద్వచ్ఛబ్దోత్పత్తిరుచ్యత.

దీర్ఘే కర్ణ్యన్తాల్లుట్ప్రత్యయః । తస్య వాయోశ్శరీరే యత్స్మరణం స్థాపనం ప్రయోజకవ్యాపారస్తస్మాదిత్యర్థః । కర్ణశ్చోరశ్చ కర్ణోర * ఇతి ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావే కర్తవ్యే ఛాన్దసం ద్వివచనమ్ । తయోస్సన్ధానే మధ్యాకాశే శబ్దస్యోత్పత్తిరిత్యన్వయః । అత ఏవ సంస్తుతిశ్శ్రూయతే—'నమస్తే వాయో । త్వమేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసి', 'ఆకాశశరీరం బ్రహ్మ' ఇతి చ । అత్ర శిక్షా—

మనః కాయాగ్నిమాహన్తి స ప్రేరయతి మారుతమ్ ।
మారుతస్తూరసి చరన్మన్ద్రం జనయతి స్వరమ్ ॥

ఇతి । ఏవం సర్వవర్ణానువర్తినః సామాన్యరూపస్య కర్ణోరోమధ్యం స్థానం, కోష్ఠ్యో వాయుః కరణం, తత్స్మీరణం యత్న ఇత్యుక్తం భవతి॥ ౩॥

ప్రతి:—వాయుమగ్నిస్స్మారయతి । వాయుశ్శరీరమ్। తథాభూతాత్స్మారణాత్ప్రేరణాదభిభూతాదిత్యర్థః । కర్ణోరసోస్సన్ధానే మధ్యదేశే శబ్దోత్పత్తిర్భవతి । శిక్షా చైవమస్తి—

శ్లో॥ మనః కాయాగ్నిమాహన్తి స ప్రేరయతి మారుతమ్ ।
మారుతస్తూరసి చరన్మన్ద్రం జనయతి స్వరమ్॥ ౧॥

వాయుశ్చ శరీరం చ వాయుశరీరే తయోస్స్మారణం తస్మాత్। అస్యే త్యాహుః—వాయోశ్శరీరే సతస్స్మారణం ౨ తస్మాచ్ఛబ్దోత్పత్తిరితి। అత్రేష్టం సమాసరాజదన్తాదిత్వాచ్ఛరీరశబ్దస్య పరనిపాతః । శరీరే వాయువాకాయుశరీరం తస్య స్మారణంతస్మాత్ । అన్యన్మతే వాయోస్స్మారణకర్తృత్వమేవ న తు కర్మత్వమ్॥ ౪॥

---

* కర్ణోరసీ.

౧ అత్మా బుద్ధ్యా సమేత్యార్థాన్మనో యుఙ్క్తే వివక్షయా । కిఞ్చ—ఆకాశవాయుప్రభవశ్శరీరాత్ సముద్ధరన్వక్త్రముపైతి మారుతః । స్థానాన్తరేషు ప్రవిభజ్యమానో నానాత్వమాయాతి స ఏష శబ్దః॥ ఇత నైయాయికే.

౨ యత్స్మారణం.

సూత్రం:—తస్యప్రాతిశ్రుత్యాని భవన్త్యురః కణ్ఠశిరో ముఖం నాసికే ఇతి॥ 3॥

వై:—ఇదానీం విశేషరూపాణాముత్పత్తిస్థానాని సర్వాణి నిర్దిశతి—తచ్ఛబ్దేన ప్రకృత ఉత్పత్త్యాశ్రయః * శబ్దః ప్రత్యవమృశ్యతే। ప్రతినియతతయా శ్రూయత ఇతి ప్రతిశ్రుద్విశేషరూపం తదహ ఉన్తీతి ప్రాతిశ్రుత్యాని, ప్రాగ్వతీయష్ఠక్। శిర ఇత్యాస్యస్యోపరి ప్రావరణముచ్యతే। ముఖమిత్యుత్తరదన్తాః తన్మూలముత్తరోష్ఠో హనూమూలం తాలు చ। నాసికే ఇతి నాసికాచ్ఛిద్రయోః కణ్ఠానన్నప్రదేశ ఉచ్యతే। ఏతాని స్థానాని తస్య వర్ణాత్మకస్య శబ్దస్య విశేషరూపనిష్పత్త్యర్థాని॥ 3॥

త్రి:—తస్య ప్రకృతస్య శబ్దస్య ఊరఃప్రభృతిస్థానాని ప్రాతిశ్రుత్యాని భవన్తి। ప్రతిశ్రుత్ప్రతిధ్వనిః। తత్సంబన్ధిని ప్రాతిశ్రుత్యాని॥ 3॥

సూత్రం:—సంవృతే కణ్ఠే నాదః క్రియతే॥ ४॥

వై:—అథ వర్ణానాం విశేషరూపోత్పత్తౌ ప్రథమకారణభూతా † అనుప్రదానాఖ్యా నాదాదయో బాహ్యప్రయత్నా ఉచ్యన్తే। సంవరణం కణ్ఠస్యసఙ్కోచః। స ఖలు సంవారో నామ బాహ్యప్రయత్నః। తస్మిన్ సతి నాదాఖ్యో బాహ్యః ప్రయత్నః క్రియతే ఉత్పాద్యతే। నాదధ్వనిసంసర్గాత్ వ్యఞ్జనేషు ఘోషో నామ బాహ్యప్రయత్నో జాయతే ఇతి శిక్షాయాం స్మర్యతే॥ ४॥

త్రి:—ఏతదాదినా సూత్రత్రయేణ శబ్దస్య త్రైవిధ్యముచ్యతే, నాదశ్వాసో హకారశ్చేతి। తావన్నాదలక్షణమాహ—సంవృతే కణ్ఠే యశ్శబ్దః క్రియతే స నాదసంజ్ఞో భవతి। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'నాదోఽనుప్రదానామ్' ఇత్యాది॥ ४॥

---

* ఉత్పత్తిమాత్ర.

† పృథక్కారణభూతాః.

సూత్రం:—వివృతే శ్వాసః॥ ౫॥

వై:—వివరణం కణ్ఠస్య విస్తరణమ్ । స ఏవ వివారాఖ్యో బాహ్యప్రయత్నః । తస్మిన్ సతి శ్వాసో నామ బాహ్యప్రయత్నః క్రియతే, తద్ధ్వనిసంసర్గాదఘోషో నామ బాహ్యప్రయత్నో జాయతే ఇతి శిక్షాయాం స్మర్యతే॥ ౫॥

ప్రతి:—వివృతే కణ్ఠే యశ్శబ్దః క్రియతే సశ్వాససంజ్ఞో భవతి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'అఘోషేషు శ్వాసః' ఇతి ॥౫॥

సూత్రం:—మధ్యే హకారః॥ ౬॥

వై:—మధ్యే భవో మధ్యః, "అసామ్ప్రతికే *" । తదయమర్థః—సామ్ప్రతికే ప్రకృతిస్థే కణ్ఠే సతి హకారో నామ బాహ్యప్రయత్నః క్రియతే । తేన చ వ్యఞ్జనేషు ఘోషో జాయతే॥ ౬॥

ప్రతి:—సంవృతవివృతయోర్మధ్యే మధ్యమప్రకారే యశ్శబ్దః క్రియతే స హకారసంజ్ఞో భవతి। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'హకారో వ్యఞ్జనేషు' ఇతి॥౬॥

సూత్రం:—తా వర్ణప్రకృతయః॥ ౭॥

వై:—ప్రకృతయ ఇత్యాదికర్మణి ప్రశబ్దః । కరణేష్వితి ప్రత్యయః । కణ్ఠమారభ్యేతే ఆభిర్వర్ణా ఇతి ప్రకృతయః । ప్రకృతిశబ్దస్య స్త్రీవిషయత్వాత్తా ఇతి విశేషణమ్ । నాఽశ్వాసహకారా వర్ణానాం విశేషోత్పత్తౌ ప్రథమకారణానీత్యర్థః॥ ౭॥

ప్రతి:—వర్ణానాం ప్రకృతయో వర్ణప్రకృతయః । తాః వర్ణప్రకృతయో భవన్తి యే నాదశ్వాసహకారా ఉక్తాః । నాదప్రకృతయః కేచిద్వర్ణాః, శ్వాసప్రకృతయోఽన్యే, హకారప్రకృతయోఽన్యే। యథా, మృత్పిణ్డకృతయో ఘటశరావా-

---

* 4. 3. 9. పాణిని సూత్రం.

దయః । యథావాతస్తుప్రకృతయః పటూదయః । నను శవఙనామ్నుః ప్రకృతపరామశఙకత్వాన్నాదశ్వసూకారేషు పుంలిఙ్గేషు పరామశాఙహోఙషు సత్సు తా ఇతి స్త్రీలిఙ్గప్రయోగః కథం సాధుః, ఉచ్యతే—"నిదిఙశ్యమానప్రతిదిఙశ్యమానయోరేకతామాపాదనమస్తి నవఙనామాని కామచారేణ తల్లిఙ్గతాముపాదదతే" ఇతి మహాభాష్యవచనాత్ప్రయోగసాధుత్వమభ్యుపగమ్యతే । తస్మాదన్యోన్యాన్వయస్సంభవతి॥ ౭॥

సూత్రం:—నాదోఽనుప్రదానగ్లం స్వరఘోషవత్సు॥౮॥

వృత్తిః—అగ్రే పాం విషయవిభాగ ఉచ్యతే—స్వరేషు ఘోషవత్సు చ ప్యత్పాద్యేషు నాదోఽనుప్రదానం భవతి । అనుశబ్దః పశ్చాదర్థకః । కోష్ఠ్యవాయుసముచ్ఛ్వాత్పరం మూర్ధ్ని ప్రతిఘాతాన్నివృత్తే తస్మిఙ కణ్ఠస్య సంవారాదయో యథోక్తాస్తిస్రోఽవస్థా భవన్తి తదా ప్రదీయన్తే స్థానేషు నివేశ్యన్త ఏభిర్వర్ణా ఇత్యనుప్రదానాని॥ ౮॥

వృత్తిః—స్వరేషు ఘోషవత్సు చ వ్యఞ్జనేషు నాదోఽనుప్రదానం భవతి । అనుప్రదీయతే ఆనేన వర్ణ ఇత్యనుప్రదానం మూలకారణమ్? అనుప్రదీయతే ఉపాదీయతే జన్యత ఇత్యర్థః॥ ౯॥

సూత్రం:—హకారో హచతుర్థేషు॥ ౯॥

వృత్తిః—హశ్చ చతుర్థాశ్చ హచతుర్థాస్తేషు హకారాఖ్యో ప్రయత్నః అనుప్రదానం భవతి । అయం హకారప్రయత్నః తృతీయతయా ప్రాగుక్తోఽపి పూర్వసూత్రాపవాదతయా తదన స్తరమేవ వినియుజ్యతే। పూర్వసూత్రే తు తృతీయతయా అభిధానం తత్కారణభూతాయా మాధ్యాపస్థాయా ఇతరావస్థాద్వయనిరూపణార్థమిత్యనుసన్ధేయమ్ । హచతుర్థా ఘోషవత్సు మహాప్రాణా ఇతరే అల్పప్రాణా భవన్తి॥ ౯॥

త్రి:—హకారశ్చ చతుర్థాశ్చ పంచమాశ్చ। తేషు పరేషు హకారోఽనుప్రదానం భవతి। నను సంజ్ఞావిధానక్రమభఙ్గాన్నాత్రేదం సూత్రమవతరతి। మైవమ్—ఘోషవత్స్వితి సామాన్యాన్నాదో పంచమేషు చ ప్రసజ్యత ఇతి అతిప్రసఙ్గపరిహారార్థత్వాదవతరత్యేవేతి వదామః॥ ౯॥

సూత్రం:—అఘోషేషు శ్వాసః॥ ౧౦॥

వై:—అఘోషేషు శ్వాసోఽనుప్రదానం భవతి॥ ౧౦॥

త్రి:—అఘోషేషు పరేషు శ్వాసోఽనుప్రదానం భవతి॥ ౧౦॥

సూత్రం:—భూయాఙ్ప్రథమేభ్యోఽన్యేషు॥ ౧౧॥

వై:—తత్ర విశేషమాహ। ప్రథమవ్యతిరిక్తేషు అఘోషేషు ప్రకృష్టఃశ్వాస అనుప్రదానం భవతి। తతశ్చ ప్రథమా అల్పప్రాణాఃఅఘోషేషు। ఇతరేమహాప్రాణాఃతదుక్తం శిక్షాయామ్—"మహతి వాయా మహాప్రాణా అల్పే హాయావల్పప్రాణాఃఇతి। తదేవం రూపవిశేషహేతవో బాహ్యాప్రయత్నా ఉక్తా పరిశిష్టాశ్చ। స్వరవిశేషహేతవస్తు వక్ష్యన్తే ఏవంరూపానుప్రయోగాత్॥ ౧౧॥

త్రి:—సాన్నిధ్యాచ్ఛ్వాస ఇతి లభ్యతే। ప్రథమేభ్యోఽన్యేషు అఘోషేషు శ్వాసో భూయానధికో భవతి॥ ౧౧॥

సూత్రం:—అవర్ణే నాత్యుపసగ్ంహృతమోష్మహనునాతి-వ్యస్తమ్॥ ౧౨॥

వై:—అథాత్ర స్థానకరణాభ్యన్తరప్రయత్నా ఉచ్యన్తే-ఉపసంహార ఉపశ్లేషణం సమీపనయనమితి యావత్। హనుశబ్ద ఆస్యపార్శ్వభాగయోర్వర్తతే। ఓష్ఠౌ చ హనూచ ఓష్ఠహనువ్యస్తం విశ్లిష్టమ్। తదయమర్థఃఅవర్ణే ఉచ్చారేఓష్ఠయోరీషదసమాప్తఃపరస్పరోపశ్లేషఃకార్యఃఏవం హనోశ్చ తథా ఈషత్

ఽసమాప్తిః పరస్పరవిశ్లేష ఓష్ఠయోఃకార్యః । ఏవం హనోర్వశ్చ। అత్రోపశ్లేషభూయస్త్వస్య విశ్లేషభూయస్త్వస్య చ సమానవిషయత్వాత్సమ్భవాత్ వినివేశ ఆశ్రీయతే హ్రస్వే అవర్ణేఽపశ్లేషభూయస్త్వం దీర్ఘప్లుతయోస్తు విశ్లేషభూయస్త్వమితి । అతఏవ "అకారవదోష్ఠౌ" ఇత్యతిదేక్ష్యతి, న త్వవర్ణవదితి । శిక్షాయాం చ స్మర్యతే- "వివృతమూష్మణాం స్వరాణాం చ సంవృతమకారస్య" ఇతి అత్రావర్ణస్య హనూ స్థానమ్ । ఓష్ఠౌ కరణమ్। తదుత్తరత్ర స్పష్టీకరిష్యతే। ఉక్తం చ శిక్షాయామ్- "స్వకీస్థానమవర్ణమేకే" ఇతి॥ ౧౨॥

త్రి:—అవర్ణేఽ ఉచ్చార్యమాణే ఓష్ఠహనూ అత్యుపసంహృతం అతిసంశ్లిష్టం న భవతి అతివ్యస్తమతివివృతం చ న భవతి। ఓష్ఠౌ చ హనూ చఓష్ఠహనూ। 'ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాఙ్గానామ్' ఇత్యేకవద్భావః। తదేకస్మిన్నుభయథా న శక్యతే కర్తుమితియోగవిభాగఃకార్యః—అకారే నాత్యుపసంహృతమ్, అకారే చ ప్లుతే చ నాతివ్యస్తమితి॥ ౧౨॥

సూత్రం:—ఓకారే చ॥ ౧౩॥

వై :—చశబ్దేన నాతివ్యస్తమిత్యేతదన్వాదిశ్యతే । "అన్వాదేశోఽన్యస్య" ఇతి।నాతివ్యస్తతాఽత్ర హనోర్వేదితవ్యా । ఓష్ఠయోర్విశేషవచనాత్ । తదయమర్థఃఓకారే ఉచ్చార్యే హనూ నాతివ్యస్తే భవత ఇతి॥ ౧౩॥

త్రి:—చకారో హనుమాత్రకార్యాన్వాదేశకః । ఓష్ఠకార్యస్య పరసూత్రేణ విశేషవిధానాత్ । ఓకారే ఉచ్చార్యమాణే హనూ అతివ్యస్తే న భవతఃకి॥ ౧౩॥

సూత్రం:—ఓష్ఠౌ తూపసగ్రంహృతతరౌ॥ ౧౪॥

వై :—తుశబ్దో నాతివ్యస్తమిత్యేతద్వినివర్తయతి । ఓష్ఠౌ హనోర్వఃపరస్పరం చ ఉపశ్లేషితతరౌ భవతఃకి । ఓకారస్య హనూ ఉత్తరోష్ఠశ్చ స్థానమధరోష్ఠఃకరణమ్॥ ౧౪॥

త్రి:—సాన్నిధ్యాదోకార ఇతి లభ్యతే । ఓకారే కార్యే ఓష్ఠావుపసంహృత-తరౌ స్యాతామ్। తుశబ్ద ఓష్ఠయోః పూర్వోక్తవిధిం నివారయతీతి వరరుచిరువాచ । మాహిషేయస్తు బభాషే—'బన్ధ్యో' ఇత్యాదికమోకారం సన్ధ్యక్షరం వ్యస్తో నివారయతీతి॥ ౧౪॥

వై సూత్రం:—ఈషత్ప్రకృష్టావేకారే॥ ౧౫॥

వై :—ఓష్ఠావిత్యనువర్తతే । ఏకారే ఉచ్చార్యే ఓష్ఠౌ పరస్పరం ఈషత్ ప్రకృష్టౌ ; అతః । ఏతేనాస్య వివృతప్రయత్నత్వమ్* ॥

త్రి:—ప్రకృష్టావిత్యత్ర ద్విర్వచనేన ప్రకృతావోష్ఠౌ గృహ్యేతే। ఏకారే కార్యే ఓష్ఠావీషత్ప్రకృష్టౌ స్యాతామ్ । ప్రకృష్టతా సన్నికృష్టతా॥ ౧౫॥

వై సూత్రం:—ఉపసగ్రంహ్యతరే హనూ॥ ౧౬॥

వై :—హనూ తు పరస్పరముపశ్లేషితతరే భవతః । ప్రయత్నాన్తరం చాస్య వక్ష్యతి—" తాలాగ్రహ్వామధ్యమివణోఽ " । "ఏకారే చ"ఇతి। తేనాస్య హనూ తాలు చ స్థానమ్ । ఓష్ఠౌ జిహ్వామధ్యం చ కరణమ్॥ ౧౬॥

త్రి:—సాన్నిధ్యాదేకార ఇతి లభ్యతే । ఏకారే కార్యే హనూ ఉపసంగృహ్యేతరే భవతః । అతిశయేనోపసంగృహ్యేతే ఉపసంగృహ్యేతరే॥ ౧౬॥

వై సూత్రం:—జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యాం చోత్తరాఞ్జిహ్వామధ్యాభ్యాం స్పర్శయతి॥ ౧౭॥

వై :—జిహ్వాయా మధ్యం జిహ్వామధ్యం తస్యాన్తౌ పార్శ్వభాగౌ । చకార ఏకారమనువర్తయతి । ప్రకృతత్వాత్ । తేన స్పర్శయతి చ, చేతి చ యోజ్యః । హనూమూలయోరుపరిప్రదేశావుత్తరజమాభ్యాం । స్పృశ్యతీతి స్వాధికోణిచ్ । యదా జిహ్వామధ్యా-

* వివృతప్రయత్నత్వమాదిశ్యత ఇతి క్వచిత్.

స్తా ప్రయోజ్యకర్తాక్ స్పృశతః। తాభ్యాం నక్తా ప్రయోజకం స్పర్శయతి। ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। అత్ర అవ్యఞ్జనపూర్వక ఏకారే స్పర్శనమ్, వ్యఞ్జనపూర్వకేతు న స్పర్శనమితి విభాగః। తథైవ దర్శనాత్॥ ౧౭॥

వృత్తిః—ఏకారే కార్యే జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యాం ఉత్తరాక్ జమ్భ్యక్ స్పృశతయతి స్పృశేదిత్యర్థకః। పాలయతీత్యాదివత్ స్వార్థే ణిచ్। జమ్భ్యనితి హనుమూలప్రాన్తదేశానిత్యర్థకః। మణ్డూకప్లుతిన్యాయేన చకార ఏకారమాకర్షతి। జిహ్వీయ మగ్రం తస్య అన్తౌ తాభ్యాం జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యామ్॥ ౧౭॥

సూత్రం:—ఉపసగ్రంహృతతరే చ జిహ్వాగ్రమూకారర్కారల్కారేషు బర్న్వస్థానోపసగ్రంహరతి॥ ౧౮॥

వృత్తిః—ఉపసగ్రంహృతతరే ఇతి హనోర్విశేషణమ్। సామర్థ్యాత్। బర్న్వ సామ దేశతఃసర్గస్థానయోర్మధ్యప్రదేశాః। ఋకారాదిషు త్రిషూచ్చార్యేషు హనోర్వ్యః పరస్పరోపశ్లేషః। జిహ్వాగ్రస్య బర్న్వస్థానోపసంహారశ్చకార్యః। ఏతేషాం బర్న్వస్థానం, జిహ్వా హనూ చ కరణమ్॥ ౧౮॥

వృత్తిః—చశబ్దో హనోర్వరన్వాదేశకః *, ఋకారే ఋకారేచ కార్యే. హనూ ఉపసంహృతతరే భవతః। జిహ్వాగ్రం చ బర్న్వేష్వపసంహరతి శిష్యేత్। బర్న్వేష్వితి దన్తపఙ్క్తేరుపరిష్టాదుచ్చప్రదేశేష్విత్యర్థకః। ఇతి ‘ఆరమృకారపరే, ఇతి లక్షణాసంభవాదృకారకారల్కారేష్వితి కథం సన్ధిస్స్యాదుః? సత్యం వైలక్షణ్యాత్ కిన్తు కాస్యాస్తరబలాత్స్యాదుః। ఏవం ‘ఋకారల్కారౌ హ్రస్వౌ’ ఇత్యత్రాపి† విజ్ఞేయమ్॥ ౧౮॥

సూత్రం:—ఏకేషామనుస్వారస్వరభక్తోశ్చ ॥ ౧౯॥

వృత్తిః—ఏకేషామన్యేషాం మతేన అనుస్వారే హనూపసంహారః కార్యః। స్వరభక్తౌ జిహ్వాగ్రస్య బర్న్వస్థానోపసంహార ఇతి

* చశబ్దేన హనోర్వరన్వాదేశః. † ఇతి

యథాక్రమం వినివేశః। తేషామనుస్వారస్తావన్నాసిక్యః। స్వరభక్తిరప్యర్కారార్ధరూపేతి। స్వమతే తు అనుస్వారస్య వక్ష్యతి ఆనునాసిక్యమ్। "అనుస్వారోత్తమా అనునాసికాః" "నాసికావివరణాదానునాసిక్యమ్" ఇతి। స్వరభక్తేస్తు రేఫస్థానాదికం 1భవతి। 'రేఫస్స్వరభక్తిః' ఇతి హి వక్ష్యతి॥ ౧౯॥

త్రి:—చకారః పూర్వోక్తవిధిమన్వాదిశతి। యథాసంఖ్యేన అనుస్వారస్వరభక్త్యోః పూర్వోక్తవిధిభవతి। అనుస్వారే పూర్వోదయపసంహారః। స్వరభక్తౌ జిహ్వాగ్రస్య ఖస్వేఽపసంహారః। ఏతదేకేషాం మతమ్। అన్యేషాం మతం తు అనుస్వారస్యానునాసికమాత్రత్వం, స్వరభక్తే ఋకారతుల్యత్వమితి*। తచ్చిన్త్యమ్॥ ౧౯॥

సూత్రం:—అనాదేశే ప్రణ్యస్తా జిహ్వా॥ ౨౦॥

వై:—యత్ర జిహ్వాయా వ్యాపారో నాదిశ్యతే అవర్ణాదౌ తత్ర సా ప్రణ్యస్తా ప్రసారితేవ భవేత్॥ ౨౦॥

త్రి:—యత్ర 'జిహ్వాగ్రేణ, జిహ్వామధ్యేన' ఇత్యాదేరనాదేశః, అనుపదేశస్తత్ర విషయే జిహ్వా ప్రణ్యస్తా తూష్ణీంభూతా భవతి। ప్రకర్షేణ న్యస్తా ప్రణ్యస్తా యథా—'ఉప మా' నన్వనాదేశే సర్వకరణానాం తూష్ణీంభావసిద్ధేః కిమర్థోఽయమారమ్భ? ఉచ్యతే—ఏకారస్య జిహ్వామధ్యాన్తనిష్పాద్యత్వమస్తీతి తదవయవస్యాకారస్య తథాత్వమస్తీతి అకారత్వసామ్యాదన్యత్రాపి 'అథ' ఇత్యాదౌ తథాత్వం ప్రసజ్యేత। తచ్చానిష్టమ్। తన్మాభూదితి పరిహారః। న అదేశః అనాదేశః తస్మిన్నుపదేశాభావే ఇత్యర్థః॥ ౨౦॥

సూత్రం:—అకారవదోష్ఠ్యా॥ ౨౧॥

వై:—ఓష్ఠ్యావపి వ్యాపారానాదేశే అకారవద్భవతః। అకారే యథా నాత్యుపసంహృతౌ తథా స్యాతామృకారాదిషు। తదనేన సూత్రద్వయేన జిహ్వాయా అనాదేశవిషయే అకరణత్వమ్, ఓష్ఠయోస్తు తస్మిన్ విషయే అకారవత్త్వం చోక్తం భవతి॥ ౨౧॥

---

1. రేఫవత్ స్థానాదికం. *ఏరయచిమతమ్

త్రి:—సాన్నిధ్యాదనాదేశ ఇతి లభ్యతే । ఓష్ఠయోర్యత్రానాదేశస్తత్ర అకారవత్ అకారే యథా తథా ఓష్ఠౌ భవతః నాత్యుపసంవృతతరావిత్యర్థః యథా—'ఇన్ద్రాగ్నీ' ఇతి॥ ౨౧॥

సూత్రం:—తాలౌ జిహ్వామధ్యమివర్ణే॥ ౨౨॥

వై:—ఉపసంహరతీత్యస్వయం । తాలుశబ్దేన జిహ్వాయా అధస్తనప్రదేశ ఉచ్యతే । సఇవర్ణస్య స్థానమ్ । జిహ్వామధ్యం కరణమ్॥ ౨౨॥

త్రి:—ఇవర్ణే కార్యే జిహ్వామధ్యం తాలౌ ఉపసంహర్తవ్యమ్ । యథా—'ఇషే త్వా' జిహ్వాయా మధ్యం జిహ్వామధ్యమ్॥ ౨౨॥

సూత్రం:—ఏకారే చ॥ ౨౩॥

వై:—చశబ్దస్తాలౌ జిహ్వామధ్యమిత్యనువాదిశతి ॥ ౨౩॥

త్రి:—చకారః పూర్వవిధిమనువాదిశతి। ఏకారే కార్యే జిహ్వామధ్యం తాలూపసంహర్తవ్యమ్। నను-విశేషే సమానే పృథక్సూత్రారమ్భః కిమర్థః? ఉచ్యతే—ఇవర్ణే యథా జిహ్వామధ్యోపసంహారః, నఖల్వేవమేకారే। కిన్తు తతో న్యూన ఇత్యర్థః। కుతః అకారమిశ్రితత్వాదేకారస్య అకారస్య చ *తదేకదేశత్వాజ్జిహ్వామధ్యస్య † నిష్పాద్యత్వం న తు స్వతః। అత ఏవ ‡ సోపాధికత్వాన్నూనతోపపత్తిః। 'ఈషత్స్పృష్టే' ఇత్యాదిసూత్రత్రయేణ ఏకారస్య స్థానకరణే నిదర్శ్యతే। ఇహ తు తతోఽన్యే తస్యైవ § నిదర్శ్యతే ¶ తదేకస్మిన్నుభయథా కర్తుం న శక్యతే విరోధాత్। తస్మాదత్ర యోగవిభాగః కర్తవ్యః, అవ్యఞ్జనే తల్లక్షణం సవ్యఞ్జనే త్వేతదితి। కుతోఽయం నియమః ? ఉచ్యతే—ఏకారే ఇతి సామాన్యోక్తౌ సత్యాం ప్రథమమవ్యఞ్జనస్యైవ గ్రహణం ముఖ్యమ్। తథా సతి ప్రథమప్రతీతే తస్మిన్ ప్రథమం లక్షణం యుజ్యతే। సవ్యఞ్జనే తు పారిశేష్యాదేతదితి విజ్ఞేయమ్॥ ౨౩॥

---

* ఇకారస్యచ. † మధ్యాన్త.

‡ అతస్తస్య § తతోఽన్యస్యైవ.

సూత్రం:—ఓష్ఠోపసగ్ంహార ఉవర్ణే॥ ౨౪॥

వై:—ఉవర్ణే ఉచ్చార్యే ఓష్ఠోపసంహారః కార్యః । త్రతో త్తరోష్ఠస్థానమధరోష్ఠః కరణమ్॥ ౨౪॥

త్రి:—ఉవర్ణే కార్యే ఓష్ఠోపసంహారో భవతి। అత్రోపసంహారః పూర్వవన్న సన్నికృష్టతామాత్రం, కిన్తు 'సన్నికృష్టావోష్ఠౌ దీర్ఘౌ చ స్యాతామ్' ఇతి వివత్ర్యతే। ఏవం 'ఓష్ఠౌ తూపసంహృతతరౌ' ఇత్యత్రాపి విజ్ఞేయమ్। యథా—'ఉలూఖలముద్ఘోణయూపో భవతి'। ఓష్ఠయోరుపసంహారః ఓష్ఠోపసంహారః॥ ౨౪॥

సూత్రం:—ఏకా న్తరస్తు సర్వత్ర ప్రకృతాత్॥ ౨౫॥

వై:-ఓష్ఠోపసంహారోఽన న్తరో క్తఇహ విశేష్యతయాఽన్వేతి। ఏకమాత్రా అన్తరం యస్య ఓష్ఠోపసంహారస్య స తథో క్తః। తుశబ్దోఽర్ధమాత్రా న్తరం వినివర్తయతి। ప్రశబ్ద ఆదికర్మణి। ప్రకృతఃప్రథమకృతః। తదయమర్థః-ఏకమాత్రా న్తరస్త్వోష్ఠోపసంహారః సర్వత్ర ప్రథమకృతాదోష్ఠోపసంహారాత్పృథక్కర్తవ్య ఇతి। అయమాశయః - ప్రతివర్ణం తత్తత్ప్రయత్నః కర్తవ్య ఇతి సార్వత్రికీ క్లృప్తిఃతత్రార్ధమాత్రా న్తరత్వేఽపి పృథగోష్ఠోపసంహారః ప్రాప్తస్తావచనేన నివార్యతేఏకా న్తరస్త్విత్యతి। తేన 'హుతస్తోకో హుతో ద్రప్సః' ఇత్యాదిషు సకృదేవ సర్వార్థ ఓష్ఠోపసంహారఃక్రియతే॥ ఏకాన్తరోదాహరణం తు, 'అథో ఉభావేవ'। 'పెరుం తుజ్ఞానా'। 'ఉచ్చుష్మా ఓషధీనామ్' ఔకారే త్వేకవ్యఞ్జనా న్తరితేఽపి ఓష్ఠోపసంహారస్య తచ్ఛేషమాత్రగోచరత్వాత్ ఏకా న్తరతాఽస్తీతి భవత్యేవ పృథగుపసంహారః। యథా—" దేవశ్రుతా దేవేష్వాఘూషేథామ్" "యదగ్నీషోమా"। అధికకాలా న్తరత్వే తు కైముతికన్యాయసిద్ధఃపృథగుపసంహారః। యథా-'ఉపాగ్ంశుగ్ం హుత్వోపాగ్ంశుపాత్రేఽగ్ంశుమవాస్య' 'పునరుత్స్యూతం వాసః'। 'దిధు। ఉపేతి। అదధత'। శీక్షాయాం తు—

ఓష్ఠ్యయోస్స్వరయోర్మధ్యే వ్యఞ్జ్యేతే తు తపౌ యది ।
పృథగ్భావస్తయోర్నస్యాత్తుల్యమాత్రస్తయోర్భవేత్ ॥
ఓష్ఠ్యస్వరేషు కార్యేషు ప్రథమేనాక్షరద్వయే ।

ఇతి శ్లోకాభ్యాం క్వచిదేకాన్తరత్వసమ్భవేఽపి పృథగోష్ఠోపసంహారః ప్రతిషిధ్యతే। 'దేవో వస్సవితోత్పునాతు' । "మధ్యతోఽనుష్టుభా"ఇతి॥తన్నిరాసార్థమిహ సర్వత్రేతి యత్నః క్రియతే। ఏకాన్తరత్వసమ్భవే సర్వత్ర భవత్యేవ పృథగోష్ఠోపసంహార ఇతి । తదయమత్ర సఙ్గ్రహః——

పృథగోష్ఠోవసంహారో నార్ధమాత్రాన్తరే భవేత్ ।
ఏకమాత్రాన్తరత్వస్య స్యాత్తు సర్వత్ర సమ్భవే॥ ౨౫॥

త్రి:-సాన్నిధ్యాదోష్ఠోపసంహార ఇతి లభ్యతే సనఙత్ర ఓష్ఠ్యస్వరేషు ప్రకృతాదోష్ఠోపసంహారాత్పృథగోష్ఠోపసంహారః కర్తవ్యః । స చేదేకాన్తరః ఏకాన్తర ఇతి మాత్రాకాలవ్యవేత ** ఇత్యర్థఙ। ఏకమాత్రా అన్తరం వ్యవధానంయస్యాసౌ।ఏకాన్తర ఇతి పృథగోష్ఠోపసంహారస్య విశేషణమే। తుశబ్ద ఓకారపరత్వే ఏకాన్తరత్వనియమం నివర్తయతి †† ఉదాహారణాని-'ఉత్పూతశుష్మే' 'సూన్నీయమితి సు— ఉన్నీయమ్,' 'అగ్నా ఓషధీషు' 'బాహువోర్బలమే' 'తనువౌ ఘోరాన్యా ' చతుర్హోతా'నను —'యోఽగ్ంశుమే' ఇత్యత్రానుస్వారస్య మాత్రాకాలః, శకారస్యార్ధమాత్రాకాలః, ఏవమర్ధార్ధమాత్రత్వే సత్యేకాన్తరత్వాభావాత్ కథం పృథగోష్ఠోపసంహారసిద్ధిః? ఉచ్యతే-శతే పఞ్చాశన్న్యూనే సిద్ధ్యతి। అర్ధార్ధమాత్రత్వే ఏకమాత్రత్వం సుతరామస్తి । తేన కార్యం భవతి । అధికం తు న నిషిధ్యతే।స్యాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాదేకశబ్దస్య। అత ఏవ 'బాహువోర్బల మూరువోరోజః' ఇత్యాదేనఙ ద్విరోష్ఠ్యత్వం ముఖ్యం, కిన్తు స్ఫుటతత్వమే। ఉదాహరణం త్వాభాసతయా దర్శితమే। తథాహి 'కుసురుబిన్దః' ఇత్యత్ర కకారరేఫాభ్యాముత్తరయోరుకారయోః కథం పృథ -

** వ్యవాయ.

†† తుశబ్ద ఓకారపరత్వే ఏకాన్తరత్వనియమం నివర్త్యఙ ఓష్ఠోపసంహారమానిఙత్యఙసవఙప్రకరణానుప్రవేశమస్య విధేరాదధాతి

గోస్థూపసంహారో న భవతి? ఆగ్యగ్ధమాత్రవ్యవాయసంభవాత్ మైవమ్ । అత్ర కకారసకారోత్తరయోరుకారయోస్తావన్మ పృథగుష్మతా । ఏతల్లక్షణాసంభవాత్ । రేఫాదుత్తరస్య తు ప్రకృతాత్పృథక్త్వ భావాన్నాయం విధిః ।కిన్తు మధ్యస్థసకారో - త్తరాదుకారాత్పృథక్త్వమ్ । తథా సత్యేకాన్తరత్వాభావస్తదవస్థ ఏవేతి లక్షణమి. దమవ్యభిచరితమ్॥ ౨౫॥

సూత్రం:—అకారార్ధమేకారైకారయోరాదిః॥ ౨౬॥

వై:—అకారస్యార్ధమకారార్ధమ్ । తదైకారస్య చ ఔకారస్య చ ఆద్యవయవో భవతి । తేన తదీయాస్థానకరణప్రయత్నాస్తస్మిన్నంశే భవన్తి॥ ౨౬॥

త్రి:—ఐకారస్య ఔకారస్య చ ఆదిరకారార్ధం భవతి । అకారస్యార్ధకాలసమ ఇత్యర్థః । అకారస్యార్ధమకారార్ధమ్॥ ౨౬॥

సూత్రం:—సంవృతకరణతరమేకేషామ్॥ ౨౭॥

వై:—తదకారార్ధం ఏకేషామాచార్యాణాం మతే సంవృతకరణతరం భవతి* యుష్మదాదిరాదిః । స్వమతే తు సంవృతకరణమేవ॥

త్రి:—సాన్నిధ్యాదకారార్ధమితి లభ్యతే । ఏకేషాం మతే తదకారార్ధం సంవృతకరణతరం భవతి । సంవృతాని సంనికృష్టాని కరణాని యస్య తత్సంవృతకరణం, అతిశయేన సంవృతకరణం సంవృతకరణతరమ్॥ ౨౭॥

సూత్రం:—ఇకారోఽధ్యర్ధః పూర్వస్య శేషః॥ ౨౮॥

వై:—అధికమర్ధం యస్మిన్ సోఽధ్యర్ధః । అధ్యర్ధమాత్ర ఇకారః పూర్వస్య ఐకారస్య శేషో భవతి । తేన తదీయాస్థానకరణప్రయత్నాస్తస్మిన్నంశే భవన్తి॥ ౨౮॥

---

*సంవృతతరకరణం.

త్రి:—పూర్వస్య ఐకారస్యేత్యర్థః। అధస్తాదైకారాకారయోస్సహోచ్చరితత్వాత్ । అర్ధర్చ ఇకార ఐకారస్య శేషో భవతి । అధికమర్ధం యస్యాసావర్ధర్చః॥ ౨౯॥

సూత్రం:—ఉకారస్తూత్తరస్య॥ ౨౯॥

వై:—తుశబ్దః ఇకారం వినివర్తయన్ అర్ధ్యర్ధశ్లేష ఇత్యుభయస్యానువృత్తిం దర్శయతి । ఉకారోఽర్ధ్యర్ధమాత్రః ఔకారస్య శేషః । తేన తదీయాస్థానకరణప్రయత్నాస్తస్మిన్నంశే భవన్తి । యద్యప్యేకారాదీనాం చతుర్ణామపి సన్ధ్యక్షరాణాం ఎవం ద్విస్వరాత్మకత్వం సమానమ్ । తథాఽపి ఏదోతోఃప్రశ్లిష్టావయవత్వాత్పూర్వకారాస్తరమేవోక్తమ్॥ ౨౯॥

త్రి:—ఉత్తరస్య ఔకారస్యేత్యర్థః। అర్ధర్చ ఉకార ఔకారస్య శేషో భవతి । యథాఽనయోరుభయోరప్యాదిరకార ఏవ తద్వదికార ఏవ శేషః ప్రసక్తః। తన్నిషేధతి తుశబ్దః॥ ౨౯॥

సూత్రం:—అనుస్వారోత్తమా అనునాసికాః॥ 30॥

వై:—అనుస్వారశ్చ ఉత్తమాశ్చ ఆనునాసిక్యగుణయుక్తా భవన్తి । అనుస్వారో వ్యఞ్జనం వా స్వరో వేతి పరమతం తన్నిరాసార్థమిదముచ్యతే । అనుస్వారోవ్యుత్తమవద్వ్యఞ్జనమేవ అస్మచ్ఛాఖాయామ్ । అర్ధగకారరూపత్వాత్॥ 30

త్రి:—అనుస్వారశ్చ ఉత్తమాశ్చ అనునాసికా భవన్తి । నాసికామను వర్తన్త ఇత్యనునాసికాః । యథా అనుస్వారః-'యోఽగ్నిష్టమ్' ఉత్తమాశ్చ - 'ప్రత్యఙ్ హోతారమ్' 'ప్రాఞ్చమప' 'మణినా రూపాణి' 'తస్తె దుశ్చక్షాః' । 'తమ్ప్రత్న థా'

సూత్రం:—స్వరాణాం యత్రోపసగ్రహస్తత్థానమ్।

వై:—ఉక్తాః స్వరాణాం ప్రయత్నాః। వ్యఞ్జనానాం చ వక్ష్యన్తేఅత్రావసరే స్థానకరణవివేక ఉచ్యతే స్వరాణాం తత్థానం యస్మి-

న్నవయవే అవయవా స్తరస్య ఉపశ్లేషః క్రియతే॥యథా-హనూ అవర్ణస్య। తత్రహివిచాల్యతరా ఓష్ఠా ఉపసంహ్రియేతే। తాల్వివర్ణస్య। ఉత్తరోష్ఠఉవర్ణస్య।తత్ర హి విచాల్యతరోఽధరోష్ఠః ఉపసంహ్రియతే। బర్న్వ్ ఋకారాదీనామ్। ఏకారైకారయోఃహనూ తాలు చ। ఓకారౌకారయోఃహనూ ఉత్తరోష్ఠశ్చేతి॥ 30॥

వృత్తిః—స్వరాణాంతత్ స్థానం భవతి, యత్రోపసంహారస్సాధ్యత్ । ఉపసంహారో నామ సంశ్లేషవిశేషః॥ 30॥

సూత్రం:—యదుపసగ్ంహరతి తత్కరణమ్॥ 31॥

వృత్తిః—యదఙ్గమఙ్గాన్తరే వక్త్రా ఉపసంహ్రియతే* । తత్స్వరాణాం కరణమ్। యథా-ఓష్ఠావవర్ణస్య। తాలు చ†జిహ్వా చ ఇవర్ణస్య। అధరోష్ఠ ఉవర్ణస్య। ఓష్ఠౌ హనూ చ జిహ్వాచ ఋకారాదీనామ్। ఓష్ఠౌ జిహ్వాఽఽఖ్యైతోఃI ఓష్ఠౌ ఓదౌతోరితి॥ 31॥

వృత్తిః—స్వరాణామితి పాన్నిధ్యాల్లభ్యతే స్వరాణాం తత్ కరణం భవతి। యత్ స్వరానుపసంహరతి ప్రాపయతి స్వస్థానమ్ ‡ యథా—'జిహ్వాగ్రమృకార'। ఇత్యాది॥ 31॥

సూత్రం:—అన్యేషాంతు యత్ర స్పర్శనం తత్స్థానమ్॥33॥

వృత్తిః—స్వరేభ్యోఽన్యేషాం వ్యఞ్జనానాం తత్స్థానం యత్ర స్పర్శనం క్రియతే। యథా—హనూమూలం కవర్గస్య। తాలు చవరస్య। మూర్ధా టవర్గస్య। దన్తమూలాని తవర్గస్య। ఉత్తరోష్ఠః పవర్గస్య। తాలు దన్తమూలాని దన్తా ఇత్యన్తస్థానామ్। ఊష్మాణిషు తు స్పర్శనాభావాదతిదేశాదినా స్థానావగతిః॥ 33॥

---

‡ స్వస్థానమితి బహుషు కోశేషు న లభ్యతే.

* వక్త్రా ఉపసంహరతి ఇతి పాఠాన్తరమ్. †తౌచ

వృ:—స్వరేభ్యోఽన్యేషాం వర్ణానాం తత్స్థానం యత్ర స్పర్శనం భవేత్ । అత్ర వ్యఞ్జనానాం సంశ్లేషమాత్రం కథ్యతే। స్వరాణాం తు పురస్తాత్సంశ్లేషవిశేషఃకథితః। ఉపసంహారస్పర్శనయోఃశబ్దశక్త్యా విశేషఃవిదుషైవ విజ్ఞేయఃI తుశబ్దస్స్వరనివృత్త్యర్థఃI అథవా అనుస్వారస్వరభక్త్యోర్వ్యఞ్జనతత్స్పర్శమాత్రనివర్తక ఇతి మహిమేయభాషితమ్॥ 33॥

సూత్రం:— యేన స్పర్శయతి తత్కరణమ్॥ 3౪॥

వృ:—వ్యఞ్జనానాం తత్కరణం యేనాఙ్గేన స్థానం స్పర్శయతి। యథా—జిహ్వా కవర్గాదీనాం చతుర్ణాం వర్గాణాం యరలవానాం చ। అధరోష్ఠఃపవర్గవకారయోఃI ఊష్మాదీనాం తు—కరణావగతిర్వక్ష్యతే॥ 3౪॥

వృ:—సాన్నిధ్యాదన్యేషామితి లభ్యతే। స్వరేభ్యోఽన్యేషాం వర్ణానాం తత్ కరణం భవతి। ఆధ్యేతా యేన వ్యఞ్జనాని స్పర్శయతి ప్రాపయతి స్థానమ్॥3౪

సూత్రం:—హనూమూలే జిహ్వామూలేన కవర్గే స్పర్శయతి॥ 3౫॥

వృ:—కవర్గే ఉచ్చార్యే హనూమూలే ఇతి కర్మత్వావివక్షయా అసాధకరణత్వమాగ్రితమ్। ఏవము త్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్॥ 3౫॥

వృ:—కవర్గే ఉచ్చార్యమాణే జిహ్వామూలేన వర్ణాన్ * హనూమూలే స్పర్శయతి ప్రాపయేదిత్యర్థఃI హనోర్మూలం హనూమూలం తస్మిన్ I మూల ఇతిజాత్యపేక్షాయా† మేకవచనమ్॥ 3౫॥

సూత్రం:—తాలౌ జిహ్వామధ్యేన చవర్గే॥ 3౬॥

వృ:—స్పర్శయతీత్యన్వయఃI॥ 3౬॥

వృ:—చవర్గే కార్యే జిహ్వామధ్యేన వర్ణాన్ తాలౌ స్పర్శయేత్॥ 3౬॥

సూత్రం:—జిహ్వాగ్రేణ ప్రతివేష్ట్య మూర్ధని టవర్గే॥3౭॥

---

* వర్ణం † మాత్యపేక్షి.

వై:—మూర్ధాభిరః। తత్ర ప్రతివేష్టితేన జిహ్వాగ్రేణ స్పర్శ-యతి॥ 3౬॥

త్రి:—టవర్గే కార్యే జిహ్వాగ్రేణ ణకారం మూర్ధని స్పృశేత్। కిం కృత్వా? యోగ్యత్వాద్ఋ*హ్వాగ్రం ప్రతివేష్ట్య ఆవేష్ట్య। మూర్ధశబ్దేన వక్ష్యివిపరోపరి-భాగో వివక్ష్యతే॥ 3౭॥

సూత్రం:—జిహ్వాగ్రేణ తవర్గే దన్తమూలేషు॥ 3౮॥

వై:—జిహ్వాగ్రేణ యథాఽవస్థితేన ఉత్తరదన్తమూలేష్వధో-భాగే స్పర్శయతి। శిక్షాయాం తు—తవర్గం దన్త్యం నకారం తు దన్తమూలీయం చోక్త్వా నకారస్యాపి క్వచిద్దన్త్యత్వముచ్యతే। తదస్మాభిరాశ్రయితవ్యమ్, ప్రాతిశాఖ్యవిప్రతిషిద్ధత్వాత్। తస్మాన్నకారోపి సర్వత్ర దన్తమూలీయః॥ 3౮॥

త్రి:—తవర్గే కార్యే జిహ్వాగ్రేణ ణకారం దన్తమూలేషు స్పృశేత్॥

సూత్రం:—ఓష్ఠాభ్యాం పవర్గే॥ 3౯॥

వై:—పవర్గే ఓష్ఠాభ్యాం స్పర్శనం కార్యమ్। తత్రాధరేణ తు విచాల్యతరేణ ఉత్తరం స్పర్శయతి॥ 3౯॥

త్రి:—పవర్గే కార్యే ఓష్ఠాభ్యామన్యోన్యం స్పృశేత్। తత్రోత్తరోష్ఠస్థాన-మధరత్వసామాన్యాదేషాం స్థానానామ్। అగ్రహోష్ఠః కరణమ్॥ 3౯॥

సూత్రం:—తాలౌ జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యాం యకారే॥ ౪౦॥

వై:—జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యామిత్యస్య పూర్వవదాఖ్యా॥

త్రి:—యకారే కార్యే జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యాం తాలు స్పృశేత్। జిహ్వా-యా మధ్యం తస్య అన్తస్తాభ్యాం జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యామ్॥ ౪౦॥

---

* యోగ్యత్వాత్తృజి.

సూత్రం:—రేఫే జిహ్వాగ్రమధ్యేన ప్రత్యగ్దన్తమూలేభ్యః॥ ౪౧॥

వై:—దన్తమూలానాముపరి స్పర్శయతి। జిహ్వాగ్రస్య మధ్యం తన్నిష్ఠః ప్రదేశః ॥౪౧॥

త్రి:—రేఫే కార్యే జిహ్వాగ్రమధ్యేన దన్తమూలేభ్యః ప్రత్యక్స్పర్శయేత్। ప్రత్యగిత్యాభ్యన్తరముపరిభాగ ఇత్యర్థః।యథా ప్రత్యగాత్మేత్యన్తరాత్మా ప్రతీయతే॥

సూత్రం:—దన్తమూలేషు చ లకారే॥ ౪౨॥

వై:—చశబ్దో జిహ్వాగ్రమధ్యేన ఇత్యన్వాదిశతి। తేన దన్తమూలేషు ఉపరిభాగే స్పర్శయతి॥ ౪౨॥

త్రి:—చకారో జిహ్వాగ్రమధ్యం ప్రత్యక్త్వం చాకర్షతి।లకారే కార్యే జిహ్వాగ్రమధ్యేన దన్తమూలేషు ప్రత్యక్స్పర్శయేత్। అయమర్థః—లకారస్య దన్తమూలప్రత్యాసన్నప్రత్యక్ప్రదేశస్థానమితి విజ్ఞేయమ్॥ ౪౨॥

సూత్రం:—ఓష్ఠ్యాన్తాభ్యాం దన్తైర్వకారే॥ ౪౩॥

వై:—ఓష్ఠశబ్దేనాత్ర అధరోష్ఠ ఉచ్యతే తదన్తాభ్యామ్। ఓష్ఠస్య బాహ్యాభ్యన్తరభాగభిన్నతయా * ద్వివచనం ప్రయుజ్యతే। దన్తైరితి సప్తమ్యర్థే తృతీయా। ఉత్తరదన్తైష్విత్యర్థః। వకారోత్పత్తౌ స్వభావతోఽధరోష్ఠస్యాభ్యన్తరోఽన్తఃకరణం భవతి। యత్ర త్వసావోష్ఠోపసంహారయోరోష్ఠ్యస్వరయోర్మధ్యవర్తీ భవతి, తత్ర సామర్థ్యాద్బాహ్యోఽన్తఃకరణమ్। యథా—'ధ్రువోసి' 'తయా దేవాన్సవితాబభూవ' ఇతి। ఏవం యకారాదీనాం చతుర్ణాం కరణాన్తర్వ్యాపారనిష్పాద్యత్వాదన్తస్థా ఇత్యాఖ్యా॥ ౪౩॥

---

* ఉచ్యతే తదన్తస్య। బాహ్యాభ్యన్తర భాగభిన్నతయా

ప్రతి:—ఏకారే కార్యే అగారోష్ఠాన్తాభ్యాముత్తరదన్తాగ్రైస్సహ స్పృశ్యతే । దన్తైరితి స్థాననిర్దేశః । ఓష్ఠాన్తాభ్యామితి కరణనిర్దేశః॥ ౪౩॥

సూత్రం:—స్పర్శస్థానేషూష్మాణ ఆనుపూర్వ్యేణ॥౪౪॥

వై:—హకారస్య స్థానం పృథగ్వక్ష్యతే । తతోఽన్యేషాం పఞ్చానామయం స్థానవిధిః జిహ్వామూలీయోపయుః పఞ్చ ఊష్మాణ ఆనుపూర్వ్యేణ కవర్గాదినాం పఞ్చానాం వర్గాణాం స్థానేషూత్పద్యన్తే॥ ౪౪॥

ప్రతి:—ఊష్మాణ ఆనుపూర్వ్యేణ యథాక్రమేణ స్పృశ్యస్థానేషూచ్చారణీయా భవన్తి । యథా జిహ్వామూలీయః కణ్ఠ్యస్థానే—'యః కామయేత' । శకారశ్చవర్గస్థానే—'మధుశ్చ మాధవశ్చ' । షకారష్టవర్గస్థానే—'అష్టాభ్యస్త్వాహా' । సకారస్తవర్గస్థానే—'స్తనా ఊపరవాః' । ఉపధ్మానీయః పవర్గస్థానే—'యః పాప్మనా' । ఇత్యానుపూర్వ్యేణ విజ్ఞేయమ్ । ఆనుపూర్వ్యేణ యమాత్పఞ్చసూష్మసు ఊష్మేషు సంకారోఽవశిష్టః । తస్య విధిముపరిష్టాద్వక్ష్యతే॥ ౪౪॥

సూత్రం:—కరణమధ్యం తు వివృతమ్॥ ౪౫॥

వై:—జిహ్వామూలాదీనాం తత్కరణానాం మధ్యం తు వివృతం భవతి । తేన ఏతేషాం వివృతప్రయత్నతా । తత్ర ప్రథమస్యోష్మణో హనూమూలోత్పాదినో జిహ్వామూలోపలమ్భాత్ జిహ్వామూలీయ ఇత్యాఖ్యాఽవకల్ప్యతే । "తత్ర భవః" ఇతి హి చ స్మర్యతే। న తు "తత్ర జాతః" ఇతి॥ ౪౫॥

ప్రతి:—తేషామూష్మణాం కరణమధ్యం తు వివృతం భవతి । స్పర్శానాం కరణసామాన్యనివృత్తిపరస్తుశబ్దః । కరణానాం మధ్యం కరణమధ్యమ్॥ ౪౫॥

సూత్రం:—కణ్ఠ్యస్థానౌ హకారవిసర్జనీయౌ॥ ౪౬॥

వై:—హకారస్య తు తత్తమాత్స్థానపరస్యోరస్యత్వం వేదితవ్యమ్ । 'యజుషేయజుషే గృహ్ణామి' 'ఏష్యాహ్నా' బ్రహ్మ దే-

वा अवीवृधत' 'संनह्यै' 'अह्रुतम्' 'जुह्वाह्यग्निः' तदर्थमेव "ऊरःकर्ण" इत्यूरोपि स्थानतयोक्तम्। शिक्षायामप्युक्तम्—

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्।
ऊरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्॥

इति। करणानुक्तौ स्थानमेव करणं च वेदितव्यम्। 'शेषाः स्थानकरणाः' इत्यापिशलिशिक्षावचनात्॥ ४८॥

वृत्तिः—अकारविसर्जनीयौ कण्ठ्यस्थानौ स्याताम्। कण्ठः स्थानं ययोस्तौ तथोक्तौ। अनयोः करणाभावः। 'आपरिवार्' इत्यधिकारात्॥ ४८॥

सूत्रम्:—ऊष्मस्वरादिसस्थानो हकार एकेषाम्॥ ४९॥

वृत्तिः—एकेषां मते हकार ऊष्मस्वरस्य आदिना समानस्थानो भवति। ऊर्ध्वेति ऊपरि आगच्छतीत्यूष्मायं परः। यथा—'हिरण्यपाणिमूतये' इति तालव्यः। 'हुवे वातस्वनम्' इत्योष्ठ्यः। नन्वत्र आदिशब्दः किमर्थः? तदुच्यते—अकाराकारयोरंशद्वयं भिन्नस्थानमिष्यते। ताभ्यां पूर्वे हकारे स्थानसंशयो माभूदित्यादिशब्दः प्रयुज्यते। 'ऋध्यामा त ओहैः'। 'आरोहणवाहावनड्वाहा'॥ ४९॥

वृत्तिः—एकेषां मते अकार ऊष्मस्वरादिसस्थानः आत्मना ऊष्मस्वरादिसस्थानोऽपि इति वारद्वयोक्तम्। स्यादेतत्। आत्मना सस्थान इत्युक्ते शेषस्य स्थानान्तरं न लक्ष्यम्। तदप्यकारविसर्जनीययोः नास्ति। तथासति स्वरस्य एकमेव स्थानमिति आदिशब्दवैयर्थ्यं स्यात्। स्वरसस्थान इत्येतावतैव सिद्धेरिति। मैवम्। सन्ध्यक्षरेषु शेषस्य स्थानान्तरोपपत्तेः। 'इकारोऽध्यर्धमात्रः' इति सूत्रद्वयेन

శేషథాతనణకాన్యక్తౌ * తయోః స్థానాన్తరమపి ప్రసిద్ధమేవ । ఏవమైకారౌకారయోరపి వ్యాకరణే శేషస్య స్థానాన్తరం విహితం విజ్ఞేయమ్ । సన్ధ్యక్షరత్వావిశేషాదనయోః । నన్వేవమపి 'అకుహవిసర్జనీయానాం కణ్ఠ్యః' ఇతి సన్ధ్యక్షరాదేరకారస్యాపి కణ్ఠస్థానత్వాత్తేన సస్థానత్వే కథ్యమానే పూర్వసూత్రేణ పానరుక్త్యమస్య సూత్రస్య స్యాత్ । మైవం మంస్థాః । ఐకారౌకారయోరాదినర్తినోఽకారస్య కేవలస్య చ విశేషోఽస్తి । కేవలస్య కరణమోష్ఠ్యమను నాతిన్యస్తం, నాత్యుపసంహృతం చ । సన్ధ్యక్షరాదేస్తకమానస్య తు సంవృతికరణతరమ్ । తస్మాత్ స్థానకరణయోస్సమాచరితత్వాదాదిసస్థాన ఇత్యుక్తే ఆదినా సమానస్థానకరణ ఇతి విజ్ఞేయమ్ । కించ—పూర్వసూత్రే కరణాభావ ఉక్తః। అత్ర తు కరణవత్త్వమపి విద్యత ఇతి మతాన్తరముపపద్యతే న పానరుక్త్యం చ । యథా—'తిగ్మతేజాస్తే' 'యావతీర్వాఽఽసామైహ' 'అగ్నిహోత్రం జుహోతి' 'సంప్రయతీరహా' । ఉదయశబ్ద ఉత్తరపర్యాయః। ఉదయశ్చాసౌ స్వరశ్చ తస్య ఆదిస్తేన సస్థాన ఉదయస్వరాదిసస్థానః ॥ ౪౭॥

ప్రాతిశాఖ్యసూత్రం:—పూర్వాన్తసస్థానో విసర్జనీయః॥ ౪౮॥

వైదికాభరణం:—ఏకేషామిత్యన్వయః । విసర్జనీయః పూర్వస్వరస్యాన్తేన సమానస్థానో భవతీత్యేకేషాం మతమ్ । యథా—'పరిబాధో అదేవీః' ఇతి తాలవ్యః । 'దీర్ఘమాయుః' ఇతోష్ఠ్యః । అన్తగ్రహణమప్యేతదైకారౌకారయోరసన్దేహార్థమ్ । 'బుధ్న్యమాతఽఽహైహ' 'స్తనయన్నివ దేవ్యోః' । నేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్॥ ౪౮॥

త్రిభాష్యరత్నం:—విసర్జనీయ ఆత్మనః పూర్వస్వరాస్తేన సస్థానః సమానస్థానకరణో భవతి । అత్రాపి పూర్వస్వర ఇతి సన్ధ్యక్షరముచ్యతే । స్వరాన్తరస్య హి స్థానాన్తరత్వాభావాత్ † యథా—'అగ్నేః' 'బ్రాహ్మణోరాయుష్మత్' 'బాహువోర్బలమ్' 'అఽయం గౌః' పూర్వస్య అన్తస్తేన సస్థానః పూర్వాన్తసస్థానః॥ ౪౮॥

---

* నణోర్ వ్యక్తౌ, నణాఽ ఇ-

† భిన్నస్థానత్వాభావాత్.

సూత్రం:—నాసిక్యా నాసికాస్థానాః॥ ౪౯॥

వై:—నాసిక్యసంజ్ఞానాం నాసికా స్థానమ్॥ ౪౯॥

వృత్తి:—నాసిక్యాః యమాః నాసికాస్థానా భవన్తి। యథా—'యుష్మమ్' 'యూష్మా' 'ఆష్మారః' 'రణ్మమభజన్త' 'పాప్మానమ్'॥౪౯॥

సూత్రం:—ముఖనాసిక్యా వా॥ ౫౦॥

వై:—ముఖం చ నాసికా చ ముఖనాసికమ్। తత్ర భవాః ముఖనాసిక్యాః। ఏవముక్తస్య పక్షద్వయస్య యోగ్యతయా ఽనవస్థా ఆశ్రయితవ్యా। స్పర్శేభ్యః పరే ప్రథమాదివ్యపదేశభాజో ముఖనాసిక్యాః। హకారాత్పరస్తు నాసికామాత్రస్థాన ఇతి॥ ౫౦॥

వృత్తి:—త ఏవ నాసిక్యాః ముఖనాసికాభ్యాం వా* ఉచ్చారణీయా భవన్తి। ఉక్తస్యైవోదాహరణాని। ముఖం చ నాసికే చ ముఖనాసికమ్। తత్సమ్బన్ధినో ముఖనాసిక్యాః॥ ౫౦॥

సూత్రం:—వర్గవచ్చ॥ ౫౧॥

వై:—అత్ర యే ముఖనాసిక్యాః అనన్తరోక్తాశ్చశబ్దాన్యాన్యస్థాః తేషు వర్గవత్స్థానయోగో భవతి। ఏతదుక్తం భవతి-ముఖశబ్దేనాత్ర పఞ్చాపి వర్గస్థానాని సఙ్గృహీతాని। తత్ర కవర్గీయాత్పరస్య నాసిక్యస్య హనూమూలం తావద్ద్వితీయం స్థానం భవతి। చవర్గీయాత్పరస్య తాలు। ఏవం తత్తద్వర్గీయాత్పరస్య తత్తద్వర్గస్థానం ద్వితీయస్థానమిత్యవగన్తవ్యమ్। ఇతి॥ ౫౧॥

వృత్తి:—సింహావలోకనన్యాయేన వర్గస్యోక్తం కరణం చకారోఽనుకర్షతి। ఏషు నాసిక్యేషు వర్గవత్కరణం భవతి। వర్గస్యేవ వర్గవత్॥ ౫౧॥

---

* ముఖేన నాసికాభ్యాం చ.

సూత్రం:—నాసికావివరణాదానునాసిక్యం నాసికావివరణాదానునాసిక్యమ్॥ ౫౨॥

వై:—అనునాసికా యే వర్ణా అనుస్వారోత్తమాదయస్తేషామనునాసిక్యం నాసారన్ధ్రస్య విస్తరణాద్భవతి। నాసిక్యేషు నాసికా సంవృతైవ భవతి। ళకారస్య తు స్థానాదికమత్ర నోచ్యతే। కుతః? సంహితాయామభావాత్॥ ౫౨॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే ద్వితీయోఽధ్యాయః॥

వృత్తిః—నాసికావివరణాత్ ఘుణ్ణాబిలాదానునాసిక్యం రఙ్గాదికర్తవ్యమ్। యథా—'సుశ్లోకాంరసుమంగలాంర' ఇత్యాది॥ అక్షరబ్రోత్పత్తిద్విరుచ్చారణాత్॥ ౫౨॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే వర్ణోత్పత్తిస్థానాదికథనం నామ ద్వితీయోధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీః॥

——:o:——

అథ తృతీయోఽధ్యాయః.

హరిః ఓమ్

సూత్రం:—అథాదావుత్తరే విభాగే హ్రస్వం వ్యఞ్జనపరః ॥౧॥

వై:—ఇదానీం హ్రస్వత్వాదీని కార్యాణి విధీయన్తే:—ఆక్షేప్యమధికారః।ఆదౌ ఉత్తరే ఇతి పదస్య ఆదావన్తే చేత్యర్థః। పదస్యేతి కుతో లభ్యతే? "దేవా శికా" ఇతి పదానామేవోత్తరత్ర గ్రహణాత్। విభాగః పదవిభాగః సంహితాపదాధ్యాయే క్రమాధ్యాయే చ భవతి। సంహితాప్రయోగేఽపి యత్రాధ్యాపనార్థం విరమ్యతే [1]తత్రానవగ్రహస్య విభాగో భవతి। [2]విభాగ ఇత్యస్య హ్రస్వం వ్యఞ్జనపర ఇత్యుభయత్ర సమ్బన్ధః। తత్ర పదాదేః పూర్వేణ విభాగః, పదాన్తస్య తూత్తరేణ। ఇహ విభాగే వికారస్య విధేయత్వాదవిభాగావస్థాయాం తస్య వర్ణస్య ప్రకృతిరిత్యవగమ్యతే। స చ దీర్ఘాదిః। తస్యైవ గ్రహీష్యమాణత్వాత్। తదయమర్థః-అవిభాగావస్థాయాం పదస్య ఆదావన్తే చ వర్తమానో దీర్ఘాదిర్విభాగావస్థాయాం వ్యఞ్జనపరస్తస్యామేవ హ్రస్వమాపద్యతే ఇత్యేతదధిక్రియత ఇతి। ఆదావుత్తర ఇతి కిమర్థమ్? 'శికాదీర్ఘసూత్రీ' ఇత్యాదీనాం మధ్యే మాభూదిత్యేనమర్థమ్। నన్వేవమపి 'ఆహుతీ ఈరయథా ఆరిథా' ఇత్యేషామాదౌ కస్మాన్న భవతి? అత్రాహుః। "దేవాశికా" ఇత్యాది "మఞ్జూ" పర్యన్తముత్తర ఇత్యేతత్పదమనువర్తిష్యతే। యద్యేవం ఉత్తరే 'దేవా శికా' ఇతి తత్రోత్తరేగ్రహణం కర్తవ్యం తదేవ మఞ్జూపర్యన్తం సమ్బన్ధ్యతే। తస్మాదస్మిన్ సూత్రే ఆదావుత్తరే ఇతి ద్వయం నవక్తవ్యమ్। ప్రయోజనాభావాదితి। అత్రాభి-

1. యత్రాధ్యాపనార్థం విరమతి 2. విభాగ ఏవ కార్యస్య

ధీయతే - శాఖాన్తరాద్వ్యవస్థిరస్మచ్ఛాఖాయా ఇహ క్రియతే। శాఖాన్తరే హి దశతయ్యాం పదమధ్యేఽపి హ్రస్వత్వం భవతి।అస్మచ్ఛాఖాయాం చ ఆద్యన్తయోరేవేతి। విభాగే వ్యఞ్జనపర ఇతి కిమ్? 'విశ్వాఽహా పయగ్ం సుమనస్యమానాః', 'ఋతధామాఽసి సువర్జ్యోతిః'। నను యథా విభక్తిరూపాం ప్రకృతిమాశ్రిత్య "త్రపుమిథుపూర్వశ్చకారః" ఇత్యాదిభిస్సంహితానురూపాణి కార్యాణి విధాస్యన్తే। ఏవం దేవాశీకాదిశబ్దానాం హ్రస్వత్వవిభాగరూపాం ప్రకృతిమాశ్రిత్య సంహితాధికార ఏవ దీర్ఘోఽపి విధాతవ్యః। తథా వ్యాకరణే బహ్వృచానాం ప్రాతిశాఖ్యే చ స్మర్యతే। తథాసత్యైకరూప్యం లభ్యతే। అత్రోచ్యతే—సత్యమేవమ్ఐకరూప్యం సిధ్యతి। మన్దమతీనాం తు కశ్చిచ్ఛ్రిమః ప్రాదుష్యాద్విభక్తపదాత్మకో వేద ఇతి। తన్నివారణార్థం త్విహావిభక్తిరూపాం ప్రకృతిమాశ్రిత్య విభాగే హ్రస్వత్వం విధీయతే। తేన సంహితామ్నాయ ఏవ వేద ఇతి వ్యాపనాత్న భ్రమో నివర్తతే। నన్వేవముభయస్య ప్రకృతిత్వాశ్రయణాత్కుతరరూపో వేద ఇతి సంశయ ఏవ స్యాత్। మైవమ్। అస్తి హ్యేత ప్రసిద్ధం ప్రమాణాన్తరమ్। విదురనేన ధర్మ్మనితి హి వేదసమాఖ్యా। తదాహ భగవానాపస్తమ్బః—"మన్త్రబ్రాహ్మణే యజ్ఞస్యప్రమాణమ్" "మన్త్రబ్రాహ్మణయోర్వేదనామధేయమ్" ఇతి శాస్త్రిసమాఖ్యా చ వేదస్య ధర్మ్మశాసనాదభవతి। తతశ్చ వాక్యానామేవ బోధకతయా వేదత్వం విధాయకతయా శాస్త్రత్వంచేతి సత్సమ్ప్రిదాయ ప్రసిద్ధ ఏవాయమర్థః సంహితామ్నాయ ఏవ వేద ఇతి। స ఇహ ప్రాథమికేన [1]హ్రస్వవిధినాఖ్యాస్యతే। న తు ప్రకృతిత్వాశ్రయణమేవ వేదత్వే ప్రమాణమితి బ్రూమః। విభక్తిరూపస్య తు ప్రకృతిత్వం వ్యుత్పాదనసౌకర్యార్థ-

1. ప్రాథమకల్పికేన.

మాశ్రియతే। తస్య పదత్వేనాక్షరత్వేన అఙ్గాఙ్గిత్వేన చ బహువిధ-
త్వాన్న తస్య వేదత్వం ప్రాజ్ఞాః ప్రవదన్తీత్యలం ప్రపఞ్చేన॥ ౧॥

త్రి:—అథేత్యయమధికారః ఆదౌ పదాదౌ ఉత్తరే పదాన్తే చ వర్తమానస్సంహి-
తాయాం యో దీర్ఘఃఅసౌవిభాగే పదవిభాగసమయే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే।
వ్యఞ్జనపరత్వమత్ర* యథాసంహితాస్థం విజ్ఞేయమ్। నను దీర్ఘఃకథం లభ్యతే? హ్ర-
స్వానన్తరభావిత్వాత్ దేవాశికాదిగ్రహణేషు ప్లుతాదర్శనాచ్చేతి బ్రూమః। సంహి-
తాయామిత్యస్యాయమర్థః—కార్యభాజఃపదస్య ఉత్తరపదేన సహసంబన్ధఃనతుపూర్వ-
పదేన సహ సంబన్ధనియమఃవిభాగోఽత్ర ప్రకృతిపదైరుచ్యతే। ప్రకృతిర్నామ య-
థాపాఠఃప్రకృతిపదైరితి కిం 'స్థా మయోభువఃఇత్యత్ర జటాయాం స్థాశబ్దస్య ద్వితీయో
చ్చారణేఽపి దీర్ఘఃప్రసజ్యేత। అత్తరపదేన విభాగాభావాత్ స మాభూదితి పరిహా-
రఃవిభాగశబ్దస్య అయమర్థఃపదాదౌ దీర్ఘస్య పూర్వపదేన విభాగఃపదా-
న్తే దీర్ఘస్య ఉత్తరపదేన విభాగఃవిభాగే వ్యఞ్జనపరే ఇతి కిం, 'ఋతధామాఽసి'
ఇత్యత్ర మా భూదితి। 'నా ధామా ధారయా' ఇతి ప్రాప్తిః॥ సంహితాయాంయో
దీర్ఘఇతి కిం 'ఏష వో భరతా రాజా' ఇత్యత్ర ప్రాప్తిసంపాదనార్థమ్। తథా-
సతి 'భరతా యాజ్యాసు' ఇతి యాజ్యాపదం సార్థకమ్। నాన్యథా। వ్యఞ్జనమస్మా-
త్పరమితి వ్యఞ్జనపరఃll ౧॥

వృత్తి: సూత్రం:—దేవా శికా సుమ్నాశ్వర్తా వయునా హృ-
దయాఽభూక్తా శుద్ధాll ౨॥

వై:—ఉత్తర ఇత్యనువర్తతే। సంహితాయాం దేవాశికే-
త్యాదీనాం పదానామన్తే వర్తమానో దీర్ఘోఽ విభాగే వ్యఞ్జనపరో
హ్రస్వమాపద్యతే। నను ఆదావుత్తర ఇతి ప్రథమసూత్రేఽధికృతమ్।
తేన పదాదేరేవ హ్రస్వత్వమగ్రే విధాతవ్యమ్। తత్కిమానురో-
ధాత్। సత్యమ్। ఉత్తర ఇతి గ్రహణస్యానువృత్తిలాభాయతు తద-
నన్తరం పదాన్తహ్రస్వత్వమేవ అగ్రే విధీయతే। తదలాభే 'ఆహుతీ
ఈరయథాఽరిథా' ఇత్యేతేషాం ఆదావపి హ్రస్వత్వం స్యాత్। అధి-

* వ్యఞ్జనమాత్ర

కృతక్రమభఙ్గే తు నకాచిత్క్షతిః। ఉదాహరణం తు దేవా-"దేవా-యతే యజమానాయ" శీకా—"శీకాయతే స్వాహా" సుమ్నా-"సుమ్నాయన్తో హవామహే" శ్వా—"ద్యావాపృథివ్యా శ్వావిత్" "అప్యకారాది' ఇతి వచనాత్ 'అశ్వావతీగ్ంసోమవతీమ్' ఇత్యప్యుదాహరణమ్। బుతా—"బుతావరీరూర్మిణీ"। ఇహ కస్మాన్న భవతి-బుతాయుభ్యాంత్వా 'పదగ్రహణేషు పదం గమ్యేత'ఇతి నియమాత్। ఏవం 'మనోసి ప్రాజాపత్యమ్' ఇత్యాదావపి ప్రష్టవ్యమ్। వయునా—"వయునావిదేక ఇత్" హృదయా—"హృదయావిధశ్చిత్" అఘూ—'మా త్వా వృకా అఘాయవః' ఉక్థా—'ఉక్థాయువే' శుద్ధా—'ఆపో దేవీశ్శుద్ధాయువః' ॥౭॥

ప్రః—'ఊర్జే త్వా వాయవః' ఇత్యాదావేతల్లక్షణసంభవాదతివ్యాప్తిముత్తరసూత్రేణ పరిహరతి—దేవా, శీకా, సుమ్నా, శ్వా, బుతా, వయునా, హృదయా, అఘూ, ఉక్థా, శుద్ధా ఇత్యేతేషు గ్రహణేష్వవగ్రహేష్వన్త్యస్వరో విభాగే నష్టజ్ఞానవిరోధాత్ ప్రకృత్యవస్థాపత్తేర్యథా—'దేవాయతే యజమానాయ శమ్' 'శీకాయతే స్వాహా' 'సుమ్నాయన్తో హవామహే' 'ద్యావాపృథివ్యా శ్వావిత్' 'అప్యకారాది' ఇతి వచనాదిదమప్యుదాహర్తవ్యం 'అశ్వావతీం సోమవతీమ్' 'బుతాయవః పురాన్నమృక్షత' 'వయునావిదేకః' 'హృదయావిధశ్చిత్' 'అఘాయవో మా గస్థవతః' 'ఉక్థామదానాం గ్రాసః' 'ఆపో దేవీశ్శుద్ధాయువః' ॥౮॥

ప్రథమ సూత్రం:—ఇన్ద్రాశ్వవత్వాన్వాస్వరాః॥ ౩ ॥

వృత్తిః—ఇన్ద్రావపదస్యాన్తే దీర్ఘుఙాం వత్, వన్, వాఙ్। ఇత్యేతేషు పరతో విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే। 'ఇన్ద్రావతీమపచితీమ్' 'ఇన్ద్రావన్తో మరుతః' 'ఇన్ద్రావాన్థాన్వహా' ఇన్ద్రేతి కిమ్? ॥౯॥ 'ఊర్ణావన్తమ్' 'ప్రజావాన్పశుమాఙ్' 'ప్రజావతీరనమీవాః' ఏవం పర ఇతి కిమ్। 'ఇన్ద్రాసరణయోరహమ్' 'ఇన్ద్రాసోమీయమేకాదశకపాలమ్'॥ ౩ ॥

త్రిః—ఇన్ద్రాగ్నీ ఇత్యేతస్మిన్నవగ్రహే అన్త్యస్వరః వకార ఇత్యేవంపరో విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—'ఇన్ద్రాగ్నీవతీమవచితీమిహావహ' 'ఇన్ద్రాగ్నీవస్తో మరుతః' 'ఇన్ద్రాగ్నీవాన్థ్సు హ' ఇన్ద్రేతి కిం? 'ఊర్ణావన్తం ప్రథమస్సీద యోనిమ్' 'అసుర ప్రజావాఁ' 'ప్రజానతీరనమీవాః' ఏవంపర ఇతి కిమ్? 'ఇన్ద్రాగ్నరుణమోరమమ్' ॥ 3 ॥

సూత్రం :—చిత్రా వపరా॥ ౪॥

పే:—చిత్రా ఇత్యేతస్మిన్నవగ్రహేఽన్త్యస్స్వరో *వకార పరోవిభాగే హ్రస్వమాపద్యతే 'చిత్రావసోస్స్వస్తి' వపర ఇతి కిమ్? "చిత్రాపూర్ణమాసే"॥ ౪॥

త్రిః—చిత్రా ఇత్యేతస్మిన్నవగ్రహే అన్త్యస్వరో వకారపరకో విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—'చిత్రావసోస్స్వస్తి తే' చిత్రేతి కిం? 'మిత్రావరుణావేవ' వపర ఇతి కిం? 'చిత్రాపూర్ణమాసే దీక్షేరన్' ॥ ౪ ॥

సూత్రం:—ప్రష్టాయీయా ద్రవిణా విశ్వదేవ్యా దీఘూఁ వీర్యా విశ్వా వాతా త్వా భర్గ రా కర్ణకా వృష్ణియా నుగోపరా-మాఽద్య సత్రా వపాఁ పుష్వా మేఘూ ప్రా స్వా॥ ౫॥

పే:—ప్రష్టా ఇన్ద్రియా ఇత్యాదీనాం పదానామన్తే దీఘూఁ విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా-ప్రష్టా - "ప్రష్టావద్రథవాహనమ్" ఇన్ద్రియా—"ఇన్ద్రియావాన్మదింతమః" ద్రవిణా—"ద్రవిణావతః కురుతే" । విశ్వదేవ్యా—"విశ్వదేవ్యావతే శ్వాత్రాష్ట్ర" । దీఘూఁ—"దీఘూఁధియో రక్షమాణాః" । వీర్యా—"వీర్యావన్తమభిమాతిషాహమ్" । విశ్వా—"గర్భరోవసి విశ్వావసుః" । వాతా—"వాతావద్వషఁ" । త్వా—"త్వా-

1. చిత్రావసోస్త్వేతి దీఘూఁ:

వతో మఘోనః ”। భక్షురా—“ భేత్తారం భక్షురావతః ”। కర్ణ-కా—“కర్ణకావత్యేతయా ”। వృష్ణియా—“ వృష్ణియావత స్తవా-గ్నే ”। సుగోపా—“ సుగోపాతమో జనః ”। ఋక్సామా—“ ఋక్సామాభ్యాం యజుషా ”। అద్యా—“ బృహదద్యాశ్వాదే-వైనమ్ ”। సత్రా—“ సత్రాజితం ధనజితమ్ ”। వషా—“ వ-షాహ్వం జుహోతి ”। పుష్వా—“ పుష్వావతీస్సుపిప్పలాః ”। మేఘూ—“ మేఘూయతే స్వాహా ”। ప్రా—“ ద్యుమ్నస్య ప్రా-సహా రయిమ్ ”। స్వా—‘ జరతే స్వాధీః ’॥ ౫॥

త్రి:—ప్రష్ఠా ఇన్ద్రియా ద్రవిణా విశ్వదేవ్యా దీర్ఘా వీర్యావిద్వా వాతా త్వా భక్షురా కర్ణకా వృష్ణియా సుగోపా ఋక్సామా అద్యా సత్రా వషా పుష్వా మేఘూ ప్రా స్వా ఇత్యేతేష్వనగ్రహేష్వన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాప-ద్యతే। యథా—‘ప్రష్ఠావద్రథవాహనమ్’ ‘ఇన్ద్రియావతే పురోడాశమ్’ ‘ద్రవిణా-వతః కురుతే’ ‘విశ్వదేవ్యావతే శ్వాత్రాః’ ‘దీర్ఘాధియో రక్షిమాణాః’ ‘వీర్యావ-న్తమభిమాతిషాహమ్’ ‘విశ్వామిత్రస్య సూక్తమ్’ ‘వాతావద్వషట్’ ‘త్వావతో మఘోనః’ ‘భేత్తారం భక్షురావతః’ ‘సూమీకణకావత్యేతయా’ ‘వృష్ణియా-వత స్తవాగ్నే’ ‘స సుగోపాతమో జనః’ ‘ఋక్సామాభ్యాం యజుషా’ ‘అద్యాశ్వా-దేవైనమన్తరేతి’ ‘సత్రాజితం ధనజితమ్’ ‘వషాహ్వం జుహోతి’ ‘పుష్వావతీస్సు-పిప్పలాః’ ‘మేఘూయతే స్వాహా’ ‘ప్రావణేభిస్సజోషసః’ ‘స్వాగ్నయం ఏనయ-థ్సూనవేచ్ఛ’॥ ౫॥

సూత్రం:—లోక ఏవేష్టా॥ ౬॥

వృత్తి:—లోకే। ఏవ। ఇత్యేతాభ్యాముపబన్ధాభ్యాం పూర్వా-భ్యాముపలక్షితే జోషే ఇష్టాపదస్యాన్తే దీర్ఘోఽవిభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। యథా—‘ లోక ఇష్టాపూర్తేన గచ్ఛతే’। ‘ న త్వేవేష్టాపూర్తీ ’। ఏతాభ్యాముపబన్ధాభ్యాం కిమ్? ‘ ఇష్టా-పూర్తే కృణుతాత్ ’॥ ౬॥

త్రిః—లోకే ఏవ ఇత్యేవంపూర్వే ఇష్టా ఇత్యేతస్మిన్నవగ్రహే అన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। యథా—'సమముష్మిన్లోక ఇష్టాపూర్తేన' 'స త్వేవేష్టాపూర్తే' ఏవంపూర్వ ఇతి కిం? 'ఏనమిష్టాపూర్తే సంసృజేథామయం చ' ఇష్టేతి కిమ్? 'సాఽఽదేవ ప్రజాపతయే' ॥ ౬ ॥

సూత్రం:—శక్తి రథీ త్విషీ వాశీ రాత్ర్యోషధ్యాహుతీ వ్యాహృతీ స్వాహాకృతీ హ్రాదునీ శచీ చితీ శ్రోణీ పృష్టీ పూత్యభీ చషణీ పర్యధీ పారీ శత్రూ విష్ణూ వసూ అనూ హనూ సూ విధూ ఇత్యవగ్రహాః॥ ౭ ॥

వృత్తిః—శక్తీరథీత్యాదిపదానామన్తే వర్తమానో దీర్ఘాః విభజ్యమానవ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। శక్తీ—"శక్తీవన్తో గభీరాః"। రథీ—"రథీతమగ్ం రథీనామ్"। త్విషీ—"త్విషీమతే పథీనామ్"। వాశీ—"వాశీమన్త ఇఙ్మణిః"। రాత్రీ—"రాత్రీభిరస్మిన్"। ఓషధీ—"ఓషధీభ్యస్పహ్యాః"। ఆహుతీ—"తం దేవా ఆహుతీభిః।" వ్యాహృతీ—"వ్యాహృతీభిర్హవీగ్ంషి"। స్వాహాకృతీ—"స్వాహాకృతీభ్యః ప్రేష్యేతి"। హ్రాదునీ—"హ్రాదునీభ్యస్త్వాహా"। శచీ—"అభిచక్ష్యే శచీభిః"। చితీ—"చితీభ్యాముపాయన్"। శ్రోణీ—"శ్రోణీభ్యాగ్ం స్వాహా" పృష్టీ—"పృష్టీభిర్దివమ్"। పూతీ—"పూతీగన్ధస్యాపహత్యై"। అభీ—"రథో న యోరభీవృతః"। చషణీ—"మిత్రస్య చషణీధృతః"। పరీ—"వీరవన్తం పరీణసమ్"। అధీ—"అధీవాసం యా హిరణ్యాన్యస్మై"। పారీ—"పారీణహ్యాస్యేశే"। శత్రూ—"శత్రూయతో హన్తా"। విష్ణూ—"అథో ఏషవై విష్ణూవాన్"। వసూ—"అపస్యేనమరమతిర్వసూయుః"। అనూ—"అనూయాజేష్వన్వవిన్దన్" 'అన్యాదీ చ' ఇతి వచనాత్ "ప్రయాజయాజనమనూయాజమ్"। హనూ—"హనూభ్యాగ్ంస్తేనాన్భగవః"।

సూ—"ఏతజ్జ్యే సూయవసమ్" । విభూ—"విభూదావ్న్నే జ్యోతిష్మతే" । ఇత్యవగ్రహాః । ఇతిశబ్దేన పూర్వోక్తాః పదగణో నిర్దిశ్యతే । అత్ర ద్వివిధో నియమ ఇష్యతే— దేవాశీకాదిశబ్దగణోఽవగ్రహాత్మక ఏవ హ్రస్వభాగ్భవతీత్యేకాః । తేన 'శ్వా-ఋతా' ఇత్యనయోః "కృష్ణశ్నా చతురక్షిః" । "శుచా హ్యేతా లోమతః" । ఇత్యత్ర హ్రస్వత్వం న భవతి । కథం తర్హి? "అద్యా దేవాఁ ఋష్టతమః" "మోసూణ ఇన్ద్రో" । అత్తరత్రాపి గ్రహణాత్ । తథా దేవాశీకాదిరేవ అవగ్రహత్వేన హ్రస్వభాగ్భవతి । న త్వవాసచస్వేత్యాదిరిత్యపరః । తేన 'అనాగతం వా ఏతస్యపయః', ఇత్యాదౌ నాశబ్దస్య 'అప్యకారాది', ఇతి హ్రస్వేన భవతి ।కథం తర్హి? "అద్యాశ్వాత్" । "సూయవసమ్" ఇతి । పూర్వత్రాపి గ్రహణాత్ ॥ ౭ ॥

త్రిః—శక్వీ రథీ త్విషీ వాశీ రాత్రీ ఓషధీ ఆహుతీ వ్యాహృతీ స్వాహాకృతీ ప్రోదునీ శచీ చితీ శ్రోణీ పృష్టీ పూతీ అభీ చషణీ పరీ అధీ వాకీ శత్రూ విభూ వసూ అసూ హనూ సూ విభూ ఇత్యేతేష్వనగ్రపేష్వన్తస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—'శక్వీషన్తో గభీరాః', 'రథీతమా రథీనామ్', 'త్విషీమతే పథీనామ్', 'తే వాశీమన్త ఇష్మిణః', 'రాత్రీభిరస్మిన్నహ', 'ఓషధీభ్యో వేనతిమ్', 'ఆహుతీభిరనూయాజేషు', 'ఏతాభిర్వ్యాహృతీభిః', 'స్వాహాకృతీభ్యః ప్రేష్య', 'ప్రోదునీభ్యస్స్వాహా', 'చష్టే శచీభిః', 'చితీభ్యామపాయక', 'శ్రోణీభ్యాగ్ం స్వాహా', 'పృష్టీభ్యస్స్వాహా', 'పూతిగన్ధస్యాపహత్యై', 'అభీవృతో ఘృతేన', 'మిత్రస్య చషణీధృతః', 'పీరవన్తం పరీణసమ్', 'అధీవాసం యా హిరణ్యాన్యశ్నై', 'పారీణహ్యస్యేశే', 'శత్రూయతో హన్తా', 'విభూవాక్ విభూమన్తః', 'అరమతివక్సూయుః', 'అనూరాధా నక్షత్రమ్', 'అన్కారాది చ', ఇతి వచనాత్ 'అననూయాజం ప్రాయణీయమ్' ఇత్యేతదప్యుదాహరణం భవతి । 'హనూభ్యాగ్ం స్వాహా', 'సూయవసినీ మనవే యశస్యా', 'విభూదావ్న్నే జ్యోతిష్మతే' ఇత్యవగ్రహాః ఇతి అనేన ప్రక్రారేణోక్తాః పవసముదాయాః అవగ్రహో విజ్ఞేయాః ॥ ౭ ॥

సూత్రం:—అవా నచస్వా నుదా మృడా వధాఽ శిక్షా రక్షాఽద్యా భవా భజా యత్రా చరా పిబా నా ధామా ధారయా ధషాఽ ఘూ వధఽయా బోధాఽత్రా తత్రా ముఞ్చాఽశ్వస్యాపృణస్యా హింస్యా త్వంతరా జనిష్యా యుష్వాఽచ్ఛా ॥ ౮ ॥

వృ:—అవాసచస్వేత్యాదిపదానాం అనవగ్రహాణామన్తే దీర్ఘో విధ్యజ్ఞ్యమానవ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే ॥ యథా:—అవా-,అవా నో దేవ్యా' । నచస్వా-,నచస్వా నస్సువిస్మయై' । నుదా-,ప్రణుదా నస్సపత్నాన్' । మృడా-,మృడా నో రుద్ర' । వధాఽ-,వధాఽ నో అభవచ్ఛవః' । శిక్షా-,శిక్షా నో అస్మిన్' । రక్షా-,రక్షా రాజన్నఘాయతః' । అద్యా-,అద్యా వృణీమహే' । భవా-,భవా తోకాయ' । భజా-,వ్రజే భజా త్వంసః' । యత్రా-,యత్రా నరో మరుతః' । చరా-,ప్రచరా సోమ దుర్యాన్' । పిబా-,పిబా సోమమిన్ద్ర' । నా-,నాహ దేభుః' । ధామా-,ధామా హ యత్తే' । ధారయా-,ధారయా వసూని' ।,అగ్నే పిన్వస్వ ధారయా' ఇత్యతో హ్రస్వత్వం నభవతి । విభాగాభావాత్ । ధషాఽ-,ధర్షా మానుషాన్' । ఘూ-ఉత వా ఘూ స్యాలాత్' । వధఽయా-,తమగ్నే వధఽయాత్వం' । బోధా-,బోధా సబోధీత్యవతిష్ఠతే' । అత్రా-,అత్రా తే భదాగ్నే' । తత్రా-,తత్రా రథముప' । ముఞ్చా-,ముఞ్చా వ్యగ్ంహసः' । అశ్వస్యా-,అశ్వస్యా విశస్తా' । పృణస్యా-,ఆ పృణస్యా ఘృతేన' । హింస్యా-హింపదేన పూర్వేణోపలక్షితే దేశేస్థాశబ్దో హ్రస్వభాక్ ।,ఆపా హింస్యా మదయో-భువః' । హింస్యుపబన్ధేనే కిమ్? ,అజాఽసి సయిస్యా' । త్వం తరా-త్వంపదేన పూర్వేణోపలక్షితే దేశేతరాశబ్దో హ్రస్వభాక్ ।,అగ్నే త్వం తరా మృధः' । త్వమిత్యుపబన్ధేన కిమ్? ,పర్జా వా ఉత్తరా దేవయజ్యా' । నను త్వంశబ్దాత్ తుశబ్దపూర్వకోఽస్తరాశబ్దः కిం న స్యాత్? ,సుపాంయణా భవన్తు । అస్తరా మిత్రావరుణా' । ఇతి ,పదగ్రహణేషు పదం గమ్యత' (౧-౫౦) ఇతి నియమాత్ । జనిష్యా-,జనిష్యా

హి జెన్యః' । యుష్వా- ।యుష్వా హి దేవహూతమా' । అచ్ఛా- ।అగ్నే అచ్ఛా నదేహ నః ॥ ౮ ॥

తిభా - అవా సచస్వా నుదా మృడా వధా శిక్ష రణ్వ అద్యా భవా భజా యతా చరా పిబా వా ధామా ధారయా ధపా ఘా వధా యాబోధా ఆతా తతా ముఞ్చా అశ్వస్యా పృణస్యా హిష్ఠా త్వంతరా జనిష్వా యుష్వా అచ్ఛా ఇత్యేతేష్వనవగ్రహేషు అన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే॥ యథా-'అవానో దేవ్యాకృపా' ।సదస్వా నస్సవ్యస్తయే' 'పణుదా నస్సపత్నాన్' 'మృడా జరిత్రే రుదత్' 'వధా నోఅభవచ్ఛివః' ।శిక్షా నోఅస్మిన్' ।రణ్వ చనో అధి' 'అద్యా దేవాన్ జుష్టతమః' 'భవా పాయువిశ్వో అస్యాః' ।వ్రిజే భజాత్వంనః' 'యతా వరో మయతః' ।పరిచరా సోమ దుర్యాన్' ।పిబా సోమమిన్ద్రో' ।రపవో నాహదేభ్యః' ।ఆపివిక్రతమ్' ''అప్యకారాది'' (౧-౫౧-౫౫) ఇతివచనాభ్యాం 'పాహి నా వా అగ్నేవ్రతః' ఇత్యత్రాపి హ్రస్వాదేశః కిం నస్యాత్ ? నైవం । 'ఆపివిక్రతమ్' (౧-౫౧) ఇతి వచనం కర్మోక్తపదవిషయమ్ । న త్వకారాదిపద-విషయమ్ । పాహి ఇత్యస్యాపి ఆకారాదిత్వాన్నాయం విధిః । తహి నైకృత-త్వాభావాదనా ఇత్యస్యే క్ష్యాంశస్య కిం నస్యాదయం విధిః ? ఏవం రూపస్య సం-హితాయాం దీర్ఘభావాత్ । 'ధామావాయత్తేఅజర' 'బృహస్పతేధారయా వసూని' 'ధర్షామానుషానదభ్యః' 'ఋతవాభూస్యాలాగ్' 'శమగ్నేగర్భయాత్వమ్' 'బోధా 'నో అస్య' ।ఆత్మాతేరూపమ్' ।తత్తారిరధమపః' 'పరిముఞ్చాస్వస్తయే' 'ఏకస్త్వ-ష్టురశ్వస్యావిశస్తా' 'సప్తయోసిరాపృణస్వా ఘృతేన' 'అపో హిష్ఠా మయః' హి ఇతికిమ్ ? 'పరిష్ఠా వా ఏకవిగ్ంశః' అగ్నిత్వంతరా మృధః' త్వమితికిమ్ 'అన్తరతరాత స్తవైతో భవతి' 'జనిష్వాహి జేన్యః' 'యుష్వాహి దేవహూతమా', 'అచ్ఛానక్షి ద్యుమత్తమః'॥౮॥

సూత్రం:—అథాగ్నియాజ్యే ॥ ౯ ॥

తై॥ అగ్నిశ్చయాజ్యాశ్చ అగ్నియాజ్యమ్ । అగ్నిశబ్దేన చిత్యా-గ్నిమస్థిరూపాః ।యుఞ్జానః ప్రథమం మనః' ఇత్యాదిన పఞ్చప్రపాఠకా ఉచ్యన్తే!సప్తప్రశ్నే కథ్యతే!యాజ్యాశబ్దేన ।ఉభా వామిన్ద్రాగ్నీ'ఇత్యా-దయోఽగ్నివృత్రాణిపర్యన్తాః ప్రశ్నోక్తమనువాకాః ।యుష్వాహి దేవహూతమా' ఇత్యేష చేతి త్రయోవింశతిరుచ్యన్తే! తత్రాథాశబ్ద-

స్యాన్తే దీర్ఘవిభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే।యథా-అగ్నా' ,అథా హ్యగ్నే' । ,అథా చ నశ్శర్మ' । యాజ్యాసు ఖల్వపి-,అథా తే సుమ్నమీమహే' । ,అథా యథా నః' । అగ్నియాజ్య ఇతి కిమ్? ,అథామేతి తద్విష్ణవే' । నను అథామేత్యత్ర పదాన్తస్య కః ప్రసఙ్గః । తదుచ్యతే-సంహితాయాం యః పదాన్తో దీర్ఘస్తస ఇహ కార్యభాగుచ్యతే-తత్ర విసర్జనీయలోపాదభావేవాయం దీర్ఘః పదాన్త ఇత్యస్తి ప్రసఙ్గః । ఏవం ,భవతా యాజ్యాసు' (౮-౧౧) ఇత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ ॥

తిథా- అగ్నిశ్చ యాజ్యాశ్చ 'అగ్నియాజ్యం' తస్మిన్ 'చాతుర్థ్యద్వ్యే' ఇతి సమూహః । 'అగ్నిః' ఇత్యగ్నిపరికాశకమన్త్రో లక్ష్యతే చతుర్థకాణ్డ ఇత్యర్థః । ఉభా వామిన్ద్రాగ్నీ ఇత్యగ్నిపరిభృత్యన్నప్రాప్తౌ పర్యన్తాః పరిశోన్తే-మానువాక్యా యాజ్యా సంజ్ఞకా భవన్తి । 'యుఞ్జ్వాహి' ఇత్యనువాక్యశ్చ । అత్ర విషయే 'అథా' ఇత్యేతస్మిన్ గ్రహణే అన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। యథా ,అథామ్యగ్నేకిలోః' ।,అథాచనశ్శర్మ' ,అథా తే సుమ్నమ్' ,అథాయథానః' । అగ్నియాజ్యే ఇతికిమ్ ? ,అథామేతి తద్విష్ణవేఽతి' ॥

సూత్రం:—కుత్రాదక్షిణేనా స్వేనా హంతనా జగామా రుహేమా విద్మోత్థ్యామా చకృమా తౌమా స్తరీమా భరేమా వషట్-యధ్వరయథాఽఽ రిథా పాదాం. ధాసిచ్ఛధా జనయధా జయతోక్-తాఽపతా పుంతా శ్రేష్ఠతా కృణుతా బిభృతా ॥ ౧౦ ॥

వై:—కుత్రాదక్షిణేనేత్యాదిపదానామనవగ్రహణామన్తే దీర్ఘో విధ్యమానవ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా-,కుతాశ్చిద్-,కుతాశ్చిదస్య' దక్షిణేనా-,దక్షిణేనా వనూని' । స్వేనా-,స్వేనాహి వృత్రమ్' హన్తనా-,తపసా హన్తనా తమ్' । జగామా- ,ఆ జగామా పరస్యాః' రుహేమా-,ఆ రుహేమా స్వస్తయే' విద్మా-,విద్మాతే అగ్నే' । ఋధ్యామా-,ఋధ్యామా త ఓహైః' । చకృమా-,అవిద్వాగ్ం నశ్చకృమా కచ్చనాగః' । తౌమా-,ద్యావా తౌమా రుక్మైః' । స్తరీమా-,నుష్టరీమా జుషాణా' । భరేమా-,అగ్నేంహోముచే ప్రభరేమా మనీ

పామ్' । వర్షయథా-, వృష్టిం వర్షయథా పురీషిణః' । ఈరయ-థా-, ఉదీరయథా మరుతః' । ఆరిధా-, ఉదారిధా యజే' । పాథా-, ఋయే పాథా దివో విమహసః' । అథా-, అథా సపత్నాగ్ం ఇన్ద్రో మే' । సిఞ్చథా-, సిఞ్చథా మధు' । జనయథా-, ఆపో జనయథా చ నః' । జయతా-, ఉపప్రేత జయతా నరః' । ఉక్షతా-, ఘృతముక్షతా మధువర్ణామ్' । అవతా-, ప్రావతా వచః' । యాతా-, యాతాహి-రణ్యయైః' । శృణుతా-, మరుతశ్శృణుతా హవమ్' । కృణుతా-, కృ-ణుతా బృహన్నమః' । బిభృతా-, బిభృతా స్వేనమ్' ॥ ౧౦ ॥

తి - కుతాశ్చిదస్య దక్షిణేనా స్వేనా హస్తనా జగామా రుహేమా విద్మా బుధ్యామా శుక్రమా తృమా స్తరీమా భరమా వర్షయథా ఈరయథా ఆరిధా పాథా అథా సిఞ్చథా జనయథా జయతా ఉక్షతా అవతా యాతా శృణుతా కృణుతా బిభృతా ఏతేష్వనవగ్రహేషు అన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జన పరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—'కుతాశ్చిదస్య' 'దక్షిణేనావసూని' 'స్వేనాహివృ-త్రం' 'తపసా హస్తనా తమ్' 'అజగామా పరస్యాః' 'అస్రవన్తీమా రుహేమా స్వ-స్తయే' 'విద్మా తే అగ్నే' 'బుధ్యామా తపోభిః' 'శుక్రమా కర్చనాగమ్' 'క్షేమారే-రివాత్' 'సుష్టరీమా ప్రపాణా' 'అగ్ంహోమువే పరిభరేమా' 'వృష్టింవర్షయథా' 'ఉదీరయథామరుతః' 'ఉదారిధా యజే తమ్' 'ఋయే పాథా దివః' 'అథా సో-మస్య' 'నరోమరుత స్సిఞ్చథామధు' 'ఆపోజనయథాచనః' 'ఉపప్రేతజయతానరః' 'ఘృతముక్షతా మధు' 'దేవా అవతాహవేషు' 'రథేయాతాహిరణ్యయైః' 'మరుత-శ్శృణుతా హవమ్' 'శృణుతా బృహన్నమః' 'పుత్రం బిభృతా స్వేనమ్'॥౧౦॥

సూత్రం:—భరతా యాజ్యాసు ॥ ౧౧ ॥

వై:—భరతాపదస్యాన్తే దీర్ఘోఽవిభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వ-మాపద్యతే । 'అగ్నయే భరతా బృహత్' । యాజ్యాస్వితి కిమ్ ? 'ఏష వో భరతా రాజా' ॥ ౧౧ ॥

తి-'భరతా' ఇత్యేతస్మిన్ నిపాతే అన్త్యస్వరో యాజ్యాసు విషయే విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా-'అధ్వర్యో భరతా' 'భరతావసు-విత్తమమ్' 'అగ్నయే భరతా బృహత్' । యాజ్యాస్వితి కిమ్ ? 'ఏషవో భరతా రాజా'॥౧౧॥

సూత్రం:—అత్తా భవతాఽనదతా తరతా తపతా జు-
హుతా వోచతాఽముఞ్చతా చృతా ఘుష్యా జనయా వతఁయా
సాదయా పారయా దీయా హరా భరాఽపా నసాదా సృజా తిష్ఠాయేనా॥

వై:—అత్తాభవతేత్యాదిపదానామన్తే దీర్ఘోవిభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। అత్తా-।అత్తా హవీగ్ంషి,। భవతా-।భవతా మృ-డయన్తు' । అనదతా-।అహావనదతా హతే' । తరతా-। రుహాణా స్త-రతా రజాగ్ంసి'।తపతా-।తపతా సువృక్తిభిః,। జుహుతా-। జుహుతా విశ్వకర్మణ' । వోచతా-। అధివోచతా మే' । అముఞ్చతా-। అము-ఞ్చతా యజత్రాః' । చృతా-।వి చృతా బన్ధమేతమ్' । ఘుష్యా-।అను ।ఘుష్యా విశస్త , । జనయా-। జనయా దైవ్యఞ్జనమ్ , । వతఁయా-। తాభిరావతఁయా పునః'।సాదయా-।సాదయా యజ్ఞగ్ం సుకృతస్య' పారయా-।అగ్నే త్వం పారయా నవ్యః. । దీయా-।పరి దీయా రథేన' । హరా-।ఇన్ని మేహరా నిహోరమ్'।భరా-।భరా దద్ధి తన్నః ప్ర' । అపా-।ఋత్యా అపా వృధి' । నసాదా-। నిషసాదా యజీయాఁ' । సృజా-।సృజా వృష్టిమ్' । తిష్ఠా-। తిష్ఠా దేవోన సవితా' । యేనా-।యేనా సహస్రం వహసి' ॥ ౧౭ ॥

తి - అత్తా భవతా అనదతా తరతా తపతా జుహుతా వోచతా అము-ఞ్చతా చృతా ఘృష్యా జనయా వతఁయా సాదయా పారయా దీయా హరా భరా అపా నసాదా సృజా తిష్ఠా యేనా ఏతేష్వవగ్రహేష్వన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। యథా 'అత్తా హవిగ్ంషి'। 'భవతా మృడయన్తు' 'అహావనదతాహతే' 'రుహాణా స్తరతా' 'తపతా సువృక్తిభిః' 'పితేర్జుహుతా' 'అధివోచతామే' 'షితామముఞ్చతాయజత్రాః' 'విచృతా బన్ధమేతమ్' 'అనుఘుష్యా విశస్త' 'భవజనయా దైవ్యమ్' 'తాభిరా వతఁయా పునః' 'సాదయా యజ్ఞమ్' 'త్వం పారయా నవ్యః' 'పరిదీయా రథేన' 'మెహరా నిహోరమ్' 'మధీఁరా భరా-దద్ధి' 'ఋత్యా అపావృధి' 'హోతా నిషసాదా యజీయాన్' 'సృజా వృష్టిమ్' 'తిష్ఠా దేవోన' 'యేనా సహస్రమ్'॥౧౭॥

సూత్రం:—ఉశ్మసీ క్రయీ కృధీ శ్రుధీ యదీ నూ తూ నూ మిధూ మత్తూ ఊ ॥ ౧౩ ॥

వై:—ఉశ్మసీ క్రయీత్యాదీనాం పదానామన్తే దీర్ఘోఽ విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । ఉశ్మసీ-‘ఉశ్మసీ గమధ్యై’ । క్రయీ-‘క్రయీ పరం నామ’ । కృధీ-‘కృధీ స్వస్మాఽ’ । శ్రుధీ-‘శ్రుధీ హవమద్యా చ’ । యదీ-‘యదీ భూమిం జనయఽ’ । నూ-‘మోషూ ణ ఇన్ద్రి’ । తూ-‘ఆ తూ న ఉప’ । నూ-‘నూ రణే’ । మిధూ-‘అసి-నా మిధూకః’ । మత్తూ-‘మత్తూ దేవవతో రథః’ । ఊ-‘ఊర్ధ్వ ఊషణుః’ ॥ ౧౩ ॥

తి - ఉశ్మసీ క్రియీ కృధి శ్రుధీ యదీ నూ తూ నూ మిధూ మత్తూ ఊ ఇత్యేతేష్వనవగ్రహేషు అన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమా-పద్యతే । యథా ‘ఉశ్మసీ గమధ్యై’’ । ‘‘యదక్రన్దస్తే క్రియావరమ్’’ ‘‘కృధీ స్వ-స్మాగం అదితేః’’ । ‘‘ఇమం మే వరుణశ్రుధీ హవమ్’’ । ‘‘యదీ భూమిం జన-యన్ స్వాశ్వకమాఽ’’ । ‘‘మోషూణ ఇన్ద్రి’’ । ‘‘ఆతూన ఉపగన్తన’’ । ‘‘ఏత శస్యనూ రణ ఆ’’ । ‘‘ నాతాగిన్యసినామిధూకః’’ । ‘‘మత్తూ దేవవతో రథః’’ ‘‘ఆస్మా భిరూ షుపరిచక్ష్యా భూత్’’॥౧౩॥

సూత్రం:—వ్యుత్పూర్వ అననుదాత్తోఽనూష్మవత్య । నూష్మవతి॥ ౧౪ ॥

వై:—ఉత్తర ఇత్యేత్ర నానన్తరత్వే । అసమ్భవాత్ । తతః పారిశేష్యాదనేన సూత్రేణ పదాదేర్హ్రస్వత్వం విధీయతే ॥ తస్య తు సామర్థ్యాత్ పూర్వపదవిభాగో నిమిత్తమితి । వ్యఞ్జనపర ఇత్యేతదవ్యవ్రత న సంబధ్యతే।తదయమర్థః । వి । ఉత్ । ఇత్యనయోః పూర్వయోః-రాకారో నకారపరోఽనుదాత్త ఊష్మరహితే పదే వర్తమానో విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే । విపూర్వః-‘వ్యానాయ’ । ‘వ్యానేన మనుష్యాఽ’ । ఉత్పూర్వః ఖల్వపి-‘ఉదానాయ ప్రతిష్ఠాయై, ‘తదుదానం దధతి’। ఏవం పూర్వ ఇతి కిమ్ ? । యదానృచుః’ । ‘అనూషూ్ణో భవతి’ । నకార-

పర ఇతి కిమ్ ? ‘పృథివీమను వ్యాధ్వత్’ । ‘రిప్రముదాభ్యశ్చిః’ । అనుదాత్త ఇతి కిమ్ ? ‘విశ్వకర్మా వ్యానట్తమగ్నే’ । ‘పత్నీముదానయేత్యాహ’ । అనూష్మవతీతి కిమ్ ? ‘ధారా వ్యానశుః’ । ‘ఉదాసనిషుర్మహీరితి’ ॥ ౧౪ ॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్య గోపాలమిశ్రవిరచితే పాదికాభరణాఖ్యే
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే తృతీయోఽధ్యాయః

తిత్ ॥ వి ఇత్యేవం మాత్ర ఉత్పూర్వో వా ఆత్ ఇత్యేష స్వరః అనుదాత్తః అనూష్మవతి ఊష్మరహితే పదే పరతో మాత్రో వ్యఞ్జనపరః పదాదౌ పరశ్చ మానత్వాత్ పూర్వపదేన విభాగే నతి హ్రస్వ ముపపద్యతే। యథా—‘వ్యానాయేతి వి- అనాయ’’। ‘‘ఉదానాయేత్యుత్ - అనాయ’’। ఏవంపూర్వ ఇతి కిం ? ‘‘యదానృచమస్తేన’’। ‘పర్యాణీయా మాసనీయస్య’’। నకారః కిమర్థః ‘‘యదుక్థ్యం వ్యాహారయతి’’। ‘‘ఉదాగాయ పృథివీం తీరదానుః’ । అనుదాత్త ఇతికిం ? ‘‘విశ్వకర్మా వ్యానట్’’ । ‘నేష్ట్వా నత్నీముదానయ’’। అనూష్మ ఏతీతికిమ్? ‘‘మనోధారా వ్యానశుః’’। ‘‘ఉదానిషుర్మహీరితి’’॥౧౪॥

ఇతి తిత్ భాష్యరత్నే పాదికాఖ్య వివరణే
తృతీయోధ్యాయః.

---

* హరిః ఓమ్ ॥ శ్రియై నమః శ్రీ *

అథ చతుర్థోఽధ్యాయః

సూత్రం:—అథ ప్రగ్రహాః ॥౧॥

వృ॥ ఉక్తం విభాగవిషయం హ్రస్వత్వమ్ । సంహితావిషయాణి చ శకారాగమాదీని కారాణ్యే వక్ష్యన్తే । అత్రాన్తరే ఉభయవిషయం పరిగృహ్యత్వం చతుర్థేనాధ్యాయేన విధీయతే । ఇహ పరిగ్రహాఖ్యానార్థా వ్యాఖ్యేయతయా అధిక్రియన్తే ॥౧॥

త్రిభా॥ అథ ఇత్యయమధికారః। ‘‘ప్రగ్రహాః’’ ఉచ్యన్తే ఇత్యేతదధి కృతం విజ్ఞేయమ్ । ఇతఉత్తరం యస్యక్ష్యామః ॥౧॥

సూత్రం—నావగ్రహః ॥౨॥

వృత్తిః—అవగ్రహః పరిగ్రహాక్ నభవతి । 'తనూనప్త్రే త్వా, గృహ్ణామి' । 'దేవానాం వాయోర్యాన్యసి' । 'ద్వే ద్వే నమ్బరతి' । 'కృష్ణోఽస్యాఖరేష్ఠోఽగ్నయే త్వాస్యాహా'నను-'నరున్ధే నిత్యమ్'(ర-౧౪) ఇత్యాదివద్విధేరూర్ధ్వంఅవగ్రహపరిత్యెథోఽపి కిం నక్రియతే? తదుచ్యతే-ఇహ త్రివిధః పరిగ్రహవిధిర్భవిష్యతి । ఊకారస్య ఓకారస్య ఏకారైకారయోరితి । తత్రాన్యతమస్య విధేరనన్తరం క్రియమాణోఽయం పరిత్యెథస్తన్మాత్రవిషయస్స్యాత్ । సర్వవిషయశ్చేష్యతే। తదర్థం సర్వతః ప్రాగేవ క్రియతే । నన్వేవమపి 'ఇతిపరోపి' (ర-౪)ఇత్యస్మాదనన్తరం కర్తవ్యః । తథానతి 'అస్తృ' 'ఇతిపరోపి' (ర-౩,౪) ఇతిసూత్రయోః పరిత్యెథాన్వాయశ్చ స్పష్టోభవతి । తత్కిమర్థమయం వార్తా క్రియతే? తదుచ్యతే 'అస్తృ' (ర-౩) ఇతి పదాన్తాః సర్వవిధ్యన్వయినా కార్యభాగధికరిష్యతే । తతః పూర్వమవగ్రహప్రతిత్యెథాత్ అవగ్రహవ్యతిరిక్తస్యైన పదస్యాన్తాః సర్వవిధిషు కార్యభాక్త్వేన గృహ్యన్త ఇతి సిద్ధం । తెన 'ద్వే' 'పరశ్చ' 'ఏకవ్యవేతోపి' (ర-౨౭, ర౮-ర౯) ఇత్యత్రావగ్రహస్యైకవ్యవేతత్వే తమతిక్రమ్యోత్తరఖణ్డాన్తస్య ఏకవ్యవేతాః ప్రగ్ర ఇతి లభ్యతే । 'ద్వేద్రధసీ నతతతీ' ద్వేవా । దేవసత్రే' । ఇత్యేతధర్థమయం పరిత్యెథస్సర్వాదా క్రియతేన యద్యేవం యత్నోనక్రియేత । తదా 'ద్వేహ్యేతేదేవతే' ఇత్యాద్యేకవ్యవేతవిషయసద్భావాదవగ్రహే ఏకవ్యవేతే సతి తదుత్తరఖణ్డే ప్రగ్రహోన స్యాత్ ॥౨॥

తిభా॥ అవగ్రహః పరిగ్రహోనభవతి । ''ఊకారస్య'' ఓకారోఽవాగ్ంహితోఽకారవ్యఞ్జనపరః । స్త్రీ 'నహిపరః' । ద్వి । ఇతిపఠ్యతి । తదుద్దిశ్య పురస్తా దవధానాదోఽనేన । విధీయతే॥ యథా ''తనూనహిదమురః'' । ''అగ్నోఅగ్ంహం । యజమానమ్'' 'అగ్నీషూహూనూ'' ''ద్వే ద్వే'' పురోనువాక్యా । కుర్యాత్'' । అవగ్రహ ఇతి । జాత్యభిప్రాయేణైకవచనమ్ ॥౨॥

 సూత్రం:—అస్తు ॥3॥

వై:—అస్త ఇతి పదస్యాస్తు సర్వవిభక్త్యన్వయీ కార్యభాగధికీయతే । న చావగ్రహవ్యతిరిక్తస్య పదస్యవిజ్ఞాయతే ‘నావగ్రహః’ (ర-3) ఇతి పరిభాషేణాత్ । వక్ష్యతి చ-‘ఊకారః’ (ర-4) ఇత్యాకారః పదాస్తు ప్రగ్రహోధనతీత్యేవం తత్రతత్రసమ్బన్ధోఽనుసన్ధేయః॥

తిభా॥ పదస్యాస్తు పరిగ్రహసంజ్ఞో భవతి । యథా ‘దేవతే సమృద్ధ్యే’’ అత్రాస్తి కిమపదాన్తేపి పరిగ్రహస్యాస్యాత్ । అతోఽచ్యతే ఊకార ఇత్యవిశేషేణ నఞ్యతి. ఓకారోఽపాగంహితోఽకారవ్యంజనపరఇతిచేత్కుత్వపరఇతిచ॥అపదాన్తస్య ఊకారస్య ఓకారస్య చీశబ్దస్య వాగితామాం గ్రహణం భవతి । నచసిద్ధమేవైతత్ । ఏతదస్తీతి కిమర్థమస్తు గ్రహణం సూత్రే అపిచ ద్వైరథ్యాదేరోస్త్యస్య ఇత్యస్యాన్వేష్టవ్యం కార్యనిర్వాహాత్ । నైతిబ్రూమః । అనేనవర్ణసముదాయే వ్యాప్తం త్వయోపపన్నం - అయం పునరేకవర్ణనిర్దేశః ఊకారఇత్యాది వర్ణస్య యాం వికారలోపాం తయోరేవాన్వాదేరోఽస్త్యస్యేత్యనేన. అస్త్యపరిత్యక్తయ ఇత్యుక్తం పరిగ్రహ ఇతిసంజ్ఞాసూత్రేణ నతునిమిత్తం నిమిత్తివా । తస్మాదన్వాదేరో నపరిసరతి ॥3॥

 సూత్రం:—ఇతిపరోఽపి ॥4॥

వై:--అపిశబ్దేనపూర్వాధ్యాయస్థంవిభాగపదమన్వాదిశ్యతే। తేన సంహితాయాం ప్రగ్రహస్యేతికరణో నివార్యత ఇతికేచిత్ । తన్న-నహ్యనాదా నిత్యశబ్దే సంహితామాన్నాయే వర్ణసూత్రస్యాప్యుపజననం శక్యశఙ్కమ్ । కాకథా వర్ణసముదాయాత్మకస్యేతికరణస్య। నచాధ్యాయస్థస్యాతిదవిప్రకర్షస్యాన్వాదేశ ఉచితః । తదన్వాదేశేచ-ఇజ్ఞిర్యోత్తరపదస్య ప్రగృహ్యన్తస్య విభాగెపునరితికరణప్రసఙ్గకేనవార్యః। ఇన్ద్రివాయూ ఇతీన్ద్రి- వాయూ ఇతి’ తస్మాత్సముచ్చయార్థ ఏవాయమపిశబ్దః । తదయమర్థః పరిగ్రహ పదాధ్యాయే ఇతిపరశ్చ భవతి । కేవలోఽపీతి । వ్యవస్థితం హ్యేతదుభయం విజ్ఞాయతే । యస్మిన్పదేఽన్యతః పరిగ్రహోభవ్యక్తిః।యశ్చేద్భవ్యాన్యే తత్ర కేవలోభవతి । అనిర్జ్ఞాత్వితిపర ఇతి । ఇజ్ఞాన్యేతు విభజ్యానువాదాశ్చేన్యే వేతికరణేన ప్రగృహోఽభిన్యజ్యతే ‘ఇన్ద్రివాయూ ఇతీన్ద్రి-వాయూ’ ఇతిపరిభక్తస్యేన్ద్రి-

వోత్తరపదస్య నేతికరణం పరిహారోక్తన్యాయం । అచాఽభావాత్ । అసిద్ధే త్వితికరణం పరిగృహ్ణన్వక్ష్యతీతి చేత్పరిహరతి । ‘విష్ణో ఇతి । హవ్యమే’ నన్వితికరణం పరిగృహ్ణన్వక్ష్యతీతి చేన్న । ప్రశ్లేషాపసర్గేషు చ తద్దర్శనాత్ । మైవమ్ । వర్ణలోపసంయుక్తవివృత్తి-పూర్వకస్యేతికరణస్యపరిగ్రహో సాధారణతయాతదభివ్యఞ్జకత్వోపపత్తేర్యడ్వినం ‘ఉరు అన్తరిక్ష’ ఇత్యాదిషు పరిగ్రహేషు వర్ణలోపసంయుక్తవివృత్త్యా పరిగ్రహాభావక్తేరితికరణాభావే న స్యాత్ । నైతదస్తి । ‘ఆరేఅస్మే చ శృణ్వతే’ ఇత్యాదిష్వపి దర్శనాత్ । వర్ణలోపసంయుక్తనివృత్తేః పరిగ్రహస్యభిచారిత్వాత్ ॥౪॥

త్రిభా-ఆపిశ్చల్యసింహావలోకనన్యాయేన ‘అథాదావుత్తరే విభాగే’ ఇత్యత్ర విభాగపదమన్వాదిశతి-ప్రాక్సంపరిగ్రహః విభాగ ఇతిపరోపిధ్వతి । యథా ‘ఛవతే ఇతి, ‘ఊర్ధ్వేఇతి’’ ఇతిశబ్ద పరోయుక్తస్మాదసావితిపరః ॥౪॥

సూత్రం—ఊకారః ॥౫॥

వై:—ఊకారపదాస్య పరిగ్రహో భవతి । ‘ఉస్రియావాయుం వియుధ్వతాసే’ అనునామానావృతూభవతః, ‘ద్వేసవ్థేఉద్వాబాహూ’ పదాస్య ఇతి కుతః?. ఊహజేతాత్వా’ఇతికరణపదాధ్యాయేఽస్యస్యాత్ । కిఞ్చ-అపదాస్యన్యపరిగ్రహోఽపరిగ్రహస్సమానాకారాణి’ (౧౫-౬) ఇతి పరిగ్రహసదృశానామపదానామపి సమానాకారాణాం అనునాసిక్యం స్యాత్ ॥౫॥

త్రిభా-ఊకారః । పదాస్తః పర్వతి పరిగ్రహో భవతి పదసమర్థోవర్ణకారః । యథా ‘‘హనూవాఏతే’’ ‘‘వాసన్తికావృతూ’’ ‘‘బాహూ ఉపస్తుతం’’ పదసమర్థోవర్ణకారన ఇతికిం సూనూనూ మిశ్రూమిశ్రూ’’ ఇత్యాదావపిస్యాత్. ॥౫॥

సూత్రం:—ఓకారోఽసాంహితోఽకారవ్యఞ్జనపరః॥ ౬॥

వై:—సంహితాయాం జాతస్సాంహితః । యః పదాధ్యాయే సవిసర్గేవిసర్గేతు సంహితాయాం స సాంహితఃతతోఽన్యః అసాంహితః । తథాభూత ఓకారః పదాన్తః పరిగ్రహో భవతి అకారే వ్యఞ్జ-

నేషు చ పరతః। అకారపరస్తావత్, ‘అగ్నేఽదబ్ధాయోఽశీతతనో పాహి,॥ “ఉరోఅన్తరిక్ష సజూర్దేవేన” । వ్యఞ్జనపరః ఖల్వపి- ‘విష్ణో హవ్యగ్ం రక్షస్వ’ ‘ఏహి వసో పురోవసో పిర్యోమే’ అసాంహిత ఇతి కిమ్ ॥ ‘మాతరిశ్వనో ఘర్మోఽసి’ । అకారలోపో న స్యాత్ । వక్ష్యతి- ‘ఆయోధ్వయోఽక్రిర్తోపూర్వఃా, (౧౨-౮) ఇతి। తత్రాన్యతస్సిద్ధస్య లోపస్య విధానం పరిగ్రహాస్తరపూర్వకస్యాలోపార్థమ్ । సన్వేవం సతి ‘లుప్యతే త్వకారః’ (౧౧-౧) ఇతి ఓకారపూర్వస్యాకారస్య లోపే ‘విధిపత్తన్నిర్ణో నానకల్పతే, । ఇతి తదుపపత్త్యర్థం ‘ఆయోధ్వయోఽక్రిర్తోపూర్వః’ (౧౨-౮) ఇత్యేష పునర్విధిః అతోఽన్యస్మాదసాంహితాదోకారాత్పరస్యాకారస్యాలోపార్థమాశీయిష్యతే । తతః సాంహితస్య ఓకారస్య పరిగ్రహాత్వేఽపి నానిష్టం కిఞ్చిదస్తీతి వ్యర్థమసాంహిత విశేషణమ్। అథోచ్యతే- నహ్యనిష్టం నాస్తీతి సంజ్ఞాః క్రియన్తే । అపితు కార్యమస్తీత్యేవ। కార్యార్థం హి సంజ్ఞాపరిభాషమ్। తస్మాత్సాంహిత ఓకారే పరిగ్రహకార్యరహితే సంజ్ఞామాభూదిత్యసాంహితవిశేషణం పరియుజ్యతే । అకారవ్యఞ్జనపర ఇతి కిమ్? ‘విష్ణవేహీ నమ’॥ ‘వాయవిష్టయే’॥ ౬॥

తిభా-ఽసాగ్ం హితః ఓకార అకారపరో వ్య ఞ్జనపరోవా పరిగ్రహాస్సాత్కార్యార్థ ఇత్యాహ ఉద్యా హి సూనో అసి ॥ విష్ణో హవ్యగ్ం రక్షస్వ ॥ అసాగ్ంహితఇతికిం । సోబ్రవీత్ । వీరంపర ఇతికిం విష్ణవేహీరం । సగ్ంహితానిమిత్తస్సాంహితః॥ న సాంహితః అసాంహితః। అకారశ్చ వ్యఞ్జనం చ అకారవ్యఞ్జనే । తేపర యస్మాత్స తథోక్తః॥ ౬॥

సూత్రార్థం:—సమహాడథపితూపూర్వశ్చ॥ ౭॥

పదా:—ఆకారాదిస్వరపరాథోయమారభ్యతే । హేనఓకారోఽసాంహిత ఇత్యేతానితూపూర్వసూత్రాదనువర్తతే। సమహాడథపితూపూర్వ ఇతి కార్యభాగో విశేషణమాత్రాయ । ఏవంకార్యవిధిషు కార్యభాక్పదైకదేశస్య సమిత్తత్సంబన్ధత్వాదయోగాత్ । ఏవమన్యత్రాపి దర్శిష్టవ్యమ్। తదయమర్థః । న । మ । హా । డ । థ । ఇత్యేతద్వ్యఞ్జనపూర్వ

కః, పిచ్ఛబ్ధపూర్వకశ్చ అసాంహిత ఓకారః పదా స్తః ప్రగ్రహో భవతీతి । స-"అనూబన్ధ్యాసోఏవైష్మైతస్య"మ,,మాఁ భైర్మారోఽమోఏషాం"।హ"ఉ పహూతాంర హూఇత్యాహ" । ద- "ఇన్ద్రో ఇన్ద్రియావతః" । థ- "అథో ఆహుః" । పిత్- "పిఙ్గో ఆవిశస్వ" । ఏవంపూర్వఇతికిమ? శివి ష్ణ వాగహి॥ ౭॥

త్రిభా-పూర్వోక్తనిమిత్తాభావేఽపికార్యవిధానార్థమోకారఃవిశేషచికారఓకారమ న్వాదిశతి సమహదథ పిఙ్ఏంపూర్వకఃఅసాంహితఓకారఃఅకారవ్యఞ్జనాభ్యా మత్యవగోపిపగ్రిహో భవతి యథా "సో ఏవైష్మైతస్య" "మాఁ భైర్మారోమో ఏషాం" "ఉపహూతాంరహూఇత్యాహ" "ఇన్ద్రో ఇత్యాహ" "ఏతా ఏవోత్తరా" "పిఙ్గో ఆవిశస్వ" ఏవం పూర్వఇతి కిం "శతక్రీవుగ్రంశమిన్ద్ర" "అసాంహిత ఇతి కిం "పిఙ్గో అగ్నే" ౭॥

సూత్రీం:—అస్తై కారేకారౌ॥ ౮॥

వై:—ఏకారశ్చ ఈకారశ్చ ఏకారేకారౌ । కుతఏవమిత్యుచ్యతే । "దవతే ఉశ్చ" "అమీచఋషీ" ఇతి తయోరేవోత్తరత్రో పాదానాత్ । శాస్త్రీస్థానేన్యకారాదేః పరిగృహ్యత్వాను పదేశాచ్చ । ఏకారేకారావిహ ఉత్తరేషాం విధీనాం సంజ్ఞాత్వేన అధికృతౌ వేదే । "ద్యావాపృథివీ" "పూర్వశ్చ" ఇత్యాదిషుపఠ్యమానస్యైవ పరిగ్రహ సంజ్ఞానభవతి॥ ౮॥

త్రిభా-ఆథేక్యయమధికారఃఏకారఈకారౌ పరిగృహ్యత్వేన విధీయతే ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్॥ ౯॥

సూత్రీం:—అస్తే॥ ౯॥

వై:—అస్తే ఇత్యత్రాధికృతోవిద్యమానోఽధికృతో వర్ణఃపదా స్తఃపరిగృహ్యతే భవతి । "అస్తేజ్యోతిః" । "అస్తేఇన్ద్రాబృహస్పతీ"॥ ౯॥

త్రిభా-అస్తేఇత్యస్మిన్గ్రహేవాధికృతోవర్ణఃప్రగ్రహో భవతి యథాఅస్తే తెబస్థ॥౯

సూత్రీ:—త్వేఇత్య నిఙ్ఙ్యాస్తః॥ ౧౦॥

వై:—ఇఙ్గ్యస్య అస్తఃఇఙ్గ్యాస్తఃతతోనఙ్ సమాసఃత్వేఇత్యత్రాధికృతోవర్ణఃపదాన్తోఽనిఙ్గ్యాస్తఃప్రగ్రహోభవతి । "త్వేరాయస్పోషాయ" ॥ అనిఙ్గ్యాస్త ఇతికిమ? "అనాగాస్త్వే అదితిత్వే" ।

అనిఙ్ప్రత్యాస్య ఇతి విగ్రహే విధిబలాత్పదగ్రహణ పరిభాషాసత్యాత్ । తతశ్చ । "క్రిత్యేవ కృత్యజీవనే" ఇత్యాదాపిగ్రహత్వం స్యాత్ । ఇష్టంచనసిధ్యేత్ । తన్నివారణార్థ ఇతికరణః । తేనహిపదరూపతా వ్యక్తేః తద్విరుద్ధవిగ్రహో నివార్యతే॥ ౧౦॥

తిభా-ఇతిశబ్దః కేవలపదగ్రహణత్వం ద్యోతయతి అనిఙ్ప్రత్యాస్యేత్యేవ శబ్దే విగ్రహో భవతి । యథా "త్యే కృత్యుమిత" అనిఙ్ప్రత్యస్య ఇతి కిం, "అనా గాస్త్యే ఆదితి ర్వ్యతుర సః" ఇత్యస్యస్య అస్యస్య ఙిత్ప్రత్యస్యః వఙిఙ్ప్రత్యస్యః అనిఙ్ప్రత్యస్య॥౧౦

దేవతే ఉభే భాగధే ఊర్ధ్వే విశాఖే శృన్థేపనేమేధ్యే తృన్థే తృద్యే కసినికే పార్శ్వే శివే చోస్తమే ఏవోస్త లేశిప్రేరధస్తరే వత్సరస్యరూపే విరూపే విశ్వరూపే సదోహవిర్ధానే అధిషవణే అహోరాత్రే ధృతవ్రతే స్తుతశస్త్రే బుక్కామే అక్తేఅర్పితే నేవతేపూష్ణే ప్రత్తే విధృతే అనృతే అస్మద్వే బహులే పూర్వజేకృణుష్వగంసదనే॥ ౧౧॥

నైః—దేవతే ఇత్యాదిష్వధికృతవర్ణాః పదాస్తాః పరిగ్రహో భవతి । యథా- దేవతే- "ద్వోహ్యతేదేవతా" । "అతెసమానపదెనిత్యమ్" ఇతిపరిభాషేయం అతెశబ్దాస్తసామాన్యవిషయః సదేవతేగ్రహణెనానెన విశేషవిషయేణ బాధ్యతె। ఇహకస్మాన్న భవతి- "నోమదేవతె మతివిదః"। అనుదాత్తోసనిత్యమ్, ఇతిప్రతిషెధాత్ దేవతేగ్రహణంపదప్రయోక్తపదసాధారణమ్"అనుదాత్తోసనిత్యం" ఇతిప్రతిషేధస్తుపదాత్తకపదవిశేష విషయత్వాదితరస్య బాధకః । నత్వెకపదానేకపదయోరుభయోర్ముఖ్యత్వమస్తి తుల్యరూపత్వాత్ అతఏవ "సదోహవిర్ధానె" "బుక్కామె" ఇతి సవిశేషణం వక్ష్యతి- "అతెసమానపదె" ఇతిచ తస్మాన్నాన్యథా పరిహారః। ఉభే- "ఉభే నిపానె" । భాగధ- భాగతత్యుపబన్ధాత్పరః "భాగధె అసావ" । భాగమికిమ్ ? "అగ్నఉదధ" ఊర్ధ్వె- "ఊర్ధ్వసమిధా" । విశాఖే- "విశాఖెసప్తతిమ్" । ఏతత్యుపబన్ధస్యవ్యావర్త్యం శాఖాస్తరె । నన్వెవమనెకశాఖావిషయత్వె పాతిశాఖ్యమితిగ్రన్థస్య ఆఖ్యావిరుద్ధ్యతె । నైతదస్తి । ద్వితిశాఖావిషయత్వేపి తదసాధారణతయాఉపపత్తెః ।

తథాబహ్వృచానాం శాకలకబాష్క లకా త్తకశాఖాద్వయ విషయం ప్రాతిశాఖ్యం పరిసిద్ధమ్ । ఏవము త్తరత్రాపిదర్శిష్టవ్యమ్ । శృఙ్గై- "శిశీతేశృఙ్గై । మెధ్యై- "మెధ్యా ఏవైనా" । ఏనెఇతిచాత్రై వ । తృణ్ణై "అనస్తృణ్ణేహి" । తృఙ్యై- "సంతృఙ్భ్యోధృఙ్భ్యై" । కసీనికే ,,కసీనికేదధ్వ్యుఃపార్శ్వ"పార్శ్వపరస్తాన్మాంసః" । శివె- "శివెనోద్యావాపృథివీ" ॥ ఎత్వ మెచ- । ఉత్ । ఇతిపదద్వయాత్పముదితాదుపబన్ధాత్పరః "వికర్ణేఽంచో త్వమె" । చేతికిమ్? "ఉత్వమెనాకె" । ఏత్వరె- ఏవ । ఉత్ । ఇతి పదద్వయమ పస్థః । "తక్ష్ణ ఏత్వరె నిర్వపేత్" । ఏవేతికిమ్? "త్రైష్టుభము త్తర ఓకొనై" । శిక్రై- "శిక్రె అవేపయః" । రథ స్థరే- "బృహదగ్నిశ్చ స్థరెపూర్వేషు" । వత్సరస్య । వి । విషు । ఇతిపదాభ్యాముపబ ద్ధాభ్యః పరయోరెశబ్దె । "ఉభెవసంవత్సరస్య రూపెఆప్నువంతి" । "విరూ పెథాపయేత్రె" । ,,విషురూపెహోహసి" । అత్రాప్రత్యయబద్ధం రూపెశబ్దస్య పృథక్పాఠోవిస్పష్టార్థః । విచితాగ్నిహోరూతత్రికృతిః । ఉపబన్ధెకిమ్ ? "వృశఆరూపెఅస్మన్" । సదోహవిర్ధానె- "సదోహవిర్ధానె ఏనంమినోతి" । సదఇతికిమ్ "హవిర్ధానె ఖాయన్త్యె" । అధిషవ- "మానూ అధిమవన్త్యె" । అధీతికిమ్? "మాధ్యన్దినె సవనె" । అహోరాత్రాభ్యా- "అహోరాత్రాభ్యె గచ్ఛస్వాహా" । అహరితికిమ్? "ఆదిరాత్రాభ్యె పశుకా మస్య" । ధృతవ్రతె- "అవిన్నెద్యావాపృథివీ ధృతవ్రతె" । స్తృణాతీకిమ్? "వయమాదిత్యవ్రతవ" । స్తృతశస్తిర్హి- "స్తృతశస్తిర్హిమాఽఽ మిశ్రతాగం సమీనీ" । స్తృతేత్యుపబద్ధస్య వ్యావర్త్యకథనాయ శాఖాన్తరె । బుక్కామె- "బుక్కామెనైదేవేభ్యః" । బుగితికిమ్? "సామనతాస్యఽఽశీః" । అక్తో- "అక్తెవృషణం దధాథామ్" । అర్పితె- "భువనెష్వర్పితె" । శ్రీనతె- "శాక్వరీవతె" । పూర్తో- "ఇష్టాపూర్తో" । పరిక్తో-"పరిక్తో కామమన్నాద్యంనుహోగె" । విశృతె- "విశృతె నుస్వాత్మ" । వీత్యుపబద్ధ వ్యావర్త్యం శాఖాన్తరె । అసృతె- "మధ్యేసత్యాసృతె" । అచ్ఛిద్రె"అచ్ఛి ద్రెబహులెఉభె" । అత్రైవబహులెచ । పూర్వజె- "పూర్వజె పితరా"

పూర్వ ఇత్యుపబన్ధవ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే । కృణుధ్వగ్ంసదనే- "గీర్భిః కృణుధ్వగ్ం సదనే ఋతస్య" । కృణుధ్వమితికిమ్? "అన్నవే సదనే సీదమ"॥ ౧౧॥

తిభా-"దంతే ఉపే భాగధి ఓధ్వో విశాఖే కృణుధ్వే ఏనా మేధ్యే తృణ్ణేహృద్భ్యో కనీ నికే పాశ్వే శివే చోత్తమే ఏవోత్తరే శిపివిరథన్తరేవర్ణస్య రూపేవిరూపే విషు రూపే సదోహవిర్ధానే అధిషవణే ఆహోరాత్రే ధృతవ్రతే స్తుతశస్త్రేయిక్తాసమే అక్తే అపిక్తే రైవతే పూర్వేపక్షే విధృతే అనృతే అచ్ఛిద్రే బహులే పూర్వాజే కృణుధ్వగ్ం సదనే ఏతాని పదాని పరిగ్రహసంజ్ఞాని స్యుః. యథా "దేవతే సమ్భరేమ" ఉపే ఏవకారేనానక్తి "భాగధే భాగధా ఆస్థే" భాగఇతికిమ్ "అగ్న ఉదధే" "ఊధ్వో సమిధావాదధాతి" "విశాఖేనక్షత్రమిద్వాగ్నీ"పీటకిం "తస్మిన్ సహసశాఖో" ఇతిశాఖాన్తరే "అన్తరా కృష్ణే" "మేధ్యేవైనేకరోతి" "ప్రణేనక్తిమేధ్య"అసం"తృణ్ణేహిహవిషాసంకృద్ధ్యన్నవైశ్యేకవినికేఅగ్నిష్టోమాయత్" "పాశ్వే పరస్నాసూనాః" "శివే నోద్యావాదృశిపి" "వికణీంచోత్తమే ఉపదధాతి "చేతికిం "సంపాద్యోత్తమే మూసి" "ఏవోత్తరే నివక్షేత్" ఏవేతి కిం? "నైతిష్ఠేత్యుత్తరే" "శిల్పేఅవేపయుః" "బృహద్రథన్తరేఅన్వక్షేయాయుః" "సంవత్సరస్యూపేపిపున్వన్తి" "విషూపేపిహరి" వర్ణరస్య వివిష్వీతికిం "అషూషిచంధృశ అషూపే అన్నం" రూపశబ్దస్యప్రతివిశేషణముచ్చారణం విస్పష్టార్థం దర్శిష్యతి "సహోవిధాన్యే ఏవసమ్మిమీతే" సద ఇతికిం "ఉపరవా వావిధాన్యే భాయన్తే" నను పదగ్రిహణేషు పదం గమ్యేతేతి సామాన్యాత్సావిధాన్యే ఇత్యేపదమ్వైవ కార్యసిద్ధిః సదఃపదం వ్యర్థం స్యాదేవం పదగ్రిహణస్య స్థలాన్తరే భిన్నరూపత్వ సంభావనాయాం విశేషణ సాఫల్యం భిన్న రూపత్వాభావే తు చోద్యమేవైతద్భవేత్ నను-తర్హి దేవతే ఇతి పదగ్రిహణస్య స్థలాన్తరే "సోమదేవత్యేఽతిరిద"ఇత్యత్ర భిన్నరూపత్వాద్విశేషణేన భవితవ్యం తచ్చ నాస్తి? ఉచ్యతే దేవతే ఇత్యక్షుద్రపదస్యైవ కార్యవిధానాదశక్తివిశేషణం న యుజ్యతే అక్షుద్రస్య విధానమితిక్వ పరితీయతే? తేఇత్యస్య తేమా పాత్రమిత్యాదివాపృథక్కరణాదితి బూమఃనైవంహవిర్ధానే ఇత్యస్యాక్షుద్రస్యోత్తరకం కించిదప్యస్తి యేన సదఃపదం వైయర్థ్యమూలంభేత "మానూ ఎధిషవణే జిహ్వే చర్మ" ఆధీతి కిం "సవనేసవనేఽభిగృణన్తి" "ఆహోరాత్రేపాత్నివతం" ఆహరితికిం "అతిరాత్రెపశుకామస్య" "ద్యావాపృథివీ ధృతవ్రతే అవిష్టాం" ధృతేతి కిం "యస్య వ్రతేపృథివీపప్రథానేదివిష్ఠః" "స్తోకశ్రితస్తు ఏవైతేన" స్తుతేతి కిం ఊధ్వగ్రస్తే పరిష్టిష్టే

ఇతిశాఖాన్తరే "బుక్కాన్మైత్రే" బుగితి కిం బహ్మసామ, ఇతి శాఖాన్తరే "అగ్నే వృషణం దధామ" "భువనేష్వర్పితే" "శాక్వరరైవతే" "ఇన్ద్రాపూష్ణే కృణుతాత్" "పరిత్వా గామం" "విన్ధ లేవనూనీ" ఏతి కిం అగ్నిన్ధ లే ఇతి శాఖాన్తరే "సత్యాన్మృతే అవపర్యా" "అద్భిర్దేబహులే ఉ ఖే" "పూర్వాచేపితరా" పూర్వేతికిం "పరిధమజే" ఇతి శాఖాన్తరే" "గీర్భిః కృణుధ్వం సదసి బుధ్న్య" కృణుధ్వమితి కిం "అపాం త్వా సదనే సాదయామి"॥ ౧౧॥

☞ అమాచక్షుషీ కాస్ట్రీ దేవతాశ్ఛన్దసీ ముష్టీధీనాభీ వపాశ్రీ షణీఅహనీ జన్మనీసుమ్నినీ సామనీ వైష్ణవీ ఐక్షవీదర్వీ ద్యావాపృథివీ ౧౨

వై:—అమాచక్షుషీ ఇత్యాదిష్వధికృతవర్ణ: పదాన్త: పరిగృహ్యతే భవతి । అమా- "అమావాస్యేదమభూవన్" । చక్షుషీ- "తస్మాదభితోనాసికాం చక్షుషీ" కాస్ట్రీ- "కాస్ట్రీ ఉపానహౌ"। దేవతాశ్ఛన్దసీ- "అర్యమాదేవతాశ్ఛన్దసీ నక్షత్రిం" । దేవతేతికిమ్ ? "యద్ద్వితీయగ్ం సాశ్ఛన్దసీ" । ముష్టీ-ముష్టీకరోతీవాచక్షే" ధీ- "ప్రధీతావుక్థ్యా మధ్యం సభ్యమ్" । నాభీ- "రజతనాభీవైశ్వదేవే" వపాశ్రీపణీ- "వపాశ్రీపణీ పునరన్వారభతే-" వపేత్యస్యవ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే । అహనీ- "అహనీ ద్యోరివాసి" । జన్మనీ- "ఉభేనిపాసి జన్మనీ" । సుమ్నినీ- "సుమాయ సుమ్నినీ" । సామనీ- "సామనీ ప్రతిష్ఠిష్టైవ్వా" । వైష్ణవీ- "ఉపదధామివైష్ణవీ" । ఐక్షవీ- "ఐక్షవీతిరచ" । దర్వీ- "దర్వీశ్రీణీషఅసని" ద్యావాపృథివీ- "ఇన్ద్రాగ్నీ ద్యావాపృథివీ" । చ్యావయత్యుబన్ధేనకిమ్ । "పరిధోసి పృథివ్యసి"॥ ౧౨॥

త్రిభా—అమాచక్షుషీ, కాస్ట్రీ దేవతాశ్ఛన్దసీముష్టీధీనాభీవపాశ్రీపణీఅహనీ, జన్మనీసుమ్నినీసామని వైష్ణవీఐక్షవీదర్వీ ద్యావాపృథివీఏతానిపదానిప్రగ్రహసంజ్ఞా విధవంతి॥ తథా' అమా త్వాజనామి"। 'చక్షుషీ వాపిబే"। "కాస్ట్రీ ఉపానహౌ" ।"పితరో దేవతా శ్ఛన్దసీనక్షత్రిం-"। దేవతేతికిం। "యద్ద్వితీయగ్ం సాశ్ఛన్దసీ" । ముష్టీకరోతి "ప్రధీతావుక్థ్యా"। "రజతనాభీ వైశ్వదేవే"। "వపాశ్రీపణీప్రహరతి" "వపేతికిం" పశుశ్రపణీ "ఇతిశాఖాన్తరే । "అహనీద్యోరివాసి" "ఉభేనిపాసిజన్మనీ" "సుమ్నాయసుమ్నినీ "సామని ప్రతిష్ఠిష్టైవ్వా"। "వపలగవాసావైష్ణవీ"। "ఐక్షవీతిరచ"।

''దర్శ్యత్రాణీ''। ''द्यावापृथिवी एवास्मै''। द्यावापृथिवी। महिद्यावापृथिवी चतः॥ ८-३॥

సూత్రం:—పూర్వశ్చ॥ ८३॥

వై:—చశబ్దేనాన్యః పృథివీశబ్దోద్యావాశబ్దోపలక్షితః అన్వాదిశ్యతే। తస్మాత్పూర్వోధికృతవన్నః పదాన్తః పరిగ్రహోభవతి। తత్రిఅనగ్రిహస్యకార్యభాక్త్వపరిక్షిపే. ధాత్రేమతిక్రమ్య పూర్వపదాన్తః పూర్వత్వేసగృహ్యతే। 'యూనతీద్యావాపృథివీ'। 'అవిన్నెద్యావాపృథివీ'॥ ८८॥

తిభా—చకారేణాన్యాదిస్తాపదాని द्यावापृथिवी इత్యేతస్మాత్పూర్వోపిఈకార ఏకారో వాపదాన్తః పరిగ్రిహోభవతి। యథా 'యూనతీద్యావాపృథివీ''। అవిన్నెద్యావాపృథివీ॥ ८३॥

సూత్రం:—సుగన్ధినిత్యమ్॥ ८४॥

వై:—సుగన్ధిశబ్దేఽధికృతవర్ణాన్తః పదాన్తోద్యావాశబ్దో పలక్షితాత్పృథివీశబ్దాత్పూర్వః పరిగ్రిహోభవతి। 'పశూనెవావరున్ధేద్యావాపృథివీ గచ్ఛ' నిత్యగ్రిహణాత్సాన్నిధ్యస్యాపి మన్యబాధ్యతే। ''లక్ష్మీర్వైయేపశూనపరున్ధేయదాహ''। ''పేద్దివ్వాకాహ'' (4-3ర్) ఇతిపాన్తిస్థిః॥ ८४॥

తిభా—సుగన్ధిఇత్యస్యస్వరః द्यावापृथिवी इత్యేతస్మాత్పూర్వోపిన పరిగ్రిహోభవతి। ''సుగన్ధిద్యావాపృథివీగచ్ఛ''। నిత్యగ్రిహణాత్పాన్తిస్థస్యాపి నిషేధాభావః। ''సుగన్ధియదాహసహూరిం'' పీడదిపాన్తిస్థిః॥ ८४॥

సూత్రం:—హూరీ సహూరీ సహూర్మీకల్పయన్తీ అపృషతీఅహూతీ॥ ८५॥

వై:—హూరీ ఇత్యాదిష్వధికృతవర్ణాన్తః పదాన్తః పరిగ్రిహోభవతి। 'హూరీ యోజాన్విన్ద్రిసెహూరీ' సహూరీ- 'సహూరీసపర్యాత్'। సహూర్మీతీ- 'సహూర్మీవసనతంగిరః'। ఉభయత్రాపి సేత్యనుబన్ధవ్యావర్తనం శాఖాన్తరే। కల్పయన్తీ- 'అధ్వరం కల్పయన్తీ ఊర్ధ్వమ్'। అపృషతీ- 'హరితెయుఞ్జా పృషతీ అభూతామ్'। ఆకారోపబన్ధేనకిమ్? 'పృషతీస్థూలపృషతీ'। అహూతీ- 'అభితఃపురోడాశమాహూతీఃజుహోమి'। ఆకారోపబన్ధవ్యావర్తనార్థం శాఖాన్తరే॥ ८५॥

త్రిభా—హరీసహుతీ సహూతీ కల్పయన్తీఅపృషతీ అహుతీ ఏతేషుపదేష్వ క్షరస్వరః పరిగ్రహోభవతి। యథా ''హ్యా తెయుజ్ఞాపృషతీ''। ''సహుతీసపర్యాత్'' నేతికిం। తమూహుతీవ్యాయతి ఇతిశాఖాన్తరే । సహూతీఏనతం । నేతికిం । '' హూతీపునర్జుహోతి'' ఇతిశాఖాన్తరే।''అగ్నిరంకల్పయన్తీ ఊర్ధ్వం'' । ''యు జ్ఞాపృషతీ ఆభూతాం'' । అనతికిం । ''పృషతీస్థూలపృషతీ'' । పురోడాశ మేతె అహుతీ'' । అనతికిం । ''హూతీతప్మాద్వ్యేధాఃఇతిశాఖాన్తరే॥ ౧౫॥

సూత్రం:—పూర్వశ్చ॥ ౧౬ ॥

వై :—పూర్వపదాద్వ్యఖ్యా। అతాత్పిపృవగ్రిహోత్యాన్వ పదాన్తః పఠితశ్చాన్యాపూర్వత్వేనగృహ్యతె । ఉశతవసతె ఆజానీ॥ ౧౬ ॥

త్రిభా—చకారాన్వాదిష్టాదాహుతీ ఇత్యేతస్మాత్పూర్వోపి ఈకార ఏకా రోవాపదాన్తః పరిగ్రహోభవతి । ' పురోడాశ మేతె అహుతీ'' ౧౬॥

సూత్రం:—వాసనీశపసీరోదసీ॥ ౧౭॥

వై :—వాసనీత్యాదిష్వగ్ని కృతవర్ణః పదాన్తః పరిగ్రహోభవతి। వాసనీ- ,వాసనీ ఇనవివసాచా' । తపసీ- ,అభ్యస్కీకానపసీ' । రోదసీ- ,ఆరోదసీ అపృణాజాయమానం'॥ ౧౭॥

త్రిభా—వాసనీతపసీరోదసీ ఏతేషుపదేష్వక్షరస్వరః పరిగ్రహోభవతి॥ యథా ,వాసనీ ఇనవివసా'' ,దీక్షితపసీ అవసుధే'' ,ఇమెద్యావాపృథివీరోదసీశతయో'' ౧౭

సూత్రం:—పరశ్చ॥ ౧౮॥

వై :—రోదసీశబ్దాత్పరః పదాన్తోఽగ్నికృతవర్ణః పరిగ్రహోభవతి। ,రోదసీవాసచాసనే అనుం'॥ ౧౮॥

త్రిభా—చకారాన్వాదిష్టాదోదసీ ఇత్యేతస్మాత్పర ఈకార ఏకారోవా పదాన్తః పరిగ్రహోభవతి। యథా అన్విన్ద్రాగ్నీ రోదసీవాపచాసనే॥ ౧౮॥

సూత్రం:—వ్యచస్వతీ భరిమన్నస్తనుం పృథివీ॥ ౧౯॥

వై :—వ్యచస్వతీత్యాదిష్వగ్ని కృతవర్ణః పదాన్తః పరిగ్రహోభవతి।వ్యచస్వతీ-,వ్యచస్వతీసంనసాచాచా'।భరిమన్నస్తనుం-,అగ్నిమన్నర్భరిమన్నస్తనుం। నఃపృథివీ- ,ద్యావానఃపృథివీఇమంనః' । నన్వత్యుపబన్ధెనకిం? ,పృథివ్యసి' । నను "లోకపవేష్టాం" (3-6) ఇతివత్ద్యావానఃపృథివీ ఇత్యుపబన్ధవ్యం

పూర్వత్రైవయుక్తం పఠితుమ్ । కింపృథక్పాఠగౌరవేణ ? తదుచ్యతే- ద్యావాపృథివీ ఇతివాసహపాఠే "చోత్తమే ఏవోత్తరే" (4-11) ఇతివత్ పదద్వయస్యైకోపబన్ధత్వశఙ్కాస్యాత్ । వ్యావర్త్యం చశాఖాన్తరే కల్పేతేతి । తన్మాభూదితిపృథక్పాఠగౌరవమాశ్రితమ్ ॥ ౧౯ ॥

తిభా—వ్యచస్వతీ భరిష్యన్తీనాం పృథివీ ఏతేషాం స్త్యస్వరః పరికల్పితో భవతి। యథా "వ్యచస్వతీ సంవసాథాం"। "అగ్నిముత్పర్భరిష్యన్తీ"। "ద్యావాపృథివీ ఇమమ్"। నఞతికిం। "రేజతే అగ్నేపృథివీ మఖేభ్యః" ॥ ౧౯ ॥

సూత్రార్థం:—యేఅపరిక్షేతాముర్వీతే అస్యయంకర్ష్టసీ ఛన్దస్వతీతే ఆచరన్తీ అన్తరాతాసు ॥ ౨౦ ॥

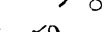
నైః—యేఅపరిక్షేతా మిత్యాదిషు సప్తస్వృక్షు అధికృతసర్వనామపదాన్తస్య పరికల్పితో భవతి। యేఅపరిక్షేతామ్ - "యేఅపరిక్షేతాం యేప్రస్థిత" । అపరిక్షేతామితికిమ్ ? "యేవాజినమ్" ఇత్యాదావామాభూదితి । ఉర్వీ "ఉర్వీరోదసీ- మహ్నా అధినోబూర్యమాతమ్" । తేఅస్య "తేఅస్యయోషణాదివ్యే" । అన్యతరాతికిమ్ ? "తాతేధామాని" ఇత్యాదావామాభూదితి। యంకర్ష్టసీ—"యంకర్ష్టసీ అవసాతస్థానే- దేవమానే" । కర్ష్టసీఇతికిమ్ ? 'యమగ్నేపృత్సున్మర్త్యమ్' । ఇత్యాదావామాభూదితి । ఛన్దస్వతీ- "ఛన్దస్వతీ ఉషసాపిపేశానే- సప్తచక్రేసూర్యస్యత్వీ- ఆరోజనే- కృష్ణాసనే అజరే" । తేఆచరన్తీ "తేఆచరన్తీ సమనేవయోషాం- సంవిదానే ఆన్తీనా ఇమే విష్ణూరన్తీ" ఆచరన్తీగ్రహణకిమ్ ? పూర్వసవర్ణత్వేదామాగ్రహణమ్ । అన్తరా- "అన్తరా మితావరుణాచరన్తీ- సంవిదానే- సుమిత్రాన్యా- సుశిల్పే" ॥ ౨౦ ॥

తిభా—యేఅపరిక్షేతాం ఉర్వీ- తేఅస్య । యంకర్ష్టసీ- ఛన్దస్వతీ, తేఆచరన్తీఅన్తరా ఏతాస్వృక్షు ఊకార ఏకారోవాపచ్యతే పరికల్పితో భవతి । యథా "యేఅపరిక్షేతామితెభిః"। అపరిక్షేతామితికిం। యేతేపన్థానః । ఉర్వీరోదసీపరిభూతేఅస్యయోషణే అతిస్వేకిం "తేవర్ధతస్తనయతనసః"। "యంకర్ష్టసీఅవసా"। కర్ష్టసీతికిం। "యమగ్నేపృత్సున్" । "ఛన్దస్వతీఉషసా" । "తేఆచరన్తీసమనా"। ఆచరన్తీతికిం। "తేనోఅర్వన్తః"। "అన్తరామితావరుణాచరన్తీ" ॥ ౨౦ ॥

 సూత్రం:—నోపస్థే॥ ౨౧॥

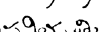
వృత్తి:—ఉపస్థే ఇత్యత్రాధికృతవర్ణః పదాన్తః పరిగృహ్యతే సంభవతి। 'యూతేవపుత్రం బిభృతామువస్థే' ఉపేతికిమ్? "పరిత్వాగ్నే పురం వయమ్"॥

తిభా—ఏతాస్వృక్షు ఉపస్థే ఇత్యన్త్యస్వరః పరిగృహ్యతే సంభవతి। 'బిభృతాముపస్థే' ఉపేతికిమ్ 'యేపరిత్వాగ్నే పురం వయమ్'॥౨౧॥

 సూత్రం:—ఇరావతీ పరిభృత్యాదాధారే ౨౨॥

వృత్తి:—ఇరావతీశబ్దః పరిభృతిరాదిర్యస్యాన్తే తదిదమిరావతీపరిభృతీత్యత్ర కర్మవిశేషణం 'ఇరావతీధేనుమతే' ఇత్యాదిబాహ్మణసమర్థ్యాన్నైదాఘే ధేనుకృతవర్ణః పదాన్తః పరిగృహ్యతే సంభవతి। వతీ। మతీ। యవసినీ। యశస్వినీతి। నన్విరావతీపరిభృతిః త్రిష్టుప్। తేనపూర్వోక్తాభిః ఋగ్భిః సహైకోపయోగః కిమితిన? సత్యమ్। పూర్వేణతత్సమర్థ్యేన సంహితామాత్రానాద్యస్వభాగస్యాస్పష్టత్వాదేవముచ్యతే ఇతి వేదితవ్యమ్॥ ౨౨॥

తిభా—ఇరావతీతిశబ్దమూలధ్యదాధారఇతిశబ్దపర్యన్తం ఈకార ఏకాదశవపదాన్తః పరిగృహ్యతే సంభవతి। యథా। 'ఇరావతీ ధేనుమతీహి'। "విష్ణుర్నేదాధార"॥ ౨౨॥

 సూత్రం:—పూర్వస్యై పరిభృత్యాయనే। ౨౩॥

వృత్తి:—పూర్వస్యై ఋతావరీఇత్యాదిఅయం శబ్దపర్యన్తో దేశేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రత్యవగృహ్యతే సంభవతి। జై। వరీ। జీ। ఏతే। వరీ। దేవీ। పుత్రాః। దేవీ। ఏతా। పుత్రియో। సస్వతీపూర్వస్యై పరిభృత్యాయమితిపరిపూర్వస్యైపితరేత్యాదిః "పరిపాయమగ్నిం" ఇత్యయంశబ్దపర్యన్తోదేశః సకింస్యాత్? 'పూర్వస్యైకస్యా ఋచోధ్వంసనసనే' (4-11) ఇతివిధానసామర్థ్యాత్। 'వాజేవాజే'। 'అగ్నేఽథాన్వ్యా'। ఇత్యాదీనాం పరిత్వేధానుపదేశాచ్చ॥ అథవాతత్పరిభాష్మాణఽపిపూర్వస్యై పరిభృతీతికిం మన్త్రానువాదాంశస్థస్య పూర్వస్యైశబ్దస్యగ్రహ్యాణ? ఆహోస్విద్విధిపరిపూరణ పరివాదాంశస్థస్య ఇతిసంశయోభవతి। సచపూర్వస్యై ఇతిపూర్వశబ్దోప బన్ధస్యావ్యావర్త్యం వక్ష్యామః। తేనపూర్వస్యైపరిభృతీతి పూర్వస్మాజ్జుహూశబ్దాదారభ్యేతివాఖ్యేయమిత్యన్యే। తదిదం

బాలసమ్మోహనం నసమ్యఙ్నిశ్చయవిభ్రాన్తిరోచతే । యత్తావత్ "పూర్వజేకృణుధ్వగ్ంసదనే" (4-1-1) ఇత్యత్రపూర్వశబ్దోపబన్ధస్య వ్యావర్త్యం శాభ్రాస్థేయం పరిగృహీతమ్ । తదుత్తరాపిపవ్య వచ్ఛేద్యమేవ। తెన పూర్వశ్చాసౌజే శబ్దశ్చేతివనయుక్తమ్ । నహిదాయె అపరిశేతా మిత్యా వయోదేశ నిబన్ధనాహి పదసఙ్గ్రిహార్థాః । వినాతర్హిపరిభమస్య పూర్వ శెశబ్దస్య పరిభృతిత్యేపదద్వయ మధికం గృహ్యతే ఇతిన ఏవయుక్తః పూర్వాపసధిః । యద్యేవం "వినాఅయమార్థి" ఇత్యాదిరయంర్థ ఉత్తరావస్థాః స్యాత్ । నైతదెవం । పరిగృహ్యస్థానసమ్భవే హి దేశనైపుల్య మిష్యతె । నతానత్ "ఉపహూతోయమ్" ఇత్యస్యన్యతికర్మె విధ్యస్థరా సఙ్గృహీతంకమపిపరిగృహ్యం నఙ్గృహ్యతె । పరిత్యుతఃకరంమత్తే'-పరిభృతోనాం పరిత్రిసిద్ధ కర్తవ్య మిష్యతె । తెస్మాన్నతస్యయుజ్యతెఽతిక్రియ ఇత్యేషాదిక్ ॥ ౨౦॥

లిభా—పూర్వజేపరిభృత్యయుం పర్యస్తఈకాంఏకాంతోవాపదాన్తాఃపరిహోధవతి- యథా "పూర్వజేపితరా" ఇత్యారభ్య "అయం పురోధుపః" ఇత్యేతత్పర్యన్తంస్థలమేతత్సూత్రాత్పరివిషయుఃకర్మసాత్ । ఉచ్యతె । ఏవత్పత్యేః ఉపబన్ధాత్ పూర్వకృణుధ్వగ్ంసదనె ఇతిగ్రిహణస్య వైయర్థ్యం స్యాత్ । తస్మాత్ తత్పరమేతత్సూత్రాత్పరివిషయేనధవతి । నన్వతిపూర్వజెగ్రిహణ మసార్థకమ్ । "పూర్వజెకృణుధ్వగ్ంసదనె" ఇతితావతైవోక్తత్వాత్ । కిన్తువరీపరిభృతీం ఏతావతైవాలం । నేతి బూమఃఽవరీగ్రిహణద్వయసంభవాత్ కుతశ్చిదా ఆవశ్యెన స్వీకార ఇతిసన్దేహాపన్నత్వాత్ । కిఞ్చఆసన్నగ్ం సదేహా ఇతివచనాత్తరావధి సన్నికృష్టోద్వితీయోవరీశబ్ద ఏవస్వీకర్తవ్యఃత నాదతిపూర్వవరీశబ్దస్య చరప్రగ్రహత్వంనసాత్ । తచ్చానిష్టెనానుభవన్మతెఽపిపూర్వజెదిత్యసంభవాత్కుతశ్చిదాగ్రిహణమితి సన్దేహఃసమానఃఽ। కిఞ్చయుక్త్యుక్తమనిష్టంచ సమానం మైవం- పూర్వజెఇతి పదమక్రియార్థ భాక్త్వేవనోచ్యతె। యెన పానరుక్త్యం భవత్ । కింతుపూర్వశ్చాసౌజె శబ్దశ్చపూర్వజె ఏతత్పరిభృతీత్యుపలక్షణత్వేనోచ్యతె । ననుతర్హ్యుపహూతఇతి పదమతిరిక్తమ్య అయమిత్యనధిత్యేనవ ముచ్యతె । ఉపహూతఇతి పదాదాం బాహుల్యెఽపి "ఆసన్నగ్ం సదేహా" ఇతివచనాత్ప్రాథమికగ్రిహణసిద్ధెఃఽ । నైవం । ఉపహూతఇతిగ్రిహణె సూత్రకారస్య

దోషః । ఉపేత్యేతావన్మాత్రస్య ఇచ్ఛ్యాంశస్య పదత్వంగౌణమ్ । అయంఇత్యస్యతు ముఖ్యమ్ । ''ముఖ్యేసంభవతిగౌణమ్'' ఇతిన్యాయాత్ అయమితియుక్తం గౌణమ్ । నన్వేతైవన్యాయేన అద్యావభోరనుపపన్నతా । నాయంశత్రుః । ముఖ్యసంభవాభావాత్ । తథాహీహ్యాయత ఇతిముఖ్యేస్వీకృతే అభివిధిన్యాయేన తస్యాపిపరిగ్రహత్వం స్యాత్ । తచ్చానిష్టమ్ । 'ఆతేసమానపదే'' ఇతివచనాత్ ఏతదనిష్టం నభవతీతిచేత్ పరిక్షాక్షాద్ధిపంకస్య దూరాదస్పర్శనం వరం ఇతిన్యాయాత్ వ్యాయతఇత్యుచ్చార్యతస్య నిషేధకథనాదపిఠదనుచ్చారణమేవరమణీయమితి ముఖ్యసంభవాభావస్తదవస్థఏవ । తస్మాదస్మిన్ సూత్రేఽనుపపత్తి లేశోనాస్తి॥ ౨౩॥

సూత్రార్థం:—ఇమెగర్భమున్ప్రవసేసమ్ ౨౪॥

వై:—ఇమఇత్యేతాత్ధికృతవర్ణ పదాత్ పరిగ్రహోభవతి । గర్భసే । ఉప । ఏవరసేన । ఇత్యేతేషుపరతః । యదిమేగర్భమవధాతాం । ఇమె ఉపాన్థ్స్యతః' ఇమె ఏవరసేనాస్మా' రసేనేతికిమ్ ? । ఇమవాప్తై లోకాం, । ఏవంపరతికిమ్ । ఇమెవైపరిమూజాతా॥ ౨౪॥

తిభా—ఇమెఇత్యేత్యస్వరః గర్భం ఉపఏవరసేన ఏవమ్పదం పరిగ్రహస్యార్థం । యథా । ''యదిమేగర్భ మవధాతాం'' । ఇమె ఉపాన్థ్స్యతః । 'ఇమే ఏవరసేనాస్మా' రసేనేతికిమ్ । ''ఇమవాప్తై లోకాం, ఏవంపరఇతికిం'' ఆధ్వతేవ్యాప్తా ఇమే దేవాం॥ ౨౪॥

కుర్వికమాసన్న బార్బర్బిహ్మాజ్ఞ తెషుసు ౨౫॥

వై:—ఉశబ్దెనమెశబ్దఃన్వాదిర్యస్తే । కుర్వికమిఁ వై । ఉఖోరుణస్య' । సజారబ్దు, బర్బిహ్మాజ్ఞిషు' । ఇత్యేతేషుపరసు సూకేషు ఇముశబ్దెఽధికృతవర్ణఃపదాన్తఃపరిగ్రహోభవతి । కుర్వికమిఁ - ఇమెవైరోదసీ' । అపుఃఇమెమేగోపథ్థే' । సజారబ్దు - ''ఇమెఅశ్వినాసుదత్రరుం'' । బర్బిహ్మాజ్ఞిషు - ఆసావేమమ్బర్బిమె ఏగోపథ్థే' । ఏమీమయబామస్మ్ ఘుహూతి' । కేతికిమ్ ? బర్బిహ్మవాదినోపదస్థ్యర్థిభ్ఃఇత్యేతత్రిమాభూదితి । త్రియఇమేలోకాం' । అతఏసమామ్నానకియముల్లఙ్ఘ్య బర్బిహ్మజెత్యేతత్రోగ్రిహణముత్తరార్థమ్॥ ౨౫॥

తిభా—చశబ్దఇమె ఇత్యన్వాదిశతి కుర్వికం అపుఃసబ్దుఃబర్బిహ్మాజఏతేషు పరసుసూకేషు ఇమెఇత్యేత్యస్వరఃపూర్వోక్తపరినిమిత్తాభావేపి ప్రగ్రిహోభవతి

''కూర్చమివై'' ఇత్యతి ముక్తా ''ఇమెవై రోదసీ'' అపోవయుణన్యేత్యతి ముక్తా ''ఇమే ఏవోపధత్తే'' నజూర్ద్వఇత్యతి ముక్తా ''ఇమెఅశ్వినావంవత్సరః''। బ్రిహ్మజజ్ఞానమిత్యేత్రయక్తా ''నహీ మెయజ్ఞ పుప్తుచె''। జేతిక్ఃి''బ్రహ్మవాదినోవదన్త్యర్కిఖ్ఃి'' రిత్యతిరిక్తియఇమెలోకాఃి ''ఇత్యస్యప్యగ్నిరహస్యం మాభూదితి॥ ౩౫॥

సూతర్ం:—పూర్ణెచ॥ ౩౬॥

వై :—చశబ్దనాన్వాదిష్టై ''బ్రిహ్మజజ్ఞానమ్'' ఇత్యనువాకెపూర్ణెశబ్ద స్థోఽధికృతవర్ణఃి పదాన్తఃి పరిగ్రిహ్యోభవతి । ''పూర్ణెఽపదధాతి పూర్ణెవైనమ్'' అన్వాదెశెనకిమ్ ? యోవైపూర్ణ ఆసిఞ్చతి॥ ౩౬॥

తిభా—జశబ్దోబ్రహ్మ జజ్ఞానమిత్యన్వాదిశతి। పూర్ణె ఇత్యన్వ్యవాఃి ''బ్రిహ్మ జజ్ఞానమ్'' ఇత్యనువాక పరిగ్రిహ్యోభవతి । యథా- ''పూర్ణెఽపదధాతి పూర్ణెవైనమ్'' । అస్మిన్నపవాక ఇతికిమ్ । ''యోవైపూర్ణ ఆసిఞ్చతి''॥ ౩౬॥

సూతర్ం;—దృఞ్హె॥ ౩౭॥

వై :—దృఞ్హె ఇత్యతాన్వాధికృతవర్ణఃి పదాన్తఃి పరిగ్రిహ్యోభవతి ఉగాగ్నిసృధిపీచదృఞ్హె'॥ ౩౭॥

తిభా—దృఞ్హె ఇత్యన్వ్యన్వక్ఃి సర్వత) పరిగ్రిహ్యోభవతిఃి । యథా- ''యేన ద్యావఃపృథివీచదృఞ్హె''॥ ౩౭॥

సూతర్ం:—శ్నిచకెర్పరె॥ ౩౮॥

వై :—శ్నిచకెర్ ఇత్యనయోరధికృతవర్ణఃి పదాన్తఃి పరిగ్రిహ్యోభవతి । పరఃకెపరె । ''వార్త్రఘ్నిపూర్ణమాసె'' । ''చకెర్పృష్ఠాని'' । పపర ఇతికిమ్ ? ''యత్కన్నగృహీతావార్త్రఘ్నిస్యాత్'' । ''చకెర్నీచాతంఛక్ష్య తసమ్''॥ ౩౮॥

తిభా—శ్నిచక) ఇత్యేతెపద 'పపక్ర్'' పరిగ్రిహ్యోభవతిఃి । యథా ''వా 'వాత్ర్ఘ్నిపూర్ణమాసె' ''చకెర్పృష్ఠాని' పపరఇతికిమ్? వాత్ర్ఘ్నిస్యాత్'' సమిధానచకెర్నీచాతమ్''శ్నిచక్ర్)'' ఇతికిమ్''శకాథామా పాస్థి.'' । ''యేజమానెపశుపఃి'' । పకారఃి పరఃి యాభ్యాంతెపపరె॥ ౩౮॥

సూతర్ం:—న్వతీ॥ ౩౯॥

వై :—నకారెణపూర్వెణోపలక్షితె వతీశబ్దధికృతవర్ణఃి పదాన్తఃి

పరిగృహ్యతే భవతి । "వృధన్వతీ అమావాస్యాయామ్" నకారోమబున్దెన నకిమ్ ఇయం విమృధేయమిన్ద్రియావతీష్యబ్రివీత్'॥ ౨౯ ॥

తిభా—న్వతీ ఇత్యన్త్యస్వరః పరిగృహ్యతే భవతి। యథా— "ఓషధన్వత్ తేఽస్మిన్" । "వృధన్వతీ అమావాస్యాయామ్" । నకారేణకం । "కణ్ణాపత్యేతయా మాస్య"॥ ౨౯॥

సూత్రం—నవలోనే॥ ౩౦॥

వై—పకారపరశ్చేన్న భవతి । యూథన్వతీఫుల్లోక్తా సువాధ్యా భవతి'॥ ౩౦॥

తిభా—సాన్నిధ్యాత్ న్వతీ ఇతిలభ్యతే । "పపరః" న్వతీఇత్యన్త్యస్వరః పరిగృహ్యః "న" భవతి । యథా- "మూర్ధన్వతీ పురోనువాక్యాభవతి"॥ ౩౦॥

సూత్రం:— సమీచీ॥ ౩౧॥

వై :—సమీచీశబ్దేఽధికృతనన్నః పదాన్తః పరిగృహ్యతే భవతి । "సమీచీమాఽగంహాస్తాతమే'॥ ౩౧॥

తిభా—"సమీచీ" ఇత్యన్త్యస్వరః పరిగృహ్యతే భవతి । యథా- సమీచీకే తసిచ్ఛిచ్ఛకః । "పశ్చాత్సమీచీకాభిః" ౩౧॥

సూత్రం—నపరోనే॥ ౩౨॥

వై—నకారపరశ్చేన్న భవతి । "సమీచీనామాసి'॥ ౩౨॥

తిభా—సాన్నిధ్యాత్ సమీచీ ఇతిలభ్యతే । "న" ఖలుసమీచీ ఇత్యన్త్య స్వరః నకారపరః పరిగృహ్యతే భవతి । యథా "సమీచీనామాసి"॥ ౩౨॥

సూత్రం:—చీయత్వపరః॥ ౩౩॥

వై :—సమీచీశబ్దస్య విశేషముక్తం । తత్ర ఽన్త్యతశ్చీశబ్దేఽధికృ తనన్నః పదాన్తః పరిగృహ్యతే భవతి । యత్, వి, ఇత్యేతదోః పరతః యదితి కేవలగ్రహణం వ్యాఖ్యాత్వకారాన్తం యథోక్తం గ్రహణస్యచ। (1-22) ఇతి । ఇక్షుపీతిరశ్చీయదాశ్వావాలః'। ఇక్షుపీతిరశ్చీవ్యజాపతేరన' । నన్వత్రవ్యాఖ్యాతికేవలమపి గ్రహణం భవితుమర్హతీతిభవతి సంశయః । తత్కిం నియామకం?తదుచ్యతే- యత్రిలక్షణస్య విధాస్థానే వ్యాఖ్యాన్త

నం ఘుటతెతత్రిలక్ష్యానుసారేణైవ విధాపరిగృహ్యతే । యదితులక్ష్యానురూపాయాం విధాయాం లక్షణమశక్తం స్యాత్తదాహిదోషస్స్యాత్ । ఉక్తంచమహాభాష్యే- ‘సర్వసన్దేహేషుచెదముపతిష్ఠతే । వ్యాఖ్యానతో విశేషప్రతిపత్తిర్న హిసన్దేహాదలక్షణమ్” ఇతి । అత్రిపరిశబ్దస్యకేవలగ్రహణత్వా శ్శియణె పదగ్రహణపరిభాషా పరివృత్తేః । ఐక్షీవీతిరశ్చీ పరిజాపతెః, ఇత్యత్రతిపరిగ్రహోనస్యాత్ । కిన్తు “పాచీచీపెతమ్” ఇత్యాదావెవస్యాత్ । అకారాస్తగ్రహణత్వాశ్శియణె తుసర్వత్రసిధ్యతీతితదేవాశిషితమ్ । ఏవం ‘తిపుమిథుపూర్వఃశకారశ్చపరః” (ర్-గి) ఇత్యాదిప్వపిపరిష్టవ్యమ్ । యత్రపరఇతికిమ్? ‘ధుర్వాసిధ్మృతాచీనామ్నా’ । ‘గౌధ్మృతాచీ యజ్ఞః’ । ‘పాచీసత్న్యన్వాస్తె’॥ 33॥

త్రిభా- ..చీ” ఇత్యస్యస్వరః ..యత్పరః” ..పరిసరః” వా పరిగ్రహఃస్యాత్ । యథా-..ఐక్షీవీరశ్చీ యత్”, ..పాచీచీపెతమ్”, ఏవమ్పర ఇతికిమ్ । ..పాచీచీనిక్”, తకారాదేశాభ్యాంకిం । ..గౌధ్మృతాచీ యజ్ఞః” । ..పాచీసత్న్యన్వాస్తె” । చీతికిం । ..ఏకారశిష యథగాన్వె”, ..పరిజనవె పుజనసరం”॥33॥

సూత్రం—ఆస్మహీ ॥3౪॥

వృత్తిః—ఆనిత్యుసబన్ధాత్పరే మహీశబ్దెఽధికృతనర్ణ్ణఃపదాన్తస్యపరిగ్రహోభవతి । ‘మహోన్మహీ అస్తభాయత్’ । ఆనితికిమ్? ‘స్వాహామహీద్యౌః’ । ఆకారవాన్య ర్త్యం శాఖాస్తరె । తకారనకారసంశయస్తువాఖ్యానత ఏవన్యచ్ఛిద్యతె ॥3౪॥

త్రిభా- ఆనిత్యే తన్నిశిష్టె మహీగ్రహణె అన్తస్య స్వరఃపరిగ్రహోభవతి । యథా-..మహోన్మహీ అస్తభాయత్” । ఆనితికిం । ..మహీద్యౌఃపృథివీచనఃపృథివీచనఃపృథివీచన

హత్వం విష్ణోయమ్ । యథా—..బృహస్పతిరిన్ద్రతే'' । ..శుభస్పతీ ఇద మహం'' । శుక్తిరితికిం ..దంపతీ వామమశ్నుతః'' । ..పిర్యమిందాగ్ బృహస్పతీ'' । ఇత్యాదావపి పదైకదేశే పరగ్రహత్వాయ ॥3౫॥

సూత్రం—గ్నీ ॥3౬॥

వై :—గ్నీశబ్దేఽధికృతవర్ణాః పదాన్తాః పరిగ్రహోభవన్తి । ..అథాసపత్నాన్దిగ్భ్యోగ్నీమే' । ..అభివాపహోగ్నీ ఆరోహతి' ॥3౬॥

త్రిభా– గ్నీ ఇతి పరిగ్రహోభవన్తి । .. ఆన్తరాగ్నీ పరూంషి'' । మిత్రావరుణాభ్యాగ్నీ చసిష్యేవ'' ॥3౬॥

సూత్రం—నహిపరః ॥3౭॥

వై :—హిపరశ్చేన్న ప్రగ్రహః । ..ఇన్ద్రాగ్నీహి భాహ్యా స్పర్ధాత్యా'' ॥3౭॥

త్రిభా– గ్నీ ఇతి సాన్నిధ్యాల్ల భ్యతే । సకలగ్నీ ఇతి పరగాన్తాః హి పరః పరిగ్రహోభవతి । యథా—..ఇన్ద్రాగ్నీహి భాహ్యా స్పర్ధాత్యా'' । ఏవమ్పూర్ణ ఇతికిం । ..ఇన్ద్రాగ్నీ హవామహే'' ఇతి శాఖాన్తర ॥3౭॥

సూత్రం—వీడ్వాకృష్ణశ్చరాణో యదాపరః ॥3౮॥

వై :—వీక్ । ద్వాకృష్ణః । చరాణః । యదా । ఇత్యేష హేషు పరతః అధికృతవర్ణాపదాన్తాః పరిగ్రహోభవన్తి । ''ధిషణేవీడూసతీవీడయేథామ్'' । ..దేవీద్వాకృ మామాసంతాస్తమ్' । ..అతిష్ఠమానెకృష్ణః' । ..వివసానోయెచరాణః' । ''అజనం నంనమానె యదేదన్తాః'' । ఏతత్పరఇతికిమ్ ? ..అనుదేవాయమిరేవీర్యమ్' । ..అష్టోచమె ద్వాదశచమె' ॥3౮॥

త్రిభా– ..వీడ్ద్వాకృష్ణశ్చరాణో యదా'' ఇత్యేవం ..పరః'' ఊకార ఏకాగోవా పదాన్తాః పరిగ్రహోభవతి । యథా—..ధిషణే వీమూసతీ వీడయేథాం'' డకారేణ కిం । ..ఆసశ్చమె వీయగశ్చమె'' । ..దేవీ ద్వాకృమామా'' । కృ ఇతికిం । ..ద్వాదశ సంపద్యన్తె ద్వాదశ'' । ..అతిష్ఠమానె కృష్ణో రూపమ్'' । విసర్గేణకిం । ..చాత్వాలే కృష్ణ విషాణా'' । ..వివసానో యె చరాణః'' । రాన ఇతికిం । ..రం యెచ న స్వప్నపత్యాయ'' । ..నన్న మానె యదేదన్తాః'' । నను ..యతంతె యదా తీషుః'' ఇత్యతగ్ పరగ్రహత్వం కిం నస్యాత్ । ..పదగ్రహణేషు పదం గమ్యేత్'' ఇతి వచనాత్ నేతిబ్రూమః ॥3౮॥

 నఞ్జే అహ్నో నిత్యమ్ ॥౩౯॥

వై:—ఞ్జే అహ్నో ఇత్యనయోః అధికృతవర్ణః పదాంతః వీడాది పరః పరిగ్రహోనభవతి । ‘వరుణాయ రాఞ్జే కృష్ణః’ । నిత్యగ్రహణాద్విభక్త్యన్తరపరిగ్రహపరిహారః । ‘సోమాయస్వరాఞ్జే’ ఇత్యత్ర “సోమాయ త్వైవతస్మిన్” (4-45) ఇతిపాఠస్తు ॥౩౯॥

త్రిభా- ఞ్జే అహ్నో ఇత్యేతయోరన్తస్య స్వరోనిత్యం పరిగ్రహో న స్యాత్ । యథా ‘‘వరుణాయ రాఞ్జే కృష్ణః’’ ‘‘ఏణ్యా అహ్నో కృష్ణం’’ । ‘‘వీడ్’’ ఆదిపాఠస్య ప్రదర్శనమాత్రమ్ । నిత్యశబ్దః పాఠిప్రత్యంతర పరిహారేణ పరియోజకః । యథా—‘‘యఞ్జేఽపి కగ్రహణే తావబ్రూతామ్’’ । ‘‘ఽమయతో ధ్వనతః’’ ఇత్యాదినా వాఠ్యస్తు । ‘‘స్వరాఞ్జేఽనోవాహా’’ । ‘‘సోమాయస్వ’’ ఇతి పాఠ్యస్తు ॥౩౯॥

 సూత్రార్థం:— ఆకార ఏకార పూర్వస్య బహుస్వరస్యతేథ ॥౪౦॥

వై:—ఆకార ఏకారేతి పరికృతిభావశాబ్దసః । తస్మాద్ధైకార శంకాసంభవతి । ఆకారైకారాభ్యాపూర్వాయస్మాత్సతథోక్తః । ఏతచ్చకార్య భాజనవిశేషణమాత్రమ్ । సతునిమిత్తముపబధ్నాశ్చేత్యుక్తమ్ । తత్పూర్వ కోయో బహుస్వరస్యపదస్యసమ్బన్ధీతేశబ్దః థేశబ్దశ్చ తతాధికృతవర్ణః పదాన్తః పరిగ్రహోభవతి । ఆకారే ‘వివా ఏతేద్విపాతే’ । ఏకారే- ‘దేవతా ఇజ్యతే దేవతానామ్’ । ‘ఋరిచాథదినశ్చ’ । ‘సపరాజయేథ’ । ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్? ‘అదితపహి’ । ‘విదథేఅస్మరేషామ్’ బహుస్వరస్యేతికిమ్? ‘తత్పివాతేవిషజస్తి’ । “తిగ్మహేతే। యోనోఅరాతిమ్’ తుశబ్దోదశత యార్థం పరిసిద్ధమైకారపూర్వక పరిగ్రహమస్మచ్ఛాఖాతో వినివర్తయతి ॥౪౦॥

త్రిభా- బహు స్వరస్య పదస్య సంబంధీ తే ఇతి థే ఇతి వా శబ్దః ఆ కార పూర్వ ఏ కార పూర్వో వా పరిగ్రహో భవతి । యథా—‘‘మృజాతే యోవిద్వి షాణయోః’’ । ‘‘శుక్రామనీకా గృహ్యేతే’’ । ‘‘పృథివ్యా దదాథే’’ । ‘‘వృగ్రంహణా యున్నదథే’’ । ఏనం పూర్వ ఇతికిం । ‘‘ఆవృశ్చ్యతే వా ఏతత్’’ ‘‘విదథే అస్మరేషాం’’ బహుస్వరస్యేతిరీమ్ । ‘‘తత్ పివాతే’’ । ‘‘యదేతే గృహ్యన్త ఏషామ్’’ తేథే ఇతికం । ‘‘అనూచ్యమాన ఆసాదయతి’’ । ‘‘వీడ్’’ ఆదినిమిత్తసాపేక్షతా నివృత్తిక్ష తుశబ్దః ఇహ వరరుచిపక్షస్తూచ్యతే పూర్వసూత్రోక్త నిషేధ

నిత్య శబ్ద జ్ఞాపితానుపృత్తిం నివారయతీతి। తత్ర వరరుచి మతం తుచిరమ్। బహవ: స్వరా: యస్మిన్ తత్ బహుస్వరం తస్య। అత్ర స్వర శబ్దేనోపా దాన మచామ్। బహు శబ్దే న వ్యక్తభేదో విక్షీయ:॥౮౦॥

 సూత్రం:—నశార్యాతే ॥౮౧॥

వై:—శార్యాతేశబ్దే పూర్వ సూత్రపాఠ్యా పరిగృహ్యోసభవతి। ,యథా శార్యాతే అపిబ:' ॥౮౧॥

తత్ర భా- శార్యాతే ఇత్యస్యాస్య స్వరం పరిగృహ్య నభవతి। యథా...యుథా శార్యాతే అపిబ:'', పూర్వసూత్రపాఠ్యా సత్యాం కిమర్థోయమారంభ: అనేన విధీయతే॥౮౧॥

 సూత్రం:— తేమాపాతంనమఏనమభివాయుర్గర్భముపాహాస్తు పర: ॥౮౨॥

వై:—తేశబ్దేఽధికృతవర్ణ: పదాన్త: పరిగృహ్యోభవతి। మాపా తమ్। నమ:। ఏనమభి। వాయు:। గర్భమ్। ఉప। అహ:। తు। ఇత్యేతే షు పరత:। ,తే మాపాత మాస్య'। పాతమితికిమ్? ,తే మాస్మిన్ యజ్ఞే' ''పునస్తే। నమోఽగ్నయే''। ,తే ఏనమభి సమసాహ్యతామ్'। అభీతి కిమ్? ,త ఏనగ్ంసువస్తే'। ,తే వాయుర్వ్యవాత్'। ,తే గర్భ మదధాతామ్'। ,తె ఉపా మంత్రయంత'। ,తే అహోరాత్రయో:'। ''తే త్వా వనోత్పృజ్యై ఇత్యాహు:''॥౮౨॥

భాష్యభా- మాపాతంనమ: ఏనమభివాయు: గర్భం ఉప అహ: తు ఏవంపర: తే ఇతిశబ్ద: పరిగృహ్య: స్యాత్। యథా—,,తేమాపాతమాఽస్య'', పాతమితి కిం,,తే మాస్మిన్ యజ్ఞే'', ,,పరిదధ్యావహై పునస్తే। నమోఽగ్నయే'', పు ఇతి కిం,,తే సన్య జయంత'', ,,తే ఏనమభిసమనహ్యతాం'', అభీతికిం,,త ఏనంభిషద్యస్థ బ్రహ్మణ:'', ,,తే వాయుర్వ్యవాత్'', యురితికిం ,,తే వాచగ్ంస్రీయం'', ,,తే గర్భమదధాతామ్'',,,తె ఉపామన్త్రయన్త'',,,తే అహోరాత్రయో'' ,,తే త్వావనోత్పృజ్యై ఇత్యాహు:'', ఉకారణకం,,,తే తెధామాన్య శ్నసి'', ఏవమ్పర ఇతికిం, ,,తే దేవా:'' తె ఇతికిం,,,బృహద్భ్యో నమ:'',,,ఆముష్మిం ల్లోక ఉపకేరే'',,,య నివా ఏతే సవనాద్యేఽహ:'॥౮౨॥

సూత్రం:—అనుదాత్తోనిత్యమ్॥౪౩॥

వై:—తే ఇత్యత్రాధి కృతవర్ణః పదాన్తోనుదాత్తః పూర్వ సూత్రీ పాఠ్యస్య పరిగ్రహో న భవతి। ‘ఉతతేనమః’। నిత్యగ్రహణా ద్విధ్యన్తర పాఠ్యస్థిరపి పరిభాషిధ్యతే। ‘సోమదేవతే మతి విదః’। “దేవతే ఉభే” (4-11) ఇతి పాఠ్యస్థిః। ‘నమస్తే అస్త్వాయుధాయ’। “ఉభాభ్యాం ఆషష్ఠాత్” (4-49) ఇతి పాఠ్యస్థిః॥౪౩॥

త్రిభా-మా సాతమిత్యాది పరోపితే ఇత్యన్తస్య స్వరః అనుదాత్తః నిత్యం ప్ర గ్రిహో న భవతి। యథా—“ఉభాభ్యాముతతే నమః”। నిత్యమితికిం। లక్షణాన్తర పాఠ్యస్య స్యాపి పరిభాషిణో యథా స్యాత్। “నమస్తే అస్త్వాయుధాయ”। “నమ యతో భవతః”। ఇతి పాఠ్యస్థిః॥౪౩॥

సూత్రం—ఏతేతనువౌవై సమేవహియజ్ఞపదిష్టక్పరః॥౪౪॥

వై:—ఏతే శబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహోభవతి। తనువౌ। వై। సమ్। ఏవ। హి। యజ్ఞ। పత్। ఇష్టక్। ఇత్యేతేషు పరతః। తన్యైతే తనువౌ’। ‘ఏతే వై సంవత్సరస్య’। సమిత్యుపబన్ధనకిమ్? ఏతే వై దేవాశ్వాః’। స ఏతే ఏవనమస్క్ర’। ‘ఏతే హి దేవానామ్’। ‘చక్షుషీ వా ఏతే యజ్ఞస్య’। ‘యజ్ఞస్యహ్యేతే పదే’। ‘యదేతే ఇష్టకే ఉపదధాతి’॥౪౪॥

త్రిభా-తనువౌ వై సం ఏవహి యజ్ఞపత్ ఇష్టక్ ఏవం పరః ఏతే ఇత్యన్తస్య స్వరః పరిగ్రహో భవతి। యథా—“తన్యైతే తనువౌ”। “ఏతే వై సంవత్సరస్య సమిష్టుషీ”। సమితికం। “ఏతే వా ఇడా యై స్తనాః”। “స ఏతే ఏవ నమస్యన్న హాధావత్”। “ఏతేహి దేవానామ్”। “చక్షుషీ వా ఏతే యజ్ఞస్య”। “ఏతే పదే అథో”। “యదేతే ఇష్టకే ఉపదధాతి”। ఏవమ్పర ఇతికిం। “అథకతమ ఏతే దేవాః’ ఏతే ఇతికిం। “మనుత ఏవైనం”। “పుష్క-రపర్ణహ్యేనమ్’। “అగ్నేర్యజ్ఞ పతిరధత్త”। “స ప్తమె పదెజుహోతి”॥౪౪॥

సూత్రం—పరశ్చేద్వయోః॥౪౫॥

వై:—చ శబ్దః స ముచ్చయార్థః। ద్వ యోరితి నిమి త్త నిమి త్తి నోశ్చాదః। తయోస్సముదితయోస్సతోఃతతః శాభ్యాంపరోఽధికృతవర్ణః ప

దాన్తఃపరిగణ్యతే భవతి । ‘యజ్ఞస్యహ్యాతే పదే’।‘యదేతే ఇష్టకేఉపదధాతి’ । ద్వయోరిత్యధికోక్తి యత్నః సముదిత సమ్ప్రత్యయార్థః । తే న పృథగ్భూతయోర్న భవతి । ‘యదేతే గృహ్యన్తే’ । ‘ఇడా యాఃపదే’ । ‘తస్యాస్తే దేవీష్టకే’ అన్యేతు చ శబ్దాన్వాదిష్టాభ్యాం నిమిత్తాభ్యామన్యాభ్యాం పర ఇతి వ్యాచక్షతే । తేషాం నిమిత్తస్య పృథగ్భావేఽపి పరిగ్రహస్యాత్ । నను నిమిత్త విపర్యయోగే నిమిత్తత్వం నాస్తీతి నస్యాత్పరిగ్రహః । ఏవంతర్హి “పరశ్చోభయోః” (4-44) ఇత్యతో ఉభ శబ్దోఽనర్థకస్యాత్ । “వృషణౌస్థ ఉర్వశ్యసి” ఇత్యాదావతి ప్రసంగా భావాత్। తస్మాదతాపిద్వయోరితి నిమిత్త నిమిత్తినోరేవ యుక్తో వాదః । శబ్దభేదస్తు-‘పర్ణమయేన స్రువేణజుహోతి’ । ‘ఔదుంబ్యాలాశాః’ । ఇత్యాదివదర్థభేదాభావేపి నదోషాయ । అనర్థభేదకల్పనాయాంహి పర్యాయత్వేవశబ్దానాముత్సీదేదిత్యలమ్॥౨౫॥

భాష్యం- నిమిత్తాన ఊపదన్తర్భూతానయోః పరత్వే ఇష్టకా ఇత్యేకవచనాకారాన్వాదిష్టయోః ద్వయోః పరః ఏకారః సదాపరిగ్రహో భవతి । యథా—‘యజ్ఞస్యహ్యాతే పదే’ । ‘యదేతే ఇష్టకా ఊపదధాతి’ । నిమిత్తాన ఊపదన్తర్భూతానయోరనర్థకం । ‘సప్తమి పరిగ్రహో’ । ‘తస్యాస్తే దేవీష్టకే॥౨౫॥

సూత్రం—స్థః పరః॥౨౬॥

వై :—స్థశ్శబ్దః పరతోఽధి కృతనర్ణః పదాంతః పరిగ్రహో భవతి। విశోయన్తే స్థః’ । ‘యజ్ఞస్యపదే స్థః’। ఏవం పర ఇతికిమ్ ? ‘య ఏతస్మిన్లోకే స్థ’॥౨౬॥

భాష్యం- స్థ ఇత్యేవం పరః ఈకార ఏకారోవా పదాన్తః పరిగ్రహో భవతి। యథా—‘విష్ణోశ్చత్వేరి స్థ’’ । విసర్గలోపకః । ‘లోకేస్థ యుష్మాకం’’॥౨౬॥

సూత్రం—పరశ్చోభయోః॥౨౭॥

వై :—వ్యాఖ్యాతమేత తూత్సర్వతకేణ సూత్రేణ । ఉదాహరణంతు - ‘ఋక్సామయోశ్శిల్పేస్థస్తైవామ్’। ‘దృఢేస్థశ్శిథిరే సమిచీ’। ఉభయోరితికిమ్ ‘వృషణౌస్థ ఉర్వశ్యసి’।౨౭॥

త్రిభా— చకారాన్నాదిష్టయోః పూర్వసూత్రోక్త నిమిత్త నిమిత్తినోః ఊ భయోః పరః ఈకార ఏకారోవా పదాంతః పగ్రగ్రిహో భవతి । యథా—,,శిల్పేస్థ స్తేనామ్'' । ,,దృఢే స్థళ్థిరే సమీచీ'' । ఊ భయోరితికిం । ,,వృషణ్వస్థఊర్వశీ'' । ,,పరశ్చద్వయోః'' । ఇతివత్ ద్వయోరితివాచ్యే ఊ భయోరితి శబ్దాంతరపగ్రియోగ। ఆర్థాన్తరజ్ఞాపకః । నిమిత్తి సహితయోః పూర్వసూత్రోక్తయోః నిమిత్తయోః పరః పగ్రిగ్రిహో భవతీతి । ,,పరశ్చద్వయోః'' ఇతి సూత్రార్థగ్రి। అతగ్రితు సూత్రె నిమిత్త నిమిత్తినోః ఊ భయోః పరః పగ్రిగ్రిహః స్యాదితి విషయభేదో విజ్ఞేయ॥॥౪॥

సూత్రం—సోమాయస్వైతస్మిన్॥౪౯॥

వై :—"సోమాయ స్వరాజ్ఞే" ఇత్యేతస్మిన్ అనువాకె అధికృత వర్ణః పదాంతః పగ్రిగ్రిహో భవతి । ,అవీ' । ,వడబే । "వైరాజ్" । ఇత్యాది । స్వగ్రిహణం కిమ్? ,సోమాయపిత్వమబ్రె'—ఇత్యస్యవ్యావృత్త్యర్థమ్॥౪౯॥

త్రిభా— సోమాయ స్వరాజ్ఞే ఇత్యేతస్మిన్ననువాకె ఈకార ఏకారోవా పదాంతః పగ్రిగ్రిహో భవతి । యథా—,,అవీవ్రేధోనూథోమి'' ఇత్యాది । స్వేతికిం । ,,సోమాయపిత్వమబ్రె'' ఇత్యన్యరగ్రిమాభూదితి॥౪౯॥

సూత్రం—ద్వే॥౫౦॥

వై :—ద్వే ఇత్యేతాగ్రిధి కృతవర్ణః పదాంతః పగ్రిగ్రిహో భవతి । ,నద్వేయజేత'॥౫౦॥

త్రిభా—ద్వే ఇత్యన్తస్థ స్వరః సన్నతగ్రి పగ్రిగ్రిహో భవతి । యథా—,,ద్వేద్వే సంభనతి'' । ,, యద్ద్వేనశ్యేతాం''॥౫౦॥

సూత్రం—పరశ్చ॥౫౧॥

వై :—చ శబ్దాన్నాదిష్టాద్ద్వే శబ్దాత్పరోఽధి కృతవర్ణః పదాంతః పగ్రిగ్రిహో భవతి । ,ద్వే శుక్లే ద్వే కృష్ణె' । ,ద్వే ఉత్తరె ద్విపదః'॥౫౧॥

త్రిభా— చకారోద్వే ఇత్యన్నాదిశతి । ద్వే ఇత్యే తస్మాత్ పరః ఈకార ఏకారోవా పదాంతః పగ్రిగ్రిహో భవతి । యథా—,, ద్వే శుక్లే ద్వే కృష్ణే మూర్ధ న్వతీ'' ॥౫౧॥

సూత్రం:—ఏకవ్యవెతోఽపి॥౫౨॥

వై :—అ పి శబ్దెనద్వే ఇత్యేతదనన్వాదిశ్యతె । ద్వే శబ్దాదెకవ్య

వేతః పరోధి కృతవర్ణః పదాంతః పరిగ్రహో భవతి । ‘ద్వే వా ఏతే వి రాజౌ’ ‘తస్మాద్ద్వే సవనే శుక్రివతీ’ । అత్రిపరాచేత్యే కస్మిన్ విశాఖక్యే ఏకవ్యవేతోపీతివ్యవాయ నిర్దేశ సంయుక్త పృథగ్విధికరణమవగ్రిహస్యా వ్యవాయిత్వ పరికటనార్థమ్। తేన ద్వితీయోదాహరణ మప్యుపపన్నం భవతి॥౫౧॥

త్రిభా— ఏకవ్యవేతోపీద్వే ఇత్యేతస్మాత్ పర ఈకార ఏకాగోవా పదాంతః ప్రగ్రహో భవతి। యథా—‘‘ద్వే హ్యేతే దేవతే’’ ‘‘ద్వేవావదేవగ్రైతే’’ । ఏకేన పదేనవ్యవేతః ఏకవ్యవేతః । ఆపిగబ్దో ద్వే ఇత్యన్వాదిశతి । మండూకప్లుతిన్యాయేన॥

సూత్రం:—గమయతోభవతోఽనూకారాత్పరంతనూయదకరో త్కుర్యాదిష్టి ష్వబూరితాం పరివర్తాస్తాఽస్థ్నీతాం వాచయతి బి భృతస్తాగ్నిం గాయత్రింతాభ్యామేవాభాభ్యామవాంతరం పర ఆషస్థాత్॥౫౨॥

వై:—గమయతః భవతః ఇత్యాదిశబ్ద ఆషస్థాత్పరః ద్వితీయాదిషస్థాంతానాం అన్యతమతయా పరశ్చే దధి కృతవర్ణః పదాంతః పరిగ్రహో భవతి । ‘తేఏవైనం పరితిస్థాంగమయతః’ । భవత ఇత్యేత దూకార వ్యతిరిక్తా ద్వర్ణా త్పరమేవనిమిత్తమ్ । ‘సిద్ధియవతీ’ ‘ఋజ్యనువాక్యే భవతః’ । ‘తే వ్యుత్తే ఉపజీవనీయేభవతః’ । అనూకారాత్పరమితికిం ? ‘య ఏకాష్టకాయాం దీక్షంతేస్త నామానావృతూ భవతః’ । తనూయదితి తనూపదం నిమిత్తం యదితిశస్యోపబంధః । ఏవం పరివర్త । బిభృతస్త ఇత్యాదావపి పదాదధికశబ్ద ఉపబంధో విజ్ఞేయః । ‘ఏతేవై మహాయజ్ఞస్యాంత్యే తనూయత్’ । యదితికిమ్ ? ‘లోకే పరితితిష్ఠతి తనూనపాతం యజతి’ । ‘శక్వరీయాజ్యానువాక్యే అకరోత్’ । కుర్యాదిష్టిషు ‘ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత’ ఇత్యాదయః తిస్రాయః పరిశ్నాఃకామేష్టి విధాయకా ఇష్టయ ఇత్యా ఖ్యాయంతే । తతస్థం కుర్యాత్పదం నిమిత్తమ్ । ‘మారుతీ యాజ్యానువాక్యేకుర్యాత్’ । ఇష్టిప్వితికిమ్ ‘అగ్నయే పురోడాశమష్టాకపాలం కుర్యాత్’ । ‘తే వియతీఅబూరితామ్’ ।

"హవిర్ధానే పరివర్తయతి" । వర్తేతికిమ్? 'తేఽగ్నయేపరివతే'। 'అహ్నో రాత్రే అధిపత్నీ ఆస్తామ్' 'అవ్యథయంతీ స్తభ్నీతామ్'। 'ఉత్తమేజోదుంబరీవాచయతి' । 'తేనైవ యజమానస్యశేతో బి భృత స్తస్మాత్' । స్తే త్యుపబంధేనకిమ్? 'విదథానిమన్మహేయూవాత్మన్వద్బి భృతోయూచ రక్షతః' । 'వృషణగ్ంహ్యా తేదధాతేయే అగ్నిం గాయత్రిం' । గాయత్ర మితికిమ్? 'తస్మిన్నహం నిదధేనాకే అగ్ని మేతం' । ఏతేనై యజ్ఞస్యాం జసాయస్రీ సుగ్తీతాభ్యామేవ'। ఏవేతికిమ్? 'అపహగ్ంస్యగ్నే।తాభ్యామ్'। 'యేద్వే అహోరాత్రే ఏవతే ఉభాభ్యాక్'। 'యే అవాంతరం యజ్ఞం భేజాతే ఇతి' । అంతరమితికిం? 'యజ్ఞే యజ్ఞేన ఉదవ'॥౫।౭॥

త్రిభా॒ గమయతు భవతు అనూకాశాత్ ఊ కాగ స్యతిరి క్తనిర్గాత్ పరమ్ భవతు ఇతి పదమ్ । నఘోయద్యప్యభావో ముఖ్యోర్థః । సాగాని తదన్యార్థతా స్వీ కృతా । అక్ష్యానుసారాత్ । తనూయత్ అకరోత్ కుర్యాద్విష్టిషు కుర్యాత్ ఇతి పదమ్ ఇష్టిషు । ఇష్టయోనామ దశమాదయ స్థియ, పత్నీ ఊ త్తమానువాకగహి తాం । అబూర్భితామ్ పరివర్గ ఆస్తామ్ స్తభ్నీతాం వాచయతి బిభృత స్త అగ్నిం గాయత్రిమ్ తాభ్యామేవ ఊభాభ్యామ్ అవాంతరమ్ ఇత్యేవం పరఆషస్తాత్ పదాత్ పూర్వగ్మే వర్తమాన ఊకార ఏకారగుణం భవంతం పరగశ్చ గనతి। అస్తీవిధానయ మాకారం। తేనసంహితాయామిత్యాదిసిద్ధ్యర్థమాహ—"తే ఏవైనం పరిపాంగినుయత్ర", "ఉత్త రాసతి గ్రహతి", అనూకాశాత్పరమితికిం । "చీక్ష్నైఽన్నా మానాపృతూగ్ధవత్ర" "ఏతేవై మహాయజ్ఞస్యాం త్ర్యేతినూయత్' । యదిహోక్తం । "పరిపతయెతాన్వగృహ్ణామి। నూనన్నైతాన్వగృహ్ణామి" । "బుధ్నవతీ అగ్రవతీ యాజ్యానువాక్యా అకరోత్" । "మానవీబుచోధాయ్యా కుర్యాత్" । ఇష్టిష్వితికిం । "అగ్నయేదాత్రే పురోడాశ మష్టాకపాలం కుర్యాత్" । "తే ఆబూర్భితాం వరం వృణావహై" । "హవిర్ధానే పాత్నీవతీ పరివర్తయేయుః" । నివర్తతికిం। "తేఽదితాగ్ం సమధ్రియంతత్వయా సహ నూనామ" । "ఇడామన్న సహూస్తామ్" । "వైశ్వదేవాగ్ని మారుతే ఉక్తే అవ్యథయన్తి స్తభ్నీతామ్" । "ఉత్తమె దోదుంబరీవాచయతి" । "తే ఏ వయజమానస్యశేతోబి భృత స్తస్మాత్" । తేతికిం । "మన్మహేయూవాత్మన్వద్బిభృతోయూచ రక్షత్" । "ఏతెదధాతేయె అగ్నిం గాయత్రిం" । గాయత్రిమితికిం । "సధస్థేఽగ్నిం పురీష్యమ్", "ఏతేవై యజ్ఞస్యాజ్ఞసాయసుగ్తీతాభ్యామేవ" । అత్రాపదద్వయమేకం నిమిత్తమిత్యేతత్పదముద్దిశ్య ఆషస్థనియమస్థంగ ప్రసంగ ఇతిచేత్ నాయం ప్రసం

గుణ । నిమిత్తైకదేశస్య షష్ఠత్వోపపత్తేః సకలస్యాపి నిమిత్తస్య షష్ఠత్వముపపద్యతే । లోకే ప్యవయవగుణక్రియాదయోపి విశేషసిద్ధేః । తథాహికర్ణే కుండలం ధారయంతం కుండలీ దేవదత్త ఇతి వదంతి । ఏవేతికిం ..అపహ్నుత్యర్థమ్ । తాభ్యాం పతేమ'' । ..యేద్యే అహోరాత్రే ఏవతేఉభాభ్యాం''। ..ఉత్పన్నద్వ్యాదిత్యాహుర్వ్యవాంతరమ్'' । అంతరమితికిం ..సంతేఽవతేహోడ ఊగుత్తమమ్'' । ఆషష్ఠాదితికిం ..పరఇత్యుత్తరగ్'' ఇతి పరిభాషయా అవస్థరస్యైవ పరత్వం స్యాత్ । తన్మా భూదితి॥౫౨॥

సూత్రం:—నగౌమీనర్చసీ మిథునేమాసే లోకేథత్తే॥౫3॥

వృ:—పూర్వేణపాప్తౌ పరిసంఖ్యానే ననివార్యతే । గౌమీనర్చసీత్యాదీనామపి అధికృతవర్ణాః పదాంతాః పరిగృహ్యంతే భవతి । 'గౌమ్యేవభవతి ప్రియవతీ యూజ్యానువాక్యే భవతః' । 'బ్రహ్మవర్చస్యేవభవతుభయతోరుక్మాభవతః "అథమిథునేభవతః" ఏతేషాం భవతోఽనూకారాత్పరమితిపాఠ్యం । 'పూర్ణమాసే పాత్రియచ్ఛత్రానబూర్ణాన్' । 'లోకేపరిశ్రిష్టన్యాయస్థ స్యాషడహా భవతః' 'జ్యోతిర్ధత్తేజ్యోతిష్మన్నామవస్యా ఇహలోకా భవతః' (ఏతేషామిత్యాదిః ప్రాస్థరిత్యన్తఃపఠ్యతే: అన్యోదాహరణమన్వయ మధ్యస్థాక్వచిత్కోశేషు) ॥౫3॥

తాత్పర్యం— గౌమీనర్చసీ మిథునేమాసే లోకేథత్తే ఏతేషస్యన్యస్యగోమయతో నవలక్ష ఇత్యాదినిపదోపి సగృహ్యతే । యథా—..గౌమ్యేవభవతి ప్రియవతీ యూజ్యానువాక్యే భవతః'' । ..బ్రహ్మవర్చస్యేవభవతుభయతోరుక్మా భవతః'' ..అథమిథునేభవతః''। ..పూర్ణమాసే పాత్రియచ్ఛత్రానబూర్ణాన్''। ..లోకే పరిశ్రిష్టన్యాయస్థ స్యాషడహా భవతః'' । ..జ్యోతిర్ధత్తే జ్యోతిష్మన్నామవస్యా ఇహలోకా భవతః''॥ ౫3॥

సూత్రం:—అతే సమానపదే నిత్యమ్॥౫౪॥

వృ:—అతే శబ్దోయస్సమానపదే ఏకపదేన భవతి తత్రిస్థోఽధికృతవర్ణాః పదాంతాః పరిగృహ్యంతే భవతి । 'ప్రజామవరుద్ధతేఽతిరాత్రావభితోభవతః' 'దర్శపూర్ణమాసా యజతేతాభ్యామేవ' । సమానపదఇతికిమ్ ? 'అహోరాత్రే ఏవతే ఉభాభ్యామ్' । నిత్యగ్రహణాద్విధ్యర్థస్థరపాఠ్యేపి పరిశిష్యతే । 'వనస్పతేవీడ్వంగోహి' । 'ద్వేజాయేవిన్దతే'॥౫౪॥

 సూత్రార్థం:—అవేచావేచ॥౫౫॥

వృత్తిః:—చ శబ్దో నిత్యం నేత్యన్వాదిశతి । అవేశబ్దేఽధికృతపర్ణ పదాంతః పరిగృహ్యోనభవతి । "అనాతతాయధృష్ణవె । ఉభాభ్యామ్" నిత్యగృహణాద్విధ్యన్తరపాక్షికనివార్యతె । 'సూయవసిసీమనవె' । 'వాయవ ఆరోహణవాహా'॥ (క్వచిత్కోశేషు అన్తిమసూత్రద్వయమేకీకృత్య వ్యాఖ్యాతం దృశ్యమానమపి "అవేచ" ఇతిపృథక్సూత్రీ వ్యాఖ్యానమపి తేవ్వేవదృశ్యతే)॥౫౫॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్య గోపాలమిశ్రవిరచితె నైదికాభరణాఖ్య పాణినీయాఖ్య వ్యాఖ్యానే చతుర్థోఽధ్యాయః॥

వృత్తిః— నిషేధంచకారోన్వాదిశతి । అతె అవే ఇత్యనయోఃపృథక్దేశయో ర్న్యస్య స్వరసమానపదవిస్తమానో గమయతో భవతః ఇత్యాదిపరోఽపి నిత్యం పరిగృహ్యో నభవతి । యథా—..అనరుష్టతెఽపరాతాగ్నిషతో భవతు''..అభ్యా న్యాయతె నదీమేనమభిపరిణయతి'' । ..ఆతాతాయధృష్ణవె । ఉభాభ్యాముతతె నము'' । నమూనపదవిశోషం । ..ఏవతె ఉభాభ్యామ్'' । అతిరిన్యన్యాన్దాం పాణిన్యన్య న్య సంహారంన్యథా సోదాహరణం ..ఉపసర్జనస్యతెతాయు'' ఇత్యాదితె పరిసరగా దుక్తమ్ । నమూనపదం లక్ష్యవదంచ నమూనపదం లక్ష్యమ్ ॥౫౬-౫౮॥

ఇతి శ్రీభాష్యకారాత్మె పాణినీయాభ్యుదయవిరచితె వ్యాకరణ నియోగపరిణామి చతుర్థోఽధ్యాయః॥

అథపంచమోఽధ్యాయః

 సూత్రార్థం:—అథసగ్ంహితాయామెకపాణిభావె॥౧॥

వృత్తిః—అధికారోఽయం ఆషోడశాధ్యాయ పరిసమాప్తెయానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః । తే విధయస్సంహితా యామెక ప్రాణభావె చవెదితవ్యాః । ఇహద్వివిధో విరామః సమామ్నాయసిద్ధః అశక్త్యాది హేతుకశ్చ । తత్రిసమామ్నాయ సిద్ధోఽనువాకాన్తెషు తన్మధ్య నిత్యా ఎసానెషు పదకర్మాంతెషుచ భవతి । ఇతరస్త్వ నియతదెశః । తత్రి సంహితాయామితి పూర్వస్య అభావ ఉచ్యతె । ఎకఇత్య పాణిభావ

పరస్యచ । ఏకశ్చాసావపాణిశ్చ నిశ్వాస ఏకపాణిః । తేనభావ ఉచ్చారణం ఏకపాణిభావః । తదుభయం సముదితమధికృత్యతే । తేనాన్యత రాభావేపికారార్థాణి న భవన్తి । యథా 'దేవంగమమసి' । 'శున్ధధ్వంజై వ్యాయకర్మణే' । ఇత్యతశ్చ సత్యప్యేక పాణిభావే "నోదాత్తస్వరిత పరః" (14-31) ఇతినిషేధోనభవతి । తథా సంహితా పరియోగే 'శ్లేష్టతమాయకర్మణే' । ఇత్యేతావత్యశక్త్యాదికారణవశా దపానసై అయూ దేశాదికార్యం న భవతి॥౧॥

త్రిభా॒ అథ ఇత్యయమధికారః ।.. సంహితాయా మేకపాణిభావే, ఇత్యే తదధికృత్యం వేదిష్యామ" ఇతి ఊర్ధ్వం యద్వక్ష్యామః । సంహితేతికోర్ధ్వం ..నానా పద సంధాన సంయోగః" (౨౮-౨) ఇతి సూత్రేణోక్తా సంహితేత్యర్థః ।..పర స్సన్నికర్షస్సంహితా" ఇతి వ్యాకరణకారాః పఠన్తి । ఏకసముల్లేఖ పాణిరేక పాణిః । లేఖభేదనః తదాభాసః । తస్మిన్ఇత్యాత్రేయమలు । అన్యథాపి సమాసస్సం గచ్ఛతే । ఏకపాణిశ్చాసభావస్యతే జన్యతే ఉచ్చార్యతే ఇత్యేకపాణిభావనా ఏకనో। చ్చార్యసేవ యావానుచ్చార్యతే వేదభాగ స్తావానేక ప్రాణభావనా ఇత్యర్థ ।.. ఏవానసాన పదవిధిః । నను సంహితాయామిత్యేతావతైవాలమ్ ఏకపాణిభావన ఇతివా । ఉచ్యతే, ఏకప్రాణభావన ఇత్యనాగృహ్య మాణే ప్రవృత్తస్య సంహితావిధేః పదావసానత్వంనేష్యతే । సంహితాయా మిత్యనాగృహ్యమా ణే తుపదేశ్యేకపాణిభావనా ఉపపద్యతే ఇతినత్యమాణం కార్యం కుతశ్చనా ప్రతి ఆ సందేహస్సాన్యత్ । తస్మాదస్మిన్నుచ్చారంభే పరియోడనమస్తి॥౧॥

సూత్రం:—యథాయుక్తాద్విధిస్సాపరిక్రితిః॥౨॥

వై:—ఇహ సంహితాయా మిత్యధికారాత్త త్పరితియోగివిభక్తి రూపం పరిక్రితత్వే నాశ్రితమితి తావద్విజ్ఞాయతే । తచ్చతుర్విధమ్ పదాని వర్ణా అక్షరాణ్యంగానిచేతి । కుత ఏవమితిచేత్ । "అథచత స్రస్సంహితాః" (24-1) ఇత్యభ్యుపగమాత్ । తత్పదాత్మకంవిభక్తి రూపం పదాధ్యాయెవర్తతే । క్రియాధ్యాయెచోపయుజ్యత ఇతియదప్యపి సాధ్యతా మర్హతి । అత ఏవ విభాగే హ్రస్వత్వాదికార్యం విహితమ్ । తథాపి వక్ష్యమాణకార్య విపర్యయరూపాణాం తద్విభాగ ప్రకారాణాం విచిత్రతయాపి స్థర పరితిపాద్యత్వాత్త ద్వ్యుత్పాదనం యుక్తమిత్యపి

తదిహపరిధాన సాధ్యస్య సంహితామ్నాయస్య పరికృతిరూపం సాధన మాశీయతే । వర్ణాత్మకంతు విధ క్తిరూపం సకృచ్చిదపి సమామ్నాయె విన్యత ఇతినై వసాధ్యతామర్హతి । కల్ప్యమానంతు తదన్యార్థతయైవ కల్ప్యమితి । తదపిత్రివిధమ్ । పరిధాన సాధ్యస్య సంహితామ్నా యస్య పరికృతిరూపం సాధనం పరికల్ప్యతె । తదనేన సూత్రేణాభిధీయతె। యథా యుక్తో యథా భూతః । తస్మాల్లక్ష్యబ్లోపె పంచమీ। యథా భూతం శబ్దమాశిత్యవిధిః కరిష్యతె పదాత్మకం వర్ణాత్మకంవా । సాస్మిన్న ధికారె పరికృతిర్వేదితవ్యా । సతుపూర్వవ త్సంహితామ్నాయ సిద్ధం శబ్దరూపమితి । అపిచ అక్షరసంహితాఽంగ సంహితా చ వర్ణ సంహి తాయా అవాంతరభేదా వర్ణా విశేషత్వా దక్షరాణామంగానాంచ। తె న॥అథవర్ణానామ్” (13-5) ఇతి వర్ణసంహితాధికారాత్పాక్పద సంహి తా విధీయతఇతితావత్స్పష్టమవగమ్యతె।ఇదంతు నవివేక్ష్యతె। కుతోవర్ణ సామాన్యసంహితా కుతోక్షర సంహితా కుతోంగ సంహితేతి తద ప్యనేన సూత్రేణ వివిచ్యతె । యథాయుక్తాద్విధిః సా పరికృతిరితి। య తోక్షరత్వ నిబద్ధసః కార్యవిధిః । యథా-“ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః” (14-2) ఇత్యధ్యాయశేషె ॥స్వరితాత్సగ్ం హితాయామ్” (21-10) ఇతి సూత్రద్వయేచ—తత్రాక్షరాణాం పరికృతిత్వమ్ । యత్రతత్వంగత్వ నిబంధసః కార్యవిధిః—॥వ్యంజనగ్ం స్వరాంగమ్” (21-1) ఇత్యాది॥స్ప ర్శోష్మాణోష్మపరః” (21-9) ఇత్యన్తెగత్తె—తతోంగానాం పరికృతిత్వం । శిష్టైవర్ణసంహితాధికారెవర్ణసామాన్యస్యెతి। కించ వర్ణ సంహితాధికా ర విహితానాం ణకారాదీనాం నకారాదయః పరికృతయ ఇత్యేత ద్విధి త ఏవ అవగన్తవ్యమిత్యె తదన్యనేన సూత్రేణ ఖ్యాప్యతె । అన్యెతు దశేమాధ్యాయె ఽక్షరసంహితా విధిరిత్యాహుః । ॥పదసంహితాక్షర సంహితా” (24-2) ఇత్యనుకర్షణాత్ । తేషాం ॥పరి ఉగముక్థమ్” ఇత్యాదా సంధికార్యంస్యాదేవ । ॥అక్షరసంహితా వర్ణసంహితా” (24-2) ఇత్యనుకర్షణంతు వర్ణసమామ్నాయె స్వరాణాం పాఠమాత్ర ద్వితయనుసన్ధెయమ్॥౩॥

త్రిభా– పరికృతి సంహితాస్వరూపం అనేనోచ్యతే । .. పరికృతిర్వికృతిషు కర్మసు'' (అర–౫) ఇతి విజ్ఞేయత్వేన విధానాత్ । యథాయుక్తాత్ యథాస్థితాత్ పదపాఠాత్ కూటస్థాత్ అవిచాలిన్య విధిః సా పరికృతిసంహితా విజ్ఞేయా । విధ్యవిధానం పరికృతిరిత్యర్థః । యథా—..స్వధా అస్యుర్వీచాసి'' । ..ధిన్వన్నిన్వపరిపాణసి'' । ..సహసస్పుత్రపరిపూతసి'' । ..పవిబుద్ధ్యా ఊగతే'', ..జ్యాఇయగ్ంసమనే'' । ..అమిన న్తా ఏవై'' । అత్రపి సూతెపి పదానాం పరస్పరాన్వయో మహాభాష్య వచనేన విజ్ఞేయః । తచ్చ వచనం ..తాన్యగ్రపరికృతయః'' (అ–౭) ఇత్యాదిలక్షణతమ్ । ఏవ మన్యతాపి ..స్వరవ్యంజనయోర్మధ్యే యరశ్చినమ్'' (౧౯–౧) ఇత్యాదౌ మన్తవ్యమ్॥౨॥

సూత్రం:—తత్రపూర్వం పూర్వం ప్రథమమ్॥3॥

వై:—తతో సంహితావిషయె పూర్వ పూర్వసూతో విహితం కార్యం పరిథమం భవతి । నపరసూతో విహితమ్ । యథా- "ఆయుషానామ్నెహి" ఇత్యత్ర ఆజుః "దీర్ఘాగ్ంసమూనాక్షరె" (10-2) ఇతి పూర్వైకాదేశః కర్తవ్యః । "ఇవర్ణపర ఏకాదమ్" (10-4) ఇతి సన్ధిః । తతో పూర్వసూతో విహితో దీర్ఘాదేశః పరిథమం భవతి । తత ఏకాదేశ ఇతి రూప సిద్ధిః । యదితు "ఇ వర్ణ పర ఏకారమ్" (10-4) ఇతి విధిః పరిథమం స్యాత్ । తదా నామ్నా - ఏహీతితానాభవతి । తత "ఏకాదేకార పర ఐకారమ్" (10-6) ఇత్యైకాదేశాదనిష్టరూపం స్యాత్ । తథా 'అధ్వైతా ఆహుతిర్జుహోతి' ఇత్యత్ర థకారాత్పరస్యా కారస్య "ఏకారైకారపర ఐకారమ్" (10-6) ఇత్యైకాదేశః కార్యః । "ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్వరితమ్"। "వ్యంజనాన్తస్థిర్ఽతోఽపి" (14-29-30) ఇతి స్వరితాదేశశ్చ । తతో పూర్వ సూతో విహిత ఏకాదేశః పరిథమం భవతి । సచానుదాత్త పరికృతి కత్వాద నుదాత్తః । తత స్తస్య స్వరితాదేశే పాప్తె "నోదాత్తస్వరిత పరః" (14-31) ఇతి పరిహెథాదిష్టస్వర సిద్ధిః యదితు పరిథమం స్వరితాదేశ స్స్యాత్ । తత ఏకాదేశోభవత్ "స్వరితా నుదాత్త స న్నపాతె స్వరితమ్" (10-12)ఇతి స్వరితస్సాన్యత్ తస్యతునబాధకం కించిదితి స ఏవశూర్యతె॥3॥

త్రిభా_తత్ర సంహితావిధానే పూర్వం పూర్వం పదం సూత్రయంచ ప్రథమం కర్తవ్యమ్ । యథా ,,భక్ష ఆ ఇహి'' ఇత్యత్ర దీర్ఘం సమానాక్షరే (౧౦_౨) ఇతి దీర్ఘః । ,,భక్షాఇహి'' ఇతి సిద్ధే ,, ఇవర్ణ పర ఏకారమ్'' (౧౦_౪) ఇత్యేకారే కృతే ,,భక్షేహి'' ఇతి భవతి । అన్యథా భక్షశబ్దేనసన్ధియమానే భక్షైహీతిస్యాత్ తచ్చానిష్టమ్ । పూర్వపర కర్తవ్యత్వే ఏ త దాహరణమ్ । పూర్వసూత్ర కర్తవ్యత్వేపిసదామ్ । యథా ,,ష్టుత్వేగామనిష్పూర్వః'' (౭_౨) ఇతి నకారస్యణత్వే కృతే ,,ఉత్తమపర ఉత్తమగ్రం సగ్రహీతయమ్''(౮_౨)ఇత్యనేన టకారస్యణత్వేకృతే షణ్ణత్వేన్ ఇతి ధ్వనతి అన్యథా ఉత్తమ పర ఉత్తమమ్(౮_౨) ఇతి సూత్రేపి పరిథమం పన్నత్వే సతిషణ్ నవత్వా ఇతిస్యాత్ । తచ్చానిష్టమ్ । తథా ,,వట్ స్వాయమభి గూర్తాయ'' ఇత్యత్ర ,,ట నకార పూర్వశ్చతకారః'' (౫_33) పరిథమ ఊష్మ పరః (౧౪_౧౦) ఇతి సూత్రేద్వయం పరిసక్తమ్ । తత్ర పూర్వత్వాత్ ,,ట నకార పూర్వః'' (౫_33) ఇత్యే తదేవ పరిథమం కర్తవ్యమ్। అన్యథావట్ స్వాయమ్ ఇతి స్యాత్ । తచ్చానిష్టమ్। అథవా ,, ఇషం విష్యామి'' ఇత్యత్ర ,, ఊపసర్గనిష్పూర్వో ఽనుదాత్తోపదా'' (౬_౪) ,, స్వరి పూర్వం వ్యంజనమ్'' (౧౪_౧) ఇతి సూత్రద్వయం పూర్వత్వసూత్రేసాంగత్యేన ,, ఇషం విష్యామి'' ఇతిస్యాత్। తన్మాభూదిషత్యేతి పరిథమం కర్తవ్యమ్ । పూర్వం పూర్వమపేక్షా సర్వత్రేన మనం నమస్యయతి॥3॥

సూత్రార్థం—త్రిపుమిథుపూర్వశ్శకారశ్చపరః॥౪॥

నైః:—చ పర ఇత్యకారాంతః వ్యంజన నిర్దేశః । నతు కేవలం గ్రహణమ్ । తథా సతి పదగ్రహణ పరిభాషా పరిసృష్టేః మిథు పూర్వే తదసంభవాత్ । శకార ఇహాగమో విధీయతే । ఏతేషామాగమానామ భక్తత్వా త్పూరోత్తరే పదే నిమిత్తే భవతః । యస్తావగమోఽన్యతర భక్తస్తస్యేతరత్పదం నిమిత్త మితివేదితవ్యమ్ । తదయమర్థః త్రిపు మిథు ఇత్యేతయోః పదయోః పూర్వయో శ్శకార ఆగమో భవతి చ కారాదా పదె పరతః । యథా- ,,సీసంచమెత్రిపుశ్చమె' ।,,మిథుశ్చరంతమ్' । ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్ ? ,,దినం దృగ్ంహచత్రుః' చ పర ఇతికిమ్ ?,,అసి నామిథూకః' ॥౪॥

త్రిభా_ త్రిపు మిథు ఏవమ్పూర్వస్య శకారాగమో భవతి చకార పరః । యథా ,,సీసంచమె త్రిపుశ్చమె'' । ,,మిథుశ్చరన్త ముపయాతి'' ఏవమ్పూర్వ

ఇతికిం । ,విభుచమె ప్రభుచమె'ఏవం పరఇతికిం ..ఆపినామిథూక్క" ॥౪॥

సూత్రార్థం—సుపూర్వశ్చ చందర్థిపరః ॥౫॥

వై :—సు ఇతిపదే పూర్వే శకారాగమో భవతి చందర్థిశబ్దే పరతః । యథా-,ఉభె సుశ్చన్దర్థిసర్పిషః' । సు పూర్వ ఇతికిమ్? ,సోశ్చతచంద్ర దక్షిణా యజ్ఞస్య' । చందర్థి పరఇతికిమ్ ,సుచరితె భుజ' ॥౫॥

త్రిభా—చకారః శకారాగమస్యాదిశతి । సుపూర్వః శకార ఆగమో భవతి చందర్థి పరః । యథా .. సుశ్చందర్థిదస్మవిష్పతె" । ఏవమూర్ధ్వ ఇతికిం । ,ప్రచన్దర్థి మా స్థిరతి' ఏవం పరఇతికిం ..ఆమాసుచరితె భుజ" । సు ఇత్యేష శబ్దః పూర్వోయ స్మాదసౌ సుపూర్వః॥౫॥

సూత్రార్థం—సంపూర్వః సకారః కురుపరః॥౬॥

వై :—సమితిపదే పూర్వే సకార ఆగమో భవతి । కురుశబ్దే పర తః యథా- ,యజమానస్సగ్గ్ంస్కురుతె' । సమ్ పూర్వ ఇతికిమ్ ,యజ్ఞ ముఖ ఏవబిభ్రా కురుతె' । కురు పర ఇతికిమ్? ,సంవపామి' ॥౬॥

త్రిభా—సమ్ ఇత్యేవం పూర్వస్యా సకారస్యా ఆగమోభవతి కురు పరః । యథా— ,యజమానస్సగ్గ్ం స్కురుతె" । ఏవమూర్ధ్వ ఇతికిం । .. పుష్పోడాశగ్గ్ం ఆలంకు రు" । ఏవం పర ఇతికిం .. సంకల్పత్వకాన్పుబకసాయం స్నపు" । సుపూర్వ పుష్పోయ స్మాదసౌకురుపరః॥౬॥

సూత్రార్థం—అకర్వశ్చ పరిత్యయసంజ్ఞకః॥౭॥

వై :—చ శబ్దేన సంపూర్వ ఇత్యనువర్తతె । పరిత్యేతిపదాచ్చా దాగచ్ఛతీతి ప్రత్యయః పరః। తస్యాబహ్వృచానాం ప్రాతిశాఖ్యేచప్రయు జ్యతె । "వివృత్తాశ్చ పరిత్యయాః సన్నకారః" ఇతి తదయమర్థః-సమ్పదె పూర్వే తతః పరోఽకుర్వశబ్ద సంబంధీయో వర్ణః తస్మాత్పరస్యకార ఆ గమో భవతి । ,త ఇషుగ్ంసమస్కుర్వత' । అనువాదేశేనకిమ్? ,యద్యజ్ఞె ఽకుర్వత' । అకారాత్పర ఇత్యుక్తెకారస్యాదితి సంశయస్యాత్ । ఉభా భ్యాం వాపరస్యాత్ । తన్మాభూదితి పరిత్యయాదిత్యుక్తమ్ ॥౭॥

త్రిభా—చకారేణ సంపూర్వత్వమనుపంచాన్వాదిశతి । అకుర్వ ఇతిగ్రహణె పరిత్యయాత్ పరః సకార ఆగమో భవతి సంపూర్వః । యథా—,త ఇషుగ్ం సమ స్కుర్వత" పరిత్యయోనామ అకార ఉచ్యతె । పరిత్యయ్యతై ఆభిర్వ్యజ్యంతె

వ్యంజనాన్యనేనేతి పరిత్యయః । సంపూర్వ ఇతికిం । ,,అగ్నిహోత్రిం పరితమ కుర్వత'' ॥౭॥

సూత్రం—నీచాపూర్వో దకార ఉచ్చా పరః॥౮॥

వై :—నీచాపదె పూర్వోదకార ఆగమోభవత్యుచ్చాపదె పరతః యథా ''మధ్యాన్నీచాదుచ్చా''। నీచాపూర్వ ఇత్యస్యవ్యావర్త్యం శా ఖా న్తర । ఉచ్చా పరఇతికిమ్ ? ,నీచాతంధక్షీ'॥౮॥

త్రిభా—నీచాపూర్వః దకారః ఆగమో భవతి ఉచ్చాపరః యథా—,,మధ్యా న్నీచాసుచ్చాస్వగయా'' । ఏవమ్పూర్వ ఇతికిం । ,,లోకం యన్త్యుచ్చానచా న్తి'' ఏవమ్పర ఇతికిం । ,,నీచాతంధక్షీ'' । అగమ ఏతె॥౮॥

సూత్రం: అసంపూర్వోఽరమ్వికారః॥ ౯॥

వై :—అతేర్దంసామర్థ్య సిద్ధమనుసర్తవ్యం। పదాదెయూఁలోప నికారా తత్రిపూర్వపదంనిమిత్తం। యూతుపదాంతస్య తతోర్త్తరపద మితి। తదయమర్థః- అసంశబ్దెపూర్వెబుకారః అర్ ఇత్యాదేశమశ్నుతె సంహితాయాంసర్వత్రి। యథా। ''గృహాణామసమ్ర్యెబహవః''। అసం పూర్వఇతికిం। ,యజ్ఞస్యసమృద్ధ్యై'। నసర్వతాత్రిప్యసంశబ్దోఽస్తి । సత్యం। అపదత్వాన్న గృహ్యతె॥౯॥

త్రిభా:—అసంఇత్యేవంపూర్వః బుకారః అరం వికారమాపద్యతె।యథా ,గృహాణామసమత్యెఁ''। అతత్రినిమిత్తమేకపదస్థంవిజ్ఞేయమ్॥ అన్యథా ,,కల్యాణీ రూపసమృద్ధా''। ,,ఏహీహ్యేషసమృద్ధ్యై'' ఇత్యాదావపిస్యాత్ । బుకారఇతికిం ,,అసంతృప్తిహి ''॥ ౯॥

సూత్రం--:అవగ్రిహ ఆశీర్ధూస్సువరితిరేఫం పరస్సకారఃషకారం॥

వై :—ఆశీర్ధూస్సువరిత్యవగ్రిహోరేఫమాదేశమశ్నుతె సంహితా యాంసర్వత్ర । అవగ్రిహస్యోత్తర పదసంహిత్వెవ పాఠిమకల్పికీతితత్సం హితాయాంకార్యాణి విధీయంత ఇత్యనుసర్తవ్యం । ఏవంపరపదస్య నిమి త్తత్వెసిద్ధె పూర్వపదాన్తస్యాయం షకారోవిధీయత ఇత్యర్థాత్సమ్ప

ద్యతే। అవగ్రహోత్పరస్సకారశ్చ షకారమాదేశమశ్నుతే సంహితాయాం। పదాదేర్విసర్జనీయస్య పూర్వపదనిమిత్తమిత్యుక్తమేవ। తదన్యథా-'ఆశీర్వదయర్చా'। 'ఉసాగ్నివేతంభూషాగ్నిహావనశూగ్ని' 'దివిమూర్ధానం దధిషేసువర్షాం'। ఆశీరిత్యస్య రేఫాదేశేన 'కఖపకారపరః' (8-23) ఇత్యుపచారోనివర్త్యతే। విశేషవిషయశ్చాదస్య రేఫవిధేః। భూస్సువరిత్యనయోస్తు 'అఘోషపరస్తస్య' (9-2) ఇత్యుష్మాదేశోనివర్త్యతే। అవగ్రహ ఇతికిం? 'యేదేవాదేవసువర్హన్' సకారఇతికిం? 'ఆశీర్వదయర్చా'॥

త్రిభా:—అవగ్రహేఇతి సప్తమ్యన్తంపదం ఆశీఃపర్యన్తపదేభ్యఃపర్యేకమభిసంబధ్యతే। ఆశీఃభూఃసువఃఇత్యేతేష్వవగ్రహేషు విసర్జనీయో రేఫమాపద్యతే। ఏతేష్వఃపరఃయదివర్తతే తస్య సకారఃతస్మిన్సోపి షకారమాపద్యతే। యథా-'ఇత్యాశీఃపదయర్చా'', 'భూర్భావనశూగ్ని'', 'సువర్షాంజిహ్మమగ్నే'' అవగ్రహఇతికిం? 'దేవసువర్హన్నే', 'కఖపకారపరఃషు' (8-23) ఇత్యనేనఆశీష్పదయేతిపాఠ్యమ్। 'అఘోషపరస్తస్యసస్థానమ్' (8-2) ఇతి భూస్సాహా। సువస్సాంఇతిచపాఠ్యమ్। తదుభయథాఽపిగాయాయమారంభ్యఃఇతిశబ్దఏషామేవషవిశేషానాన్యేషామితి పకారవాచీ॥ ౧౦॥

సూత్రం—అథలోపః॥ ౧౧॥

వై:—లోపాధికారోఽయం లోపాగమవివేచనార్థఃలోపవిధేరన్యత్రీయఃఅఃకారఃసఆగమస్య సంజ్ఞేతిభావఃలోపస్తేష్యేకయాసపూర్వఃషు' (5-19) ఇత్యేతదన్తోఽయమధికారఃషు॥ ౧౧॥

త్రిభా:—అథఇత్యయమధికారఃలోపఃఇత్యేతదధికృతంవేదితవ్యమ్ఇతఊర్ధ్వంయదధ్యేష్యామఃఆయమధికారఃతేష్యేకయా' (౪—౧౯) ఇతిసూత్రిపర్యన్తోమన్తవ్యఃషు॥ ౧౧॥

సూత్రం:—ఈంపూర్వోమకారఃషు॥ ౧౨॥

వై:—ఈమితిపదేపూర్వోమకారోలుప్యతే। 'ఈమన్వాగ్నిసుపర్ణీయసఃషు'। ఈంపూర్వఇతికిం? 'మావస్తేనఈశతమాఘశగ్ంసఃషు'। పదఇతికిం? 'పృథివీంమాహిగ్ంసీఃషు'॥ ౧౨॥

త్రిభా:—మకారఃఈమ్ఇత్యేవంపూర్వోలుప్యతే। యథాఈమన్వాగ్నిసు

పర్యయసః। ఏవంపూర్వఇతికిం। ‘ఇమంమేవరుణ’। దీర్ఘేణకిం?॥‘అగ్నింమిత్రంవరుణం’ ఈమితి పదగ్రహణమ్, ఇతరథా ‘పృథివీంమాహింగ్ంసీః’ । ఇత్యాదౌ మకారోలుప్యేత,తచ్చానిష్టమ్, మకారఇతికిం! ‘ఈజ్కాయస్వాహేజ్కృతాయ’ ॥౧౨

సూత్రం:—తునుపూర్వఉదాత్తయోర్వకారః ॥౧౩॥

వై :—తునుఇత్యేతయోఃపదయోఃఉదాత్తయోఃపూర్వయోఃవకారోలుప్యతే । ‘సత్యైవదర్శపూర్ణమాసాయజేత’ । ‘మనుష్యాయైన్వ’। తునుపూర్వఇతికిం? ‘మావస్తేనఈశత।’ ఉదాత్తయోరితికిం? ‘అక్తగ్ంరిహాణావియన్తువయఃఃః

నాసికృత ఉత్తాన్నతీత్యతో పరినంగః। సంహితాగ్రింథమాతోవిషయ త్వాదస్యశాస్త్రస్య। ఇహతహిఁ ‘‘ఉదాయుషాస్వాయుషా’’ ఇత్యనువా కెస్వాయుషోదితికరిమస్య జటాయాంస్యాత్। ‘‘స్వాయుషోదుద్వాయుషా స్వాయుషోత్’’ ఇతి। అతోర్చ్యతే—

నాసమామ్నాతరూపస్య ప్రాతిశాఖ్యంపరివర్తకం।
జటాతతోఽసమామ్నాతా నాస్యశాస్త్రస్యగోచరః॥

త్రివిధోహిసమామ్నాయః సమామ్నాయతే। సంహితామ్నాయః పదామ్నాయః క్రమామ్నాయఇతి। జటాతునకదాచిత్సమామ్నాయతే। కిన్త్వభిజ్ఞైర్జాతుచిత్ప్రయుజ్యతే। తదుక్తంశిక్షాయాం।

ప్రాతిశాఖ్యాదిశాస్త్రజ్ఞైః సర్వశిక్షావిశారదైః।
బుద్ధిశక్తిసమేతోయఃసజటాంవక్తుమర్హతి॥
కార్యంవ్యాకరణేఽనుక్తంసమామ్నానబలాత్క్వచిత్।
దృష్టంహ్యనువిధాతవ్యం నానామ్నాతంచకల్పతే॥
ఛన్దోవైశేషికంకార్యం యచ్చవ్యాకరణాదిషు।
స్మర్యతేహేతురత్రాపి సమామ్నానబలంఖలు॥

తస్మాదసమామ్నాతసంధిషు ఛందోవైశేషికం వ్యాకరణానుక్తంచకార్యం నారోపయితవ్యం। కించజటానాస్యశాస్త్రస్య విషయఇత్యేకాదశాధ్యాయే ‘‘రాయెసఇందర్యఃపూర్వః’’ (౧౧-౯) ఇతిసూతేస్పష్టం భవిష్యతి॥ తస్మాన్నాతిత్యానికార్యాణి జటాయామసమామ్నాతసంధిషునివేశయితవ్యాని। యెచ ‘‘అభిభఃపితః’’ ఇత్యాదీనాంవిధయస్తేషామపి జటావ్యతిరిక్తవిషయాఃతతస్తతోదర్శయిష్యన్త ఇత్యలంపరిసంఖ్యేన ॥౧౪॥

తిభాఃవ్యంజనపరఃసకారఉత్తూర్వఃలుప్యతే। ‘‘పరిత్యుత్తద్వైసయత్వాయ’’। వ్యంజనమస్మాత్పరమితివ్యంజనపరఃఏవంపూర్వఇతికిం। ‘‘జగత్స్థానేవాఃసకారఇతికిం। ‘‘ఉత్ప్రగ్ంస్యతేస్వాహా’’। ఏవమ్పరఇతికిం। ‘‘ఉత్థానేనజిహ్వాముపకర్షంతీనేన’’॥ ౧౪॥

సూత్రం:—ఏషసస్యఇతిచ॥ ౧౫॥

వై:—చశబ్దేనవ్యంజనపర ఇత్యన్వాదిశ్యతే। ఏషః। సః। స్యః ఇత్యేతానిపదానిలుప్యన్తే వ్యంజనేపరతః। అతాన్త్యోవర్ణోలుప్యతే। వర్ణస్యవికారలోపౌ (1-56) ఇతిపరిభాషణాత్॥ఏషవై దేవరథః'। ఏషతే యజ్ఞోయజ్ఞపతే' సఖదిరోభవత్'। సగిరిముద్వృత్యమగ్నిరనూద్వృత్'। ఏషస్యవాజీ'। అయముసస్యపరిదేవయుః'। అన్వాదేశేనకిం? యస్యైష ఉపధీయతే'। సఇన్ద్రోమన్యత'। నన్వతాపియకారాదేశపూర్వకోలోపోస్తీతికథం పరిత్యుదాహరణం। ఉచ్యతే-యకారలోపేహిపరశ్చ (10-25) ఇతిసంధికార్యనిషేధాదిష్ట రూపసిద్ధిః। విసర్జనీయస్య సాన్నిధ్యాల్లోపేతు సంధికార్య పరిసంగాదనిష్టరూపాపత్తిః॥ ౧౫॥

తిభాః—స్పష్టార్థం విషయసప్తమీశబ్దః పరిత్యేకమేష ఇత్యాదీన్ విసర్జనీయాన్తాన్ద్యోతయతి। చకారోవ్యంజనపరతా మన్వాదిశతి। ఏషఃసఃస్యఃఏషుపదేషు విసర్జనీయో వ్యంజనపరోలుప్యతే। యథా-''ఏషతేగాయత్రః'' ''సతేజానాతి'', ''ఏషస్యవాజీ'', ఏవమ్పరఇతికిం। దమ ఏవాసైష ఉపతిష్ఠతే।''సఇధానః''॥౧౫॥

సూత్రం:—నాసః॥ ౧౬॥

వై:—అసఇతిపదం వ్యంజనపరతఃనలుప్యతే। హృత్స్వసోమయోభూవ్'। అప్యకారాది'' (౧-౫౭) ఇతిపాక్షికః॥ ౧౬॥

తిభాః—ఆసఃఇత్యస్మిన్ పరిహణే విసర్జనీయః వ్యంజనపరో నలుప్యతే ''హృత్స్వసోమయోభూవ్''।''అప్యకారాది''(౧-౫౭)ఇతిపాక్షికమేతత్॥౧౬॥

సూత్రం:—ఇద్విదగ్నఇమాన్న ఏనాఓషధీఃపరఃసఃఇ॥ ౧౭॥

వై:—ఇదు। ఇదగ్నే। ఇమాన్నః। ఏనా। ఓషధీః। ఇత్యేతేషు పరతఃస ఇతి పదంలుప్యతే। అవ్యంజనపరార్థంవచనం। సేదుహోతా' సేదగ్నేఅస్తు'। ఉఅగ్నేఇత్యుపబన్ధాభ్యాంకిం? సఇజ్జనేన'। నేమాంనో హావ్యదాతిం'। నఇత్యుపబన్ధేనకిం? సఇమామభ్యమృశత్'। సైనానీకేన' సోషధీరనురుధ్యసే'॥ ౧౭॥

తిభాః—ఇదు। ఇదగ్నే। ఇమాంనఃఏనా। ఓషధీఃఇత్యేవమ్పరఃసఃఇ

ఇత్యత్ర విసర్జనీయోలుప్యతే। యథా-,,సేగుహోతా'' ,,సేదగ్నేఅస్తు'' । ఉఅగ్నే ఇత్యేతాభ్యాంకిం। ,,సఇజ్జనేన''। ,,సఇద్దేవేషుగచ్ఛతి''। ,,సేమాంనోహవ్యదాతిమ్' నఇతికిం। ,,సఇమామధ్వమృశత్''। ,,సైనానికేన'' । ,,సౌషధీరనురుధ్యసై''। స ఇతికిం। పరోదివాపరఏనా॥ ౧౭॥

సూత్రం:—అవగ్రహఇత్యేకం॥ ౧౮॥

వై :—ఇతిశబ్దోపబంధాత్పర ఏకమిత్యవగ్రహః సంహితాయాం లుప్యతే। ,పాపీయాన్స్యాదిత్యేకైకం'।అవగ్రహఇతికిం। ,అర్ధుకగ్ంస్యాదిత్యేకమగ్ని'। ఇతీత్యుపబంధేనకిం? ,యదేకమేకగ్ంసమ్భరేత్'॥ ౧౮॥

త్రిభా:—ఇతిశబ్దవిశిష్ట ఏకమ్ ఇత్యస్మిన్ అవగ్రహో మంతవ్యోలుప్యతే। యథా-ఇత్యేకైకం తస్యజుహుయాత్। అవగ్రహఇతికిం। ,,ఇత్యేకమగ్నిఽథ'' ఇతిశబ్దవిశిష్టఇతికిం। యదేకమేకగ్ం సంభరేత్॥ ౧౮॥

సూత్రం:—తిష్ఠన్త్యేకయాసపూర్వః॥ ౧౯॥

వై :—తిష్ఠన్తీత్యుపబన్ధాత్పరమేకయేతిపదం లుప్యతే। ఏకయేత్యస్య అవగ్రహత్వాత్ ఉత్తరపదసంహితాయాం అన్త్యవర్ణోలోపమర్హతి। సఇహసపూర్వః పూర్వేణ ఉపాన్త్యేన వర్ణేనసహితోలుప్యతే। ,,పరితిష్ఠన్త్యేకైకయా''। తిష్ఠన్తీతికిం? ,కరోత్యేకయైకయోత్సర్గం' । (ఏవ పస్యఇత్యాదిచతుషూసూత్రేషూక్తాలోపనిమిత్తాగంగాయాం ఘోషఇతి వల్లక్షణయాపదాన్తస్యైవ। ఇహతుపదాన్తోపాన్త్యయోరేవేతి విశేషః। ఇత్యధికఃపాఠః॥) ॥౧౯॥

త్రిభా:—తిష్ఠన్తి శబ్దవిశిష్ట ఏకయా ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే అన్త్యోవర్ణఃస పూర్వఃపూర్వసహితఃలుప్యతే। యథా-తిష్ఠన్త్యేకైకయాఽస్తుతయాసమాయంతీ। తిష్ఠన్తీతికిం। ,,కరోత్యేకయైకయోత్సర్గమ్''। పూర్వేణ సహావర్తత ఇతి సపూర్వఃస॥

సూత్రం:—నకారఃశకారంచపరః॥ ౨౦॥

వై :—చపరఇత్యత్రాపి అకారాంతో వ్యంజననిర్దేశః। ,,నాయన్నైరయన్'' (శి-౨౧) ఇతిపర్యుదాససామర్థ్యాత్। పదాంతోనకారఃశకారమాదేశమాపద్యతేచకారే పదాచ్చాపరతః। యథా- ,భుమోన్యాగ్ం

శ్చోచ్యత్న' ।' సజాతాంశ్చాప్యపయతి। ,,వృత్తార్థ్నుగ్ంశ్చ చేత్'' । చపర ఇతికిం? ,తానాహరత్'॥ ౨౦॥

త్రిభా:—చకారపరః నకారః శకారమాపద్యతే, యథా- ,,ఆహీగ్ంశ్చ సర్వాగ్ జంభయత్'', ,,ఋతూగ్ంశ్చ తస్య నక్షత్రియాంచ'' । ,,కర్ణాగ్ంశ్చా కర్ణాగ్ంశ్చ'', నకారఇతికిం, ,,శంచమే'' చపరఇతికిం । ,,తాఇన్ద్రోభిరన్వవిందత్', నకారః పరోయస్మాదసౌచపరః॥ ౨౦॥

సూత్రం:— నాయనైరయన్నార్ధ్నువన్నడ్వాహ్నుణీ వాన్వారుణానేవాస్మిగ్॥ ౨౧॥

వై :—ఆయన్నిత్యాదిషు నకారశ్శకారంనాశ్నుతే। చకారేపదా దౌపరతః ఆయన్-,లోకమాయఇ్చతసర్పిః'। ఐరయగ్- ,యామైరయఇ్చ- స్యేమసి'। ఆర్ధ్నువన్ - ,లోకఆర్ధ్నువగ్ చరుణాస్మిగ్' । అనడ్వాగ్- ,అన డ్వాఇ్చమే'- ఘ్నుణీవాగ్-,ఘ్నుణీవాన్చేతతిత్మనా' । వారుణాగ్- ,తావ తోవారుణాఇ్చతుష్కపాలాగ్'। ఏవాస్మిగ్- ,తావేవాస్మిఇ్చతుర్ధర్త్ం'। ఏవేత్యుపబంధేనకిం? ,అస్మిగ్ంశ్చాముష్మిగ్ంశ్చ'॥ ౨౧॥

త్రిభా:—ఆయగ్, ఐరయగ్, ఆర్ధ్నువగ్, అనడ్వాగ్, ఘ్నుణీవాగ్, వారు ణాగ్, ఏవాస్మిగ్ ఏతేషు గృహీతేషు నకారః శకారం నాపద్యతే చపరో ఽపి। యథా ,,లోకమాయఇ్చతసర్పిః''। ,,యామైరయఇ్చస్యేమసి''। ,,ఆర్ధ్నువఇ్చరుణా స్మిగ్''; ,,అనడ్వాగ్చ మే ధేనుశ్చమే'' ,,ఘ్నుణీవాంచేతతిత్మనా'',,వారుణాఇ్చ తుష్కపాలాన్నిర్వపేత్'', ,,ఏవాస్మిఇ్చతుర్ధర్త్ం'' । ఏవేతికిం । ,,అస్మిగ్ంశ్చాము ష్మిగ్ంశ్చ''॥ ౨౧॥

సూత్రం:—తకారశ్చకారంశచుపరః॥ ౨౨॥

వై :—తకారశ్చకారమాదేశమశ్నుతే శచుచ ఇత్యేతేషు వ్యంజ నేషు పదాదిషుపరతః। యచ్చాత్యమాకః' ,,యచ్చిద్ధి తే''। ,,ఆచ్ఛచ్ఛస్తిః'' ఏతత్పరఇతికిం? ,,యజ్ఞస్యఘోషదసి''॥ ౨౨॥

త్రిభా:—శచుపరస్తకార శ్చకారమాపద్యతే । యథా-,,తచ్ఛంయోర్'' ,,తచ్చాదదుః'', ,,తచ్ఛంద సాం'', అతఇ్శచుపరఇతి సామాన్యేనోక్తానాం నిమిత్తా నాం పాక్షికత్వం విజ్ఞేయమ్ । ముఖ్యత్వాత్ పాక్షికతత్పాక్షికతయోః

పాణికృతంముఖ్యమ్, అన్యథా శకారగ్రహణ వైయర్థ్యాచ్చ। కుతో వైయర్థ్యం? ‘స్వర్ణపూర్వశ్శకారశ్చకారమ్’ (౫-౩౪) ఇతి శకారస్య చత్వేకృతే ‘‘తకారశ్చ కారంచచపరః’’ ఇత్యేతావతైవ సిద్ధిరితిబూమః । కించ పరనూతె సతిపరిపైతె పశ్చాత్ పూర్వసూత్ర పరిసరణం నస్వరసమ్, ‘‘తత్పరిపూర్వంపూర్వంపరిధమమ్’’ (౫-౩) ఇతినియమభంగ పరిసంగాత్॥ ౨౨॥

సూత్రం:—జపరోజకారమ్॥ ౨౩॥

వై:—జపరఇతి తకారస్య విశేషణం ననకారస్య, ‘‘ఆసన్నం సం దెహె’’। (౧-౨౫) ఇతివచనాత్ । తకారో జకారమశ్నుతె జకారేపదా దాపరతః। ‘‘అగ్నెరహముజ్జతి మనూజ్జేషం’’॥ ౨౩॥

త్రిభా:—సాన్నిధ్యాత్ తకారఇతిలభ్యతె । జపరః తకారః జకారమ్ ఆప్నోతి। యథా-,,తిజ్జయానాం జయత్వమ్’’ । ఏవం పరఇతికిమ్! ,,తత్ప్రవాతె’’॥

సూత్రం:—నకార ఏతేషు ఇకారం॥ ౨౪॥

వై:—ఏతేష్వితి శచఛజాఃపరిత్యవమృశ్యైవై । నత్వాసన్నస్య జకారస్య వ్యక్తిభేదాగృహ్యైవై ,,అనేకస్యాపి’’ (౧-౧౬) ఇతివచనాత్। ‘తెనైవైనాఞ్ఛమయతి’।చకారపరత్వేతు యతిశకారాదేశఃపరిషిద్ధస్త తెరిషవిధిః పరివర్తతఇత్యవిరోధః। ‘యామైరయఞ్చన్ద్రిమసి’।‘ఋరోభృ జ్వాఞ్చన్తిః’।‘అసురాజ్ఞియామ’। ఏతేష్వితికిం? ‘‘తాన్కల్పయతి’’॥ ౨౪॥

త్రిభా:—ఏతేష్వితి బహువచననిర్దేశాత్ వర్తమానసన్నసూత్రిద్వ యస్థేషు పరనిమిత్తేషు సంపరిత్యయః, తస్మాత్ ఏతేషు ఇతిశచఛజేషు పరతఇత్యర్థః, నకారో ఇకారమాపద్యతె, యథా-,,తేనైవైనాఞ్ఛమయతి’’, శత్వాపత్తౌ నిషిద్ధోయో నకారః సోఽతిచపరత్వనవిషయీక్రియతె,లోకమాయఞ్ఛతసరిః’,,తాఞ్ఛన్దోభి రను’’, ,,అపరూపమాత్మఞ్జాయతె’’, ఏవమపరఇతికిమ్? ,,తాన్కల్పయతి’’॥ ౨౪॥

సూత్రం:—లపరో లకారమ్॥ ౨౫॥

వై :—ఆసన్నో తకార నకారో లకార మాదేశమశ్నువాతే। లకారేపదాదాపరతః ,ఉఋత్యేభ్య ఏవైనల్లోకేభ్యః' । ,ఛన్దోభిరిమాం ల్లోకాన్' ॥౨౫॥

త్రిభా:— ద్వివచన సామర్థ్యాత్ గృహీతౌ ప్రకృతౌ తకారనకారౌ లకారమాపద్యేతే । లపరో యథా ,,యల్లోహితం'' । ,,త్రీన్లోకాన్-''లకారః పరో యాభ్యాన్తౌ లపరౌ॥ ౨౫॥

సూత్రం:—నకారోఽనునాసికమ్॥ ౨౬॥

వై :—నకారస్యతు అత్రవిశేషమాహ - నకారోలపరోఽనునాసికం లకారమాదేశమశ్నుతే। నతుశుద్ధం। తథైవోదాహృతమ్॥౨౭॥

త్రిభా:— అనుస్వారోత్థమా అనునాసికాః ఇతి నకారస్యానునాసికత్వేసిద్ధే-పునరత్రాపి తత్కథన మనుపపన్నం-తస్మాదత్రి లక్షణయానకారో నామ తత్థానో లకార ఇత్యర్థః । అసావనునాసికం భజతే । పూర్వోక్త మేవోదాహరణం॥ ౨౬॥

సూత్రం:—మకారఃస్పర్శపరస్తస్య సస్థానమనునాసికమ్॥ ౨౭॥

వై :—మకారఃపదాదౌ స్పర్శేపరతస్తస్య స్పర్శస్య సమానస్థాన మనునాసికమశ్నుతే। ,యజ్ఞాయతే' । ,త్వచ్ఛన్దసాగ్నిష్ట్వా' । ,తచ్ఛన్దసాఞ్ఛన్దస్యమ్' । ,యజ్ఞోవమశ్నవామహై' । ,కణ్డూయతే' । ,తన్తైదుశ్చక్రుషే' । ,తన్దేవాః' । ,పరిధమన్ధాతారం కరోతి'। ,తమ్ప్రత్న థా' । ,తమాభగధేయేన' । స్పర్శపరఇతికిమ్? ,పేరీయమగాద్దిషణా' । పదసంహితావిధాపవచనాత్ ,అర్యమ్ణే' । ,ధామ్నే ధామ్నే' ఇత్యపదాన్తస్యనభవతి॥౨౭॥

త్రిభా—స్పర్శపరో మకారస్తత్స్పర్శస్య సస్థానమనునాసికం భజతే। ,,యజ్ఞాయతే'' । ,, శశ్చమేమయఃు'' । ,,దీక్షితదణ్డం'' ।,, తన్తైదుశ్చక్రుషే'', ,,తమ్ప్రత్న థా'' । సమానంస్థానంయస్యాసౌసస్థానఃు తం । స్పర్శఃు పరోయస్మా దసౌస్పర్శపరఃు॥౨౭॥

సూత్రం:—అన్తస్థాపరశ్చ సనర్ణమనునాసికమ్॥ ౨౮॥

వై :—చశబ్దో మకారమన్వాదిశతి। సోఽన్తస్థాసు పదాదిషు పర

తస్తాసాం సవర్ణమనునాసికమా దేశమశ్నుతె । అతో పారిభాషికసవర్ణా సమ్భవాల్లౌకికం సవర్ణమాశిత్య తాంతామనస్థాం అనునాసిక మశ్నుత ఇతి విజ్ఞేయమ్। ‘సంయత్తాఃʼ ‘సువర్గంల్లోకమ్ʼ। ‘పరిజవంవైʼ ‘పదసంహితాధికారాత్ ‘భూమ్యావృత్వాయనోʼ బూర్హిహింశిత్యాదౌనభవతి॥ ౨౮ ॥

త్రిభాః—చకారో మకారమన్వాదిశతి । అనస్థాపరో మకారస్తస్యా అనస్థాయాఃసవర్ణం సదృశమనునాసికం అనునాసికధర్మవిశిష్టమ్ భవతె। యథా ‘‘సంయత్తా అసఁ’’ ‘‘సువర్గంల్లోకం’’ । ‘‘సంవథ్సరఁ’’ । నన్వనునాసికమిత్యనేన సానునాసికం కథముపలభ్యతె । ఉచ్యతె । నితరాంపరిహారఁ యతోధర్మవాచకశ్శబ్దఃధర్మిణమపికథయతి। ‘శుక్లఃపటఃʼ। ‘నీలముత్పలమ్ʼ ఇత్యాది॥

సూత్రిం:—నరేఫ పరఃఁ ॥ ౨౯॥

వై :—రేఫేపరతఃమకారోఽనునాసికరేఫం నాశ్నుతె । ‘త్వం రాజన్ బ్రిహ్మాసి’ । ‘‘సమ్రాజ్ఞో రవఆవృణో’’॥ ౨౯॥

త్రిభా:—అనస్థాత్వాదేఫస్యతత్పరస్యాపి మకారస్య తత్సవర్ణానునాసికాపత్తిఃప్రాప్తా । అనేన పరిషిధ్యతె । నఖలురేఫ పరోమకారఃపూర్వోక్తం భజతె । ‘‘పరిసంరాజఃపథిమం’ ‘సామ్రాజ్యాయ సుక్రితుఃʼʼ । రేఫఃపరో యస్మాదసౌరేఫపరఃఁ॥ ౨౯॥

సూత్రిం:—యవకారపరశ్చకేషాం మాచార్యాణామ్॥

వై :—చశబ్దో నిషేధమన్వాదిశతి । యశ్చవకారశ్చ యవకారౌ । కేషాంచిదాచార్యాణాం మతె యవకారపరో మకారఃపరసవర్ణమనునాసికం నాశ్నుతె । పూర్వతరసూత్రోక్తమెవ ఉదాహరణమ్॥ ౩౦॥

త్రిభా:—చకారో నిషేధాన్వాదేశకఃపరికృతో మకారఏకేషాం మాచార్యాణాం పతె యకారపరో వకారపరోవా సవర్ణమనునాసికంభజతె । యథా ‘‘సంయత్తాఃʼʼ । ‘‘సంవత్సరఃʼʼ ॥30॥

ఉత్తమలభావాత్పూర్వోఽనునాసికఇత్యేకేయఃఁ॥౩౧॥

వై :—యోఽయముత్తమసంజ్ఞోర్నకార మకారయోర్లభావఉక్తఃపూర్వోఽనునాసికమిత్యేకేయో మన్యతె । ‘‘సకారోఽనునాసికమ్’’ (5-26) ‘‘అంతస్థాపరశ్చ సవర్ణమనునాసికమ్’’ (5-28) ఇతి । సలకారోనునాసికో నభవతి । కింతు తతఃపూర్వస్వరోఽనునాసికమిత్యేకేయో మన్యతె । ‘‘తీన్ లోకానుద

జయతి' । 'తంలోకం పృణయోఽపి' । నైదం సూత్రద్వయమిష్టమ్॥3౧॥

త్రిభా:—ఉత్తమస్య నకారస్య మకారస్యవా లభావాల్లకారాపత్తౌ పూర్వస్వర అనునాసికో భవతీత్యాత్రేయోనామ మునిర్మన్యతే ,,త్రీన్లోకా౯'' ముపర్గంల్లోకం ' ఉత్తమయోర్లభావ: ఉత్తమలభావస్తస్మాత్సూత్రద్వయ మేత దనిష్టమ్॥ 3౧॥

సూత్రం:—జపూర్వ: కకారస్సషకారపర:॥ 3౨॥

వై :—జకారాత్పర: కకార అగమోభవతి సకారషకారయోర్ పదాద్యో: పరత: । 'సదృఙ్ఞ్సమాన్సై:' । 'పరిత్యఙ్క్షడహ:' । న షకార పరఇతికిమ్? 'పరాఙ్ష్వాన యజ్ఞపతి'॥ 3౨॥

త్రిభా:— సకారపరష్షకారపరోవా కకారఅగమోభవతి । జకారపూర్వ: యథా ,,ప్రత్యఙ్ష్సోస్మ'' 'పరిత్యఙ్ష్షడహ:' । ఏవంపరఇతికం? ,,పరిత్యఙ్ష్షోదశం''। ఏవం పూర్వఇతికం ,,తథ్సవితు'' । ,,యథ్షడశీ''॥ 3౨॥

సూత్రం:—టనకార పూర్వశ్చ తకార:॥ 33॥

వై :—చశబ్దేన స షకారపర ఇత్యన్వాదిశ్యతే । ట నకారయోర్ పదాన్తయోర్ పూర్వయోర్ సతోర్ సకార షకారాభ్యాం పూర్వస్తకార అగమోభవతి । 'షట్సమ్పద్యన్తై' । 'పితరం చ పరియన్త్సవ:' । షకారో దాహరణం శాఖాన్తరే । ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్? "తత్సవితు:" "తథ్షోడశీ" ననుశకారాదాగమసన్నిధిమతీత్య కిమర్థమేతావాగమా విహ పృథ గుచ్యేతే? శ్రూయతామ్ అభక్తా శ్శకారాదాగమాస్తై । ఏతౌతు యథాకథిం పూర్వోత్తరాంగ భూతావితిఖ్యాపనార్థమ్ । తథా మూల శాస్త్రే "జ్ఞోకుక్టుక్శరి" (పా 8-3-28) ఇతి కకార: కిత్కృతః । ధకా రస్తు "డస్సిధుట్" "నశ్చ" (8-3-29-30) ఇతి టిత్కృతః॥ 33॥

త్రిభా:—నకారస్సషకారావన్వాదిశతి । టకారపూర్వో నకారపూర్వోవా తకార అగమోభవతి సషకారపర: । యథా ,,నషట్స్వాహానమ:'' । ,,విద్వాన్ష్సో మేన'' ,,అనూయాజౌషట్ష్షడనూయా జాననూయాజౌషట్'' । ఏవంపరఇతికిం ,,షడ్వాఋతవ:''। తాన్సిద్ధా అబ్రివ౯''॥ 33॥

సూత్రం:—స్పర్శపూర్వశ్శకారశ్చకారమ్॥ 3౪॥

వై :—స్పర్శపదాన్తే పూర్వశ్శకార: ఛకారమశ్నుతే । ,య

చ్ఛాయామాకః'। "అనుష్టుప్ఛారదీ" । స్పర్శపూర్వఇతికిమ్ ? 'సుశ్లోకామ్'। "పురాకూరస్య విసృపోవిరప్శిన్"।ఇత్యత్రతు నభవతి అపదాస్తత్వాత్॥

తిభా:—శకారశ్ఛకారమాపద్యతే స్పర్శపూర్వఃయథా।'శరచ్ఛత్రీ'ఏవం పూర్వఇతికిమ్ । "అశుశ్శానః" । స్పర్శఃపూర్వోయస్మాదసౌ స్పర్శపూర్వః॥

సూత్రం:—న మకారపూర్వఃॗ 3౫॥

వై :—మకారే పూర్వే శకారశ్ఛకారం నాశ్నుతే। 'సంశిశాధి'॥

తిభా:—మకారపూర్వఃశ్శకారశ్ఛకారం నాపద్యతే। యథా "సగ్ంశితం మెబ్రహ్మ"। 'సగ్ంశిత్వావహ"। స్పర్శత్వాన్మకారస్య తత్పూర్వేశకారే ప్రాప్తం ఛత్వమనేన నిషిధ్యతే । నన్వేతదనుపపన్నం । శేషోష్మ పరఇతి మకారస్యలోపవిధానాన్నశకారస్య ఛత్వాపత్తినిమిత్తమస్తి ఇతి। మైవం ఛత్వాపాదకలోపసూత్రయోశ్ఛత్వాపాదక స్యైఃపూర్వత్వాత్తత్ర పూర్వమితిన్యాయేన ఛత్వమేవకర్తవ్యం స్యాత్।తథాసతి మకారస్పర్శపరస్తస్యేతి మకారోర్ఛత్వమాపన్నే 'సంఛిత్ం మెబ్రహ్మేత్యాపత్స్యాత్ । తన్మాభూదిత్యేతత్పూర్వముపపన్నమేవ॥ 3౬॥

సూత్రం:—పకారపూర్వశ్చ వాల్మీకేః॥ 3౭ ॥

వై :—చశబ్దోనేత్యన్వాదిశతి। పకారే పదాన్తే పూర్వశకారఃఛకారంనాశ్నుతే। వాల్మీకిర్నతాత్ । "అనుష్టుప్ఛారదీ" । అత్రీ పకారస్య ద్వితీయాదేశఃॗ 3౭॥

తిభా:—పకారఃపూర్వతఏవాకర్షకఃకః । వాల్మీకిర్నతే పకారపూర్వే శకారశ్ఛకారం నాపద్యతే। యథా। "అనుష్టుప్ఛారదీ"॥ 3౭॥

సూత్రం:—వ్యఞ్జనపరఃపౌష్కరసాదిర్నపూర్వశ్చఇకారమ్॥3౮

వై :—వ్యంజనపరఃశకారఃఛకారం నాశ్నుతే పౌష్కరసాదిర్నతాత్ । శకారాత్పూర్వశ్చవర్ణోఇకారం నాశ్నుతే । అత్రీ శకారాదిపరతోనకారస్యైవ ఇత్వవిధానాన్నకారపూర్వక శకారవిషయకమిదం సూత్రమ్। 'పురీషమిష్టకా ఉపధాస్యం శ్వేతమశ్వమభిమృశేత్'। నేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్॥ 3౮॥

తిభా:—పౌష్కరసాదిర్నతే వ్యంజనపరశ్శకారఃస్పర్శపూర్వోపిఛత్వం నాపద్యతే।శకారాత్పూర్వోనకారశ్చ ఇకారంనాపద్యతే।.."అదిత్యాంశ్మశ్రుభిఃశ్" "పాపీయాఁశ్రేయసే" । పూర్వఇత్యుక్తే నకార ఇతికథం లభ్యతే । ఇకారా

పత్తి రన్యేవేతి బ్రూమః—పరిసంఖ్యేయం హి పరిశేషేణ। వ్యంజనమన్యాత్పర మితి వ్యంజనపరం। నైవమూష్మతిరస్కృతమిష్టం॥ 3౭॥

సూత్రం:—పరిథమపూర్వో హకారశ్చతుర్థస్తస్య సస్థానం స్లాక్ష్ణికాణ్డిన్యగౌతమపౌష్కరసాదీనామ్॥ 3౮॥

వై :—పరిథమె పదాన్తె పూర్వె హకారస్తస్య పరిథమస్య సమానస్థానం చతుర్థమాదేశమాప్నొతె। ‘అర్వాఘ్లైనమ్’। ‘సరడ్ఢావె’॥ ‘ఇన్ద్రిమిద్ధరీ’। ప్రథమపూర్వ ఇతికిమ్? ‘రుద్రస్యహేతిః’, ‘ఎతాఽహోమాఽ’ స్లాక్ష్ణ్యాదిగ్రహణం తెషాం పూజార్థమ్। న స్వమత పర్యుదాసార్థమ్॥

భాష్యం:— స్లాక్ష్ణిపరిగృహీతానాం మతె పరిథమపూర్వో హకారస్తస్య పరిథమస్య సస్థానం చతుర్థం భవతి యథా ‘‘అర్వాఘ్లైనం’’। ‘‘సరడ్ఢావె’’। ‘‘తద్ధరణ్యం’’। ఏవం పూర్వగ్రహణికం ‘‘పరిత్యక్ష్ణోతారం’’। హకార ఇతికిం? ‘‘వాక్ష్ణ’’ ‘‘ఇషక్ష్ణె’’। ‘‘తక్ష్ణె’’। పరిథమ ఇత్యుగ్రహణం యస్మాదసౌ పరిథమపూర్వః॥ 3౮॥

సూత్రం:—అవికృత ఏకెషామ్॥ 3౯॥

వై :—ఏకెషాం మతె పరిథమపూర్వో హకారో న వికార్యతె। పరిథమస్య తు వక్ష్యమాణవిధినా తృతీయాదెశః పూర్వవదభవత్యెవ। ‘అర్వాఘ్లైనమ్’। ‘సరడ్ఢావె’। ఇన్ద్రీవహతః॥ 3౯॥

భాష్యం:— ఏకెషామ్మతె పరిథమపూర్వో హకార అవికృతొఽవతి। ‘‘అర్వాగ్హ్యానం’’॥3౯॥

సూత్రం:—చతుర్థొఽన్యె శైత్యాయనాదీనామ్॥ ౪౦॥

వై :—శైత్యాయనాదీనాం మతె, అన్యె, పరిథమహకార యొర్మధ్యె చతుర్థ ఆగమొ భవతి। అతొఽపి పరిథమస్య తృతీయాదెశొ భవత్యెవ। ‘‘అర్వాఘ్లైనమ్’’॥౪౦॥

భాష్యం:—శైత్యాయనాదీనామ్మతె హకార పరిథమయొ రన్త రమధ్యె ప్రథమ సస్థానశ్చతుర్థ ఆగమొ భవతి। యథా। ‘‘అర్వాక్ష్ణొహ్యానం’’। ఆదిశబ్దెన కాహొళీపుత్రి భరద్వాజ స్థవిరకాణ్డిన్య పౌష్కరసాదయొ గృహ్యన్తె॥౪౦॥

సూత్రం:—మీమాంసకానాం చమీమాంసకానాంచ॥౪౧॥

వై :—చ శబ్దొఽనన్తరొక్తం చతుర్థమాగమమన్వాదిశతి। మీ

మాంసకాః కేచిదృషయస్తేషామపి మతాచ్చతుర్థాగమో భవతి । నేదం సూత్రితీయమిష్టమ్ ॥౫౧॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే పఞ్చమోఽధ్యాయః ॥౫॥

త్రిభాః:— చకారః పూర్వోక్తం విధిమన్వాదిశతి । మామాంసకానాంచ అన్తరాగమమతం సమ్మతం । పూర్వోక్తమేవోదాహరణం । మామాంసకానాం పూజార్థం పృథక్సూత్రారంభః।నైతత్సూత్రత్రితీయమిష్టం । అథసంహితాయామేకచత్వారింశత్ ॥ ౫౧॥

ఇతి త్రిభాష్యగతే వైదికాభరణే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే ఆగమలోపవికార
కథనం నామ పంచమోధ్యాయః॥ ౫॥

షష్ఠోధ్యాయః

☞సూత్రం:—అథషకారం సకారవిసర్జనీయాః॥ ౧॥

వై :—అధికారోఽయమర్వాఙ్నకారస్య ణకారాదేశాత్ ।సకారవిసర్జనీయయోః షత్వమధికీర్యతే। తతాన్యత్ర సకారస్య విధీయతే ॥౧॥

త్రిభా:—ఆతేతోయ మధికారః। సకారవిసర్జనీయా షకార మాపద్యేతే। ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం । ఇతఉత్తరం యద్వక్ష్యామః ॥ ౧॥

సూత్రం:—స్వానాసో దివ్యాపో హ్యయముకమూమోపోతీ
మహిద్యవిపద్యవగ్రీహపూర్వాః॥ ౨॥

వై :—అతో పూర్వపదనిమిత్తం షత్వముచ్యమానం పదాన్తనియతస్య విసర్జనీయస్యా భావాత్తకారస్యైవ భవతి । తదయమర్థః । స్వానాసోదివి । ఆపో హి । అయము । కము । ఊ । మో । పో । తీ । మహి । ద్యవి । పది । అవగ్రీహే । స్వానాసో దివీత్యాదిషు అవగ్రీహే చ పూర్వేషు సకారః షకారం వికారమేతి । ‘ఉత స్వానాసో దివిషం త్వగ్నేః’। స్వానాస ఇతికిమ్? ‘తృతీయస్యామితో దివిసోమ ఆసీత్’ । ‘ఆపోహిష్ఠా మయోభువః’ । ఆప. ఇతికిమ్? ‘వద్మా హి సూనో అస్యద్మ సద్వాచక్రే’।

‘అయముష్యపరిదేవయుః’ । ‘కముష్విదస్య సేనయా’ । ‘సమత ఊషుమధు మధునాభిరోధి’ । అయమ్, కమ్ ఇత్యుపబన్ధాభ్యాం దీర్ఘణచ కిమ్ ? ‘తదుసోమ ఆహ’। ‘మోషూణః’। ‘పోష్యస్మైస్మై’ । ‘తీవ్రషధస్థా’ । ‘మహిషధ్యుపన్నమః’ । ‘య ఉపదద్యవిష్ఠ’ । ‘పదిషితా మముఞ్చత’ । అవగ్రహ పూర్వాః । ‘సుషదాయోనిగ్ంస్వాహా’ । మధ్యతోఽనుష్టుభా॥ ౩॥

తిభాః—స్వానాసోదివి । ఆషూహి । అయము । కము । ఊ । మో । పోష్య । స్మై_మహి_ధ్యవి_పది_ఇత్యేవం పూర్వోవగ్రహ పూర్వశ్చ సకారష్షకారమాపద్యతే। యథా। ‘‘ఉత స్వానాసోదివిషన్త్వగ్మ్సః’’ స్వానాస ఇతి కిం ।, ‘‘దివిసోమఅసీత్’’। ‘‘ఆపోహిష్ఠామయోభువః’’।ఆప ఇతి కిం।‘‘నహిస్వస్వర్గ్ంహినస్తి’’.‘‘అయముష్యపరిదేవయుః’’, ‘‘కముష్విదస్య’’। అయంకమితికి●।‘‘మోషూణ ఇంద్ర’’ ।‘‘పోష్యస్మైస్మై’’ ‘‘తీవ్రషధస్థా’’ .‘‘మహిషధ్యుమన్నమః’’ । ‘‘యఉపదద్యవిష్ఠ’’ । ‘‘పదిషితామ్’’ ‘‘శుచిషద్వసుః’’ ‘‘విష్ణోజనయత్’’ ‘‘గోష్టోమం ద్వితీయం’’ అవగ్రహ్య పూర్వో యస్మాదసావవగ్రహ పూర్వః॥ 3॥

సూత్రగ్ంః— అసదామాసిఞ్చంశ్చ॥ 3॥

వై:— చ శబ్దేనావగ్రహ పూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే । అనన్త రార్థం త్విదం వచనమ్ । అవగ్రహే పూర్వే ‘అసదామ’ ‘అసిఞ్చత్’ ఇత్యనయోః సకారః షకారం వికారమేతి । ‘న్యషదామేతితాసామ్’, ‘మితాన్నరుణావభ్యషిఞ్చత్’ । అన్వాదేశేన కిమ్? ‘అజాయాం ఘుర్మం పాన్తిసిఞ్చత్’॥ 3॥

తిభాః— అసదామ । అసించత్ । ఇత్యేతయోస్సకారః షకారమాప ద్యతే । యథా । ‘‘యేనకామేనన్యషదామేతి’’ । ‘‘మితాన్నరుణావభ్యషించత్’’ చకారోవగ్రహ పూర్వితా న్వాదేశకః । అన్వాదేశేన కిం ।‘‘అజాయాం ఘుర్మం పాన్తిసించత్’’ । అనవగ్రహ పూర్వత్వే వ్యకారేణ వ్యవేత ఇత్యయమారంభః । ననులాఘవా దకారస్యవ్యవేతోపీత్యేతావతైవాలం । కంఠోక్త్యా కిం । ఉచ్యతే । హ్రస్వసోమయో భూనిత్యాదా మాభూదితి॥ 3॥

సూత్రగ్ంః— ఉపనర్గనిష్వారోఽనుదాత్తే పదే॥ ౪॥

వై:—ఉపనర్గేషు నిశ్శబ్దే చ పూర్వే సర్వానుదాత్తపదస్థః సకారః షకారం వికారమేతి । అనవగ్రహపూర్వార్థం వచనమ్ । ‘అభిష్యామ

పృత్సుతీః' । ‹పరితిష్టోభన్తి' । ‹నిష్టనిః' । ఏవం పూర్వ ఇతి కిమ్ ? ‹కింస్విదాసీత్' । అనుదాత్త ఇతి కిమ్ ? పరితిస్తోమం శస్యనూనం గృభాయ । పద ఇతికిమ్ ? అనుదాత్తపరమాత్రేణ మాభూత్ । ‹విసీమతః సురుచః'॥ ౪॥

త్రిభాః— సర్వానుదాత్తేపదే నర్త మాన స్సకారఉపసర్గ పూర్వో నిష్పూ ర్వోవా షత్వమాపద్యతే। యథా।,,పరిషించతి,,.. ఇమం విష్యామి'',,అభిషించామి'' ,,పరితిష్ఠాపయన్తి'' । ,,నిష్ప్రసాదధృతవత్రితో'' ఏతాన్యుపసర్గ పూర్వాణి। నిష్పూర్వ మపి । యథా । ,, నిష్టనిహిమురితా'' । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం । ,,సదనే సీద'' । ,,బృ హతశ్శర్మణిస్యాం'' । సర్వానుదాత్త ఇతి కిం । ‹విసీమతః'' । ,,అభిసవనా పాహి'' । పద ఇతి కిం । కాలార్థం పదకాలే అనుదాత్త ఇత్యర్థః॥ ౪॥

సూత్రార్థం:— రాసస్సప్తేర్గ్నిర్విదుర్మీఢుః పాయుభిర్వేస్సుమతిర్మా కిరీయురాయురాభిస్సధిర్మకిస్కారపరో నిత్యమ్॥ ౫॥

వృత్తిః;—అథ విసర్జనీయస్యోచ్యతే— రాసస్సప్తేర్గ్నిరిత్యాదిషు నకారస్య తకార పరత్వాభావాత్తత్రతోర్ విసర్జనీయః షకారం వికార మేతి । తకారే పరతో నిత్యమితివిజ్ఞాయతే । రాసః సప్త ఇత్యాభ్యాం పరే అగ్నిరిత్యతశ్చ । ,,అవిదుష్టరాసః । అగ్నిష్టద్విశ్వమ్'' । ‹మేధ్యశ్చ సప్తే । అగ్నిష్ట్వాదేవైః' । ఉపబన్ధాభ్యాంకిమ్ ? నాకేఽగ్నిస్తే తనువమ్' । ‹నిష్టపామి' । ‹విదుష్టరంసపేమ' । ‹మీఢుష్టమశివతమ' । ‹పాయుభిష్ట్వం పాయ్వితికిం ? ‹శివేభిః' । ‹తిగ్మిభిస్త్వగ్ంసిష్టతి' । ‹శోచేవేష్ట్వగ్ం హియజ్వా' । ‹సుమతిష్టే అస్తు' । స్విత్యుపబన్ధవ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే । ‹మాకిష్టే వ్యథిరా' । ‹ఈయుష్టేమే పూర్వతరామ్' । ‹ఆయుష్టే విశ్వతోదధత్' । ‹ఆభిష్టే అద్యగీర్భిః' । ‹అప్నవ్యేన సధిష్టవ' । ‹నకిష్టం ఘ్నన్త్యన్తితో నదూరాత్' । సోయం ,,అఘోషపరస్యస్థానమూష్మాణమ్'' (9-2) ఇత్యస్యాపవాదః । నిత్యగ్రహణం బాధకబాధనార్థమ్ । తేన విదుర్మీఢురిత్యనయోః ,,అవగ్రహః'' (6-9) ఇతినిషేధో నభవతి । నైతదస్తి పరియోజనమ్ । విదుర్మీఢుర్గ్రహణస్య విశిష్టవిషయతయైవ సామాన్య విషయత్వబాధసిద్ధేః । ఏవం తర్హి ,,విదుషాం దేవా అవిదుష్టరాసః'' ఇత్యత్ర ,,అస్కారాది'' (1-52) ఇతి సర్వకార్యసాధారణో విధిః ,,అవ

గ్రహః" (6_9) ఇతి షత్వనిషేధేన బాధ్యేత । తన్మాభూదిత్యేవ మర్థం నిత్యగ్రహణం కృతమ్॥ ౫॥

తిఙ్భాః—రాసః। సన్తే । ఇత్యేతాభ్యాంవిశిష్టే । అగ్నిరిత్యస్మిన్గ్రహణేని_విసు మిాధుః_పాయుభిః_వేః_సుమతిః_ మాకిః_ఈయుః _ ఆయుః_అగ్నిః_సధిః_నకిః_ ఇత్యేతేషు చ విసర్జనీయ స్తకారపరః షకారం నిత్యమాపద్యతే । యథా_ ,,అవి ఘుష్టరాసః'' ,,అగ్నిష్ట ద్విశ్వం'' । ,,మెన్యశ్చసన్తే''। ,,అగ్నిష్ట్వా''_ ఏతాభ్యాం విశిష్ట ఇతి కిం । ,,నాకెగ్నిస్తే'' ,నిష్టపామిమోష్ఠం'' । ,,విముష్టరగ్ంసపేమ'' । అప్య కారాదీతివచనాదవిముష్టరాస ఇత్యప్యుదాహరణం॥ ,,మిాధుష్టమ శిచ్ఛమ'', ,,పా యుభిష్ట్వం'' । పాయు ఇతి కిం । ,,తిగ్మిష్టేస్తిష్ఠగ్ంస్తిష్ఠతి'',,శోచేవెష్ట్వం'', ,,సుమ తిష్టే ఆస్తు'' । స్వితి కిం । ,,పరిమతిస్తె దేవానామితి శాఖాన్తరే'', ,,మాకిష్టే'' ,,ఈ యుష్టేయే'', ,,ఆయుష్టే'' ,,అభిష్టే ఆద్య'' । ,,సధిష్టవ'' । ,,న కిష్టం'' । నిత్యశబ్ద కిమర్థం। ఋకారరేఫవతి ,అవగ్రహ' ఇతి పరిభాషేయం నాస్త్యతి। అవిసురిత్యత్ర విసర్జని యస్యావగ్రహస్థత్వాత్ షత్వం న స్యాత్ । తన్మాభూదితి_కంఠోక్తిరపి విసు రిత్య స్యైవ । నత్వవిసురిత్యస్యేతి దౌర్బల్యాత్ తత్సం గ్రహణార్థో నిత్యశబ్ద ఉపయు జ్యతే । ,,అఘోష పరస్తస్యసస్థాన'' మిత్యస్య పురస్తాదపవాదోయం॥ ౫॥

సూతర్థిం:—అథ న॥ ౬॥

వై :—అస్మిన్షత్వనిమెధోఽధికిరయతే॥ ౬॥

తిఙ్భాః—ఆ ఇత్యయమధికారః _ నెత్యధికృతం వేదితవ్యం _ ఇతఉత్తరం యద్వక్ష్యామః_ ॥ ౬॥

సూతర్థిం:—అవర్ణ వ్యఞ్జనశకుని పత్న్యృతు మృత్యుమలిమ్లు బృహస్పతిపూర్వః॥ ౭॥

వై :—అవర్ణపూర్వో వ్యఞ్జనపూర్వః శకుని । పత్నీ । ఋతు । మృత్యు । మలిమ్లు । బృహస్పతి । శకున్యాది పదపూర్వశ్చ సకారః షకా రం వికారంనైతి। ,వాజినం త్వా సపత్నసాహంసమ్మార్జ్మి' ।,బహిర్దా సదే' । అవగ్రహపూర్వతయా పాఠ్యిః । ,దేవసవితఃప్రసువ' । ,స్యోనా మాసీద' । ఉపసర్గపూర్వకతయా పాఠ్యిః । ,దీర్ఘామనుప్రసితిమాయుషే ధామ్' । ,తంశృతమాసన్న మెతేన' । ఉభయథాపాఠ్యిః । ,ఋక్సామ యోః శిల్పేస్థ'। ,పయో ఆఘ్న్యాసుహృత్సుకీర్తుమ్'। ,సంసమిద్యువసే వృషన్' । యత్తు ,ధూర్షాహావసఃసూ'। ,సువర్షాం జిహ్వామగ్నే' ,నిష్ట

నిహి దురితా బాధమానస్' । ఇత్యేతేషాం షత్వం తదనేనస నిషిధ్యతే । విశేషవిహితత్వాన్నిరవకాశత్వాచ్చ ‘శకునిసాదేన రథమ్' । ‘ఆజ్యేన పత్నీసంయాజా ఋుచమ్' । ‘యో వా అగ్నిమృతుష్టాం వేద' । ‘మృత్యు సంయుత ఇన హ్యాయమ్' । ‘నైనం మలిమ్లుసేనా' । ‘బృహస్పతిసుతస్య'। ఏతేష్వవగ్రిహపూర్వత్వా త్ప్రాప్తి॥ 2॥

తిభా:—అనర్ణపూర్వో వ్యంజనపూర్వశ్చ శకుని పత్నీ-ఋుతు-మృత్యు-మలిమ్లు-బృహస్పతి-ఇత్యేషం పూర్వశ్చ సకారషకారం నాపద్యతే । ‘‘అస్తరిక్ష సత్’’ । అవగ్రిహ పూర్వత్వాత్ప్రాప్తి — ‘‘అసిచ్చస్వ’’ - ఉపసర్గ పూర్వత్వా త్ప్రాప్తి—‘‘ఋుక్సామైవై’’ ‘‘శకునిసాదేన’’ ‘‘పత్నీసంయాజానాం’’ ‘‘ఋుతుసా స్యస్య ‘‘మృత్యుసంయుత ఇన’’ । ‘‘నైనంమలిమ్లుసేనా’’ ‘‘బృహస్పతిసుతస్యతే’’। అవగ్రిహ పూర్వత్వాదేషాంపాక్షిప్తి॥8॥

సూతర్గిం:—ఋుకార రేఫవతి॥ ౮॥

నై :—ఋుకారోరేఫో వా యస్మిన్ అస్తి తస్మిన్పదె సకారః షకారం వికారం నైతి । ‘సు సమ్భృతాత్వా సమ్భరామి' । ‘వాచో విసర్జనం దేవహీతయె' । ‘అసన్దితో విసృజ' । ‘న విసర్గంసయెత్'॥ ౮॥

తిభా:—ఋుకారశ్చ రేఫశ్చ ఋుకారరేఫా । తావస్మింస్త ఇతి ఋుకార రేఫవత్ । తస్మిన్పదె వర్త్మాన స్యకారషకారం నాపద్యతే । యథా । ‘‘విసృ జతె శాన్త్యై’’ । ఉపసర్గపూర్వత్వాత్ప్రాప్తి—‘‘తస్మాత్సవిసర్గియ’’— అవగ్రిహ పూర్వత్వాత్ప్రాప్తి॥ ౮॥

సూతర్గిం:—అవగ్రిహ॥ ౯ ॥

నై :—అవగ్రిహస్థ సకారః షకారం వికారంనైతి । ఏతదాదె స్యకారస్య తదన్తస్య విసర్జనీయస్య చ షత్వపతిషేధః క్రియతె । విసర్జ నీయె త్వయం విశేషవిధినా నిత్యగ్రిహణెన చ నివర్తితః । సకారెఽర్థ వాత్ భవతి । ‘పతిస్విష్టకృతం నిరాహ' । యజ్ఞానామభిసంవిదానె॥ ౯॥

తిభా:—అవగ్రిహస్థ సకారషకారం నాపద్యతే । విసర్జనీయశ్చ । అవ గ్రిహ ఇత్యవగ్రిహస్థోలక్ష్యతె । మంచాఽగ్రిశస్తిత్యతి మంచసాయథా । యథా చస్తూలో జానాతీస్తూలదెహస్థ । ఉదాహరణాని । ‘‘తస్యాందేవా అధిసం వసన్త’’ ‘‘అభిసమగచ్ఛన్తె’’ । ‘‘యజ్ఞానామభి సంవిదానె’’ ॥౯॥

సూత్రీం:—సవస్థానమే ॥౧౦॥

వై :—సవేతి పదైకదేశగ్రహణమ్ । స్థానమితి పదగ్రహణమ్ । తయోః సకారః షకారం వికారంనైతి । ‘అనుసవనం పురోడాశాత్’ । ‘తస్మాన్నానుసవః’ । ‘గచ్ఛగోస్థానమ్’॥ ౧౦॥

త్రిభా:—సవస్థానం । ఇత్యేతయోస్సకారః షకారం నాపద్యతే । సవేతి పదైకదేశో బహూపాదానార్థః । యథా । ‘అగ్నిసవశ్చిత్యే’ । ‘అనుసవనం పురోడాశాత్’ । ‘సవనేసవనేభిగృహ్ణాతి’ । ‘పరిసవాయసావిత్రీ’ ॥౧౧॥

సూత్రీం:—న ధిపూర్వే॥ ౧౧॥

వై :—ధిశబ్దే పూర్వే సవస్థానమిత్యేతే షత్వపతిషేధం పరిపదేయేతే । ‘అధిషవణమసి’ । ‘అధిష్ఠానమారమ్బణమ్’॥ ౧౧॥

త్రిభా:—సవస్థానమిత్యేతయోస్సకారధిపూర్వే నిషేధోనపరిసరతి । యథా । ‘అధిషవణమసి’ । ‘అధిషవణేజిహ్వే’ । ‘అధిష్ఠానమారంభణం’ । ధీత్యయంవర్ణః పూర్వోయస్మాదసౌధిపూర్వఃతస్మిన్ ॥ ౧౧॥

సూత్రీం:— సన్తానెభ్యస్సప్తాభిః సమ్మితాంస్తానాం నీతంస్పశః
సక్తనిసనిసస్సనీః సభేయః సత్వాసస్యాయై॥ ౧౨॥

వై :—సన్తానెభ్య ఇత్యాదీని గ్రహణాని షకారం వికారంనయన్తి । ‘పరిసన్తానెభ్యః స్వాహా’ । ‘తిరిసప్తాభిః పశుకామస్య’ । ‘వెదిసమ్మితాం మినోతి’ । ‘ద్విస్తానాంకరోతి’ । ‘పరితితిష్ణస్తానుసీతం వపతి’ । ‘తనూపానఃపరితిస్పశః’ । సక్ ఇతి పదైకదేశగ్రహణమ్ । ‘పృశ్నిసక్థమాలభేత’ । ‘పృశ్నిసక్థాస్త్రయః’ । ‘తస్మాదేతద్దోసని’ । ‘స్తసయిత్నునిరసి’ । ‘వృష్టిసనీరుపదధాతి’ । సన్ ఇతి సమానరూపగ్రహణే ‘మృధావా ఏషోఽభిషణ్ణుః’ ఇత్యాదావపి పరితిషేధః స్యాదితి తృతీయాగ్రహణమ్ । ‘సుసభేయో యఏవం విద్వాగ్ంశ్చతూరాత్రేణ’ । ‘అభిసత్వాసహూర్జాజైత్రమిన్ద్ర’ । ‘కృష్ణైత్వా సుసస్యాయై’ ॥ ౧౨॥

త్రిభా:—సన్తానెభ్యః । సప్తాభిఃసమ్మితాంస్తానాం । నీతం । స్పశః సక్ । సని-సనిఃసనీః । సభేయఃసత్వా । సస్యాయై ఏతేషుసకారఃషకారోనాపద్యతే । యథా । ‘పరిసన్తానెభ్యః’ ‘తిరిసప్తాభిః’ ‘వెదిసంమితాంమినోతి’ । ‘ద్విస్తానాంకరోతి’ । ‘అనుసీతంవపతి’ । ‘తనూపానఃపరితిస్పశః’ । సనితిపదైకదేశోబహూపాదానార్థః । యథా । పశ్చాత్పృశ్నిసక్థోభవతి । పృశ్నిసక్థాస్త్రయః

"పృశ్నిసక్థమూలభైత", "పృశ్నిసక్థాయస్వాహా"। "తస్మాదెతద్గోసని"। "అసిస్త నయిత్నునసరసి"। "వృష్టిసనిరుపదధాతి"। సనిత్యేతావతైవసిద్ధే కిమఖిలపదపాఠేన। "మృథావా ఏషోభిష్ణ్ణ్ణ

చిన్వత''। ,,తిస్రిపాహ సోర్వా అసా''। ,, కామయతేసుపారథిం''। ,,విష్ణురన్వి అమితాగ్ం''। ,,సప్తఛ్ఛందాం''। ,, జ్యోష్ఠోమం పర్వథమం''। ,, ఆయుష్టోమం తృతీయం''। ,,చతుష్టోమో అశ్వినత్''। స్తరీమాదీనా మెపామవగ్రహ పూర్వత్వా త్రాప్పిం। జ్యోతిరాది పూర్వత్వెన కిం। ,,యదక్షయాస్తోమాయాం''। స్తో ఇతి కిం ,,చతుస్తానక్-రోతి''। ,,జ్యోతిస్తావ అస్య''॥ ౧౩॥

సూత్రం:—తర్హ్యగ్ంస్తస్మిన్లోకాన్విద్వాగ్ంస్తాంస్త్రీక్ యుష్మాక్ ఊర్ధ్వానమ్బకానృతూనశ్మక్ కృణ్వక్ పితృాననా స్క-పాలాగ్ంస్థిష్ఠ న్నాద్యుదాత్తె నెమిద్దివాక్ సవనె పశూగ్ంస్తకారపరః సకారం పాక్తికృతో నిత్యె పాక్తికృ తో నిత్యె॥ ౧౪॥

నై :—తహ్యగ్ంస్తస్మిన్ని త్యాదిషపదాన్తాం పాక్తికృతో నకారః సకారం వికారమేతి నిత్యె తకారె పరతః। పక్తికృతె పదరూపె భవఃపాక్తికృతః।నిత్యఃసార్వతిక్తికః। సంహితామ్నాయె పదామ్నాయెచ విద్యమాన ఇత్యర్థః। తర్హ్యగ్। ,శతతహ్యగ్ంస్మగ్ంహన్తి'। ,తస్మిగ్ంస్త్వాదధామి'। ,ఇమానెవలోకాంస్థ్సర్వా'।వి ద్వాంస్తెధాతవీయెన'।,తాగ్ంస్తెఅగ్నెపిద ధామి'। ,తీర్ంస్మృచానను'। ,యుష్మాగ్ంస్తెను'। ,యూనూర్ధ్వాగ్ంస్తాగ్'। ,త్రయ్మబకాంస్మృతీయసవనం'।,ఋతూంస్తన్వతెకవయః',అశ్మగ్ంస్తెఋత్। ,పునఃకృణ్వంస్త్వా'। ,పితృాంస్తన్తరితి'।,పాణాంస్తసాన్తర్యన్తి పాణిషు'। ,ద్వాదశకపాలాంస్మృతీయసవనె' । తిష్ఠన్నాద్యుదాత్తె నకారః కార్య భాక్ । ,తిభిస్తిష్ఠంస్తిష్ఠతి'। ఆద్యుదాత్త ఇతి కిమ్? ,పర్జాతా నపర్తిత్య తిష్ఠన్తావసుకః'। ,,అవ్యకారాది'' (1-52) ఇతి పాక్తిం। ,అరాం ఇవాగ్నె నెమిద్దివాంస్త్వవ్'।నేమిరితి కిమ్? ,వషయాగచ్ఛదేవాం త్వంహిహోతా' ,మాధ్యన్దినె సవనె పశూంస్మృతీయసవనె'। సవన ఇతి కిమ్? ,పర్జాం పశూం తెనావర్ధత'। తకారపర ఇతి కిమ్? ,తీర్న్లోకాక్'। పాక్తికృత ఇతి కిమ్? ,తాం తెన శమయతి'। సాంహితోత్తరి పదాన్తనకారం। నిత్య ఇతి కిమ్? ,య ఏవం విద్వాక్ సోమెన' అగమోత్తరి తకారం॥

ఇతాచార్యగార్గ్య గోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికోభరణాఖ్య
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే షష్ఠోధ్యాయః ॥

త్రిభా:—తర్హ్యవ-తస్మిఙ-లోకఙ-విద్వాఙ-తాన-తీర్థ-యుష్మఙ-ఊర్ధ్వాఙ-అంబకఙ-ఋతూఙ-ఆశ్మఙ-కృణ్వఙ-పితృఙ-అనాఙ-కపాలాఙ-ఆద్యుదాత్తేతిష్ఠఙ-గ్రహణే । నెమిర్దేవాఙ-సవనెపశూఙ । ఏతెషు గ్రహణెషు పాక్ష్యతో నకారో నిత్యెపదెవర్తమానః తకారపరస్సకారమాపద్యతె । యథా—,,శతతర్హ్యాగ్ంస్త్రిగ్ంహన్తి'',,తస్మిగ్ంస్త్వాదధామి'',,ఇమానెవలోకాగ్ంస్తీర్త్వా'',,విద్వాగ్ంస్తెధాతపీయెన'',,తాగ్ంస్తెదధామి'',,తీర్థగ్ంస్త్వా చానను'',,యుష్మగ్ంస్తేను'',,ఊర్ధ్వాగ్ంస్తానుపబ్దిమిత్ఁ'',,త్ర్యమ్బకాగ్ంస్త్వా తీయసవనం',,ఋతూగ్ంస్తన్వతె'',,ఆశ్మగ్ంస్తెక్షుత్'',,పునఃకృణ్వగ్ంస్త్వా'',,పితృగ్ంస్తుర్తి',,పాణాగ్ంస్తస్యాన్తఁ'',అపి వికృతమితి వచనాదెతదభ్యనతి ,,ద్వాదశకపాలాగ్ంస్త్వతీయసవనె'',,తిభిస్తిష్ఠగ్ంస్తిష్ఠతి'',ఆద్యుదాత్త ఇతికిం ,,నపరిత్యతిష్ఠన్తావసుక్ఁ'',అప్యకారాదీతిపాక్ష్యిక్ఁ ,,నెమిర్దెవాగ్ంస్త్వం'' నెమిరితి కిం ,,దెవాన్త్వంహి'',,సవనె పశూగ్ంస్త్వతీయసవనె'',సవన ఇతికిం ,,పశూన్తెనా'',తకారపర ఇతికిం ,,విద్వాన్యజతి'',పాక్ష్యతె ఇతికిం ,,తాంతెనపీర్ణాతి'',వికృతోయం నకారః మకారస్పర్శ పరఇతి పాక్ష్యత్వాత్ నిత్య ఇతి కిం ,,విద్వాన్హోమెన యజతె'' ,అనిత్యోయం తకారః యత్ర పదసమయెనాస్తి తకారః పరోయస్మాదసౌలక్షణోక్తఁ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నె ప్రాతిశాఖ్య వివరణె గకార నిసర్గసీయ
పదాన్తనకారాణాం షత్వసత్వ నిరూపణంనామ షష్ఠోధ్యాయఃll

అథషకారం చతుర్దశ ॥౬॥

శ్రీయైనమః.

సప్తమోధ్యాయః

సూత్రం:—అథ నకారో ణకారమ్॥ ౧॥

వై:—నకారో ణకారమాప్నోతీత్యధికృతమ్। ద్వివిధం ణత్వమ్, నానాపదీయనిమిత్తం సమానపదనిమిత్తం చ। తత్ర పదసంహితాధికారేఽస్మిన్నానాపదీయనిమిత్తమేవ వచనాదాహేతి తదిహోచ్యతే॥౧॥

తిభా:—అథేత్యయమధికారః। నకారో ణకారమాపద్యత ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం। ఇతఊత్తరం యదక్ష్యామః॥ ౧॥

సూత్రం:—షుషూకృధిసువఃసమిన్ద్వోస్థూర్యురువాఃషట్త్రిగామినిష్వార్వః॥ ౨॥

వై—షుషూ ఇత్యాదిషు పదేషు పూర్వేషు నకారో ణత్వమాప్నోతి। షు ‘‘ఊషుణః’’। షూ‘‘మోషూణః’’। నన్వత్ర షుషూ ఇత్యనయోరన్యతరస్య గ్రహణే ‘‘అపి వికృతమ్’’ (1.51) ఇతి పరిభాషయా ఇతరస్యాపి నిమిత్తత్వం కిం నస్యాత్? తదుచ్యతే - విహితవికారయోగాద్వికృతం భవతి। న చాత్ర షుశబ్దస్య దీర్ఘూదేర్వో విధీయతే। షూ ఇత్యస్యతు యద్యపి హ్రస్వాదేర్వో విధీయతే। తథాప్యసౌ విభాగవిషయత్వాత్సంహితాయాం నోపకరోతి। అతఃఉభయం గృహ్యతే। తథాకృమాధ్యాయేషత్వాభావవిషయే ణత్వం న భవతి॥ పరికృతిరూపస్య వికృతత్వాభావాత్। యథా—‘‘ఊర్ధ్వఉ। ఊషుణః। సునః। నఊతయే। మోషూణః। మో ఇతి మో। సూనః। నఇన్ద్రి’’। కృధిసువఃఽబ్రహ్మణాకృధిసువర్ణశుక్రిమ్’’। కృధీతికిమ్? ‘సువర్నఘర్మస్వాహా’। సమిన్ద్రి-‘సమిన్ద్రిణోమనసా’। సమితికిమ్? ‘ఇన్ద్రినర్దభుద’। అస్థూరి-‘అస్థూరిణోగాహపత్యానిసన్తు’। ఉరు-‘ఉరుకృదురుణస్కృధి’। వాఃతస్మాద్వార్ణమవోహితమ్’। షట్-‘షణ్ణవత్యైస్వాహా’। త్రి-‘ఏవాత్రిణామక్’। గామ-‘గామణోయగృహే’। ‘‘సర్వేగామణీయమ్’’। నిఃఽ‘‘యన్నిర్ణిజా’’॥ ౨॥

తిభా:—షు। షూ। కృధిసువఃసమిన్ద్రి-అస్థూరి-ఉరు-వాఃషట్-త్రి-

గాగ్మ-నిఃఏవం పూర్వోనకారో ణకారమాపద్యతె॥ యథా। ,,ఊర్ష్వ ఊషణఃʼʼ ,,ఇన్ద్రోధర్తాగ్మ హేషునఃʼʼ ఇత్యతగ్రిణత్వం న భవతిఃకథం।పదగ్రిహణెష్వితివచనాత్ ,,మోషూణఇన్ద్రʼʼ। సుసూ ఇత్యెతయోఃయదాషత్వంనాస్తి తదాణత్వనిషెధార్థం వైకృతగ్రిహణం । యథా— ,, సునఃసూనఃన ఇన్ద్రʼʼ। ,,బ్రిహ్మణాకృధిʼʼ। ,,సువర్ణశుక్రంʼʼ। కృధీతికిం। ,,సువర్ణజ్యోతిఃʼʼ ,,సమిన్ద్రిణోమనసాʼʼ। సమితికిం ।,,వర్తయెన్ద్రినర్ద బుదʼʼ । ,,ఆసూరిణోగార్హపత్యానిʼʼ। ,,ఊరుణస్కృధిʼʼ। ,,తస్మాద్వార్ణామʼʼ। ,,షణ్ణవత్యైన్యాహʼʼ। ,,తృణవన్తోమాʼʼ ,, గాగ్మణీయంʼʼ ,,నిర్ణెనిజతిʼʼ। విసర్గెణ కిం। ,,నినోరయింʼʼ॥ ఎ॥

సూత్రిం:—హన్యాదుప్యమానం చ॥ 3॥

వై :—చశబ్దెన నిషూపూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతె। ఆనస్త్కార్యార్థం వచనమ్। నిశ్శబ్దె పూర్వె హన్యాదుప్యనూన మిత్యనయోర్ణకారోణత్వమాప్నోతి। ,,యోనెర్గర్భం నిహణ్యాతʼʼ। ,,నిరుప్యమాణమభిమన్త్రియెతʼʼ। అన్వాదెశెన కిం? ,అగ్నిరనూత్థాయహన్యాత్ʼ। విసర్గెణ కిం? ,న నిహన్యాత్ʼ ॥3॥

త్రిభా:—చకారో నిషూపూర్వత్వమన్వాదిశతి । నిశ్శబ్దోత్తరయోర్హన్యాదుప్యమానమిత్యెతయోర్గ్రిహణయోర్ణకారో ణకారమాపద్యతె । యథా॥ యోనెర్గర్భఁనిర్హణ్యాత్। ,,నిరుప్యమాణమభిమన్త్రియెతʼʼ। అన్వాదెశఃకిమర్థఃం।,,ననిహన్యాన్నలోహితం కుర్యాత్ʼʼ॥ 3॥

సూత్రిం:—పారీపరిపరీపూర్వఃॱ ర॥

వై :—పారీత్యాదిషు పదెషు పూర్వెషు నకారో ణత్వమాప్నోతి। ,పారీణహ్యస్యెశెʼ। ,అగ్నింపరిణయతిʼ । ,వీరవన్తంపరీణసంʼ। ,పరిణినాయమహెʼ ॥ర॥

త్రిభా:—పారీ,పరి,పరీ, పరి ఏవం పూర్వో నకారో ణకార మాపద్యతె। యథా। ,,పారీణహ్యస్యెశెʼʼ। ,, పరిణోరుదరిస్యʼʼ । ,, వీరవన్తం పరీణసంʼʼ। ,,పరిణోదెవీ సరస్వతీʼʼ ॥ర॥

సూత్రం:—అవర్ణవ్యవెతోఽపి ॥ ౫॥

వై:—అపిశబ్దేనాతో పరిపూర్వ ఇత్యనయోరన్వాదేశః । న కేవలమన్త్యస్య । కుతః? అవర్ణ గ్రహణసామర్థ్యాత్ । పరిపూర్వస్య హ్రస్వదీర్ఘాభ్యాం వ్యవాయోఽస్తి । పరిపూర్వస్య త్వకారెణైవ । తావన్మాత్రాన్వాదెశే త్వకారవ్యవెత ఇతి బూయాత్ । పరిభిపత్తి లాఘవాత్ । తథా "న తకారపరః" (7-16) ఇతి పరిషేధసామర్థ్యాచ్చ పరిపూర్వోపస్యన్వాదిర్యతె । సహి తదేకవిషయః । అసనన్తరార్థోయమారమ్భః । పరిపూర్వః పరిపూర్వశ్చ అవర్ణవ్యవెతో నకారోణత్వమాప్నోతి । "అగ్నింపర్యణయత్" । 'ఆగ్నిధ్రం పర్యాణీయాహవనీయస్య' । 'పాణ్ణాయస్వాహా' । అవర్ణెతి కిమ్? 'పెన్దాగ్నివిశ్వా' 'ఇన్దగ్నిః పరిస్నాతు' ॥ ౫॥

తిభాం:— "అపిశబ్దః పర్యాదయన్వాదెశకః" పర్యాదిపూర్వో నకార అవర్ణవ్యవహితోపి ణత్వం భజతె । "అగ్నింపర్యణయత్" । పర్యాణీయా "పాణ్ణాయస్వాహా" । "పాణ్ణాత్ర్పథమాం" । అవర్ణవ్యవెత ఇతి కిం । పరిమినుయాత్సత్ర "పరిమినామి వితాని" ॥ ౫॥

సూత్రం:—వాహన ఉహ్యమానో యానమయస్య వెనవర్ణ చ ॥ ౬॥

వై:—అయమప్యనన్తరార్థ ఆరమ్భః । చ శబ్దెన పరిపూర్వ ఇత్యన్వాదిర్యతె । వాహన ఇత్యాదిషు నకారః పరిశబ్దె పూర్వె ణత్వమాప్నోతి । వాహనః "పరివాహణో నహ్నాః" । ఉహ్యమానః - "పోహ్యమాణాః" । యానమ్ "యస్య పరియాణమ్" । అయన్నితి పదైకదెశః అనెకసఙ్గ్రిహార్థః । "యోవై యజ్ఞస్యపాయణం పరితిష్ఠామ్" । "పాయణీయె చ" । యవెన - "తాసాముయన్తి పరియవెణ" । వన్నితిపదైకదెశగ్రిహణ ముత్తరార్థమ్ । "యదివాతావత్ర్పవణమాసీత్" । అన్వాదెశెన కిమ్? 'అగ్నెః పురీషవాహనః' । 'ఉదయనం వెద' । 'అకృన్తన్ యవెన' । 'స్తెనాసస్తస్కరావనె' ॥ ౬॥

తిభాం:— "వాహనఃఉహ్యమానః - యానం-అయ - యవెన-వర్ణ । ఏషుగ్రిహణెషు చకారాకృష్ట పరిపూర్వెషు నకారోణత్వం భజతె । "పరివా

హణోవహ్నిః'' - ,, పోహ్యమాణోధిపతిః'' - ,, పర్యాణమన్వన్యై '' -..,అయ న్నితిపదైకదేశో బహూపాదానాద్భక్తిః । తస్మాదాదిత్యః పాత్యయణీయః । ,, పాత్యయణీయంకార్యం' । ,,పాత్యయణమేపాపరిప్సా '' । ,, పాత్యయణీయస్య పుగోను వాక్యాః'' । ,, పాత్యయణీయెహక్ '' । ,, పర్యాణెపంచ '' । వక్ ఇతి పదైకదేశో బహూపాదానాద్భక్తిః । ,,యది వాతానత్ర్పణం '' । ,, అహపనీయాత్ర్పణణ్ంస్యాత్ '' । అన్వాదెశెన కిం? । ,,ఆసి హన్యవాహనః'' । ,, ఉదయనం వెద '' ॥౬॥

సూతర్ిం:—పాత్యపూర్వశ్చ॥ ౭॥

వై :— చ శబ్దెన నన్ని త్యన్వాదిశ్యతె । పాత్యపూర్వో వన్ని త్యతి నకారో ణత్వమాప్నోతి । ,పాత్యవణెభిస్సజోషసః'॥ ౭॥

తిర్ిభా:— నకారాకృష్టేవన్నితి గ్రహణే నకారం పాత్యఇత్యేనం పూర్వో ణత్వం భజతె । పాత్యనణెభిస్సజోషసః॥ ౭॥

సూతర్ిం:—ఇన్ద్రోర్యజుః పూర్వ ఏనం కెన॥ ౮॥

వై :—ఇన్ద్రిః, అయజుః, ఇత్యనయోః పూర్వయోః యధా కర్ిమం ఏనంకెన ఇత్యనయోః నకారో ణత్వమాప్నోతి । ,ఇన్ద్రి ఏణం పర్ిథమః' । ,అయజుష్కృణ' । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? ,ఈశ్వరా ఏనం పర్ిదహాః' । ,వైర్ిఘ్నీః కెనాప ఇతి' । ఏనమితికిం? ,ఇన్ద్రోనస్తతి వృతి హా' । కెనెత్యనుక్తె విధినిర్ిషయస్యాత్ । అనస్తరాసమ్భవాత్॥ ౮॥

తిర్ిభా:—ఇన్ద్రిః । అయజుః ఇత్యేనం పూర్వయోః ఏనం కెన ఇత్యేత యోరనకారోణత్వం భజతె । ,, ఇందర్ి ఏణం పర్ిథమః '' । ,, అయజుష్కృణ క్రియతె' । ఏనం పూర్వ ఇతి కిం ? । ,, యదగ్ిఏనం భూత్వా '' । ,, బర్ిహ్మవాది నఃకెన' ఏనం కెనెతి కిం? । ,, ఇన్ద్రోనెషదతి '' ॥౮॥

సూతర్ిం:—నృశర్ిపూర్వోమనాః॥ ౯ ॥

వై :—నృశర్ి ఇత్యనయోః పూర్వయోర్మనా ఇతి నకారో ణత్వమాప్నోతి । ,నృమణా అజసర్ిమ్' । శర్ిమణాః శతపయాః । నృశర్ి పూర్వ ఇతికిమ్? యోహతమనాః।మనా ఇత్యనుక్తె విధిర్నిర్ిషయస్యాత్। అనస్తరాసమ్భవాత్॥ ౯॥

త్రిభా:—నృ । శీ-ఏవం పూర్వోఽపీ ఇత్యత్ర నకారోణత్వం భవతి, నృమణా అజసర్గం । ,, శీమణాశ్వతపయాః'' । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? । ,సుమనా ఉపాగహి'' ॥౯॥

అజ్ఞానామోనెగానిగానాజ్ఞ్యాని యామెన॥ ౧౦॥

నై:—అజ్ఞానామిత్యాది ష్విజ్ఞ్యోత్తరపదేషు నకారోఽవగ్రహసంహితాయాం ణత్వమాప్నోతి । అజ్ఞానామ్ ,యత్ర్యజ్ఞాగ్ం సమవర్తయతి'। ఓనె - ,వాయనిష్టయెదురోణె' । గాని - ,అతిదుర్గాణి విశ్వా'। గానాం - ,సఖీనాం పురోగాణామ్'। గ్యాని - ,సువర్గాణ్యాసక్'। యామెన - ,తానిన్ద్రోస్తర్యామెణ'॥ ౧౦॥

త్రిభా:—అం గానాం _ ఓనె - గాని - గానాం - గ్యానియామెన। ఏషు నకారస్సగ్ంహితాయాం ణత్వం భవతి। యథా। ,,యత్ర్యగ్ంగాణాం'' । ,,ఆయుషిగోణ్ణిఆయుర్గణివిశ్వా'' । పుర్గోగాణాంనఃపుమే । ,, సువర్గ్యాణ్యాసక్'' । అన్తర్యామెణ ॥౧౦॥

రషః పూర్వో హవన్యహ్నోర్హ్॥ ౧౧॥

నై:—రషఇత్యనయోః పదాన్తయోః పూర్వయోః హవనీ అహ్నో । హ్ । ఇత్యేతేషాం నకారో ణత్వమాప్నోతి । రపూర్వస్తావత్ ,అగ్నిహోత్రిహవణీ చ'। ,అపరాహ్ణో' । హన్నితిపదైకదేశోఽపిగాహ్య ఏవ । పదమాత్రిగ్రహణే తు ష ఇతి నిమిత్తగ్రహణమనర్థకంస్యాత్ । తత్పూర్వకార్యభాజోఽసమ్భవాత్ । రపూర్వస్య తు హన్పదస్య సమ్భవేఽపి తదీయస్యవిధేః ,అస్యేశ్చ' (7-16) ఇతి నిషేధస్య నైకవిషయత్వా ద్విధినిషేధా వుభావప్యనారమ్భణీయౌ స్యాతామ్। తత్సామర్థ్యాత్పదైకదేశస్యాప్యత్ర గ్రహణం యుక్తమితి స ఉదాహ్రియతె। ,వృత్రిహణం పురన్దరమ్'। ,వృత్రిహణా జుషేథామ్'। షః పూర్వస్తు హ్ శబ్ద ఏవ సమ్భవతి। స చ పదైకదేశ ఏవ। ,రక్షోహణం వాజినమ్'। ,రక్షోహణః'। ఏవం పూర్వ ఇతి కిమ్? ,ఏణ్యహ్నో'। ,ననిహన్యాత్'। హవనీశబ్దపరిత్యుదాహరణం శాఖాన్తరే॥ ౧౧॥

త్రిభా:— హవని-అహ్నో-హ్ణ-ఏషు గ్రహణేషు నకారో రేఫపూర్వష్ష

ఇత్యేవం పూర్వోవాణత్వం భజతె। యథా॥ ,, అగ్నిహోత్రిహవణీచ'' । ,,శరద్య పరాహ్ణే'' । హన్నితి పదైకపదెో బహూపాదానార్థఃll రక్షోహణం । ,,వైష్ణవీ రక్షోహణౌ'' । ,, మృత్రిహణం పురన్దరం'' । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? సాహ్నఏవాన్యె । ,, వలగహనఃll౧౦ll

సూత్రిం:—రుపూర్వోమయాన్యనీ॥ ౧౨॥

వై :—రుశబ్దె పదాన్తె పూర్వెమయాని అనీ ఇత్యనయోః నకారో ణత్వమాప్నోతి । ,యానిహిదారుమయాణి' । ,త్వెవసూని పుర్వణీక' । ఏవం పూర్వ ఇతి కిమ్? ''అశ్మన్మయాని'' । ,స్వనీకసన్దృక్'' ॥

త్రిభా:—మయాని । అని ఇత్యతొ నకారోరుపూర్వోణత్వం భజతె॥ ,, దారుమయాణి పాత్రాణి'' - ,, త్వెవసూనిపుర్వణీకహోతః'' - ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? । ,, యాని మృన్మయాని'' ,, ఆగ్నయెనీకవతె'' । కిఘగ్రిహణెన కిం? । ,, స్వనీకసందృక్' ॥౧౨॥

సూత్రిం:—ఆ(వా)ఘూష పూర్వస్తష్టమ్॥ ౧౩॥

వై :—ఏవం నానాపదీయనిమిత్తం నకారస్య ణత్వం ఽహితమ్ తస్యపరిశిష్టెధశ్చ వక్ష్యతె। అతాన్తరె తథయోర్ద్వయోరపి మూర్ధన్యాదెశో విధీయతె। రుపూర్వస్యానువృత్తిర్లభ్యత ఇతి॥

రుపూర్వ ఇత్యనువర్తత ఇత్యుక్తమ్ । ఆఘూపూర్వ ఇతి తు కార్యభాజ ఏవ విశెషణమాత్రిం న నిమిత్తొపబన్ధె కార్యభాక్పదైక దెశత్వాత్ । షపూర్వఇత్యపి తథా । నానాపదీయత్వనియమాభావాత్। తదయమర్థఃరుశబ్దె పూర్వె ఆఘూశబ్దా త్పరస్య తకారస్య టత్వం భవతీతి, తథా పూర్వపదె నిమిత్తె షకారాత్పరస్య । సన్వతి కుతఃపూర్వపదస్య నిమిత్తత్వమ్ ? ।ఆఘూపూర్వెణ సమభివ్యాహారాత్ పదాదిమధ్యవర్తినాం మూర్ధన్యాదెశానాం పూర్వపదనిమిత్తత్వ దర్శనాచ్చ। ఆఘూ ,దారావ్ఘూటః' । ష - ,అగ్నిష్టద్విశ్వమ్' । ,విపాశ్విపర్ధన్తి సుష్టుతమ్' । ఆఘూపూర్వ ఇతి కిమ్? ,ఉరుతె యజ్ఞపతిః పరిభూతమ్' । పూర్వస్య షస్య టకారనిమిత్తత్వె వర్ణసంహితాస్యాత్ । నానాపదీయత్వ నియమాభావాత్ । ఆఘూపూర్వోష్టమిత్యెతావదత్రొక్త్వా వర్ణసంహి

తాధికారే షపూర్వస్తష్టమిత్యుక్తం చేద్విస్తరస్స్యాత్ । తస్మాదతీ పూర్వపదస్య నిమిత్తత్వమాశ్రీయితవ్యమ్ । ఆఘూపూర్వస్య తు పూర్వ పదమాత్రనిమిత్తత్వే ఆకారఘూశబ్దయోః పృథగ్విశేషణ శక్యాయా 'తేజ ఏవాత్సర్ధత్తే' । 'వయగ్ం సజ్ఞాతంజేష్మ' । ఇత్యాచా టత్వం స్యాత్ । రుపూర్వానువృత్తౌ తు ఆఘూశబ్ద ఏకఏవైతద్విశేషణం సిధ్యతి। అన్యే త్వస్య సూత్రస్య ఆదితో వకారమధికం పఠన్తో వాఘూశబ్దం షకారంచైవ నిమిత్తమాహుః తేషాం వర్ణసంహితాపత్తేర్ణత్వ విధినిషే ధయోర్మధ్యే సజ్గతిర్న స్యాత్ ॥ ౧౩॥

త్రిభా:—వాఘూ ॥ ఇత్యేవం పూర్వః షకారపూర్వోవా తకారః టకా రం భజతే । యథా॥ ,,దార్వాఘూట ఇతిదారుఆఘూత్ట" । ,,ఆయుష్ట ఆయుర్ద్దా" వాఘూఇతి కిం? । ,,పృఘూత ఆదిత్యానాం" షపూర్వ ఇతి కిం? ,,అగ్నిస్తే తేజ" ॥౧౩॥

సూత్రం:— ఢశ్చరమ్॥ ౧౪॥

వై:— చశబ్దాన్వాదిష్టషపూర్వస్థకారః పూర్వపద సంహితా యాం ఠత్వమాప్నోతి । 'ఆపోహిష్ఠామయోభువః' । "ద్యవిష్ఠ ఆఖరిష్ఠ" । అన్వాదేశేన కిం? 'వాయవస్థన' । నన్వతీ షకారస్య నిమిత్తత్వేప్యుపపత్తేః కిమర్థం నిమిత్తాన్తరాశ్రీయణ గౌరవమభ్యుపగమ్యతే? నైతదస్తి । నహ్యేతదర్థమిహ పృథక్పదసంహితా పరిగృహ్యతే । కిన్త్వన్యార్థం పరి గృహీతాతాస్సి సమ్బధ్యతే । అతోనగౌరవదోషః॥ ౧౪॥

త్రిభా:—చకారః షకారపూర్వత్వా కర్షకః । ఢకారః షకారపూర్వ ష్టకారం భజతే । ,,గోష్ఠమా" । అపోహిష్ఠామయోభువః । ఏవం పూర్వ ఇతికిం? । ,,గచ్ఛ గోస్థానం" ॥౧౪॥

సూత్రం:— న తకారపరః॥౧౫॥

వై:—అతీనకారస్య మూర్ధన్యాదేశః ప్రతిషిధ్యతే । నాసన్నర యోస్తథయోః । కుతః? సమ్భవాసమ్భవాభ్యాం । తదయమర్థః తకార పరో నకారో ణత్వం న ప్రాప్నోతి । 'పర్యన్తరిక్షాత్' । "అవర్ణవ్యవే తోపి"(7-5) ఇతి ప్రాప్తిః॥ ౧౫॥

తిభాః:—వాఘూషాది విధిరనధికృతత్వాదుత్పన్నప్రతిషేధం ప్రతి నాయంనిషేధః కిన్తు ప్రకృతోణత్వ విధిరనేన విషయీక్రియతే । తకారపరో నకారో ణత్వం నాపద్యతే । „ పర్యన్తరిక్షాత్ ” । „ పారీపరిపరీ పరిపూర్వః ” - అవర్ణవ్యవెతో పీత్యాభ్యాం పాఠ్యిప్తిః॥ ౧౫॥

సూత్రం:—నహ్యతినూనం నృత్యన్త్యనోన్యాభిరన్యాన్యం తశ్చాన్తశ్చ॥ ౧౬॥

వృత్తిః:—నహ్యతీత్యాదిషుయో నకారః యశ్చపదాన్తః న ణత్వం న పాఠ్యిప్నోతి । నహ్యతి ‹ వాససా పర్యానహ్యతి ’ । నూనమ్ - ‹ పరినూనం పూర్ణవన్ధరః ’ । నృత్యన్తి - ‹ మార్జాలీయం పరినృత్యన్తి ’, అన్యాభిః - ‹ పాఠ్యిన్యాభిర్యచ్ఛతి ’ । అన్యాని - ‹ పాఠ్యిన్యాని పాతాఠ్యిణి ’ । “ పారీపరిపరీ ” (7-4,5) ఇత్యాది సూత్రేదమ్వెన పాఠ్యిప్తిః । అన్ ఇతి సామాన్యగ్రహణే ‹ అగ్నిం పర్యణయత్ ’ ఇత్యాదే రకారవ్యవేతస్య సర్వస్య పరిషేధప్రసఙ్గాత్ “ అవర్ణవ్యవెతోపి ” (7-5) ఇతి సూత్రస్య వ్యాకోపస్యాత్ । అన్తః - ‹ ఆతిష్ఠవృత్రహా రథమ్ ’ । “ రషః పూర్వః ” (7-11) ఇతిపాఠ్యిప్తిః । నను ‹ ఇన్ద్రాయ త్వా వృత్రఘ్న ” ఇత్యాదావాహ శబ్దవికారత్వాత్ ‹ అపివికృతమ్ ” (1-51) ఇతి ఘుకారాత్పరస్య నకారస్య ణత్వం కస్మాన్న భవతి? తదుచ్యతే - ‹ పదగ్రహణేషు పదంగమ్యెత ” (1-50) ఇత్యస్మిన్విషయెహి ‹ అపివికృతం ” (1-51) ఇతి విధిర్భవతి । ఇహ తు పదం గమ్యెతెతి న నియమః ఇత్యుపపాదితమ్ । యచ్చ ఏతచ్ఛాస్త్రవిహితవికారయోగి తదవ వికృతం గృహ్యతే । తతశ్చ ‹ అపి వికృతమ్ ” (1-51) ఇతి పరిభాషాయా నాయం విషయ ఇతి పాఠ్యికాభావాదెవ న భవతి । న హి వృత్రఘ్న ఇత్యాదావాహ శబ్దాంశస్య సమామ్నాయసిద్ధం మూలశాస్త్రసిద్ధం వా పదత్వమస్తి । న చాస్మిన్ శాస్త్రే తస్యోపధాలోపో ఘుత్వం వా విధీయతే । మూలశాస్త్ర విహితానామపి వికారాణామిహ పరిగ్రహే తేషాం సర్వేషామవశ్యం వెదత్వాపత్తె స్తత్సాపేక్షమిదం శాస్త్రం తతోఒపి గురుతరం సల్లాఘవార్థకారమ్భ హేతుమతీయాత్ । అతఏవ ‹ పారీపరి

పరీ" (7-4) ఇత్యేవమాదిషు నైకశబ్దగ్రహణం క్రియతే । తస్మాదేత చ్ఛాస్త్రవిహితాదేవ వికారాద్వికృతమిహ గృహ్యత ఇత్యలమతి పల్లవేన॥ ౧౬॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్య గోపాలమిశ్రవిరచితే నైదికాభర
ణాఖ్యే పాణినీయశాఖ్యవ్యాఖ్యానే సప్తమోఽధ్యాయః.

తత్ప్రభా—చకారో నిషేధాకర్షకః । నహ్యతి - నూనం-నృత్యన్తి- అన్యః-అన్యాభిః-అన్యాని ఏషు గ్రహణేషు నకారః పదాన్తశ్చనకారః ణత్వం నభ్రజతే । "వాససాపర్యానహ్యతి" । అనర్ణవ్యవతోః పీతిపాప్తిః" । "పర్యనూనం పూర్ణ మనూనం" । "పరిన్నృత్యన్తి" । "పాణిన్యశ్నీర్గంసతి" । "పాణిన్యభీర్యచ్ఛతి", "పాణిన్యని పాతాణి" పాఠపరిత్యేషాం పాప్తిః । అనిత్యేతావతా సిద్ధే అన్యే న్యాభీరన్యానితి కిం? పర్యాపదపాఠేన॥ అనుపాణ్యా త్ప్రథమా మిత్యత్రనైషనిషేధం పరిసరతి । పదాన్తో నకారోణత్వం న భజతే । నృతిగ్రహణాచ్చర విద్వాఁ రషః పూర్వఇతి పాప్తిః॥ అధనకారో ణకారంపోడశ ॥౧౬॥

ఇతి తత్ప్రభాష్యరత్నే పాణినీయాఖ్య వివరణే నత-ధకారాణాం ణత్వ
ణత్వ నత్వ-నిరూపణం నకారస్యణత్వ నిషేధ నిరూపణం
నామ సప్తమోధ్యాయః॥ ౭॥

—:శుభమస్తు-శుభం-శుభం:—

అష్టమోధ్యాయః.

సూత్రం:—అథ పఞ్చమః॥ ౧॥

వై:—ఇహ పఞ్చమోవిశేషవర్ణః కార్యభాక్త్వేన అధికియతే । తస్యైవాతశ్చి వికారాత్ అన్యస్య ఆఽధికారాత్॥ ౧॥

తత్ప్రభా:—"అథేత్యయమధికారః । పఞ్చమ ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం ఇతఊత్తరం యద్వక్ష్యామః । అథ విసర్జనీయ ఇతి పర్యన్తోఽయమధికారః॥౧॥

సూత్రం;—ఉత్తమపర ఉత్తమగంసవర్ణీయమ్॥ ౨।

వై:—ఉత్తమే పదాదా పరతః పఠమః స్వసమానవర్గీయం ఉత్తమం పఠితిపద్యతే। «వాజ్మఆసన్» । «షణ్ణవత్యై స్వాహా'। «అవ తాన్మనాథితమ్'। ఉత్తరసూత్రస్యాయమపవాదః । ఉత్తమపర ఇతి కిం? «హవ్యవాడ్జుహ్వాస్యః' । పదసంహితాయాం కిమ్? «రుక్మముప దధాతి'॥ ౨॥

తిఙాభాః—ఉత్తమపరః పఠమ ఆత్మనస్సవర్గీయముత్తమ మాపద్యతే। యథా। «వాజ్మఆసన్» । «షణ్ణవత్యై స్వాహా» । «తన్మ హేన్ద్రస్య»—ఏవం పరఇతి కిం?। «వాక్త ఆ» । పఠమ ఇతి కిం?। «ఇమాంనోవాచం» । ఉత్తమః పరో యస్మాదసౌ ఉత్తమపరః॥ ౨॥

నూతఙాం:— తృతీయగ్ం స్వరఘోషవత్పరః॥ 3॥

వై:— స్వరేషు ఘోషవత్సు చ పదాదిషు పరతః పఠమస్తృతీయం పఠిపద్యతే। «పాఙపాగుదగధరాక్» । «విరాడసి'। «హవ్యవాడ్జుహ్వాస్యః'। «తదుదఙస్య రుదఙిత్వమ్'। «తద్ధరణ్యమభవత్'। ఏతత్పర ఇతి కిమ్? «బుక్కమే' । పదసంహితాయాం కిమ్? «తిఙకుదా ఏషయజ్ఞః'। «పరిపతయేత్వాగృణ్ణామి'॥3॥

తిఙాభాః—స్వరపరోవా ఘోషవత్పరోవా పఠమః సవగీయం తృతీయమాపద్యతే। «యథా—«బుధగయాడ్బుధగుత»। «యద్వైహోతా» । ఇత్యాది॥ స్వరాశ్చ ఘోషవన్తశ్చ స్వరఘోషవన్తః తెపరెయస్మాదసౌ తథోక్తః॥ 3॥

నూతఙాం:— కకుచ్చ మకారపరః॥ ౪॥

వై:—చ శబ్దేన తృతీయమిత్యన్వాదిశ్యతే। కకుదిత్యతఙి పఠమః తృతీయమాపద్యతే మకారే పదాదా పరతః। «కకుదాగ్ం' । కకుదితి కిమ్? «ఉన్మాద్యేత్'। మకారపర ఇతికిమ్? «కకుచ్చన్దః'। «ఉత్తమ పర ఉత్తమమ్» (8-2) ఇత్యస్యాపవాదః॥ ౪॥

తిఙాభాః—కకుదిత్యస్మిన్నఙహణే ఆన్త్యేవణో మకారపరశ్చకారాకృష్టం తృతీయం సవగీయ మాపద్యతే। యథా॥ «కకుదాగ్మన్వతూర్తిః»। కకుదితికిం? «ఉన్మాద్యేత్»। ఏవం పరఇతి కిం? । «కకుచ్చన్దః'। మకారః పరోయస్మాదసౌ మకారపరః। ఉత్తమపర ఉత్తమం సవర్ణీయ మిత్యస్యాపవాదోయం॥ ౪॥

సూత్రం:— అథ విసర్జనీయః॥ ౫॥

వై:— విసర్జనీయః కార్యభాక్త్వేనాధికియతె । అన్యస్య అభిధానాత్॥ ౫॥

తిభా:—ఆ తేత్యయమధికారః అథశబ్దో విసర్జనీయం లక్ష్యత్వేన అధికరోతి। ఇతఉత్తరంయద్వక్ష్యామః। అథ స్వరపరో యకారమిత్యనధికృతో ఽయమధికారః॥

సూత్రం:— రేఫమెతేషు॥ ౬॥

వై:—ఏతేషు అసన్నేషు స్వరేషు ఘోషవత్సుచపరతః విసర్జనీయో రేఫం పరిపద్యతె । ‘పరిజావతీరనమీవాః’ । ‘అగ్నిర్గృహపతిః’ । ‘మయోభూర్వాతః’ । ఏతేష్వితికిమ్? ‘మహివర్పః’ తృతీయాయా’॥ ౬॥

తిభా:—ఏతెషు స్వరెషు ఘోషవత్సుచపరతో విసర్జనీయో రేఫమాపద్యతె । యథా । ‘‘తదగ్నిరాహ’’ । ‘‘ఆశీర్మఉర్జం’’ । ఏతెష్వితి బహువచనాంతస్య సర్వనామ్నొ నిర్దెశాత్స్వరఘోషవతాం పరనిమిత్తానాముపాదానం తెషామెవ సరికృతత్వాత్। ఏతెష్వితి కిం? । ‘అగ్నిశ్చమ ఇంద్రశ్చమె’॥ ౬॥

సూత్రం:— న రేఫ పరః॥ ౭॥

వై:— రేఫపరో విసర్జనీయో రేఫం న పరిపద్యతె । ‘జాయ ఏహి సువో రోహావ’ । ‘అశ్వారధెభిః’॥ ౭॥

తిభా:—రేఫపరో విసర్జనీయో రేఫంనాపద్యతె । యథా॥ ‘‘సువోరోహావ’’ । ‘‘అహోరాత్రెభి’’ । ఘోషవత్త్వాదెరిహస్య పూర్వవిధిపాప్తిః । రేఫపరో యస్మాదసౌ రేఫపరః॥ ౭॥

సూత్రం:— హ్వోరభాదాహో రబిభరజీగరకరనం తర్వివస్నువః పునరహరహః పాతిరవ్యస్తః శమితస్నవిత స్నునుత స్తనుతస్తోతహోతః పితరాత్మతర్యష్ట రెష్ట రెష్టస్త్వేష్టః॥ ౮॥

వై:—ఏతదాదీని రేఫాదెశవిధాయకాని సూత్రాణి ‘‘ఓకారమస్రోవ్ఒకారపరః’’ (9-7) ఇత్యాదీనాం చతురాం సూత్రాణామపవాదతయారభ్యన్తె । హ్వోః, అభాః, ఇత్యాదీనాం విసర్జనీయః స్వరెషు రేఫవ్యతిరిక్తఘోషవత్సు చ పరతః రేఫం పరిపద్యతె । అతొ ‘నరేఫపరః’ (౮-౭) ఇత్యుక్తత్వాత్ రేఫవ్యతిరిక్తఘోషవత్సు ఇతిలభ్యతె- హ్వోః-

‘దృగ్ంహస్య మూహ్వార్వసూనామ్’। అభాః- ‘యోనావభారుభా’। వాః- ‘తస్మాద్వార్ణమవోహితమ్’- । హాః- ‘మాపహారావమ్’- ‘‘అప్యకారాది’’ (1-52) ఇతివచనాత్ ‘పునరాహార్జాతవేదాః’ ఇత్యప్యుదాహరణమ్। అబిభఃః- ‘‘తాగ్ంసంవత్సరమబిభః’’ । ‘‘ఇతిపరోపి’’ (8-12) ఇతి పరమతం వక్ష్యతి. తస్మిన్పక్షే ఇదముదాహరణమ్,- ‘‘తాం-సంవత్సరమితి-సం, వత్సరమ్. అబిభరితి’’ । నచ పరమతానుసారేణ కార్యవిధిర్నోపపద్యతే । ‘‘అనునాసికేఽనునాసికమ్’’ (10-11) ఇత్యాదిషు దర్శనాత్ । ఏవం పితరిత్యాదిష్వపి దర్షిష్టవ్యమ్. । తథా చ- అబిభఃః పితరిత్యాదీనాం రేఫాదేశస్యాన్యథోపపన్నత్వాన్నాస్య శాస్త్రస్య జాతూయాం తాత్పర్యం శక్యతే కల్పయితుమ్. అజీగఃః- అజీగరిత్యజీగఃః । ‘‘ఓషధీః । అజీగరితి’’ । న ఏష పరమతసిద్ధ ఇతి కరణఃః పదాధ్యాయే క్రియాధ్యాయే చ పరిగ్రహార్థః । అకఃః- ‘‘అధరాగ్ం అకఃః- అకరిత్యకఃః’’ । యజ్ఞమెవాకర్విష్ణోఃనను ‘కరావరనుదాత్తెపదె’ (8-9) ఇతి వక్ష్యతి- తతఃః ‘‘అప్యకారాది’’ (1-52) ఇతి వచనాత్ ఏతదపి సిద్ధ్యతి । సత్యం క్వచిత్సిద్ధ్యతి । ‘‘అకస్సలోకమ్’’ ఇత్యత్రి తు న సిద్ధ్యతి ‘‘అకరితి । సఃః । లోకమ్.’’ । అనన్తఃః- ‘అనన్తరాయాయ.’ । అతాద్యుదాత్తత్వాత్ ‘అన్తరనాద్యుదాత్తె’ (8-10) ఇతి న భవతి । వివఃః - ‘‘అసతశ్చవివఃః । ‘‘వివరితి వివఃః.’’ । సువఃః- ‘సువరసి సువర్మె’ । పునఃః- ‘పునరూర్జా’ । అహరహఃః- అహశ్శబ్దాత్పరస్మిన్నహశ్శబ్దె విసర్జనీయో గృహ్యతె । ‘యోఽహరహరాహృత్య.’ । పాతఃః- ‘‘వసన్తా పాతరాగ్నెయీం.’’ । వస్తఃః- ‘దోషావస్తర్ధియా వయమ్’ । శమితఃః - ‘శృతగ్ం హవీ శ్శమితరితి.’ । సవితఃః- ‘దెవ సవితరెతత్.’ । సనుతఃః- ‘సనుతర్యుయోతు.’ । ‘‘స్తనుతరితి’’ శాఖాన్తరె । స్తోతఃః- ‘ఏతగ్ంస్తోతరెతెన’ ’ హోతఃః-‘యథా హోతర్మనుషఃః.’ । పితఃః- ‘‘మరుతాం పితస్తదహమ్ పితరితి’’॥ మాతఃః- ‘పృథివిమాతర్మామా’ । యష్టఃః- ‘అగ్నె యష్టరిదం నమఃః.’ । ఏష్టఃః- ‘‘ఏష్టారాయాఃః ఏష్టరితి.’’ । నెష్టఃః- ‘‘నెష్టఃః పత్నీమ్- నెష్టరితి’’ । త్వష్టఃః- ‘దెవత్వష్టర్వసురణ్వ’ । ఏవం పరఇతికిమ్ ? ‘సువశ్చ మూర్ధా చ’॥ ౮॥

త్రిభాః—హ్వాః – అభాః – వాః – హాః – అభిభాః – అజీగాః – అకాః – అనన్తాః – విషాః – సునాః – పునాః – అహరహాః – పాన్తాః – వస్తాః – శమితాః – సవితాః – సనుతాః – స్తనుతాః – స్తోతాః – హోతాః – పితాః – మాతాః – యష్టాః – ఏష్టాః – నెష్టాః త్వష్టాః – ఏషు విసర్జనీయో రేఫమాపద్యతే । స్వరభూషనత్వరః–యథా । ,, మా హ్వార్వసూనాం'' – యోనాఽభారుఖా । ,, తస్మాద్వాణ్ణామ'' । ,మా మెపిహారస్తి'' ।..అభిభాస్తం తమభిభరభిభాస్తం''–,, ఓషధీరజీగరజీగరోషధీరోషధీరజీగఃఅజీగరిత్యజీగః'' । ,, దేవతాకిరజఙ్ఘీరేణ'' ।కారావనుదాత్తే పదఇతి వక్ష్యతి। తేనేహ తథాపి సిద్ధ్యతి। అప్యకారాదీతినచనాదిళోచేత్॥ మైఒం॥ అనుదాత్తే పదే కశ్చిద్దేతదభవతి । ఇదమ్తు అన్యస్వరస్వీకారార్థమపి । యథా। ,,అర్వాకరకరర్వాక్'' । అన్యదాత్తస్తవయం । ,, యఃపరుషోఽనస్తరిత్యే'' । అన్తరనాద్యుదాత్త ఇతి నక్ష్యతి– తస్మాదనాఽరాదిచేతి వచనాత్సిద్ధ్యతీతిచేత్ । మైవం । అనాద్యుదాత్తే తదభాళో । ఆద్యుదాత్తస్తవయమితి గ్రహణం । చవివర్విషచ్చవివఃవివరితీవివఃవివరసిసునామేకయశ్చ'' । ,, పునరాసద్యసదనం'' – ,, అహరహాఽవిధానినాం'' । ఆహో హరితి ఇంగ్యాన్తో నిషిధ్యత ఇత్యేవం రూపస్యాయంనియమఃll ,, పాన్తిరుపసన్తిఃస్థ'' । ,,గోపాయన్తిధియాయంతి'' । ,,హవీంష్యమిపరితి'' । దేవసవితరిత్తి'' । .. స్వసస్సమతయంతి యోతు''స్తనయతిరితి శాఖాన్తర । ,,ఏతగ్గోస్తోతరేతన'' । .. హోత్రాభ్యవిష్ట'' । మరుతాంపితఃపితర్మరుతాం మరుతాంపితఃపితఃమ

పదగ్రహణపరిభాషయా సిద్ధే పద ఇత్యేకవచనాన్తస్యాధికస్య పర్యాయో గాదేతత్సిద్ధం భవతి.॥ ౯॥

త్రిభాష్యం:—కః-అవః-ఇత్యేతయోర్విసర్జనీయః । పదకాలే అనుదాత్తపదే వర్తమాన స్వరఘోషవత్పరో రేఫమాపద్యతే । ,,మిథుయాకర్భగధేయం'' ,,సురుచోవేన అవః'' । ,,అవరిత్యావ్యః'' । అనుదాత్త ఇతికిం? । ,,కోన్యేశ్వరః''-,,అవోవాజేషుయంజున్యాః'' । ఏవం పర ఇతి కిం? । ,,అధిపామకస్సమ్భ్యే॥ ౯॥

సూత్రీం— అస్తరనాద్యుదాత్తే॥ ౧౦॥

వృ— అస్తరిత్యనుదాత్తే పదే వర్తమానో విసర్జనీయో రేఫమాపద్యతే స్వరేషు రేఫవ్యతిరిక్తే ఘోషవత్సు చ పరతః । ,,అన్తరుర్వస్తరిక్షమ్'' । ,,అన్తర్వేది సంయాతి' । అనాద్యుదాత్త ఇతి కిమ్ ,,ఏవాన్యోనాస్తియత్''॥ ౧౦॥

త్రిభా:— అన్తరిత్యస్మిన్పదే అనాద్యుదాత్తే విసర్జనీయః స్వరఘోషవత్పరో రేఫమాప్నోతి । ,,అన్తరగ్నేరుచా'' । ,,అగ్నిమన్తర్భరిష్యన్తి'' । ,,అన్తర్యామే మఘవన్'' । అనాద్యుదాత్త ఇతికిం? । ,,ఏషోన్తర్నం మనుష్యః'' । ఏవం పర ఇతి కిం? । ,,అన్తస్తేదధామి'' । అన్తోదాత్త ఇతి వక్తవ్యే బహుస్వరత్వం బహూపాదానార్థం । అన్యథాహ్యన్తోదాత్తస్యైవస్యాత్ । ఇహతు నస్యాత్ । ,,అన్తర్వేదిమిథునా'' । ,,అన్తర్యామే మఘవన్'' । అదావుదాత్తో యస్యాదాద్యుదాత్తం । న ఆద్యుదాత్తం అనాద్యుదాత్తం । రస్మిత్॥ ౧౦॥

సూత్రీం:— ఆవృత్పరః॥ ౧౧॥

వృ:— ఆవృచ్ఛబ్దే పరతో విసర్జనీయో రేఫమాపద్యతే. । ,,జిన్వరావృతాన్వహా''॥ ౧౧॥

త్రిభా:—ఆవృదిత్యేనం పరో విసర్జనీయో రేఫమాప్నోతి । ,,జిన్వరావృతాన్వహా । ఊగిరావృతాన్వహా'' । ,,భీమరావృతాన్వహా'' ॥౧౧॥

సూత్రీం:—ఇతి పరోఽపి॥ ౧౨॥

వృ:— తదేవ మవర్ణపూర్వస్య విసర్జనీయస్యో భావలోపయత్వానాం అపవాదత్వేన ,,హ్వారభార్' ఇత్యాదిసూత్రైః రేఫాదేశ ఉక్తః । తస్యావ్యాప్తిరతివ్యాప్తిశ్చ పరిహరిష్యతే. । అతాన్తరే రేఫే విసర్జనీయాన్తానాం హ్వారభారిత్యాదిపదానాం పదార్థాయే పరమతసిద్ధో

విశేష ఉచ్యతే॥ పరిగృహ్యాధ్యాయవద్వ్యాఖ్యేయమ్ । యోఽయం రేఫే కథితః హ్వారభారిత్యాదిపదేషు విసర్జనీయః సఖలు పదాధ్యాయే ఇతి పరశ్చ భవతి- కేవలశ్చ- తతో యస్యసంహితాయాం నిమిత్త సంయోగాదెర్లోపత్వ మభిన్యజ్యతె స పదాధ్యాయె కేవలః పరియుజ్యతె । అన్యత్ర త్వితిపరః । యథా- ‘‘దృగ్ంహస్వనూహ్వోః’’ ‘‘అగ్నిగ్ంస్వోయోనావభారుఖ్ఖితికేవలః’’ ‘‘తాం । సంవత్సరమితి- సంవత్సరమ్ । అబిభరితి’’ । ‘‘ఆత్ । ఇత్ । గర్సిస్థుః । ఓషధీః । అజీగరితి’’ । ఏవమాదితిపరః । సోఽయం బహ్వృచానాం పఠ్యతే । అన్యేతు వ్యాచక్షతె- యోఽయమావృత్పరో విసర్జనీయః స ఇతిశబ్దె పరతో రేఫం పరిపద్యతె । అస్య- ‘‘అవృషాదితి శ్రుతిరావృత్తాన్వాహ’’ ఇత్యత్రతి ‘‘ఇతిశ్రుతిః’’ ఇత్యస్య కిమస్య జటోదాహరణమితి ‘‘ఇతిశ్రుత శ్రుతిరితీతి శ్రుతిః’’ ఇతి । తదయుక్తమ్,- పరనిమిత్తాస్తరవతి విధ్యన్తరె విధ్యన్తరోక్త పరనిమిత్తసమ్బన్ధస్య కార్య భాజస్సమ్బన్ధాయోగాత్. తథాభ్యుపగమె ‘‘ఓకారమస్సరోఽకారపరః’’ (9-7) ‘‘ఘోషవత్పరశ్చ’’ (9-8) ఇత్యత్రాపి అకారపరతయా క్వచిద్దృష్టస్యైవ అకారస్యాన్యత్రతి ఘోషవత్పరత్వె ఓభావః స్యాత్ - ‘‘ఆవో ర్వాచీ’’ ‘‘ఆనో దవాస ఈమహె’’ ఇతి । ఇతరస్యతు నస్యాత్ । ‘‘అయజ్ఞో వా ఏషః’’ ‘‘రజనోస్యై కాయేయః’’ ఇతి । కిఞ్చ- ఏవమనుచితాసిద్ధ్యాశ్రయణాశ్రీయెతయది కిఞ్చిదనన్యథాసిద్ధం సమామ్నాన రూపమనయాసిద్ధ్యెత్. న త్వేతదస్తి. నన్వేవమనభ్యుపగమె ఇతి శబ్దపరస్య సర్వస్య విసర్జనీయస్య రేఫాదెశస్స్యాత్ । ‘‘మాపహారావయోనైర్ఘృత ఇతితే అబూభరామ్’’ తతోవరం క్వచిజ్జటాయాం రేఫాపాదనమ్, తస్యాస్త్వ సమామ్నాతత్వాత్ । నహిశక్యతె వక్తుమయుక్తోఽతిరేఫాదెశ ఇతి । హన్తెవముచితార్థాపత్తిభానమూలమెతద్వ్యాఖ్యాన మిత్యుక్తం భవతి । పరిసిద్ధో హి రేఫిణాం అవ్యక్తరేఫాణామితి కరణో బహ్వృచానాం పదాధ్యాయె । తదభావశ్చ వ్యక్తరేఫాణామ్ । పరిసిద్ధశ్చాస్మచ్ఛాస్త్రెతి తతో తతో పరమతోపన్యాసః । పరిసిద్ధాచ యథోక్తా వ్యాఖ్యా పరిగృహ్యాధ్యాయె । అతోనెదం సూత్రం రేఫాదెశస్య విధా

యకం, కిన్త్వితికరణస్యేతి న జటూహూపం దూషయితవ్యమ్॥ ౧౨॥

త్రిభాః:—అపిశబ్దః అవృత్పరం విసర్జనీయ మన్వాదిశతి । అసావిసర్జనీయ ఇతిపరోపి రేఫమాప్నోతి । ఇతిశ్రుతః శ్రుతిరితీతిశ్రుతిః'' । అన్వాదేశః కిమర్థః । హవన శ్రుతోహవం । ఇతిః పరోయస్మాదసౌ ఇతిపరః॥ ౧౨॥

☞ సూత్రిం:—అహారహా స్నువరనిర్జ్యాన్తః॥ ౧౩॥

వై :—నను హ్వారభార్, ఇత్యాదిసూత్రిమయుక్తం అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిభ్యామ్। తథాహి-అహశ్శబ్దపూర్వకస్యాహశ్శబ్దస్య రేఫాదేశఉక్తః సోఽతత్పూర్వకే నస్యాత్ , రాత్రిమూ అధ్యహరభి' ,అహర్మాగంసెన'. కిఞ్చహాస్నువశ్శబ్దావవిశేషేణ గృహీతౌ । తేన ,షడహాభవన్తి'. ,యెదేవా దెవసువస్థన' ఇత్యత్రాపిస్యాత్ । తత్పరిహారాయెదం సూత్రిమారభ్యతె. అహః, అహః, సువః, ఇత్యెతెషు విసర్జనీయః ఇజ్ఞ్యాన్తెతరః స్వరెషు రేఫవ్యతిరిక్త ఘోషవత్సు చ పరతోరేఫం పరిపద్యతె । అనిజ్ఞ్యస్యాన్త ఇతి విగృహీతస్వయుక్తం, సువశ్శబ్దె తదసమ్భవాత్ . ఏతె నెజ్ఞ్యాన్త వ్యతిరిక్తస్య అహశ్శబ్దస్య రేఫాదెశవిధానాదవ్యాప్తిః పరిహృతా । ,,అధ్యహరభి'' । ,,అహర్మాగంసెన''-॥ తథా- హాస్నువశ్శబ్దయోరపి ,హ్వారభార్' ఇత్యాదిసూత్రె అనిజ్ఞ్యస్యాన్తయోరెవ గ్రహణమితి తతోక్తెః- ,షడహాభవన్తి' ,యెదేవా దెవసువస్థన' ఇత్యాదానాతివ్యాప్తిః । నన్వెవం సతి ,,హ్వారభార్'' ఇత్యాదిసూత్రె సువర్గ్రిహణమనర్థకమ్ । తదభావెఽపి కార్యోపపత్తెః । నైతదస్తి । ఇహ రేఫవిసర్జనీయాన్తానాం హ్వారభారిత్యాదీనాం పదానామితికరణో విధిత్సితఃనతెషాం పురస్తాద్విధాతుం నశక్యతె. ,,నరేఫపరః'' (8-7) ఇతి పరిభెధస్యాన స్వయూపత్తెః యద్యుచ్యెత వ్యాఖ్యానతస్తదన్వయః పరిభవత్యత ఇతి । ఏనమపి హ్వారభారిత్యాదివిధిషు ,రెఫమెతెషు' (8-6) ,నరెఫపరః' (8-7) ఇత్యనయోః అనువృత్తిర్న స్యాత్. ఇతికరణవిధివ్యవధానాత్. తస్మాత్తెషాం పదానాం రెఫవిధెః పరతఏవెతికరణో విధాతవ్యః తతోయది హ్వారిత్యాదిసూత్రె సువర్గ్రిహణం నక్రియతె. తదా ,,అహారహాః' ఇత్యాదిసూత్రిమెవాస్య సువశ్శబ్దస్య రేఫాదెశవిధాయకం స్యాత్. తతః

పరంత్వితికరణె విధీయమానె ‘నభిర్భ్యాం పరః’ ఇత్యతశ్చి పునరహర్గ్రిహణం కర్తవ్యమితి తుల్యం శబ్దగౌరవమ్. ఏవమపి ‘నభిర్భ్యాం పరః’ ఇత్యాదినా రెఫాదెశః పరిషిధ్యతె. నెతికరణ ఇత్యెతచ్చ దుర్విజ్ఞానమితి పరిషత్ గౌరవమధికం స్యాత్. యథాన్యాసెతు ఆవృత్పరఇత్యన్తె గ్రిహ్యె సర్వె పాం రెఫిణాం పదానాం గృహీతత్వాత్తదనన్తరం యుక్తమితికరణ విధానమ్. నచొక్తదొషాః పరిహ్రుష్యరితి సర్వమనవద్యమ్॥ ౧౩॥

త్రిభా:—అహొ: । అహ:-సుభ్య:-ఏతెషు పదెషు విసర్జనీయొనింగ్యాన్త్, స్వరశుషొరత్పరఃరెఫమాపద్యతె, ‘‘అహొరాత్రెవెదాఃరి’’, ‘‘అహర్దెవానామాసీత్’’, ‘సుభ్యర్దెవాగ్ం’అనింగ్యాన్త ఇతికిం । ‘‘అభిపూర్వం త్రయొభిరన్తి’’, ‘‘పరిత్యజ్ఞ్జడహొభవతి’’ । ‘‘దెవసుభ్య ఇతిదెవ-సుభ్యఃరి’’ । ఏనంపరఇతికిం?, ‘‘ఏవముత్తమమహ పాన్యత్’’, ‘‘సుభశ్చమూర్ధాచ’’ హ్వొరభా రాదిసూతెర్హొరిత్యనెనైవ గ్రిహణెన అహొశ్శబ్దస్య అప్యకారాదీతి నచనా దెర్గ్రిహణెన అతొ పునర్వచన మింగ్యాన్తస్య అహశ్శబ్దస్య పరిశెషార్థం । నన్వతెర్గ్రిహణెనైవ హొరితిసిద్ధ్యతి । అప్యకారాదీతి నచనెన కార్యసిద్ధెఃనత్వతర్గ్రిహణదొషఃపరిహరిచెత్ । మైవం । అనింగ్యాన్త ఇత్యుక్తె రనింగ్యాన్తత్వమపి సంభావనీయంతచ్చ హొరిత్యెవంరూపె గ్రిహణెనాస్తీత్యతెర్గ్రిహణం అనర్థకంస్యాత్ । తథాసతి త్యెవంరూపె మాభూత్, కిన్త్వకారాదిత్వె భవతీజనుస్యఃపక్షె । నతుసరశిఇ సూతెర్హొరిత గ్రిహణం సుతరాముపయుజ్యతె॥ ౧౩॥

సూత్రం:— నభిర్భ్యాం పరః॥ ౧౪॥

వై:— అహశ్శబ్దొత్తానినవర్తతె । నాన్యః । కుతః? సమ్భవా సమ్భవాభ్యామ్ । అహశ్శబ్దె విసర్జనీయొ రెఫం నపరిపద్యతె భిః భ్యాం ఇత్యనయొఃపరతః । ‘ఉత్తరెరహొభిః’ । ‘శమహొభ్యాం’॥ ౧౪॥

త్రిభా:—సాన్నిధ్యనలబ్ధ పూర్వసూత్రొక్తొ విసర్జనీయొ భిః । భ్యామిత్యెవం పరొనరెఫమాపొ్నతి । ఆరాదహరిత్యత్ర విసర్జనీయఃపరిగృహ్యతె । ఇతరత్రసన్నిహితస్య ఏవం పరత్వాభావాత్—యథా । ‘ఉత్తరెరహొభిః’, ‘శమహొభ్యామిత్’॥ ౧౪॥

సూత్రం:— అగ్ంహశ్చ సర్వెషామ్॥ ౧౫॥

వై:—అగ్ంహ ఇతి సానుస్వారె అహశ్శబ్దె విసర్జనీయొ రెఫం నపరిపద్యతె - సర్వెషామాచార్యాణాం మతాత్ । ‘నైనమగ్ంహొ

అశ్నోత్యన్తితోన' । నను అహారహస్సువరితి నిరనుస్వారే విహితస్య రేఫాదేశస్య సానుస్వారే కుతః పరిసఙ్గః ? "తత్ర పూర్వం పూర్వం పరిభమమ్" (5-3) ఇతి నియమేన రేఫాదేశవేళాయాం మనుస్వారాగమాభావాత్ । అతఏవ 'యవనహస్వరపరేషు' (12-4) ఇతి లోపవిధేః 'అగ్ంహసోగ్ంహతిః' (11-4) ఇత్యపవాదంనఙ్కృతి । తేన 'స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనమ్' (14-1) ఇత్యస్మిన్ విషయేఽపి అనుస్వారాత్పరస్య సంయోగాదేర్ద్విత్వం సిద్ధంభవతి । నన్వనుస్వారాగమోఽపి "ఆదిరగ్ంహతిరగ్ంహోగ్ంసూర్యః" (16-29) ఇతి విశేషేణ విధానాత్ సర్వత్రీ భవన్నర్వాక్త్వేవ రేఫాదేశం నివర్తయేత్ । తన్న । అనుస్వారవిధేః విషయవిశేషే తద్విధాయకత్వాత్ । యథా వ్యేవం తథాఽనుస్వారవిధా దర్శయిష్యామః॥ ౧౩॥

తిత్రిభాః—సకారాదేర్నిషేధాకర్షకః । అగ్ంహ ఇత్యస్మిన్నర్థిహాత్ విసర్జనీయో నరేఫమాపద్యేత । ఆహారహరితిపాఠాత్ । అత్రిగర్భాణాం కేచిదనుస్వారమిచ్ఛన్తి కేచిన్నేచ్ఛన్తి । సర్వేషాంతేషాం మేషనిష్ఠీవో భవతి । అనుస్వారమిచ్ఛద్భిరపిపాఠాత్ రేఫం పరిత్యజ్యాపద్యతే । శ్లో॥ విధర్మ్యధ్యస్థనాసికోష్ఠ్యా నవిరోధాభవేత్స్మ ఏవః । తస్మాత్ కుర్వన్తి కార్యాణిపణినాం ధర్మ ఏషహీతి యథా । "అగ్ంహ ఇందరిమేవాగ్ంహోముచం" । అగ్ంహోముచేపరిశేషమ॥ ౧౪॥

సూత్రం:—అనవర్ణపూర్వస్తు రేఫపరో లుప్యతే॥ ౧౬॥

వై:— అవర్ణాదన్యస్వరోఽనవర్ణః । తత్పూర్వకో విసర్జనీయో రేఫపరో లుప్యతే । 'యవయారాతీరఙ్గోహణాః' । 'యవాగూరాజన్యస్య' । ఏతద్వైపరిజాపతేరూపమ్' । ఏతత్పూర్వ ఇతి కిమ్ ? । సోమోరాజా వరుణః । రేఫపరఇతికిమ్ ? 'పరిజావతీరనమివాః' । మూలశాస్త్రే త్వవర్ణపూర్వస్యాపికస్యచిత్ 'రోరి' 8-3-14 ఇతి లోపస్స్మర్యతే । సఖలు 'సువోరోహవ' ఇత్యాదయస్మత్సమామ్నాయ విరుద్ధత్వాన్నివర్త్యః । సచాత్రీ తుశబ్దేన నివర్త్యతే । తేన "సువోరోహ్యామి" ఇతి రూపసిద్ధిః । కథం తర్హి 'ద్యావాహోమా రుక్మో అన్తర్విభాతి' ఇత్యత్రీ 'రుక్మో అన్తరన్తా రుక్మోరుక్మో అన్తః' ఇతి లోపస్సిధ్యతి ? ఉక్తమేతత్ - జటూయాం

ఛాన్దసరూపాణి సభవన్తి ఇతి। తతోవ్యాకరణ విహితమేవ సన్నికార్యం భవతి। తస్మాదత్ర తుశబ్దస్య వ్యావర్త్యమేవ సాధ్యమితి ,,తుశబ్దారమ్భా దవర్ణపూర్వోఽపి హ్వారభారాదీనాం విసర్గో లుప్యతే'' (తిభా 8-16) ఇతి విపరీతార్థవ్యాఖ్యానం గర్హ్యణీయమ్॥ ౧౬॥

తిభా:—అవర్ణాదన్యస్వరపూర్వో రేఫపరో విసర్గనీయో లుప్యతే। ,,రేవ తీగమగ్వం'' । ఏవంపూర్వ ఇతికిం'। ,,యోయుగోత్రి అగాత్'' । ఏవం పరగ్రహణికిం ? । ,,రేవతీర్న స్నగమాదః'' । తుశబ్దారంభా దవర్ణపూర్వోపి హ్వారభారాదీనాం విస ర్గోలుప్యతే। పూర్వస్వరశ్చ దీర్ఘ మాపద్యతే। ,,యుకోత్రి అన్తరంతా యుక్రోయుక్రో అన్తా'' । ఇహ్ణ సువోగో హ నెత్యేవ తతి లోపనీత్వా కిందస్యాతాం? ద్వియుక్తత్వాదితి బూర్మిమః। తర్హ్యర్థం! హ్వారభారాదిసూతెత్రి అవారహస్సుకరిత్యేతత్రిచ। నన్వహ్ణో రాతెత్రి ఇత్యేతత్రి కథమిత్యం? అన్యాథైవ న గ్రహణసామర్థ్యాదితి బూర్మిమః॥ తత్కథం! అహ్ణోరాతెత్రి గృహ్యతేతి ఇత్యేవం రూపసామ్యాదహోరాత్రాభ్యాం అహోరాత్రసంబన్ధిత్వాదితి విజ్ఞేయం। ఏవం హ్యదధిషవణె ఇతి గ్రహణసామర్థ్యే నైవ షత్వసిద్ధౌ సత్యాం పునర్యే ఇతి షత్వనిషేధేన సకారో నవిధేయః। సత్యం। సవశబ్దస్య అధిషవణె ఇతి గ్రహణసామర్థ్యేనషత్వంసిద్ధ్యతు। సానశబ్దస్యకథం సిధ్యేత్? గ్రహణాది సామర్థ్యాభావాత్తస్మాత్తదర్థంవా తత్సూత్రం సాగ్రకమితి సత్యోప్తవ్యం। తదర్థం వేతి గురుపర్వక్రకాన్యాయః తత్రాపి। గ్రహణసామర్థ్యాదితి గమనికామాత్రిం కృత్వోక్తమ్ విశేషః। తతస్సుశబ్దాగ్రహణపి నధి పూర్వస్య ఇతి సూత్రమితిభావః। అవర్ణా దన్యః అనన్యః అసౌపూర్వో యస్మాత్సిత్తస్మాత్। రేఫపరో యస్మాదసౌ రేఫపరః॥

సూత్రం:— నీర్ఘంచ పూర్వః॥ ౧౭॥

నై :—లోపే యో విసర్జనీయ ఉక్తః తస్మాత్పూర్వస్వరో యదా దీర్ఘస్తదాతో భయం భవతి - విసర్జనీయో లుప్యతే తస్మాత్పూర్వో హ్రస్వశ్చ దీర్ఘంపద్యత ఇతి ,శిశుం న విప్రా మతిభిరిహాన్తి'। ,నశ్వి తానస్తన్యతూ రోచనస్థాః'॥ ౧౭॥

తిభా:—తస్మాదేవ పరవిసర్జనీయా ల్లుప్తాత్పూర్వోపి యస్స్వరో హ్రస్వస్య చ దీర్ఘమాపద్యతే। యథా ,, యురూకాదిత్రిః'' । ,, తిత్తిరీరోహిత్'' । ,, విష్ణూరూపం'' । యదాతస్య విసర్జనీయస్య తోపస్తదైవదీర్ఘత్వం యథాస్యాదిత్యే వమర్థశ్చశబ్దః॥ ౧౭॥

సూత్రం:— ఏష్టశ్చ॥ ౧౯॥

వై:— అవర్ణపూర్వార్థోఽయమారమ్భః । చశబ్దేనానన్తరోక్తం కార్యస్వయమన్వాదిశ్యతే । ఏష్టశ్శబ్దే విసర్జనీయో రేఫపరో లుప్యతే । తతః పూర్వో హ్రస్వోదీర్ఘం పరిపద్యతే । 'ఏష్టారాయః' పెరిపె'॥ ౧౯॥

త్రిభా:—ఏష్టరిత్యస్మిన్నర్థిహాతే విసర్జనీయో రేఫపర అవర్ణపూర్వోపి లుప్యతే పూర్వస్వరశ్చదీర్ఘ: ,,ఏష్టారాయ:''—ఇత్యర్థోలోపదీర్ఘ యోరాకర్షక: । నన్వేతదను పపన్నం । హ్రస్వగుణాద్యన్త: పాణిత్వాచ్ఛరిత్యస్యరుత్వే అన్తరఙ్గత్వాదుత్వే అన్త ఇతి వచనాదవర్ణపూర్వస్త్వత్వర్తీయత్వాభ్యాంలోపదీర్ఘ సిద్ధా — వక్ష్యమాణ మతశ్చేదాశీర్యత్వజ్ఞాపనాయ గృహీతమితి తదుపపన్నమితి పరిహారం॥ ౧౯॥

సూత్రం:— నైకేషామ్॥ ౧౯॥

వై:—ఏకేషాం మతే ఏష్టశ్శబ్దే యథోక్తా లోపదీర్ఘా నభవతః । తతశ్చ ,సువోరోహవ' ఇతివదోత్వం భవతి । 'ఏష్టోరాయః'॥ ౧౯॥

త్రిభా:—ఏకేషామ్మతే ఏష్టరితి విసర్జనీయో రేఫపరో న లుప్యతే । అతఏవ పూర్వస్వరదీర్ఘాభావశ్చ । కిన్తు హ్రోషవత్పరశ్చేత్యోత్వం । ఏష్టోరాయః । వరరుచి మతమేతత్॥ మాహిత్రేయభాషితంత్వేవం । ఏష్టరితి విసర్జనీయో రేఫపరో న రేఫ మాపద్యతే । ఇతి సిద్ధరూపముభయోస్సమానం॥ ౧౯॥

సూత్రం:— ద్వావుత్తమోత్తరీయస్య రేఫమ్॥ ౨౦॥

వై:— ఉత్తమోత్తరీయోనామ కశ్చిద్ఋషిః । తస్య మతే ఏష్ట రితి విసర్జనీయః తతఃపరో రేఫశ్చేతి ద్వావవర్ణావేకం రేఫం పరిపద్యేతే । 'ఏష్టరాయః'॥ ౨౦॥

త్రిభా—ఉత్తమోత్తరీయస్య శాఖినో మతేఏష్టరితి విసర్జనీయస్తత్పరో రేఫశ్చ ద్వావేతౌ రేఫమాపద్యేతే । యథా । ఏష్టరాయః ఆయమగ్రోవారయుగోక్తః । మాహిత్రేయోక్తస్తు ద్వావుత్తమోత్తరీయ ఇతి కస్యచిన్నామ । తన్మతే ఏష్టరితి విసర్జనీయో రేఫపరో రేఫమాపద్యతే । ఏష్టర్ రాయ ఇతి॥ ౨౦॥

సూత్రం:— సాఙ్కృత్యస్యోకారమ్॥ ౨౧॥

వై:—ద్వావితీహ నానువర్తతే । అత ఏవోత్తరసూత్రే ఏక వచనాన్తం విశేషణం వక్ష్యతి । తదయమర్థః - సాఙ్కృత్యోనామకశ్చి దృషిః । తస్యమతే ఏష్టరిత్యత్ర విసర్జనీయః ఉకారం పరిపద్యతే - రేఫే

పరతః॥ తతః ‘ఆద్గుణః’ ఇతి మూలాశాస్త్రపరిక్రియయా ‘ఏష్టోరాయః’ ఇతి రూపం భవతి । తథా చ పరిక్రియాభేదస్య పరిపాదనార్థమిదం సూత్రమ్ । నతు పరిపాదనస్యస్యరూపస్య॥ ౭౧॥

తిబ్భాః—సాంకృత్యస్యమతే ఏష్టరితి విసర్జనీయో రేఫపర ఉకారమాపద్యతే । తతఉవర్ణపర ఓకారమితోత్వం. యథా । ఏష్టోరాయః । అస్యచ నైకేషామిత్యస్యచాదేశ ఛేదాత్ఛేదః సిద్ధోదాహరణంతుసమానం॥ ౭౧॥

సూత్రం;— ఉఖ్యస్య సపూర్వః॥ ౭౨॥

వై:— ఉఖ్యస్యమతే ఏష్టశ్శబ్దే విసర్జనీయః తస్మాత్పూర్వేణ వర్ణేన సహిత ఉకారం పరిపద్యతే రేఫే పరతః । ‘ఏష్టురాయః’ । ‘నైకేషామ్’ (8-19) ఇత్యాది సూత్రిచతుష్టయం నెష్టన్ ॥ ౭౨॥

తిబ్భాః— ఉఖ్యస్యమతే రేఫపర ఏష్టరితి విసర్జనీయః పూర్వవర్ణేన సహ ఉకారమాపద్యత ఇతి మాహిషేయోక్తం । యథా ।ఏష్టురాయః । వారరుచోక్తంతు ఏష్టరితి విసర్జనీయో రేఫపరః పూర్వేణసహ రేఫమాపద్యతే । ఇతి । యథా । ఏష్ట్రురాయః । పూర్వేణ సహవర్ణ్యతే ఇతి సపూర్వః - అస్మిన్వికల్పజాతే పరిధమ మిష్టశ్చేతి సూత్రిసోపేక్షం॥ ౭౨॥

సూత్రం:—కఖపకారపర ఇమకారిపూర్వస్సమవగ్రిహ॥ ౭౩॥

ఇదానీ ముపచారోవిధీయతే॥ అవగ్రిహ ఇతి షష్ఠ్యేకవచనస్యా దేశాభావశ్ఛన్దసః । అవగ్రిహస్యసమ్బన్ధీ విసర్జనీయః షకారం పరిపద్యతే కఖపకారేషు పరతః । సఏవాకార పూర్వశ్చేత్ సకారం పరిపద్యతే తేస్వేవవర్ణేషు పరతః । అకారపూర్వ ఇతి కార్యభాజపవాయం నిర్దేశః । నతు నిమిత్తస్యోపబన్ధస్యవా । ‘జ్యోతిష్కృదసిసూర్య’ । ‘యథా స్యాద్దగ్ధసితం నిష్ఠితి’ । ‘చతుష్పాదః పశవ’ । ‘ఋద్ధిపరిమితం యశస్కా మాః’ । ‘ఉతనఃపరస్యాః’ । ఏతత్పర ఇతి కిం? ‘సర్పిర్గ్రీవీ’ । ‘రథ్యోహణం వాజినం’ । అవగ్రిహ ఇతి కిం? ‘ఆయతననతీః కరోతి’ । ‘దర్విణావతః కురుతే’ । అతాకారపూర్వస్య సత్వవిధానాదకారేతర స్వరపూర్వ విషయం షత్వంవేదితవ్యం॥ ౭౩॥

లిఖా:— పరసమిత్తు విశేషణాదేతత్పర్యంతా స్వరఘోషనల్పప్రాను వృత్తిర్మన్తవ్యా॥ అవగ్రహవర్జి విసర్జనీయః కకార ఖకారపకారఫకార రూపద్యతే। అకారపూర్వశ్చేత్సకారం। యథా। ,,అథోహవిష్కృతానామేవ,, గ్రసితం నిష్ఫిదతి। ,,బహిష్పవమాన ఉపసద్యా। ,, నమస్కారైరేవైనం''। ,,పథస్పథిపరిపతిం''। అవగ్రహ ఇతికిం? ,,పుష్పాషోషధీషు పర్యసూవతీ''।,,నమఃపితృభ్యః''। కకారశ్చ ఖకారశ్చ పకారశ్చ కఖపకారాః। ఏతేపరే యస్మాల్లక్షణతోక్తాం। అకారపూర్వ వ్యస్మాదసావకారపూర్వా॥ ౨౬॥

సూత్రం:— ఆవిర్మి రిడశ్శశ్వత్తోషసోదేవరిషోఽగ్ంహసోతి దివో విశ్వతోఽశ్మనస్త్వమస॥ ౨౭॥

వై:— ఏతదాదయ ఉపచారవిధయో నావగ్రహవిషయాం। ఆవిరిత్యాదిషు విసర్జనీయ అకారేతరస్వరపూర్వకః కఖపకారేషు పరత్వం పరిపద్యతే। అకారపూర్వస్సకారం। ఆవిః - ,ఆవిష్కృణుష్వ'। నిః - ,స్తనయదామయతి నిష్కృత'। ఇడ - ,ఇడస్పదే'। శశ్వతః - ,శశ్వతస్కర్వాస్తే'। అపసః - ,అపసస్పారే అస్య'। దేవరిషః - ,ఆనో దేవరిషస్పాహి'। దేవేతికిం? ,సరిషః పాతు'। అగ్ంహసః - ,దివ్యాదగ్ంహసస్పాతు'। అతిదివః - ,అతిదివస్పాహి'। అతీతికిం? ,ఉపశిక్షతో దివఃపృథివ్యోః'। కథం ,దివస్పరిపథివం' ఇతి? విధ్యుక్తరాదభవిష్యతీతి। విశ్వతః - ,ఇన్ద్రాగ్నిభ్యాంవిశ్వతస్పరి'। అశ్మనః - ,త్వమశ్మనస్పరి'। తమసః - ,ఉద్వయం తమసస్పరి'॥ ౨౭॥

లిఖా:— అవి - సిం - ఇడ - శశ్వత్ - అపస - దేవరిష - అగ్ంహస - దివ - ఇడస్ప - శశ్వత - అపస్పార - దేవరిషస్పా - అగ్ంహసస్పా - దివస్పరి - అశ్మన - తమస - ఏషు విసర్జనీయ కకారపూర్వం యథా విహితం భవతి। ,,అవిష్కృణుష్వ।,,ష్టుతం నిష్ప్లవతే''।,,ఇడస్పదే సమిధ్యసే''।,,శశ్వతస్కర్వాస్తే''।,,అపసస్పారేఅస్య''।,,ఊరోరానోదేవరిషస్పాహి''। దేవేతికిం''।,,సరిషఃపాతునక్తం''।,,అగ్ంహసస్పాతు''।,,అతీదివస్పాహి''। అతీతికిం?।,,దివఃపృష్ఠగ్ంసువర్గత్వా''।,,విశ్వతస్పరిహేవాఏహి''।,,త్వమశ్మనస్పరి''।,,ఉద్వయం తమసస్పరి''। ఆనవగ్రహోర్థ్యమారంభః॥ ౨౭॥

☞ సూత్రార్థం:— కృధి పిన్వ పథే పరః॥ ౨౫॥

వై:— కృధి, పిన్వ, పథే, ఇత్యేతేషు పరతః విసర్జనీయో యథాస్థానముపచారం పరిహరద్యతే ‘ఉతనో మయస్కృధి’। ‘అపస్పిన్వ’। ‘నమస్పథే’॥ ౨౫॥

పదార్థాః:— కృధి। పిన్వ। పథే। ఏవం పరోవిసర్జనీయో యథా విహితం భవతి। ఉరుణస్కృధి అపస్పిన్వ — సపర్యతానమస్పథే॥ ౨౫॥

సూత్రార్థం:— న సకారే ఘుకారపరే॥ ౨౬॥

వై:— అనన్తరసూత్రోక్తన్యాయం పరిహరన్నాహ। తత్రాపి కృధిశబ్దస్యైతత్సప్తమ్యన్తం విశేషణం। నాన్యయోగే। కుతః? సమ్భవాసమ్భవాభ్యాం। తదయమర్థః - సకారకృధిశబ్దే ఘుకారోపబన్ధపరే కృధిశబ్దే పరత ఉపచారో నభవతి। ‘ఆమనస కృధి స్వాహా’। ‘మనాస్యై శఞ్చన కృధి। కృత్వేదక్రాయ’। ‘ఉరుతుయాయన కృధి। ఘృతం ఘృతయోనే పిబ’॥ ౨౬॥

పదార్థాః:— సకారే। ఘు। ఇత్యేవం పరేసతికృధాదౌ విసర్జనీయో యథావిహితం నాపద్యతే। ‘‘ఆమనస కృధి స్వాహా’’। శఞ్చన కృధికృత్వే। రేఫేణకిం। ఊతనోమయస్కృధి। ‘‘ఉరుతుయాయన కృధి’’ ‘ఘృతంఘృతయోనే పిబ’॥

సూత్రార్థం:— పత్నీవతీ పతేపతయేపతిష్పతింపరః॥ ౨౭॥

వై:— పునరపి విధయ ఏవారభ్యన్తే। పత్నీవ ఇత్యాదిషు పరతో విసర్జనీయో యథాస్థానముపచారం పరిహరద్యతే। పత్నీవ - ‘బర్హిర్మాణస్పత్నీవదిం’। ‘నే’ ఇతి కిం? ‘రెతోధా పత్నీవ ఇత్యాహ’। పతీ - ‘ఊర్ప్పీపతే శుభస్పతీ ఇదమహం’। పతే - ‘వాస్తోష్పతే’। పతయే - ‘నమస్సదసస్పతయే’। పతిం - ‘వాయుర్వైనభసస్పతిం’। పతిం - ‘హావిషా బర్హిర్మాణస్పతిం’। పతే ఇతి సామాన్యరూపగ్రహణం - ‘ఇన్ద్రియావతం పత్నీవన్తం’ ‘రాసభం పత్వా’ ఇత్యాదావతిప్రసఙ్గః॥ ౨౭॥

పదార్థాః:— పత్నీవ। పతి। పతే। పతయే। పతిం। పతిం। ఏవం పరోవిసర్జనీయో యథావిహితం భవతి। ‘‘బర్హిర్మాణస్పత్నీవదిం’’। నే ఇతి కిం? రేతోధాః పత్నీవ ఇత్యాదౌ। ‘‘శుభస్పతీ ఇదమహం’’। ‘‘వాస్తోష్పతేప్రతీ’’। ‘‘పరిచ్యవస్వ

భువస్పతే'' । ,, వాచస్పతయేపవస్వ'' । ,,వాచస్పతిర్వాచం'' । ,,వాచస్పతిం విశ్వ కర్మాణం'' । పత్ ఇత్యేతావత్తైవసిద్ధే పరిపదపాఠః దివంగచ్ఛసుమనః పతేత్యాది నిషేధార్థః॥ ౨౭॥

సూత్రం:— దివస్సహసస్పరిపుత్పరః॥ ౨౮॥

వై :— యథా సఙ్ఖ్యమత్ర నేష్యతే । అపరిభాషితత్వాదవ్యాప్తి పరిసఙ్ఖ్యానచ్చ । తదయమర్థః - దివస్సహసః, ఇత్యనయోర్విసర్జనీయస్య పరి పుత్. ఇత్యనయోః పరతో యథోచితముపచారం పరిపద్యతే । ,దివస్పరి' । ,దివస్పుత్రీయ సూర్యాయ' । సహసస్పుతోర్ అద్భుతః । ఏతత్పర ఇతి కిం? ,దివః పృష్ఠగ్ం సువర్గత్వా'॥ ౨౮॥

త్రిభా:—దివ - సహస - ఇత్యనయో ర్విసర్జనీయస్య పరి । పుత్ ఇత్యేవం పరో యథా విహితం భజతే । యథా । ,,దివస్పరిపృథివం'' । ,,దివస్పుత్రీయ సూర్యాయ'' । ,,సహసస్పుతోరద్భుతః'' । అనయోరితికిం ।,,పృథివ్యాః పర్యన్త రిక్షాత్'' । ,,పురుషః పురుషాత్ పరి' । పుగ్ంసః పుత్రీయ । ఏవం పర ఇతి కిం । ,దివః పృథివ్యాః పరి' । అనేకార్థ, పుదితి ప్రత్యేకమభిసం॥ ౨౮॥

సూత్రం:— రాయస్పోషరం॥ ౨౯॥

వై :— రాయశ్శబ్దే విసర్జనీయస్య పోశబ్దే పరతః ఉపచారం పరిప ద్యతే । ,రాయస్పోషం' । ,రాయస్పోషాయత్వా గృహ్ణామి' । పో ఇతి కిం? ,ఏష్టారాయః ప్రేరయ' ॥ ౨౯॥

త్రిభా:— రాయఇత్యేతస్య విసర్జనీయస్య పోఇత్యేవంపరో యథా విహితం భజతే । ,,పశవోవై రాయస్పోషః'' । ,,పోఇతి ప్రత్యేకమభిసం బహూపాదానార్థం'' ,సగ్ంరాయస్పోషేణ' । ,,శన్తనుత్వాయురాయస్పోషాయ'' । ,,రాయస్పోషస్య దదితారస్యామ'' । రాయ ఇతి కిం । ,,విభుఃప్రభు ఉతత్మనా'' । పోఇత్యేకారేణ కిం । ,,రాయః ప్రేరయ భగాయ'॥ ౨౯॥

సూత్రం:— నమస్కరోపరం॥ ౩౦॥

వై :— నమఇత్యేతస్య విసర్జనీయస్య కరోశబ్దే పరతః ఉపచారం పరిపద్యతే । ,ఉభయాభ్యాం నమస్కరోతి' । ,సంవత్సరేణ నమస్కరోమి' । కరోపరఇతి కిం? ,నమః కపర్దినే చ' ॥౩౦॥

త్రిభా:— నమఇతి విసర్జనీయః కరో ఇత్యేవంపరో యథా విహితం భజతే। ,,సంవత్సరేణ నమస్కరోమి''। ,,ఊ భయాభ్యో నమస్కరోతి'' నమ ఇతి కిం। ఏకహాయనాదేన్య కరోతి। కరో ఇతి కిం; ,నమఃకపర్దినేచ''॥ 30॥

సూత్రం:— వసుష్కారపరః॥ 31॥

వై:— వసురిత్యతో విసర్జనీయః కకారే పరత ఉపచారం ప్రపద్యతే। ,సఇధానో వసుష్కవిః' । కకారపర ఇతి కిం? ,మయివసుః పురోవసుః' ॥31॥

త్రిభా:— వసురిత్యతో విసర్జనీయః కకారపరో యథా విహితమాపద్యతే, ,సఇధానో వసుష్కవిః'। వసురితి కిం? విప్రిః శుచిః కవిః। ఏవం పర ఇతి కిం? ,,మయివసుః పురోవసుః''। ,,విశ్వావసుః పర్యముష్ణాత్''॥ 31॥

సూత్రం:—నాధ్వరంవిశ్వతోఽన్తర్జాతో వివిశుఃపరుఃపునః॥ 32॥

వై:— అధ్వరం విశ్వత ఇత్యాదిషు విసర్జనీయ ఉపచారం న ప్రపద్యతే। ,అధ్వరంవిశ్వతః పరిభూరసి' । అధ్వరమిత్యుపబన్ధాభావే విధిప్రతిషేధయోర్విషయభేదో నావగమ్యతే। అన్తః - ,మహోదేవమన్తః పార్శ్వేన'। జాతః - ,భూతస్యజాతః పతిరేక ఆసీత్' వివిశుః పరుః - ,యాఆవివిశుః పరుః పరుః'। వివిశురిత్యుపబన్ధేన కిం? ,యయునా కృణోత పరుష్పరుః'। పునః - ,పునఃపునర్వ్యసాత్' ॥32॥

త్రిభా:—అధ్వరంవిశ్వతః। అన్తః - జాతః - వివిశుఃపరుః - పునః - ఇత్యేషు విసర్జనీయో యథావిహితం నాపద్యతే। యథా। ,,యజ్ఞమధ్వరం విశ్వతః పరిభూరసి''। అవిగ్నిరిడ ఇత్యాపాద్యిష్టః - అధ్వరవిశేషణాన్నివృత్తిః। అధ్వరమితికిం। ఇన్ద్రోవోవిశ్వతస్పరి మహోదేవమన్తః। పార్శ్వేన। కథం పకారశ్రుతిపాద్యిష్టః। భూతస్యజాతః పతి - పత్నీవేతిపాద్యిష్టః - యాఆవివిశుః పరుఃపరుః। వివిశురితి కిం? ,,పరుష్పరురనుఘుష్యా''। పునఃపునరిత్యస్మాత్। కథం పకారత్యనయోఃపాద్యిష్టః॥ 32॥

సూత్రం:— ధమవతి॥ 33॥

వై:—ధకారవతి షకారనతివాపదే పరతః విసర్జనీయ ఉపచారం నప్రపద్యతే। యథా - ,బహిఃపరిధిస్కన్దాత్'। ,ఉభయతఃష్ణూఃా'। ననువృత్తిధమవతి పదే విసర్జనీయ ఇతి కిం నస్యాత్? ,వ్యాఖ్యానతో

విశేషపరిపత్తిపత్త్వం' ఇతి న్యాయాత్ । సమాసాన్నాయవిరోధాచ్చ । తథా త్వేహి - ,అధస్పదంకృమిం కృధి' । ,మధుమతీర్న ఇషస్కృధి' ఇత్యుప చారోనస్యాత్ ।బహిఃపరిధీత్యాదౌ తు స్యాత్॥33॥

తిభా:— సాన్నిధ్యాదతి పరత్వాచ్చ నూతెరినఙ్ఘోలభ్యతే । ధకార శ్చషకారశ్చధపౌ । తావస్మిన్నస్తఇతి ధషత్వే తస్మిన్పరే పరభూతెసతి పూర్వో విసర్జనీయో యథా విహితం నాపద్యతే । బహిఃపరిధిస్థానాత్ । పురుషఃపురుషో నిధనం । ఉభయతఃక్షూర్భవతి । కఖపకార ఇతిపాఠ్యస్య । పరభూతెఇతి కిం ! అధస్పదం కృణుతే । శుక్రిస్యజ్యోతిషస్పతే॥ 33॥

సూత్రం:— పరివాపరిపర:॥ 3౪॥

వై :— పరివా, పరి, ఇత్యనయోఃపరతో విసర్జనీయ ఉపచారం న పరిపద్యతే । ,దివఃపరివాజెషు' । వాశబ్దాగ్రహణే విధిపరిత్యెషయో ర్విషయభెదోనస్యాత్. । నచాశ్మనస్మయనఇత్యెతౌ పరిత్యెషవిషయతా మర్హతఃతద్గ్రహణవైయర్థ్యం పరిసఙ్ఖ్యాత్ । పరిఇత్యకారాస్యాగ్రహణం । ,ఇతఃపరిదానగ్ంహ్యఃయుష్మిల్లోకే' । ,బహిఃపాణినోవై' ॥3౪॥

తిభా:— పరి । వా । పరి । ఏవంపరో విసర్జనీయో యథా విహితం నా పద్యతె । దివఃపరివాజెషు । వేతి కిం । ,,దివస్పరి ప్రథమం'' । ,తస్మాదితఃపరిదా నందెవాఃు' । పరిఇతిహ్రస్వాగ్రహణం దీర్ఘస్యాపుత్యుపలణం । యథా । ఊదథా పరశ్చెతి దీర్ఘాగ్రహణం హ్రస్వస్యోపలక్షణార్థం । లక్షణా పాణిపూర్వశ్చెతి సూత్రం వ్యర్థం । పరిశబ్దస్యానువృత్తవైయ దీఘోపలక్షకత్వాదితిచెత్॥

ఉచ్యతె॥ పరిత్యకృగృహీతవైయోపలక్షకత్వం నానుకృష్టస్యెతి విజ్ఞెయం, తథాహి॥ వాహనఉహ్యమాన ఇత్యతి చకారెణ పరిశబ్దస్తతానుకృష్టఃు అత్రతు, పరివాపరిపరఇతి పరిత్యకృగృహీతత్వా దుపలక్షకత్వం భవతి । తథాసతీదమప్యు దాహరణం ,,బహిఃపాణినోవై మనుష్యఃు''॥ 3౪॥

సూత్రం:— న నిర్ణినిఃు॥ 3౫॥

వై :— నిరితి విసర్జనీయస్యోపచారపరిత్యెషో న భవతి । అతి శాఖాన్తరీయో నిష్పురీషాదిశ్చ ఉదాహరణం । తత్రి ,అవగ్రిహాఃు' (8-23) ఇతి పాఠ్యిఃు । ,ధమతి' (8-33) ఇతి పరిత్యెషఃు । ననుు ,అపి గృహ్యపాఠాచ్చ నిష్కామతఃు' । ఇత్యత్రి ,,పాఠాచ్చనిఃు' ఇతి కర్మణస్య

జటోదాహరణం కిం నస్యాత్ ? జటూయూ ఏతచ్ఛాస్త్రవిషయత్వాత్ । శాఖాన్తరస్థ తనుతరిత్యాది సిద్ధ్యర్థం ‘విశాఖస్తుతశస్త్రై’ । ఇత్యాదీనాం పరిత్యుదాహరణార్థం చ విషయతేయూ పరిగృహీతం । తతఏవ సర్వ నిగ్వాహోన్నాస మూమూర్ణా జటూఽస్య శాస్త్రస్య విషయతయూ పరికల్ప్య । పరిత్యుతవిషయత్వేఽపి జటూయూ ఏకాదశాధ్యాయె నక్యుత ఇత్యవోచామ । తస్మాన్న జటోదాహరణం । తతశ్చ - ‘పాక్షాచ్చ నిర్ణిక్తాచ్ఛ పాక్షాచ్చనిః’ ఇత్యేవ జూవక్తవ్యా । యదప్యుదాహృతం కైశ్చిత్ ‘ఆత్మనా పరానిష్ప్రశుకర్శోచిషా’ ఇతి, తదప్యనుదాహరణం పదసజ్ఞాబోధకస్య పఞ్చాశత్పదానుకర్మణ వాక్యస్య లక్షణరూప తయూ వెరత్వాభావాత్త్రిపిధ సమూమ్నాయానన్తర్భూతత్వా ద్విపరీత పన్న సంహితాపాఠత్వాచ్చ । తస్మాన్నుచితోదాహరణ పరిజ్ఞాన నిబన్ధ నోఽయం విషయపరిగ్రహ ఇత్యలమనేన॥ ౩౫॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్య గోపాలమిశ్రవిరచితె వైదికాభరణాఖ్య
పాణినీయవ్యాఖ్యానే అష్టమోధ్యాయః॥

తిలకభాష్యం:— నిరిత్యాదౌ విసర్జనీయస్య పరిపరత్వేపి షత్వనిషేధేన భవతి షత్వమిత్యర్థః॥ ‘‘పాక్షాచ్చనిర్ణిక్తాచ్ఛాచ్చపాక్షాచ్చనిః’’॥ ఆత్మనాపరా నిష్ప్రశుకర్శోచిషా॥ ౩౫॥

ఇతి తిలకభాష్యరత్నె పాణినీయాఖ్యవివరణ పరిభమస్యోత్తమ తృతీ
యూదేశె విసర్జనీయస్య రేఫాదివికార నిరూపణంనామ
అష్టమోధ్యాయః.

అథ నవమోధ్యాయః.

సూత్రం:— ఊష్మపరోఽఘోషపరో లుప్యతే కాణ్డమాయనస్య॥ ౧॥

వై:— విసర్జనీయస్యాధికారోఽనువర్తతే। ఊష్మణ్యఘోషేవా పరతఇత్యర్థోఽసఘుటతే। ఊష్మగ్రహణమైయర్థ్యపరిసఙ్ఖ్యాత్। హకారాఘోషపర ఇతిసిద్ధేః, పరశబ్దాభ్యాసనైయర్థ్యంచస్యాత్। తస్మాత్పాఠక్రమేణ ఊష్మణాస్నాతోత్పరత్వ మఘోషస్యతు తద్వ్యవధానతశ్చేపరత్వ మభిమతం వేదితవ్యం॥ తదయమర్థఃః— అఘోషపర ఊష్మణిపరతో విసర్జనీయో లుప్యతే। 'అధ్వనస్కర్మీత' । 'మావస్తేన ఈశత' । 'వాయవస్థ' । 'నిష్టప్తసిహి' । కాణ్డమాయనస్య గ్రహణం పూజార్థమ్॥ నతు వికల్పార్థం. కేచిద్వికల్పమిచ్ఛన్తో ఘోషవత్పరేఽపి ఊష్మణి పరతో లోపమాహుఃఽ। 'అతీవాపత్పర్షి యజ్ఞేశిరితః'। 'స్యోనస్యోనమ్' తన్న। వికల్పార్థత్వే "లోపశ్శాకల్యస్య" (8-3-19) ఇతి వత్పక్షాస్తరే లోపాభావోహిస్యాత్। నతు విషయాస్తరే లోపః। ఉత్తరసూత్రార్థివవాదోఽయమ్॥ ౧॥

త్రిభాఃః— ఊష్మపరో విసర్జనీయఃకాణ్డమాయనస్యమతే లుప్యతే - తస్మిన్నూష్మణ్యఘోషపరేసతి - యథా॥ నతుస్తానాకర్షతీతి। మాయనస్యాపాయస్య। కాణ్డమాయనగ్రహణం వికల్పార్థం। అన్యేపూష్మతే ఘోషనఞ్పరేఽప్యూష్మణి విసర్జనీయో లుప్యతే। యథా। అధ్వనస్కామ్నాహ। యేతుక్లోస్న్యస్తం। యోహత మనాస్వయంపాపః - దానక్రోమాపెపజాస్యుఃఽ। ఏవంచ వికల్పార్థీయతే సతి లక్షణాన్తరగతం యేషు పదేషు లుప్యతే తానిపదాని పఠిష్యామ ఇతి వచనం సరథిం స్యాత్। ఊష్మాపరోయస్మాత్స ఊష్మపరఃఽ। నఘోషవానఘోషఃఽ। అసౌపరో యస్మాత్సతథోక్తఃఽ - తస్మిన్నఘోషపరే॥ ౧॥

సూత్రం:— అఘోషపరస్యస్య సస్థానమూష్మాణమ్॥ ౨॥

వై:— అఘోషేషు పరతఃఽ విసర్జనీయస్యాఘోషస్య సమూ

సస్థాన మూష్మాణమాదేశం యాతి. । ‘అనపగాః కురుతే’ । ‘వాజశ్చ ప్రసవశ్చ’ । ‘శునంనః ఫాలాః’ । ‘అగ్నిశ్శుచిః’ । ‘కృష్ణశ్శ్యావ చతురక్షః’ । ‘రోచనాదివశ్న్నథద్వ్యృశ్రిం’ । ‘షోడశినష్షోడశిత్వం’ । ‘యథానస్సర్వమిజ్జగదయక్ష్మం’ । ‘తెభ్యస్వాహా’ । ‘విపిర్యాస్స్మః’ । అఘోషపర ఇతి కిమ్? ‘నమోవరివోధ్యః’॥ ౨॥

త్రిభా:—అఘోషపరో విసర్జనీయస్తస్యాఘోషస్య సస్థానమూష్మాణం భజతే । యథా । యఃకామయెత । అగ్నిశ్చమే । ఊలూకశ్శకృత్ । అగ్నిస్తెజః । యఃపాప్మనాగ్ం హితః॥ ౩॥

సూత్రిం:— న కుపరః॥ ౪॥

వై:— కుపర ఇత్యకారాన్త గ్ంహణం । నతు కెవలం । ‘శర్పరెఖరి విసర్జనీయః’ (8-3-36)ఇతి చ మూలశాస్త్రె స్మర్యతె । తదయమర్థః— కుపరోవిసర్జనీయః పరస్య సస్థానమూష్మాణం నయాతి । ‘వర్చఃకృతిర్యాయు’ । ‘జ్యాఃకొమారిహాత’ । ‘ఘుషాఘుసఃక్రోభణః’ ‘మృతోర్యఃక్రెతాగ్నిః’ । ‘ఉభయతఃప్రగ్రూర్భవతి’॥ ౪॥

త్రిభా:— కుపరో విసర్జనీయః పూర్వవిధిం న భజతె॥ మనఃక్షెమె । ఉభయతఃక్షుణ్ణా । ఘుణాఘుణ ఏవ । పూర్వాష్టక కీయతె॥ జ్యాఃకొమారిహాత్ । కుకారస్యాఘోషత్వాత్రాప్తి॥ ౪॥

సూత్రిం:— కపవర్గపరశ్చాగ్నివెశ్యవాల్మీక్యోర్వా॥ ౫॥

వై:—కపయోర్వర్గా కపవర్గా । తయోఃపరతో విసర్జనీయస్తత్సమానస్థానమూష్మాణం నయాతి అగ్నివెశ్యవాల్మీక్యోర్మతె । ‘యఃకామయెత’ । ‘వాయుఃపూతః’ । అగ్నివెశ్యాదిగ్రహణం వికల్పార్థం॥ ౫॥

త్రిభా:— చకారో నిషెధాకర్షకః॥ అగ్నివెశ్యవాల్మీక్యో శ్శాఖినోరాచార్యయోర్మతె కపవర్గపరః సవర్గపరోవా పూర్వవిధిం నాప్నోతి । యఃకామయెత । అగ్నిఃపశురాసీత్ । కకారశ్చపకారశ్చకపౌ । తయోర్వర్గా కపవర్గాస్తెపరా యస్మాత్తస్మాత్తథోక్తః । ఏవంపర ఇతికిం । మధుశ్చ । నమస్తక్ష్వ్యాయ । యస్సోమంవమితి । అశుశ్శిశానః॥ ౫॥

సూత్రిం:— ఊష్మపర ఏవై కెషాం వాచార్యాణాం॥ ౬॥

సై:— కేషాం చిదాచార్యాణాం మతే ఊష్మణ్యేవ పరతో విసర్జనీయస్య మూష్మాణంయాతి । తేన ‘ఏవశ్చన్దః’ ‘తనం నః ఫలాః’ ‘అనపగాః కురుతే’ ఇత్యాదా ఊష్మాదేశో న భవతి॥ ౫॥

త్రిభా:— ఏకేషామాచార్యాణామ్మతే ఊష్మపరఏవ విసర్జనీయం పూర్వవిధిం నభజతే॥ అశుశ్రిశానః । ఏవకారం కిం । మనస్తాయ్యు । యఃకామయేత । యఃపాప్మనా॥ ౫॥

సూత్రం:— న ప్లాక్షీప్లాక్షాయణయోఃగా॥ ౬॥

సై:—ప్లాక్షీప్లాక్షాయణయోర్మతే ఊష్మపరోవిసర్జనీయ ఊష్మాణం నయాతి । కిన్తుపరిశేషమ ద్వితీయపరఏవ । నైవం సూత్రత్రయమిష్టం॥ ౬॥

త్రిభా:— కపవర్గ పరశ్చ ఊష్మపరశ్చ విసర్జనీయ ప్లాక్షీప్లాక్షీ యాణయోశ్చాక్షినోర్మతేనఖలు పూర్వవిధిం భజతే॥ యఃకామయేత । యఃపాప్మనా । అశుశ్రిశానః । ఏవం పర ఇతికిం । మనస్తాయ్యు॥ కపవర్గాది సూత్రత్రయం పనిష్టం॥ ౬॥

సూత్రం:— ఓకారమస్యరోఽకారపరం॥ ౭॥

సై:—అఃకారస్యర్వాఃఓకారమాదేశం యాతి అకారంరహితఃసర్వగ్రీవాణా దకారవిసర్జనీయయోరయమోకాదేశఃగా । దశమోత్తేషు (8-6) ఇత్యస్యాపవాదఃఅథస్వరపరో యకారం’ (9-10) ఇత్యస్య చ । ‘యుష్మానిన్ద్రోఽవృణీత’ । ‘కామేన కృతో అభి’ । పాథోఅహిం । అకారపర ఇతికిం? ‘న అగచ్ఛతు’ । ‘యఃకామయేత’॥ ౭॥

త్రిభా:— అఃసర్వవిసర్జనీయఃఓత్వం భవతి । ఓకారపరఃఅఃసర్వ ఇత్యకారణ సహోత్యర్థఃగా । సమిద్ధో అంజన్తి । సోబ్రవీత్ । అఃసర్వ ఇతికిమన్యథా । సమిద్ధో అంజన్నిమీ నసిద్ధ్యేత్ । కిన్తు స్వర్ణస్య వికారలోపాదితి విసర్జనీయమాత్రస్య స్యాదోత్వం । తతఃఓకారోకారపరఃఇత్యోకారకృతే ఓకారఅమిత్యావాదేశఃగా । లోథాసలా సమిద్ధాంజన్నిమీస్యాత్ । కిం చ । అగ్ర స్వరపరోయకారమివ యుష్మదాదా ఏసఃగా । లస్మిన్పిలుప్తేతి లుప్తేపి ద్వ్యక్షరత్వాత్ యుష్మదాదిలుప్తే పదత్వేతి కార్యస్యాదా పసస్యేస్యనిష్ట అంజన్నిమీస్యాత్ । తస్మాత్సూత్రేస్వర్వఇత్యుక్తం॥ ౭॥

సూత్రం:— ఘోషవత్పరశ్చ॥ ౮॥

సై:— చకారేణ ఓకారమస్యర్వ ఇత్యనువర్తతే । అఃకారస్యర్వ

ఓకారం యాతి ఘోషవత్సంపరతః । 'గార్గ్యణ్యాగృహే' । 'అసూరోహవ' । అయం 'రేఫమేతేషు' (8-6) ఇత్యస్య, 'అవర్ణపూర్వస్తు లుప్యతే' (9-9) ఇత్యస్య చాపవాద,. అకారఘోషవత్పరః ఇత్యేకసూత్రే కర్తవ్యే పృథక్కరణం ఉత్తరార్థం॥ ౮॥

పదీప:— నకారఓకారమస్సర్వంచాన్వాదిశతి । ఆఃసరోఘోషవత్పరశ్చ । విసర్జనీయఃఓస్వం ఫలతి । మాన్ఓమిత్యత్ర॥ నను విధానమానే సృష్టికరణమనర్థకమిత్యుచ్యతే । ఉత్తరసూత్రే తుశబ్దవ్యాఖ్యానేన స్ఫుటీకరిష్యత ఇతి పరిహారః॥ ౮॥

సూత్రం:— అవర్ణపూర్వస్తు లుప్యతే॥ ౯॥

వృత్తి:— అకారపరిభాషతి నానునర్తృత్వే । కిన్తు ఘోషవత్పర ఇత్యేవ । తస్యాస్పృష్టిక్కరణ సామర్థ్యాత్ । విసర్జనీయ స్స్పృష్టికృతఏవ । తదయమర్థః - అవర్ణపూర్వో విసర్జనీయో లుప్యతే - ఘోషవత్పరశ్చేత్ । హ్రస్వపూర్వస్య ఓత్వప్రతిషేధానార్థమ్ దీర్ఘప్లుతపూర్వస్యచ ప్రతిషేధః । 'అగ్నిం యాగిర్భం' । 'యూరుచుఃఽ' । 'సోమాఽ ఏ స విచిత్యాఽ ఏ ఇతి' । మూలశాస్త్రే తు 'హలిసర్వేషాం' ఇతి భోభగోఅఘో అపూర్వస్య యోఽశి' ఇతి చ లోపస్సార్వత్రికే । ఏకమా తు శెబ్దేన సివర్ణస్యైవ । సహ్యసాహిహ విధయః । అస్మచ్ఛాఖాదా తథా. విధవిషయా భావాత్॥ ౯॥

పదీప:— అవర్ణపూర్వో ఘోషవత్పరస్తు విసర్జనీయో లుప్యతే॥ హ్రస్వపూర్వస్య వికారనివృత్తిర్దీర్ఘప్లుతపూర్వస్య ప్లుతపూర్వస్యచలోపః । యథా । దేవాగాతు విదం । విచిత్యస్సోమాఽ ఇవ । ఓకారవిసర్గయోరోకారపరః ఇతి అకారపరత్వం పరిత్యక్తంతుళిఙ్గన నిర్దేశాదసమానకం ఘోషవత్పరత్వం పరిగృహ్యతే। సాన్నిధ్యాదవ్యవధానార్థ మపేక్షాదీర్ఘ మితెత్ పూర్వసూత్రేద్వయస్య పృష్టికరణం॥ ౯॥

సూత్రం:— అథస్వరపరో యకారవ్॥ ౧౦॥

వృత్తి:— అథ స్వరపరి ఇతి స్వరః పరసమిత్యేవానాధిక్రియతే । అవర్ణపూర్వస్యేత్యనువర్తతే । అవర్ణపూర్వో విసర్జనీయః స్వరే పరతో యకారాదేశం యాతి । 'రేఫమేతేషు' (8-6) ఇత్యస్యాపవాదః । 'వర్తిపా అసిదేవఅమర్త్యేష్వా' । 'విచిత్యస్సోమాఽ ఏ స విచిత్యాఽ ఏ ఇతి' ।

'ఇన్ద్రోవాజాయతా'। సాఽపవాదవిషయేతు న భవతి॥ స్వరపర ఇతి కిం? 'దేవోవస్సవితా'। 'దేవావసవ్యా'। అవర్ణపూర్వ ఇతి కిం? 'ఇహబర్హిరా సదే'। తుశబ్దేన 'ఓతోగార్గ్యస్య' ఇతి మూలశాస్త్రోక్తో విషయో నివర్త్యతే। నహ్యత్రోత్వం విధేయం। అన్యచ్ఛాఖాదౌతథావిధో దాహరణాభావాత్॥ ౧౦॥

త్రిభా:— అథైత్యయమధికారః। స్వరః పరోయస్మాత్సోయం స్వరపరః ఇతరుత్తరం యమువక్ష్యతే। స్వరపర ఇత్యేవం తత్ర నిమిత్తత్వేనాధికృతం జ్ఞాతవ్యం। సాన్నిధ్యాదవర్ణపూర్వ ఇతి లభ్యతే। స్వరపరో విసర్జనీయ: అనర్ణపూర్వో యకార మాపద్యతే। యథా। ఆపఉన్దన్తు। తాఆబధ్నన్తు। అన్యారభ్యా ఇతి। స్వర పర ఇతి కిం। ఆపోనరణస్య। అనర్ణపూర్వ ఇతి కిం। అగ్నిరేకాక్షరేణ॥ ౧౦॥

సూత్రం:— ఏకారోఽయమ్॥ ౧౧॥

వై :— విసర్జనీయాధికారో నివృత్తః। అన్యస్య కార్యభాజోఽభిధానాత్। ఏకారః అయ్ ఇత్యేతమాదేశం యాతి స్వే పదాదా పరతః। త ఆవహన్తి'। 'నియుత్వత ఆలభేత'। స్వరపర ఇతి కిం? 'ఇషేత్వోర్జేత్వా'॥ ౧౧॥

త్రిభా:— విసర్గోనిరస్తః। ఇదమిదానీముచ్యతే। స్వరపరో పదాన్తఏకారః అయం ఇతి వికారమాపద్యతే। ఇమ ఏవాన్యే॥ ౧౧॥

సూత్రం:— ఓకారోఽవమ్॥ ౧౨॥

వై :— ఓకారః అవ్ ఇత్యేతమాదేశం యాతి స్వే పదాదా పరతః। 'వాయవిష్టయే'। 'విష్ణవురుక్రమ'। స్వరపర ఇతికిమ్? విష్ణో హవ్యంరక్షస్వ॥ ౧౨॥

త్రిభా:— స్వరపరః పదాన్త ఓకార అవం వికారమాపద్యతే। విష్ణవహి॥

సూత్రం:— నాకారపరే॥ ౧౩॥

వై :— అకారపరావితి పదచ్ఛేదః। 'వ్యాఖ్యానతో విశేషప్రతిపత్తిః' ఇతిన్యాయాత్। తదయమర్థః। ద్వివచననిర్దిష్టావాసన్నావేకారో కారో అకారేపరతః యథోక్తాదేశౌ నయాతః। 'అపాగ్నేఽగ్నిం' 'ఆరే అస్మే చ శృణ్వతే'। 'ధ్రువోసి'। 'ప్రియంపాథోఅపీహి'। 'అగో అర్హం'। అకారపరావితి కిమ్? "వషట్తే విష్ణవాసః"। "అగ్నిమమ్మే"।

త్రిభా:— ద్వివచన సామర్థ్యా గృహీతా సన్నిహితా వికారాకారా అకారపరకారపూర్వవిధినాపున్నతః॥ మాతే అస్యాం । సమిద్ధోఅగ్నిన । తెబుర్విత్ । ఇత్యాదౌ ఏకారోయం లుప్యతే త్వకారఏకార ఓకారపూర్వ ఇతి సూత్రద్వయం పరిసక్తం । తతాపి పూర్వత్రాత్రైబలం యత్వవిధిం నిషేధుమయమారంభః । అకారః పరోయూ భ్యాన్తా అకారపరా॥ ౧౬॥

సూత్రం:—ఐకార ఆయమ్॥ ౧౪॥

వై:— ఐకారః ఆయమ్ ఇత్యాదేశం యాతి - స్వరే పదాదా పరతః॥ ‘హన్త్యానాడ’ । ‘అన్తరితస్తస్యా అవృశ్చ్యతే’ । స్వరపర ఇతికిం ? ‘యస్మైశ్లోకమ్యునే’॥ ౧౪॥

త్రిభా:— స్వరపరః పదాన్త ఐకారః ఆయం ఐకారమాపద్యతే । అసామహా ఏవ॥ ౧౪॥

సూత్రం:— ఔకార ఆవమ్॥ ౧౫॥

వై:— ఔకార ఆవ్ ఇత్యాదేశం యాతి - స్వరే పదాదా పరతః । ‘ఉభాదాతారా విషాంరయీణామ్’ । ‘తావబూర్తామ్’ । స్వర పర ఇతి కిమ్ ? ‘తౌదెవా అబుర్విత’॥ ౧౫॥

త్రిభా:— స్వరపరః పదాన్త ఔకార ఆవం ఐకారమాపద్యతే । అహావసదత॥ ౧౫॥

సూత్రం:— ఉకారోఽపృక్తః పరికృత్యా వకారోఽన్తరే॥౧౬॥

వై:— అపృక్త సంజ్ఞ ఉకారః స్వరే పదాదా పరతః పరికృతా॥ భవతి । నతు వక్ష్యమాణం వికారంయూతి । కిఞ్చిత్స్యోకారస్య పరస్య రస్య చ సుధ్యై వకారఆగమోభవతి ! ‘అదన్త్యవెవాస్య’ । ‘ఉవిత్యు’వ్ ఉకార ఇతి కిమ్ ? ‘ఉపభృదేహి’ । అపృక్త ఇతి కిమ్ ? ‘యన్మధ్వగ్నా । జహోతి’ । ‘ఉకారః పరికృత్యా వకారోన్తరే’ ఇతి వక్ష్యామి - ఏవం శబ్దలాఘవం చ భవతి. పదగ్రహణ పరిభాషయా అతిపరిసఙ్గశ్చ నివార్యతే. కిమపృక్త సంజ్ఞయా॥ అత్రోచ్యతే॥ ఉకారః పరికృత్యేత్యుక్తేఽపి. ‘అన్వహమాసా అన్విన్ద్వనాని’ ఇత్యాదావతివ్యాప్తిః ‘అనాకారాదిచ’ (1.5.11) ఇతి వచనాత్. తస్మాదపృక్త సంజ్ఞయా భావ్యమ్ । సాతు

వర్ణస్యైవేతి న తత్ర 'అనాకారాది' । (1-55) ఇతి పరిభాషా ప్రవర్తతే। నన్వయమాగమః 'త్రిపుమిథుపూర్వః (౫-౪) ఇత్యాద్యాగమ సమీపే కిం నోక్తః అప్రక్తోకారపూర్వో వకారస్స్వరపర ఇతి? తదుచ్యతే పర స్వరనిమిత్తకస్యాదేశస్యా యముపవాద ఇతి ఆదేశపరికరణ ఏవోచితో వక్తుమితి॥ ౧౬॥

త్రిభా:— అప్రక్త సంజ్ఞికఉకారః స్వరపరః ప్రకృత్యాస్థితిష్యతే । అవి కృతో భవతీత్యర్థః । ఊకారస్వరయోరస్త రే వకారాగమోభవతి॥ సఉవైకవిగ్ం వర్తనిః । ఆదన్త్యవైవాస్య॥ అప్రక్త ఇతి కిం । స్వపత్యాయనేన । ఊకార ఇతి కిం । భవేహి॥ ౧౬॥

సూతర్థం:— న తత్తస్మాత్సాంహితః॥ ౧౭॥

వై :— సంహితః కృతసన్ధానః । స ఏవ సాంహితః । తత్, తస్మాత్, ఇత్యేతాభ్యాం ద్వాభ్యాం పదాభ్యాం సాంహిత ఉకారోఽ. ప్రక్తః స్వరే పరతః ప్రకృతిభావం వకారాగమం చ న యాతి। 'తదాహుః'। 'తస్మాదాహుస్' । తత్తస్మాదితి కిమ్? । న ఉవైకవింశ వర్తనిః । సాంహిత ఇతి కిమ్? తత్తస్మాత్పూర్వ ఇత్యుక్తే తయోరుప బన్ధత్వా త్పృథగ్భావేఽపి పరిహృతః స్యాత్. యథా కర్తిమాధ్యాయే- తదు - ఉవాహుః - తస్మాదు ఉవాశ్యమ్. । సంహితాయాం మేవత్వేష్యతేఽయం పరిహృతః । తదర్థం సాంహితవచనమ్.॥౧౭॥

త్రిభా:— తత్ । తస్మాత్ । ఇత్యేతాభ్యాంసాంహితః ఉకారోప్రక్త పూర్వవిధిం న భజతే । ప్రకృత్యవస్థానం వకార ఆగమశ్చ న భవతీత్యర్థః । తదాహురుత్సృజ్యం । తస్మాద్వాశ్యం॥ ఇన్ద్రోకాశా యుకారాదితి దశమే అస్య విధిర్వక్ష్యతే । తత్తస్మాత్సాంహిత ఇతి కిం॥ తదు । ఉవాహుః । తస్మాదు । ఉవాశ్యం॥

సూతర్థం;—హ్రస్వపూర్వో జకారో ద్విర్వర్ణమ్॥ ౧౮॥

వై :— హ్రస్వపూర్వ ఇతి కార్యభాజ ఏవాయంనిర్దేశః. । ననిమిత్తస్య, పరస్వరనిమిత్తత్వాత్ । నచోపబన్ధస్య; తస్య పృథగ్భావాయోగాత్. । తదయమర్థః - హ్రస్వాత్పరో జకారో ద్విర్వర్ణం యాతి। స్వరూపద్విత్వం యాతి; స్వరే పదాన్తే పరతః । 'పరిత్యజ్జుపతిష్ఠతే'; త్వాదధ్యజ్జుహోమి' । 'యుజ్జుషి' । 'పరిధృజ్జీతి - పరి ధృజ్' । హ్రస్వ

పూర్వ ఇతి కిమ్? ‘అవాజపానః’। జకార ఇతి కిమ్? ‘శుగసి తిమగ్’। స్వర పర ఇతి కిమ్? ‘పరిత్యగ్భ్యోఽన్నమో అతిదుగ్ధితః’॥ ౧౬॥

తిభాః— స్వరపరో జకారః పదాన్తవర్తీ హ్రీస్వపూర్వో ద్విత్వర్ణం ద్విత్వం భజతే। ‘న్యఙ్క్ష్ణిః’। ‘దధ్యఙ్ఙ్ఋషిః’। హ్రీస్వపూర్వ ఇతికిం? ‘పరాఞ్చార్ధతే’। స్వర పర ఇతి కిం। ‘సదృఙ్న్నమాన్యైః’। ‘పరిత్యఙ్ఙ్ఖడవాహః’। హ్రీస్వగ్రహణం పూర్వోత్తరయోరపి యథా స్యాదసౌ హ్రీస్వపూర్వః। ద్వయోర్వర్ణయోర్యస్మిన్నాహారః ద్వివర్ణమ్॥ ౧౬॥

సూతర్గిం:— నకారశ్చ॥ ౧౭॥

నై :— చకారః హ్రీస్వపూర్వో ద్విత్వమిత్యనువర్తతే। హ్రీస్వ త్వరో నకారః స్వరే పదాదౌ పరతః స్వరూపద్విత్వం యాతి। ‘దధిక్ర ణ మురున్నశన్తమ్’। ‘అస్మిన్నే వలోకే’। హ్రీస్వపూర్వ ఇతి కిమ్? ‘తానజు హోత్’। నకార ఇతికిమ్? ‘ఉశిగసి’। స్వరేపరత ఇతి కిమ్? ‘అస్మిన్నో యోనౌ’। పదాదావితికిమ్? ‘పరిజావతీరనమీవాః’। పృథక్సూత్రణ మిత్థంభూతార్థమ్॥ ౧౭॥

తిభాః— చకారః పూర్వనిమిత్తం ద్విత్వంవాక్యాదిశతి। హ్రీస్వపూర్వో నకారః ద్విత్వం భజతే స్వరపరః ‘నిరనపన్నందాయ’। ఏవం పర ఇతి కిం। ‘నిరనపత్యాయ’। ఏవం పూర్వ ఇతి కిం। ‘యానగ్నయోన్వతప్యన్త’॥ ౧౭॥

సూతర్గిం:— అనితి పరో గర్గిసూక్ష్యయూజ్యాప్యష్ట్యహిరణ్యవర్ణ మెష్వీకార ఊకారపూర్వో రేఫమూకారపూర్వశ్చయకారం॥

నై :— ఇతిపరాదన్యోఽనితిపరః। గర్గిహోసామ “ఆదదే గాయతీం” ఇత్యాదయః (షట్) సప్తత్రింశదనువాకాః। ఏషామన్త్యః ‘సజో షాఇన్ద్రో’ ఇత్యనువాకః। ఉఖ్యంనామ అగ్నేకాండస్యాదితః పఞ్చమద్వయం యాజ్యానువాకవ్యతిరిక్తం। ‘యఇజ్ఞానః పఞ్చమం’ ఇత్యాదిదశానువాకాః, ‘విష్ణోఃకర్మాణి పశ్యత’ ఇత్యాదిదశ చ, ఏషామన్త్యః ‘ఆదిత్యం గర్భం’ ఇత్యనువాకః। యాజ్యా ఉక్తాః। పృష్ట్యం అశ్వమేధకాణ్డస్య ఆదితోనవానువాకాః। ‘సమిద్ధోగ్నిర్వామ్’ ఇత్యేషః, ‘జీమూతస్యేవ’ ఇత్యేతావృచౌ, ‘అగ్నేర్మన్వే’ ‘సమిద్ధో అర్చ’ ఇత్యేతౌ, ‘గాయతీత్రిష్టుప్’ ‘కస్త్వాచ్ఛ్యతి’ ఇతిద్వావితి। ‘హిరణ్యవర్ణాశ్చయః పావకాః’ ఇత్యనువా

వాకో హిరణ్యవర్ణీయః । ‹అధ్యాయానువాకయోర్లుక్› । ఇతి లుక ఇహ భావశ్చాన్దసః । సూక్తంవా తృతీయోదశర్చం హిరణ్యవర్ణీయం । ఈకార ఊకారపూర్వ ఇతి కార్యభాజనవ నిర్దేశః । ఆకారపూర్వ ఇతి చ । పృకృతిభావస్తు చాన్దసః - అసన్దేహార్థః । చశబ్దఇహ యకారాదేశసముచ్చయార్థః । గృహోఖ్యాదిషు ఈకారాదూకారాచ్చ పరోనకారోఽనితి పరో రేఫమాదేశం యాతి; ఆకారపూర్వశ్చ యకారం స్వరే పదాదౌ పరతః । గృహేషు యథా-‹శతూర్గ్ంరపమృధః› । ‹వృష్టిమాగ్ం ఇవ› । ఊఖ్యేయథా - ‹పుష్టిమాగ్ం అసి› । ‹యెవావనస్పతీగ్ంరను› । యూజ్యాసు యథా-‹యెభిర్దేవాగ్ంబుతుభిఃకల్పయాతి› । ‹సతీగ్ంరేకాదశాగ్ంఇహ› । పృష్ఠ్యేషు యథా-‹ఋణన్తి శతూర్గ్ంరనపవ్యయస్తః› । ‹అస్మాగ్ంఅదితెరనాగాః› । హిరణ్యవర్ణీయెషు యథా - ‹సర్వాగ్ం అగ్నీగ్ంరపుషదః› । అనితిపర ఇతికిమ్ ? ‹వృష్టిమానితి - వృష్టి, మాన్› । ‹సువాతితాన్ - తాని తితాన్› । ‹శృపయానితి› । గృహాదిష్వితికిమ్ ? ‹తద్యద్యతీసపావపత్› । ‹పశూనెవావరున్ధే› । ‹తానజుహోత్› । ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్ ? ‹ఉత్తిష్ఠన్నోజసా› ॥ ౩౦॥

తృభాః:— గృహోఖ్యాదిషు విషయెషు ఈకారపూర్వ ఊకారపూర్వోవా చకారాకృష్టో నకార అనితిపరఇతోప్యెతస్మాదన్యస్వరపరో రేఫమాపద్యతె । ఆకారపూర్వశ్చేద్యకారం । గృహోనామ చతురోన్త్యానువాకాన్వర్జయిత్వా ఆదదెగాగ్నివెతి పర్యాయః । అగ్నికాండస్య అద్యంప్రశ్నద్వయ ముత్తమానువాక వర్జ ముఖ్య మిత్యాఖ్యాయతె । ఊక్తాయాజ్యాః । సమిద్ధిరాం జీమూతస్య యదక్రన్దో మానో మిత్రోగ్నెవాజినమగ్నెర్మన్వెసమిద్భోఅంజనాయతీక్ష్ణెవృత్యనువాకనవకం పృష్ఠ్యమితి పఠ్యతె । హిరణ్యవర్ణా ఇత్యనువాకో హిరణ్యవర్ణీయః । గృహేయథా-‹జహిశతూర్గ్ంరపమృధోనుదస్వ› । ‹మరుత్వాగ్ం ఇన్దర› । ఊఖ్యెయెవా వనస్పతీగ్ంరను› ॥ ‹మధుమాగ్ం అస్తు› । యూజ్యాసు-ఋతూగ్ం ఋఋతుపతె› । ‹అమవాగ్ం ఇఖెన› - పృష్ఠ్యె ‹శతూర్గ్ంరనపవ్యయన్తః› । ‹జఘనాగ్ం ఊపజిఘ్నుతె› । హిరణ్యవర్ణీయె ‹అగ్నీగ్ంరపుషదః› । అనితి పర ఇతి కిం ? ‹అభ్యవర్తన్త దస్యూక్› ‹దస్యూనసోదస్యూన్› । ‹ఇడావానితీడా-వాన్› । గృహాదిష్వితి కిం ? ‹తీర్నిమాన్› । ‹పశూనె› । ‹తానిందోన్తర్యామెణ› । ఇతిః పరోయస్మాదసావితిపరఃన ఇతి పరఃఅనితిపర ॥ ౩౦॥

సూత్రం :—మర్త్యానుదయానమృతాన్దుర్యాన్న సోమపూర్వస్పో అస్మాసవిమాన్ గోమాన్ మధుమాన్ హవిష్మాన్ హూతమానాన్వైచికిత్వా నిడావాన్ కక్షీవాన్ భాణవాన్ హి పయస్వాఁ వశాన్విదతీ నమితారినరానోషాన్మహాగ్ంశ్చ॥ ౩౧॥

వై :— మర్త్యానిత్యాదిషు ఆకారాత్పరో నకారోఽనితిపరః స్వరేపదాదా పరతో యకారం యాతి । గ్రహోత్పాదివ్యతిరిక్తదేశార్థమిదం సూత్రం పరంచ। మర్త్యాఁ-‘మర్త్యాగ్ం ఆవివేశ’। ఉదయాఁ-‘ఉదయాగ్ం అజస్రం’। ఉదితికిమ్? ‘నయోభిరేవాయానవరున్ధే’ । అమృతాన్ - ‘ఉదస్థామమృతాగ్ం అను।’ దుర్యాన్న సోమపూర్వఃస్తువాద్దేవ దుర్యాగ్ం ఆవద’। సోమపూర్వస్తు నాయం యకారం యాతి। ‘పరిచరా సోమదుర్యానదిత్యాః’। సోఅస్మాన్ - ‘వయంమాసో అస్మాగ్ం అవ హాయ’। సోఇతి కిం? ‘పరిదాతారస్మాఽస్మానమతి’. । అవిమాన్ - ‘అవిమాగ్ం అశ్వీ’.। గోమాన్- ‘గోమాగ్ంఅగ్నె’। మధుమాస్-‘మధుమాగ్ంఇన్ద్రియావాన్’।అవిగోమధ్వీత్యుపబన్ధేఃకిమ్? ‘పశుమానేనభవతి’ హవిష్మాన్,-‘హవిష్మాగ్ం ఆవివాసతి’। హూతమానాన్వై - ‘దేవహూత మాగ్ం ఇత్యుఖాయాంజు హోతి’। ‘యుక్ష్వాహి దేవహూతమాగ్ం అశ్వాగ్ం అగ్నె’-ఇత్యతో తూఖ్యయూజ్యాస్తూర్ఖావాత్సిద్ధం। అగ్న్యపానువాక్యేతు న సిద్ధ్యతీత్యపాప్తపాపణార్థం హూతమాన్ గ్రహణం। తతో యథా త్రైంశికే భవతి, ఏవం పదకాలపరీక్షేఽపీతిశబ్దేపరతఃస్యాత్, తన్నివారణార్థమిహాన్వగ్రహణం । ఋషిర్వాగ్వః । యథా అగ్న్యపానువాక్యే సమామ్నాయతే-‘ఏతగ్ంహావావ తదృషిరభ్యనూవాచేన్ద్రో దధీచో అస్థభిరితి’ ఇతి । మహాభాష్యేఽప్యుక్తం. “ఋషిర్వేదః పఠతి - ‘శృణోతగావాణః’। ఇతి” ఇతి । ఋషౌ భవఃసన్ధిరార్షో వైదికః। అపారుషేయ సన్ధిరిత్యర్థః । తత్రైవాపాప్తపాపణం హూతమాన్ గ్రహణేన క్రియతే, న సర్వత్ర । తతః - ‘దేవహూతమానితి దేవ - హూతమాన్’ ఇతి విభజ్యానువాదార్థే ఇతి శబ్దేపరత

న యజ్ఞకర్మాణీతి । తేన తం విభక్తిపదాత్మకో వేద ఇత్యాహుః, తేషాం సత్వేఽపి పదసన్ధయుః పౌరుషేయాస్స్యుః। తతశ్చ ఆర్ష ఇతి నిర్వచనం స్యాత్ । ఋషిభిః కృతసన్ధిత్వాత్ ఇతి వ్యుత్పత్త్యాశ్రయణే తు విభజ్యానువాదాదపి తత్ప్రతిపత్తిరస్తీతి వ్యావర్త్యాభావాద్ దార్ష్ణగ్రహణమనర్థకం స్యాత్, అనిష్టంచ న నివర్తేతేత్యాస్తామేతత్॥ చికిత్వాన్-‘చికిత్వాగ్ం అనుమన్యతామ్’। ఇడావాన్-‘ఇడావాగ్ం ఏజోఅనుర’। కక్షీవాన్-‘కక్షీవాగ్ం జోశిజ’। భాణవాక్-‘భాణవాగ్ం ఉత’-ఇడా కక్షీభాణవితి కిం? ‘స్వవానేవ భవతి’। అత్రి మాన్ వాన్ ఇత్యనయోః పరిత్యుదబన్ధపాఠశ్చ వైచిత్ర్యాత్ప్రయోగో విస్పష్టార్థః। ‘హిరణ్యస్వాన్’-‘అసృక్ష్మహిరణ్యస్వాగ్ంఅగ్నె’। హిరణ్యుదబన్ధస్యావ్యావర్త్యంశాఖాన్తరే ‘ఊర్జస్వాన్ పయస్వానిత్యాహ’ ఇతి తు న పరిత్యుదాహరణం, ఇతి పరత్వాత్ । నచాగతిపర ఇత్యనేన పౌరుషేయస్యైవ నైతికరణస్య పర్యుదాసః, అవిశేషసిద్ధేశ్చాత్ । ‘హూతమూనాగ్నే’ ఇత్యార్ష గ్రహణస్య వైయర్థ్యం పరిహృతమేవ । వశాన్-‘వశాగ్ం అను’। విదతాన్-‘సువిదత్రాగ్ం అపీత’। మిమితాన్-‘అమిమితాగ్ం అపబాధమానః’। అరాన్-‘అరాగ్ం ఇవాగ్నె’। పోషాన్-‘పోషాగ్ంఅపుష్యత్’। మహాన్-‘అగ్నె మహోగ్ం అసి’। ఆకారపూర్వ ఇత్యేతదుత్తరార్థమిహానువర్తతే॥ ౨౧

తిభ్యాగ్ం— వత్యాక్ – ఉదయాక్ । ఆమృతాక్ – దుర్యాక్ – నసోమపూర్వాగ్ం – నా ఆస్నాక్ – అవిమాక్ – గోమాక్ । మధుమాక్ – హవిస్నాక్ – హూతమూనాగ్నే । చికిత్వాన్ – ఇడావాక్ । కక్షివాక్ । భాణవాక్ – హిరణ్యస్వాక్ – పక్షాక్ – విదతాక్ – అమితాక్ – అరాక్ – పోషాక్ – మహాక్ । ఏషుగ్రహణేషు నకారః అనితిపరో యకారమాపద్యతే । అనితిపరత్వా కర్షణో యం చకారః – గ్రహాదివిషయా నానాదృత్య సర్వార్థోయ మారంభః । మర్త్యాగ్ం అమిత్రేశ’, ‘ఉదయాగ్ంఅజస్రగ్ం’, ‘ఉదితికిం’, ‘వయోభిరావయానవ’, ‘ఉదస్థామమృతాగ్ంఅను’, ‘భద్రాన్నద్ధ్యాగ్ం అశ్యేహి’, ‘మన్యానిత్యత్రిసోమపూర్వోనకారోయత్వం సాధయతి, ‘ఋతిదక్షాసోమధుపాన్యాదిత్యాస్సదః’, ‘సోఅస్మాగ్ంఅధిపతీక్’॥ ఇతి ఇతికం॥ ‘ఇన్దో ఆస్మానస్మిక్’, ‘అవిమాగ్ం అత్వీ’, ‘గోమాగ్ంఅగ్నె’, ‘మధు

मग्नं इन्द्रियं यस्य सः'। अविगोमध्वति किं? 'पशुमान्नैव भवति'। 'मा विप्लाग्नं अविवासति'। हुतमानं मिहुतमानित्यत्र नकारस्य स्वरपरो यत्वं भजते, 'देवहूतमग्नं इत्युभयोः'। अर्च इति किं? 'देवहूतमानि'। देवहूतमग्नं इत्यत्र अर्च गर्हणसामर्थ्यादप्रयोगे यत्वं न भवति। अर्च इति काक्षिवत् उभयत्र संबध्यते। गर्हायां ख्यादि महाप्रयोगे। अर्च स्वयं पात्र इत्यर्थः। 'चिकित्वाग्नं असुमन्यतां', 'इडावाग्नं एषः', 'कक्षीवाग्नं औशिजः', 'विश्वाभ्यो बाणवाग्नं ऊतये', इडाकृतबाणेति किं? 'रसवानेव भवति', 'असृक्ष्महि', 'पयस्वाग्नं अग्ने'। हीति किं? 'कृधि स्वान्नयस्वा नित्याह'। अरेइतिपरत्वाद्देवहूतमग्नं इत्युभयोः जुहोतीत्यादेश्यत्व प्राप्तिः हिगर्हावचनेन प्रतिषिध्यते। स्तुतोयासि पशुग्नं आ', 'सुविदत्रायग्नं आसते', 'अमित्रायग्नं अपबाधमानः', 'अरायग्नं इवाग्ने', 'पोषग्नं अपुष्यत्', 'आग्ने महग्नं असि'॥ ७॥

सूत्रम् :— इन्द्रोमेऽकरूपमिमहेत्यग्नेडेन्या नायजिष्ठ आचर्त्वाकुर्वतादुहादितिरग्नेऽधरान्त्संपत्नानलं परश्च॥ ८॥

भाः :— इन्द्रोमे इत्यादिषु स्वरेषु पदादिषु परतः अकार पूर्वो नकारो यकारं याति। इन्द्रोमे-'सपत्नाग्नं इन्द्रोमे'। म इति किम्? 'मृद्धानिन्द्रः'। अकः-'अधरान्नं अकः'। ऊढ्वम्-'देवान्नं ऊढ्वम्'। इह इत्यस्योदाहरणं शाखान्तरे। आ इत्युपबन्धेन किम्? 'यज्ञायानिहा यान् हवामहे'। अप्येतु-'तेन यज्ञो देवान्नं अप्येतु'। एत्विति किम्? 'बल्बजानपीध्नं'। अगस्म-'सुवर्देवान्नं अगन्म'। ईडेऽन्या-'देवान्नं ईडेऽन्या'। आयजिष्ठ इत्युदाहरणं शाखान्तरे। आच-'देवान्नं अचयत्'। यजस्थः, चः इत्युपबन्धाभ्यांकिम्? 'यानावहा ऊषतः'। ऋतु-'देवान्नं ऋतुभिः'। अकुर्वत-'कामान्नं अकुर्वत'। अदुहत्-'यज्ञोसुरान्नं अदुहत्'। अदितिः-'विवस्वान्नं अदितिः'। अग्नी-'अग्निन्नान्नं अग्नी'। अधरान्त्संपत्नान्-'अन्यान्नं अधरान्त्संपत्नान्'। संपत्नानिति किम्? 'भ्रातृव्यान्नधरान्'। अलम्-'पुरोडाशान्नं अलंकुर्वित'। आकारपूर्व इत्यनुवृत्त्या किम्? 'तेकार्ष्मायमयासः परिधीन्न कुर्वत'। अतो मर्त्यान्;

నుదయానిత్యాదివత్కార్యభాజాం గ్రహణే కర్తవ్యే నిమిత్తానాం గ్రహణం గ్రన్థలాఘవార్థమ్। తథాహి - యత్రో నిమిత్తవిశేషగ్రహణాభావేఽపి కార్యం సిద్ధ్యతి, తత్రో కార్యభాజ్యేవ పదాని నిరుపబన్ధాని సోపబన్ధానివా గృహ్యన్తే, నతు నిమిత్తవిశేషాః। యథా - ‘మర్త్యానుదయాన్’ (8-2।) ఇతి। యత్రోతు కార్యభాజాం అగ్రహణేఽపి కార్యం సిద్ధ్యతి, తత్రో నిమిత్తవిశేషా ఏవ నిరుపబన్ధాః సోపబన్ధావా గృహ్యన్తే। యథా- ‘కృధిపిన్వపథెపరః’ (8-25) ‘న సకృధికారపరే’ (8-26) ఇతి. ఏవం కార్యభాజ్యేవ నిమిత్తయోరన్యతరస్య గ్రహణాద్గ్రన్థలాఘవం భవతి। తదయథా- కార్యభాజాన్నిత్యగ్రహణే నిమిత్తాగ్రహణాల్లాఘవంస్యాత్। నిమిత్తభేదేఽపి కార్యసిద్ధిశ్చ। యథా దుర్యానితి- ‘‘దుర్యాగ్ం ఆవద’’ ‘‘దుర్యాగ్ం అభ్యేహి’’। నిమిత్తమూతోగ్రహణేఽపి కార్యభాజోఽనుపాదానాల్లాఘవం కార్యభాగ్భేదేఽపి కార్యసిద్ధిశ్చ। యథా ఆవృత్పర ఇతి- ‘జిన్వరావృత్వాన్వహ’ ‘ఉగ్రిరావృత్వాన్వహ’। యత్రో తు కార్యభాజాన్నిత్యగ్రహణే నిమిత్తభేదో నసమ్భవతి, నిమిత్తమూతోగ్రహణే చ కార్యభాగ్భేదః, తత్రోతరాపియోగకృతమేవ లాఘవం లభ్యతే నాన్యత్। యథా-‘‘దేవతే మేధ్యేతృణ్ణేతృద్యే’’ (4-11) ఇతి, ‘‘ద్వారాచ రావఃపరః’’ (4-88) ఇతి చ। తత్రశ్చ యెషాం త్రివిధేఽపి సమామ్నాయే నిమిత్తభేదః కార్యభాగ్భేదోవానసమ్భవతి, తెష్వపీతరాపియోగకృతస్య గ్రన్థలాఘవస్యాస్తిత్వఫ్రౌఢ్యాత్, జటాయాం నిమిత్తభెదకార్యభాగ్భెదయోరపి ఛాన్దసం కార్యం నాపాదనీయమ్। అన్యథోపపన్నత్వాత్। తతశ్చ మర్త్యానిత్యాదెః పూర్వపదెన వ్యుత్క్రమణసన్ధౌ యకారాదెశోనభవతి। ‘అనుర్త్యేనుర్త్యాన్మర్త్యానుర్త్యేఽనుర్త్యేనుర్త్యాన్’। ‘ఇన్ద్రోమె’ ఇత్యాదెశ్చపరపదెన వ్యుత్క్రమణసన్ధౌ యత్వం న భవతి। ‘అకుర్వత వరుణపిఞ్ఛాసాస్ వరుణపిఞ్ఛాసాకుర్వతాకుర్వత వరుణపిఞ్ఛాసాస్’। నహ్యసమామ్నాతెషు సన్ధిషు యుక్తం ఛాన్దసం కార్యం సమామ్నాతబలలభ్యం హి తదిత్యుక్తమెవ। నహి తత్ శాస్త్రతాత్పర్యవిదో విషహన్తె। తథాహి ‘అశ్వాన్వావాస్తాంతె దెవాః’ ఇత్యత్రో

'అస్తాంతె త అస్తామాస్తాంతె' ఇత్యస్యాం జటాయాం తెశబ్దె ప్రగ్రహసంజ్ఞాపరికృతిభావావల్పజ్ఞోఽపి నానుమన్యతె । కిముతశాస్త్రతాత్పర్యవిదాస్తికః? తస్మాదెవం జాతీయకం భాలిశభాషితం ఛాన్దసకార్యం జటాయాం అభ్యుపగచ్ఛన్భోభాల్పదైష్టికా అల్పజ్ఞాస్తత్త్వవిద్భిః సమ్యక్ప్రతిబోధయితవ్యా ఇత్యెవమర్థమస్మాభిరిహ పరిషఙ్ఖ్యాతమ్॥ ౨౨॥

తిభాః— ఇన్ద్రోమె । ఆకః - ఊధ్వం । ఇహ - ఆస్యెతు - ఆగన్మ - ఈడెవ్యాక్ - అయజిష్ఠః । అచ - ఋతు అకుర్వత । అదుహత్ । అదితిః - అగ్నె అధరాక్ - సపత్నాక్ - అలం - ఇత్యెవం పరొనకారః ఆకారపూర్వొ యత్వమాపద్యతె । చకార ఆకారపూర్వకార్థా కర్షకః - 'సపత్నాగ్ం ఇన్ద్రోమె', మ ఇతి కిం? 'యస్మా ఇన్ద్రోపృణీత' । 'నిగాగ్ఛెణాధరాగ్ం ఆకః' 'చెవాగ్ం ఊధ్వం' । 'చెవాగ్ంఇహావహ' । దీర్ఘెణకిం? 'యజ్ఞియాం నిహాయాక్' । 'ఘరొగ్మ చెవాగ్ంఆస్యెతు' ఏత్యితి కిం? 'విద్వానపి జన్యెషు' । 'సువర్దెవాగ్ం అగన్మ' । 'చెవాగ్ం ఈడెవ్యాక్' । 'చెవాగ్ం అయజిష్ఠస్వస్తి' । 'చెవాగ్ంఅచవషట్' । యజిష్ఠశ్చెతికిం? 'తానాదిత్యా అబుధ్యన్' - 'చెవాగ్ం ఋతుభిః కల్పయాతి' । 'కామాగ్ం అకుర్వత' । 'యజ్ఞొసురాగ్ం అమహత్' । 'వివస్వాగ్ం ఆదితిః' - 'అగ్నిస్తాగ్ం అగెన్' । 'అన్యాగ్ం అధరాన్సపత్నాక్' - 'సపత్నానితి కిం? 'భ్రాతృవ్యావన ధరాన్పాదయామి' । 'పురొడాశాగ్ం అలం కుర్వితి'॥ అన్యాదెశః కిమర్థం? - 'పరిధీన కుర్వత' । తత్తత్పద గ్రహణె కర్తవ్యె పరపదగ్రహణమునార్షె పి సంహితావిధానగ్రహణస్య చ యత్వం ప్యాదితి నైమిత్తికస్య చ నిమిత్తాపెక్షత్వాత్ । గ్రహణస్య యథా । అమర్త్యొమర్త్యాన్మర్త్యాగ్ం అమర్త్యొమర్త్యొమర్త్యాక్ - 'అస్తామృతాగ్ం అమృతాగ్ం అస్తామస్తామృతాక్' ఏవంనైమిత్తిక గ్రహణస్య । అగ్నెవిమాగ్ం అవిమాగ్ం అగ్నెగ్నెవిమాక్' । ఉదయాగ్ం అయాగ్ం ఉదయాక్' । 'అగ్నిస్తాగ్ంస్తాగ్ం అగ్నిరగ్నిస్తాక్ । అన్యాగ్ం అధరానధరాన్యాన్యాగ్ంఅధరాక్' । ఏవం సర్వత్రి నకారస్యయకారొత్పత్తిర్దర్శిష్టవ్యా॥ ౨౩॥

సూతగ్రిం :— నరశ్మీఞ్జ్ఛపయాక్ యయూన్పతజ్జాక్తన్మానానర్చాక్ యజీయాన్॥ ౨౩॥

నై :— రశ్మీనిత్యాదిషు నకారొ యథావిహితం రెఫం యకారం వా నయాతిస్వరె పదాదావరతః । రశ్మీన్ - 'పురుతాగ్ం చ రశ్మీనన' । శ్నపయానిత్యస్యొదాహరణం శాఖాన్తరీయెగ్నిహొత్ర్యాదౌద్రష్టవ్యమ్ అదితిశ్నపయానితీత్యతగ్రిత్వితిపరత్వాన్నాస్తిపాగ్రిప్తిః । నచ వ్యుత్క్రమస్య

ఙటూయాఙనితిశ్శబ్దపరతయాఽస్తి పాణిప్తిః, అనామ్నాతసిద్ధా చాన్యస కార్యాభావస్యోక్తత్వాత్। యమాన్-‘సుయమానూతయో’। పతఙ్గాన్-‘పతఙ్గానన్దితః’। సమానాన్-‘సమానానుశన్న గ్నే’- అర్చాన్-‘అర్క మర్చానిన్ద్రిగాణి’। యజీయాన్-‘యజీయానుపస్తిసూతుః’॥ ౨౭॥

త్రిభా:—రశ్మీన్-శ్మిపయాన్। యమాన్। పతఙ్గాన్-సమానాన్-అర్చాన్-యజీయాన్-ఏషుగ్రహణేషు నకారః స్వరపరోపి గళులుశేషం యకారంవా భజతే। ‘పురుతాచ్చ రశ్మీనను’-‘అదితిశ్శ్రపయానిత్య’। ఉళ్ళుత్వాదయ యోఽస్పాప్తిః-ననుఅదితిః శ్రపయానిత్యస్య ఇతిపరత్వాదెవనిషేధ సతిగ్రహణ మనర్థకమితిచెదార్థ ఇతిపరత్వాత్పునఃపాప్తిః-తస్మాద్భూతిబూర్తిమ్ః-‘సూయ మానూతయో’। పృష్ఠ్యత్వాత్ప్రాప్తిః-పతఙ్గానసన్దితః। యాజ్యత్వాత్ప్రాప్తిః-‘సమానానుశన్న గ్నే’। ‘అర్చానిన్ద్రిగాణి’-‘యజీయానుపస్తి’। ఏవమపి యాజ్యత్వాత్ పాప్తిః॥ ౨౩॥

సూతార్థం:—ఉదథాపరశ్చోదథాపరశ్చ॥ ౨౪॥

వై:—ఉత్, అథా, ఇత్యనయోఃపరతోనకారో యథా విహితమన్యస్థాదెశం నయాతి। ‘బ్రిహ్మణా మితార్తినున్నయామి’। ‘విద్వానథాభవ’। ‘అపి వికృతమ్, (1-51) ఇతివచనాద్వికృతయోరపి భవత్యయం నిషెధః। ‘మితార్తినున్నయామి’। ‘విద్వానథాభవ’॥ ౨౪॥

ఇతాత్మాచార్యగార్గ్యశ్రీపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే పాణినీయాఖ్య వ్యాఖ్యానే నవమోధ్యాయః॥

త్రిభా:—ఉత్। అథా। ఇత్యేవం పరోనకారో యథావిహితం రెఫం యకారంవా నాపద్యతే। చకారో నిషెధాకర్షకః। యథా। ‘మితార్తినున్నయామి’। ఉదితి కిం? ‘తిగ్మరయతద్యూ’-। ‘విద్వానథాభవ’। దీర్ఘోత్తరగ్రహణోప లక్షణమిదం। ‘విద్వానథాభవ’। సంహితాస్థమెవ నిమిత్తమత్రాస్య కార్యం కరోతి నిషెధరూపం। అమితార్తినున్నయామిమితార్తినున్నయామి। విధిరప్యెవం। యథా సంహి తాస్థ నిమిత్త ఏవం సర్వత్ర భవతీత్యవొచామ। సోఅస్మాగ్ం అస్మాగ్ం అస్మాత్సొ అస్మాగ్ం’। అస్మాగ్ం అడాగమయణాదయోయస్మాగ్ం అస్మాగ్ం అవపూర్వయ। ఏవ మాది వెదితవ్యం॥ ౨౫॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నె పాణినీయాఖ్యవివరణె ఽసర్జనీయస్య లొపాది విధిర్నామ నవమొధ్యాయః.

అథ దశమోధ్యాయః.

సూత్రం:—అశైకముభౌ॥ ౧॥

వై :—ఉభౌ ఇతి సామాన్యవివక్షయా నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః। తౌ తు వర్ణాత్మకౌ ‘వర్ణస్య వికారలోపౌ’ (1_౬౧) ఇతి పరిభాషణాత్। అక్షరాపేక్షయావా నపుంసకనిర్దేశః। పదాన్తశ్చ పదాదిశ్చేత్యుభౌ వర్ణావేకం వికారం గచ్ఛత ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్।స్వరపరాధికారశ్చవర్తతే॥౧

త్రిభా:—అశైత్యయమధికారః _ ఉభౌ అక్షరౌ ఏకం రూపం సజాతీయ’ మాపద్యేతే ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం - ఇతఉత్తరం యద్వక్ష్యామః॥ ౧॥

సూత్రం:—దీర్ఘస్సమానాక్షరే సవర్ణపరే ॥౨॥

వై :—సమానాక్షరే సవర్ణపరే సతి ఉభౌ ఏకం దీర్ఘరూపదేశం గచ్ఛతః. యం పరిభాసావర్ణ్యమస్తితమ్॥ ‘అన్వగ్నిక్షమివాగ్నీధ్రమ్’। ‘యథావా ఆయతాం పరీతీక్షేత’। ‘తమేవావగుహ్య’। ‘అథమే పున్ర్దేహీతి’। ‘నధతూఖే’। ‘యదపతూలగూహ్యేత’। సమానాక్షర ఇతి కిమ్’ ‘ఏతమేతాన్నగ్నిహోనపశ్యత్’ ‘భూత్యాఐన్ద్ర’ సవర్ణ- పరఇతికిమ్? ‘అపెన్ద్రాద్విషతో మనః’॥ ౨॥

త్రిభా:—సమానాక్షరే ఆత్మనస్సవర్ణే పరేసతి పూర్వాపరీభూతౌ ఏతౌ ఉభౌ దీర్ఘ మేకమాపద్యతే - యథా। ‘గృహ్ణాష్వాన్తరితం’। ‘రాస్నాసీందాగ్నేయ’ ‘సూపస్థాదేవ’- సవర్ణపరః యస్మాదసౌసవర్ణపరః లక్ష్యతే॥ ౨॥

సూత్రం:—అథావర్ణపూర్వే॥ 3॥

వై :—అవర్ణః పూర్వో యస్మిన్ సన్ధౌ తస్మిన్నితి విషయతయా సన్నిధధికియతే॥ 3॥

త్రిభా:—అశైత్యయమధికారః అవర్ణపూర్వ ఇత్యేతదధిక్రియతం వేదితవ్యం। ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః_ఇదమధికారావస్థానం ‘ఉపసర్గపూర్వఆరం’ ఇతి పర్యన్తం। అవర్ణశ్చాసౌ పూర్వశ్చ తస్మిన్॥ 3॥

సూత్రం:—ఇవర్ణపర ఏకారమ్॥ ౪॥

వై :—అవర్ణపూర్వ ఇవర్ణపరేసన్ధౌ ఉభౌ ఏకమేకారం గచ్ఛతః॥ ‘నెష్టిర్భవతి’॥ ౪॥

తిభా:—అవర్ణపూర్వ ఇవర్ణపరే చసతితేఉభే అకార ఏకారమాపద్యతే। నాష్టిర్భవతి'। ఇవర్ణశ్చ సోపరశ్చ తస్మిన్॥ ౪॥

సూతర్గం—: ఉవర్ణపర ఓకారమ్॥ ౫॥

వై :—అవర్ణపూర్వ ఉవర్ణపరె సన్ధావుభె ఏకమోకారం గచ్ఛతః। ,,ఇధాగ్నిబర్హిః పోగిక్షతి" ఇమెతోర్వ్యజ్రితావా। ,ఇమెతోర్వపవీ'। ,ఇన్ద్రాసోమా విశ'। ఉవర్ణపర ఇతి కిమ్? ,,అభిపదిం కృత్వావెక్షెత"। యెత్వ స్మిన్నధ్యాయె-ఓర సంహితైవ విధీయత ఇత్యాహుః, తెషాం ,పరి ఉగచితం చిస్వీత' ఇత్యాదావపి ఓకార ఏకాదెశస్యాత్। నన్వెవం సతి ,పోగచితం చిస్వీత' ఇతి రూపాపత్తెః అవర్ణోవర్ణపరికృతిత్వం నసంవిజ్ఞాయెత. సత్యమ్॥ అయంహి సర్వాసామకారవర్ణసంహితానాం స్వభావః॥ యద్విధిత ఏవ పరికృతిరనగమ్యతె - పాగియశో నత్వధ్యయనాత్. నహి ,పితృణాగ్ం సదనమసి' ఇత్యాది ణకారస్య నకారః ప్రకృతిరిత్యధ్యయనాదవగమ్యతె-అపితర్హ్యవిధిత ఏవ॥ ౫॥

తిభా:— అవర్ణపూర్వ ఉవర్ణపరెచ సతిఉభె ఓకారమాపద్యతే। తోర్వ్యజ్రితావా ॥౬॥

సూతర్గం:— ఏకారైకార పర ఐకారమ్॥ ౬॥

వై :— అవర్ణపూర్వ ఏకారపరె ఐకారపరెచ సన్ధావుభె ఐకార మెవాదెశం గచ్ఛతః। ,సైతం మన్త్రిమషశ్యత్'। ,వాచమెవైన్ద్రీ మాత్మన్'। ,స్వాహైన్ద్రాగ్నిః పాగిణః'। ఏతత్పర ఇతి కిమ్? ,అవారున్ధాషధీ'॥

తిభా:—అవర్ణపూర్వ ఏకారైకారపరెచ సతితెఉభె పూర్వపరీభూతెఐకారమాపద్యతే।,సంబిహ్మణాపృచ్యస్వైకతాయ'।, సోమైన్ద్రాబభ్రులామా'। ఏకారశ్చ ఐకారశ్చ ఏకారైకారౌ- తయోస్సమాహారః ఏకారైకారం సమాహార ద్వన్ద్వః। తచ్చ తత్పరంచ ఏకారైకారపరం కర్మధారయః। తస్మిన్నెకారైకారపరె। ఏవముపరితననూత్రెపి సమాసః॥ ౬॥

సూతర్గం:— ఓకారౌకారపర ఔకారమ్॥ ౭॥

వై :— అవర్ణపూర్వ ఓకారౌకారపరెచ సన్ధా ఉభె ఔకార మెకాదెశం గచ్ఛతః। ,అథౌషధీరన్వగతా దహతి'। ,పితా జనితౌష

ధీనామ్' । ‚అవారున్ధోషధీః' । ‚అరుణోహస్మాహౌపవేశిః' । ‚యజమానేన సమ్మితోదుమ్బరీ' । ఏతశ్వర ఇతి కిమ్? ‚తేనైవ పశూ సృజతే' ॥౭॥

తిభాః— అవర్ణపూర్వ ఓకారాకార పరసవర్ణసతి ఉభౌ ఓకారమాపద్యతః । ‚బర్హిష్మాదనం పచేత్' । ‚దామ్నౌపంభిన' ॥ ౪॥

సూత్రం:— అరమ్యకారపరే॥ ౯॥

వై :— ఋకారపరేఽవర్ణపూర్వే సన్ధౌ ఉభే అర్ ఇత్యాదేశం గచ్ఛతః । ‚ఏవర్ణయాత్' । ‚శేషసర్పపరీహత' । ఋకారపర ఇతి కిమ్? ‚యస్తేనైవ యజ్ఞమమృక్షత్' ॥ ౯॥

తిభాః— అవర్ణపూర్వ ఋకారపరసి సతితేఉభే అరం ఇతి వికారమాపద్యతః - ‚అర్ధర్చ ఏకాం' । ‚అగ్నయ్యర్చా' ॥ ౬ ॥

సూత్రం:— ఉపసర్గపూర్వే ఆరమ్॥ ౯॥

వై :— అవర్ణపూర్వాధికారా దుపసర్గాఽవర్ణపూర్వే ఋకారపరే సన్ధౌ ఉభే ఆర్ ఇత్యాదేశం గచ్ఛతః । ‚నార్తిమార్ఛతి' । ‚స ఇన్నైవ్వ తముపార్ఛతి' । పూర్వసూత్రేస్యా యమపవాదః । జటాయాం వ్యుత్పత్తిమణసన్ధౌ నాయంవిధిః, అనామ్నాతసన్ధే రేతచ్ఛాస్త్రీ విషయత్వాత్ । ‚ఋతవ్యా ఉపోపర్త్వా ఋతవ్యా ఉప' । మూలశాస్త్రే ‚ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ' ఇతి ధాత్వ్రకారపర పరకో నృద్ధిర్విధీయతే । యత్రీ తు వ్యుత్పత్తిమణవశాదుపసర్గస్య ధాత్వ్రకారపరత్వం ‚నెన్ద్రియెణ వీర్యెణ వ్యృధ్యతే పవా ఏతస్మాత్' । ఇతి తత్రాపి నాయం విధిః । ‚ఉపసర్గాః క్రియాయోగే' ఇతి స్మరణాత్ । క్రామతిక్రియాయోగినః ‚అస' ఇత్యస్య ఋద్ధిక్రియాం ప్రత్యుపసర్గత్వా భావాత్ । తస్మాత్ ‚ఋధ్నోతెఽపార్ధ్నత ఋధ్నోతేఽన' । ఇత్యేవ భవితవ్యమ్ । అవర్ణపూర్వ ఇతికిమ్? ‚యజ్ఞస్యైనే సమృద్ధై' । ఉపసర్గేతి కిమ్? ‚ఉభాభ్యం నర్ధ్నోత' । ఋకారపర ఇతి కిమ్? ‚నమోభరన్త ఏమసి' ॥ ౯॥

తిభాః— అవర్ణపూర్వ ఇత్యనువర్తతే । తస్మాదుపసర్గపూర్వ ఇత్యవిశేషాత్ క్రాప్యవర్ణాంతో ఋ ఉపసర్గస్తస్యైవ గ్రహణం । ఋకారస్యాస్మిన్ధ్యా ల్లక్ష్యతే ఉపసర్గపూర్వే యకారపరేచ సతితేఉభే అరం ఇతి వికారమాపద్యతః । ‚ఉపార్ఛతి', ‚అవార్ఛతి' । ‚ఋతవ్యా ఉపోపార్త్వా ఋతవ్యా ఉప' అవర్ణాంతోపసర్గవిశేషణేన కిం? । ‚వ్యృద్ధంవై' ఉపసర్గశ్చాసౌపూర్వశ్చ ఉపసర్గపూర్వస్తస్మిన్నుపసర్గపూర్వే ॥ ౯॥

సూత్రం:— ఉదాత్తముదాత్తవతి॥ ౧౦॥

వై :— ఉక్తా ఏకాదేశాః । తేషామిదానీం స్వరాదిగుణవిధిరారభ్యతే । ఉదాత్తవతిసన్ధౌ పికారభాజో రుభయోరన్యతరస్య వోదాత్తత్వే సతి ఉభే ఉదాత్తమేకాదేశం గచ్ఛతః । 'యజ్ఞమేవావరున్ధే' ఇత్యుభయోరుదాత్తయోరుదాత్తతా. । 'పెయమగాత్' 'సైతం మన్త్రమ్' 'వసన్త మేవర్తూనాం' ఇతిపూర్వస్య ।'పూతీగన్ధస్యాపహన్తై'- 'ఉజ్జితిమనూజ్జేషం' 'సమ్మృతేదుమ్బరీ భవతి' 'అవార్చతి' । ఇతి పరస్య । ఉదాత్తవతీతి కిం ? 'ఆధాబ్రిపీత్' 'అథకావ్యస్య'॥ ౧౮॥

త్రిభా:— ఉదాత్తధర్మవిశిష్టేవర్ణే పూర్వతఃపరత ఉభయతో వాస్థితేసతి తేఉభే అప్యేకాదేశమాపన్నే ఉదాత్తధర్మమేకమాప్నుతః । ఉదాత్తోఽస్యాస్తీత్యుదాత్తవాన్ । తస్మిన్నుదాత్తవతి । సమానాక్షరమారభ్య సర్వస్మిన్నేకాదేశే యథాకథమిమముదాత్తం నిదాత్తస్వరితపూర్వ ఉభయోరుదాత్తేచోదాహరణాని దర్శయిష్యామః । 'పార్గ్వయత్' । 'బర్హిర్మయచ్ఛాసాగ్నే' । 'యూ ష్మైవైనం' । 'పూషా ధత్తే' 'దివీవచక్షుః' । 'అద్యా సుసుస్తీందోర్గృహే' । 'మైత్రావరుణీత్యాహ' । నను సూన్నియమిదేత్యోర్గ్రహణే నైకాదేశేసతి కిన్న స్యాదయంవిధిః— ఉదాత్తపూర్వాధికారే సతిపోభావాదేచేతి సూత్రేణస్వరితస్య విశేషవిధానాదితి బ్రూమః । 'రేతోదధాతూత్పత్స్యామి' । 'వనస్పతియోనూత్థస్థ' । 'తాదిమూపాదధత' । ఏవంసమానాక్షరసంహితాయామేక భావోన్యత్రాపి దర్శిష్యతే – ఏవమవర్ణపూర్వత్వేపి ఇష్యతే । 'సేమాన్నం' । 'తంత్వేదగ్నే' – 'కోర్యశ్చ సవనముఖాత్సవనముఖాత్' । 'సేరుహోతా । 'పోక్షితం గోపాయతి' । 'ఊర్జస్వన్మధుమన్తం' । 'స్వాయుషోదోషధీనాం' । 'ఇమే ఏవోపధత్తే' । 'సైనంపర్యతోషతి' । 'ఏకఏవయజేతైకః' । 'అథైకముత్తానం' । 'యస్మైకాగ్ంరక్షాంసి' । 'ఇన్ద్రియమేవాద్రవన్' – 'విహితదవైర్యతేతి' । 'దేవేభ్యవిష్ణవేదేవేభ్యోదేవభ్యవిష్ణ । తిత్స్యచోజసా । స్వాహౌషధీభ్యః సౌషధీరనురుధ్యసే । పౌష్ణీకేన' । 'అరుణోహస్మాహాపత్తిశః' । 'అగ్నయ్యర్చా' । 'సైవాస్యర్ధిః' । 'ఐన్ద్రబుషిష్టుతః' 'ఏవర్షిరస్వదయత్' । 'నార్తిమార్ఛతి' । 'అవార్చత్యేవం' । ఏవమాది॥ ౧౦॥

సూత్రం:— అనునాసికే అనునాసికం॥ ౧౧॥

వై :— "అపగిరహస్యమానాతురాణి" (15-6) ఇతి పరమతం వక్ష్యతి । తద్విషయోఽయం విధిః । తత్ర పదాన్తస్యైవ అనునాసిక

విధానాదనునాసికే పూర్వే సతీతి యోజ్యం। తథా సతి అనునాసిక మా దేశముభే గచ్ఛతః। పూర్వసూత్రోక్తస్య తాత్పర్యదాహరణాని॥ ౧౧॥

త్రిభా:— అపిగ్రహస్సమానాక్షరాణ్యను నాసికాన్యేకపామితి యేషాం మతం తానుద్దిశ్యాయంవిధిః - తస్మిన్నుదాత్త వత్యనునాసికే పూర్వతఃపరత ఉభ యతోవా సిద్ధేసతి తే ఉభే అక్షరే అనునాసికధర్మ మేకమాపద్యేతః। ఉక్తాన్యేవో దాహరణాని। ఏతదనిష్టం॥ ౧౧॥

సూత్రం:— స్వరితానుదాత్తసన్నిపాతే స్వరితమ్॥౧౨॥

వై:— స్వరితానుదాత్తయోఃసన్నిపాతో యస్మిన్ సన్ధౌ సతథోక్తః। తస్మిన్నుభే స్వరితమేకాదేశం గచ్ఛతః। 'భాగ్నిర్వ్యదేవత్యో పభృత్' 'ఋతస్య పథ్యాసి' 'అథైతా అవఘ్నతీర్జుహోతి'। ఇత్యాదా నస్వరితానుదాత్తసన్నిపాతోఽస్తి తత్రహి పూర్వసూత్రే విహితత్వా దేకాదేశః పరిశిష్టం భవతి. తతస్స్వరితాదేశ ఇతి॥ అన్యేతు నిత్యస్వరితస్య ముఖ్యత్వాత్తత్రైవాయం విధిర్భవతీత్యాహుః॥ తథాత్వే అన్యాన్యపి స్వరితకార్యాణి తత్రైవస్యుర్నాన్యత్రేతి॥ ౧౨॥

త్రిభా:— స్వరితానుదాత్తసన్నిపాతే ఏకాదేశే సత్యుభాభ్యామపి తే స్వరిత మాపద్యేతే। కన్యేనతున్నా', 'ఛవీంచ్ఛవోర్వ్యపాకృతాయ', 'యాజ్యైషవై', 'అథ క్వాస్య'ఇహ స్వరితస్యావిశేషిణగ్రహణే నిత్యస్వరిత ఏవగృహ్యతే। తస్యసవ్యంజ నానామక్షరాణాంచ పదానయవానామత్పత్తికాల ఏవసంభవాత్। అన్యేపాంతు పదోత్పత్తికాలాదూర్ధ్వం అక్షరాణం పదానాంవా సంహితాయా ముదాత్తోత్పరో నుదాత్తస్స్వరితమితి విధానాత్। తస్మిన్నుదాత్తే పూర్వఉదాత్తః స్వరితమితి చ తస్మాన్నిత్యస్వరితస్యైవ ముఖ్యత్వం। సామాన్యోక్తా చ సత్యాం ముఖ్యసంపత్యయ ఇతి తేనైవ స్వీకారోయుక్తః। అథాబ్యవీదిత్యాదావేకాదేశస్యోదాత్తా నన్తరభావిత్వా దుదాత్తోత్పరోనుదాత్తః స్వరితమిత్యనేనైవ స్వరితత్వంవిజ్ఞేయం॥

సూత్రం:— సధామాపాసిపరో బుద్ధిర్యాజ్యా పూషామినన్వోరే॥ ౧౩॥

వై:— ధా, మా, పా, ఇత్యవర్ణోఽసిపరో యథోక్తమేకాదేశం నగచ్ఛతి। తథా బుద్ధిర్యా ఇత్యాదిషు అవర్ణఅర్వై వైదికేసన్ధౌ యథోక్తమేకాదేశం నగచ్ఛతి। ధా- 'స్వధా అసి'। మా- 'ప్రమా అసి'।

పా- ‘పరిపాలసి త్వమగ్న ఇయక్షవే’। అసిపర ఇతికిం! ‘దశధేన్దియం’। ‘నూఘుశగ్ంసః’। బుధ్నియా- ‘పరిబుధ్నియా ఈరతే’। జా- ‘జ్యాఇయగ్ం సమనే’। ‘ఆపూపా- అపూపా ఏత్వావసు’। ఆబుపబన్ధేన కిం? ‘పూపాధత్త’। అమినన్త- ‘అమినన్తమైవాఃఁ’। ఆవ్రే సన్ధావిత్యస్య వ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే। తతో హి పరమజ్యాపదస్య విభజ్యానువాదాత్పరే పదకాలే పరిక్షిప్తే ఇతిశబ్దే పరతః పరికృతినాభావస్సాత్। ‘పరమజ్యేతి- పరమజ్యా’’ ఇతి చెష్యతే। అన్యేతు జటాయాం పునరనుకర్షమాణే యస్సమామ్నాతసన్ధిః తస్యైవానాన్వత్వం పరికల్పయ పరిత్యుదాహరన్తి ‘బుధ్నియా ఈరత ఈరతే బుధ్నియా బుధ్నియా ఈరతే’ ఇతి॥ తదతితుచ్ఛం॥ నహి నైదికస్య సన్ధేఃపునఃపరిమోగమాశాఙ్క్యైదిక త్వమస్తి। తథాసతి సంహితామ్నాయస్య క్రియామ్నాయస్య చ గ్రహణధారణార్థేషు ఉపామ్నాతేష్వపి పరికృతిభావోనస్యాత్। తస్మాత్ బుధ్నియా ఈరత ఈరతే బుధ్నియా బుధ్నియా ఈరతే’ ఇత్యేన జటావక్తవ్యా। యసప్యుచ్యతే అసిపర ఇత్యతాపి ఆర్షగ్రహణం సమ్బధ్యతే, తేన ‘థా అసి స్వధా అసి’ ఇత్యత్ర) అసిస్వధేతి క్రియస్య జటాయాం థా శబ్దస్య వ్యుత్క్రమణసిద్ధమసి పరత్వమాశిత్య పాన్నుణ పరికృతిభావో వ్యావర్త్యతే; తతశ్చానామ్నాతసన్ధేరపి ఏతచ్ఛాస్త్ర విషయత్వం లభ్యత ఇతి॥ తదసారం॥ ఆర్షగ్రహణస్య పరవాక్యాన్వితస్య పూర్వవాక్యాన్వయే పరిబలకారణాభావాత్। నచ విధిద్వయసైకసూత్రోపదేశః ఏకోపాధిం వినా అనుపపద్యమానః సూత్రీస్వాశ్వయం కల్పయితుమర్హతి॥ సహ్యస్యథైవోపపద్యతే। అవర్ణ పూర్వస్యైకాదేశస్య పరిత్యేకశ్రుతయా ఽషమ్యైక్యాత్మకత్వస్య ముఖ్యోపాధేర్విద్యమానత్వాత్। అపి చ పూర్వవాక్యస్థస్య క్వచిదాకాఙ్క్షాయోగ్యతావశాదుత్తరవాక్యేఽన్వయ ఉపపద్యతే. అనువృత్తిసమ్భవాత్। నతు విపర్యయః। అనువృత్త్యసమ్భవాత్। న చైవంవిధాభిఃకుసృష్టిభిర్జటాయాం ఏతచ్ఛాస్త్ర విషయత్వం శక్యకల్పనం। ‘రాయెస ఇన్ద్రోఃపూర్వశ్చ॥

(11-9) ఇత్యస్మిన్ సూత్రే అవిషయత్వస్య స్పష్టముపదేక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౧౩॥

తిభాః:— ధామాసా ఏష్వన్త్యస్వరః ఆర్షే పాశె ఆసిపరః । బుధ్నియా, జ్యా । ఆపూపా అమినన్త ఏష్వన్త్యస్వరః - ఆర్షే స్వరపరః పూర్వవిధింవాపోన్నేతి । స్వధా అస్యుర్వీ । సహసస్పిన్వ పృమా ఆసి । ధన్వన్నివ పృసాఆసి । ఆసిపర ఇతి కిం ? స్వధెతి స్వధా । పరిమెతి పరిమా । పరిపెతిపృపా । ఆర్ష ఇతి కిం? ,ఆసిస్వధా స్వధాస్యసిస్వధా' । ఏవమాది । ,పృబుధ్నియా ఈరతే' । ,జ్యా ఇయం' । ,ఆపూపో ఏత్వావసు' । ఆకారః కిమర్థం - ,తం పూపాధత్త' । అమినన్త ఏష్వితి - ఆర్ష స్వరపర ఇతి కిం? ,బుధ్నియా ఈరత ఈరతే బుధ్నియా బుధ్నియెరతే । ,జ్యా ఇయమియం జ్యాజ్యేయం' । ఆపూపాపూపా పూపా।పూపా ఏత్వేత్పూపా పూపాపితు । అమినన్త ఏష్వితెవెరమినన్తా మినన్తెవెష్వితి ఆర్షెయఃస్వరపర ఇతి కిం? ఆసిస్వధా స్వధాస్యసిస్వధా । ఆసిమామాస్యసిమా। ఆపూపాపూపా పూపా । సుపర్ణా అమినన్తా మినన్త ।సుపర్ణా స్సుపర్ణా అమినన్త । ఇదమెవ పరిత్యుదాహరణం । నతుస్వధాసి। పృమాసి । పరిపాసి । జ్యేయం । ఆమి । నన్తెవెష్వితి । ఇత్యాది । జటాయూమపితృతీయపర్యాయస్య పరికృతిత్వాత్॥౧౩॥ త్వం

సూత్రార్థం:—ఏష్వరెతనెమనోన్మన్నోన్నెవఃపరో లుప్యతె॥౧౪॥

వై :— ఏష్వరిత్యాదిషు పరేషు అవర్ణః పదాన్తః లుప్యతె. ఏష్వః - ,సుత్యామశీయెష్వారాయః' । ఏతన- ,శమితార ఉపెతన' ఏమన్ - ,అపాంత్వెవమంతాన్నయామి' । ఓదన్మన్- ,అపాంతోవ్యోదన్మంతాన్నయామి' । ఓష్ఠేతి పదైకదేశగ్రహణం: ,అధరెణోష్ఠెన' । ,స్వాహోష్ఠాభ్యాం' । ఏవః ,నిరమిమతెవెష్వెష్టః' । అవర్ణ ఇతి కిం? ,శితోష్వ' ఏతత్పర ఇతి కిం? ,ఇమెతోష్వజెతా॥ ౧౪॥

తిభాః:— ఏష్వః - ఏతన - ఏమన్ - ఓదన్మన్ - ఓష్ఠ ఏవః ఇత్యేవంపరో అవర్ణో లుప్యతె । అథావర్ణపూర్వ ఇత్యనువర్తనాదవర్ణ ఇతి లభ్యతె । ,ఆశీయెష్టారాయ', ,శమితారఉపెతన' । ,అపాంత్వెవమన్' - అపాంతోవ్యోదన్మన్ - ,స్వాహోష్ఠాభ్యాం'॥ ఓష్ఠశబ్దస్య సంజ్ఞావిష్టస్య గ్రహణంభవతి । గ్రహణస్యచేతి వచనాత్ । ,ఉపయామమనరెణోష్ఠెన' । ,నిరమిమతెవెష్వెష్టః' । అవర్ణో లుప్యత ఇతి కిం ,శితోష్వశితిర్భుః॥ ౧౪॥

సూత్రం:— ఇవర్ణోకారా యవకారా॥ ౧౫॥

వై:— అవర్ణపూర్వాధికారో నివృత్తః । ఇవర్ణశ్చ ఉకారశ్చ యథాకథినుం యకారం వకారం చాదేశం గచ్ఛతః, స్వరే పదాదా పరతః । ‘అత్యన్యానగాం’।‘నరస్వత్యాజ్యభాగా’ । ‘జుహ్వాన్యః’ । ‘అన్వహమాసాం’ । స్వరపర ఇతి కిం? ‘వధిమధుష్ణుతమాపః’॥ ౧౫॥

త్రిభా:— అవర్ణపూర్వాధికారో నివృత్తః । స్వరపరాధికారస్తూక్తో తే । అథ స్వరపరో యకారమితి పూర్వాధ్యాయే పరికాస్తః॥ ఇవర్ణోకారా పదాన్తా స్వరపరా యథాసంఖ్యం యవకారావాపద్యేతే । ‘అగ్న్యస్థాత్’ । ‘ఊత్కామ’ ‘ఆపూషా ఏత్వావసు’। దీర్ఘస్య పక్షగ్రహణవిధానాత్ ప్లుతస్య సన్నిధిరా ఉకార-స్యోకారోత్తరత్వం కృతం । ఇవర్ణోకారా యవకారావితి॥ ౧౫॥

సూత్రం:—ఉదాత్తయోశ్చ పరోఽనుదాత్తస్వరితం॥౧౬॥

వై:—చశబ్ద ఇవర్ణోకారా కార్యభాజనాన్వాదిశతి । తయోరుదాత్తయోర్యకారవకారాదేశే తతః పరోఽనుదాత్తః స్వరితం గచ్ఛతి ‘స్యూశీష్వాణి మృడ్ధ్వం’ । ‘ఇన్ద్రియావ్యేవ భవతి’ । ‘సత్వేవేష్టాపూర్తే’ ఉదాత్తయోరితి కిమ్? ‘అధ్వర్యోచరగ్నిసన్తా’ । ‘అధిపత్న్యసి’ । ‘తేఅవన్త్వస్మాన్’ । పరోనుదాత్త ఇతి కిమ్?‘ముర్యాగ్ం అభ్యేహి’ । ‘సత్వేయజేత’॥ ౧౬॥

త్రిభా :— చకారః పూర్వసూత్రోక్తనిమిత్తానివర్ణోకారా అన్వాదిశతి। ఉదాత్తయోరివర్ణోకారయోః పరోనుదాత్తః స్వరితమాపద్యతే। ‘వ్యేవైనం’ ‘అప్స్వగ్నే’ ఉదాత్తయోరితి కిం?। ఏచాతన్ధక్ష్యతసం। మధ్వగ్నౌజుహోతి । పరోనుదాత్త ఇతి కిం? । తవ్యదృచ్యధ్యర్ధాణి॥ సత్వేయజేత। ఇన్వ్యూపస్థేర్శం ॥ ౧౬॥

సూత్రం:— ఊభావే చ॥ ౧౭॥

వై:— చశబ్దేన పూర్వసూత్రపదాని చశబ్దవ్యతిరిక్తాన్యన్వాదిశ్యన్తే । తేషాం యథోచితం విపరిణామః । ఉదాత్తస్యోకారస్య పరేణానుదాత్తేనోకారేణ సహ ఊభావే సతి తావుభౌ స్వరితమాదేశం గచ్ఛతః। గుణప్రధానోఽయం విధిః । గుణిస్వరస్య ‘దీర్ఘగ్ సమానాశ్చ’ (10-2 ఇతి విహితత్వాత్ । ‘సూన్నీయమివ’ । ‘సూగ్లాతా’ । ‘మాసూత్తిష్ఠన్’

ఉదాత్తస్యేతి కిమ్? 'దధతూఖా'। పరేణానుదాత్తేన కిమ్? 'తాదిధూపాదధత'। 'ఉదాత్తమిదాత్తవతి' (10-10) ఇత్యస్యాయమపవాదః ॥ ౧౭ ॥

త్రిభాః—చకారః పూర్వసూత్రస్యోదాత్తత్వాన్వాకర్షకః। పరస్యచానుదాత్తత్వమన్వాదిశతి। పూర్వేణోదాత్తేన పరస్యానుదాత్తస్య ఊభావే క్రియమాణే స్వరితం జనీయాత్। 'సూన్నీయమివ'। 'సూద్గాతా'। 'మాసూత్తిష్ఠ'। 'దిధూపదధాతి' పూర్వేణోదాత్తేనేతి కిం?। 'సూపస్థాదేవః'। పరస్యానుదత్తస్యేతి కిం? 'తాదిధూపాదధత' ॥ ౧౭ ॥

☞సూత్రం:—నశ్యేతి మిథునే ॥ ౧౮ ॥

వృ:—శ్యేతి మిథునే ఇత్యేతయోః యథోక్తం సన్ధికార్యం న భవతి, స్వరే పరతః॥ 'శ్యేతేన శ్యేతీ అకురుతా'। 'న మిథునీ అభవన్' ॥

త్రిభా:—శ్యేతీ - మిథునీ - ఇత్యేతయో రన్త్యస్వరో యథా విహితం యత్వం నాపద్యతే। 'శ్యేతీ అకురుత'। 'మిథునీ అభవన్' ॥ ౧౮ ॥

☞సూత్రం:—లుప్యేతే త్వవర్ణపూర్వాయవకాశా ౧౯॥

వృ:—అవర్ణపూర్వా ఇతి కార్యభాజ ఏవాయమనిర్దేశః। అనన్తాన్తస్థా యవకారాలుప్యేతే స్వరేపదాదా పరతః॥ తుశబ్దేనాత్రలోపసన్నివద్రసర్జనీ యస్స్వరసన్ధికార్యం 'దీర్ఘగ్ం సమానాక్షరే' (10-2) ఇత్యాది తద్వినివర్త్యతే। 'తస్యా ఇన్ద్రేవాజాయత'। 'త ఆనహన్తి'। 'అక్షీత్యా ఉన్నయే'। 'మహాగ్ం ఇన్ద్రః'। 'కవిమన్యోగా ఇష్టయే'। 'తావబ్రూతామ్'। "అథ స్వరపసో యకారమ్" (9-10) ఇత్యాది విధిభిరేషాం యవాదేశాః। అవర్ణపూర్వావితి కిమ్? "అన్యన్యానగామ్"। 'అన్వహ్నూసాః'। స్వరే పరత ఇతి కిమ్? "ఏతదుదయగ్ం యం ఏవం

వెద" । పదాదావితి కిం? "వాయవస్థ" ॥ ౧౯ ॥

త్రిభా :—అవర్ణపూర్వా స్వరపరా యకారవకారా లుప్యన్తే। ఆపఉన్దన్తు,। ధ్రువా అస్మిన్,। నవిచిత్యాతెఇతి। ఇమ ఏవాస్మై। ఆసామహ ఏవెమా ,। వాయవిష్టయె,। అహోవనదత,। మర్త్యాం ఆవివెశ,। ఏవం పూర్వావితి కిం? అభ్యస్థాత్,॥ హృత్స్వసుః ,। తుశబ్ద ఇతరా యవకారా నివర్త్యన్నా దేశప్రాప్తయోరెవా నయోర్లోపవిషయత్వం ద్యోతయతి। అవర్ణః పూర్వో యాభ్యామేతావవర్ణపూర్వా ॥ ౧౯ ॥

సూత్రం :—నోఖ్యస్య ॥ ౨౦ ॥

వై :—ఉఖ్యస్య శాఖినః పక్షే అవర్ణపూర్వా యవకారా నలుప్యన్తే। ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని ॥ తస్యా యిన్ద్రోయోవాజాయత'। అథస్వరపరో యకారం' (9-10) ఇత్యాదిభిరేషాం యవకారాదెశః। అవర్ణ పూర్వాయితి కిమ్? అస్యనాన్యనగామ్'। అస్వ హామాసుః'। స్వరపర ఇతి కిమ్? ఉదయసం యఏవంవెద'। నెదం సూత్రద్వయముక్తమిష్టమ్ ॥ ౨౦ ॥

త్రిభా :—ఉఖ్యస్య శాఖినః పక్షే అవర్ణపూర్వా యవకారా న లుప్యన్తే। ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని ॥ ౨౦ ॥

సూత్రం :—వకారస్తు సాఙ్కృత్యస్య ॥ ౨౧ ॥

వై :—తుశబ్దో యకారం పినివర్తయతి। తత్రో యలోపవిషయె పూర్వవత్సన్నికార్యనివృత్తిః। సాఙ్కృత్యస్య మతె యథోక్తో వకారో నలుప్యతె-ఉకారె ఓకారె చ విషయె। నస్థానం యకారో లుప్యత ఏవెతి యాస్కః॥ స్వమగ్నె ఇనసా అసి'। త ఆవహన్తి'। గవిష్టయెఽగ్నె'। తావబూథామ్' ॥ ౨౧ ॥

త్రిభా :—సాన్నిధ్యాన్నిషేధోలభ్యతె। సాంకృత్యమతె అవర్ణపూర్వో వకారో న లుప్యతె। యకారస్తు లుప్యన ఏవెత్యర్థః। అహోవనదత,। పూర్వాచార్య మనసివర్త్తకఃతుశబ్దః। సూత్ర

మిదమెవెష్టం - నతు పూర్వద్వయం పరద్వయంచ ॥ ౨౧ ॥

☞ సూత్రం:—ఉకారౌకారపతాలుప్యే తే మాచాక్-
యస్య ॥ ౨౨ ॥

నై :—మాచాక్యస్యమతే అవర్ణపూర్వో నకారోలు
ప్యతే ఉకారె ఓకారెచపదాద్దాపరతః ॥ బహ్వృచానామయం
పథః ॥ లుప్యత ఇతి పునర్వచనం ప్రతిషేధనివృత్త్యర్థమ్ ॥ అత్ర
‘వాయ ఉక్థేభిర్జరన్తే’ ఇత్యాది దశతైత్యాద్యా ముదాహరణం
ప్రష్టవ్యమ్ । ఏవంపర ఇతికిం? ‘వాయవాయూహి దశేతా’ ।
అన్యేతు ‘లుప్యతే’ ఇతి ద్వివచనాన్తం పఠన్తో యనకారయోర్వ్య
థా ప్రేషం సమిత్యర్థ్య సమ్బన్ధమాహుః ॥ ౨౨ ॥

త్రిభా :—యకారనకారానవర్ణపూర్వా ఉకారౌకారపరా
లుప్యన్తే - యథాసంఖ్యం మూచాక్యస్యాచార్యస్య మతేన ॥ ‘ఆప
ఉన్దన్తు’, ‘శతక్రతఉద్వగ్ంశం’, ‘యజా తా ఓషధయః’, ఏవంప-
రావితికిం? ‘త ఏనంభిషజ్యన్తి’, వాయవిష్టయే । లుప్యతేఇతి
ఇహపునరారంభః పూర్వసూత్రద్వయస్థితినిష్ శంకానిరాకర-
ణార్థః ॥ ౨౨ ॥

☞ సూత్రం :—లెశోవాన్యప్రయోగతయోః ॥ ౨౩ ॥

నై :—లుప్యత ఇన్యన్వయః । వాన్యప్రయోగమతే ఏతయోర్య
నకారయోః లెశః ఏకదెశః యథోక్తవిషయె లుప్యతే । ఏకదెశస్తు
ప్రయుజ్యతే । తాన్యోదాహరణాని । నచెదం సూత్రద్వయ
మిష్టమ్ ॥ ౨౩ ॥

త్రిభా :—వాన్యప్రయోగమతే యకారనకారయోరవర్ణ
పూర్వయోర్లెశస్యాన్యత్ । లెశోనామ లుప్తవసుచ్చారణం ।
ఏతయో రిత్యుకారౌకారపరా నిర్దిశ్యతె । ఉక్తాన్యోదాహరణాని
॥ ౨౩ ॥

సూత్రం—నన్యునప్రగృహా ॥ ౨౪ ॥

వై:—ప్లుతశ్చ ప్రగృహ్యశ్చ యథోక్తం సన్ధికార్యం నగచ్ఛతః స్వరే పదాదౌ పరతః। ప్లుతః—'ఛిన త్తీ 3 ఇతి'। 'సుశ్లోకాం ర ఇతి సుశ్లోకాం ర'। ప్రగృహ్యః—'ఇన్ద్రాగ్నీ ఆయూ ఇమే సుతాః'। 'సో ఏవైషై తస్య'। 'అచ్ఛిద్రే ఇతి'। 'బహులే ఇతి' 'ఉభే ఇతి'॥ ౨౪॥

త్రిభాః—సఖలుప్లుతః ప్రగృహ్యశ్చసన్ధివిధింభజతే॥ 'అస్తు హీ 3 ఇత్యే బ్రూతామ్'। 'తెఏసమభి' ఇత్యాదివిధానాసిద్ధేఅన్యస్మిన్శాస్త్రారభ్యనూణే ప్రకృతివదభవతి॥ ౨౫॥

సూత్రం—పరశ్చ పరశ్చ॥ ౨౬॥

వై:—చశబ్దేన ప్రతిషేధః అనన్తరాదిర్యతే। అవ స్థరోక్తాత్తు తాత్పరస్స్వరోయథోక్తం సన్ధికార్యం నగచ్ఛతి। స్వరే పదాదౌ పరతః। 'అగ్నా 3 ఇ ఇత్యాహ'। "యజ్ఞపతా 3 ఉ ఇతి"। ప్లుతాదితికిమ్? 'నార్తిమార్ఛతి'। నెదం సూత్రమిష్టమ్। అన్యతు యవలోపాత్పరస్య స్వరస్య సన్ధికార్యమనేన సూత్రేణనిషిధ్యత ఇతి ఇష్టార్థవిషయం వ్యాచక్షతే। తదవిచారితరమణీయమ్। తథాహి—యవలోప స్థానవిషయస్య స్వరస్యాస్యద్విధానేన తుశబ్దేన నివర్తితత్వాత్ న తదర్థమిదంసూత్రమారమ్భణీయమ్। సచానేన తత్రత్యస్వరసన్ధిశక్యో వినాకర్తుం, న్యాయవిరుద్ధంహి వ్యవహితస్య యవలోపస్యావధిత్వాశ్రియణమ్। గ్రన్థచ్ఛాయావిరుద్ధం 'నపరః' ఇతిబ్రూయాత్। దోషవచ్చ తస్యావధిత్వాశ్రియణమ్। 'ఏతత్తే అగ్నే రాధఐతి,' 'ఇడపేహ్యదితేహీ' ఇత్యాదావాఙ్ప్రకృతిభావప్రసజ్గాత్। ఇష్టార్థవిషయం హీదం సూత్రం పరైరిష్యతే। నహిదోషవన్తం విధిం సూత్రకారావదన్తి। తతో యవలోపమవధిమిచ్ఛన్ సూత్రకారః 'పూర్వశ్చ' ఇత్యేవ బ్రూయాత్। ఏవంహి స్వరపరాధికారాన్నాతిప్రసజ్గః। తస్మాన్నాయ మర్థోభిసన్ధేః సూత్రకారస్య। ఇత్యలమతిప్రపఞ్చేన॥ ౨౬॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్య గోపాలమిశ్ర విరచితే వైదికా
భరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే
దశమోఽధ్యాయః ॥

త్రిభాం :—వకారాకృష్టయోయ్ అవకారయోర్ లోపే పేసతి పరస్సన్ధిర్భవతి। ఆపఉద్గన్తు, అగ్రఇషుం। సాన్నిధ్యాన్ని ప్రేధోలభ్యతే। నచలోపేసతీ త్యేతావత్తే పాలం। యవకార యోరితికిమ్? ‹సిమహోతా, ‹స్తైనాసీకేన, ‹సౌషధీరను, ఇత్యాది ॥ ౨౫ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే ఏకాదశ గుణన్ధ్యాదినిధి నామ దశమోధ్యాయః ॥ శ్రీః ॥

ఏకాదశోధ్యాయః

సూత్రం :—లుప్యతే త్వకార ఏకార ఓకార పూర్వః ॥ ౧ ॥

వృత్తిః :—ఏకార ఓకారౌతి ప్రకృతిభావశ్చాన్తస్థోఽన్తస్థాహ్యః ॥ ఏకారశ్చ ఓకారశ్చ పూర్వోస్యేతి అకారః పదాదిర్లుప్యతే। ‹ప్రయు జేఽగ్నయే, ‹ఘుర్వోఽసి’ ఏతత్పూర్వఇతికిమ్? ‹తమస్యా అజాదీ ళ్యరున్ధ’ ॥ తుశబ్దేన మూలశాస్త్రోక్త ఏకాదేశపక్షోవినివర్త్యతే। తత్రహిలఘుతరమస్థాయిలోపమనాశ్రిత్య ‹అమిపూర్వః, ‹ఏజీపర రూపమ్’ ఇత్యాదినాప్రతిపత్తిగౌరవయుక్తమపి స్థాయిరూపస్యైక కాదేశత్వ మాశ్రీయతే। తస్మిన్బన్ధనమన్తాదివద్భావాది యథాస్యాదితి। ఇహతుతేషభాపాల్లఘుతరమాశ్రిత్య ఇతరఃపక్షోవినివర్త్యతే ॥ ౧ ॥

త్రిభా :—ఏకారపూర్వః ఓకారపూర్వో వా అకారో లుప్యతే। యథా—తేఽబ్రువన్ - సోఽబ్రవీత్। తుశబ్దో ఽనప్లుత-ప్రగ్రహా, వితి నిషిద్ధసంబంధం నివర్తయతీ తి కేచిత్। స్వరప రాధికారం నివర్తయతీత్యపరేపంగిరన్తే। ఏకారాకారాపూర్వో యస్మాత్ సతథోక్తః ॥ ౧ ॥

☞ సూత్రం :—అథాలోపః ॥ ౨ ॥

వై :—అలోపఇతి లోపాభావఉచ్యతే। స ఇహోపస్థాపో క్తస్య అకారస్య అధిక్రియతే ॥ అత్ర చతస్రః కక్ష్యా భవన్తి। పూర్వసూత్రం ప్రథమకక్ష్యా। తదపవాదభూతం "ధాతాధాతి రుప" [11-6] ఇత్యాదికమలోపవిధానం ద్వితీయా। తదపవాద భూత మనన్తరాధ్యాయస్థం లోపవిధానం తృతీయా। తదపవాద భూతమస్మిన్నధ్యాయే అలోపవిధానం చతుర్థీతి ॥ ౨ ॥

త్రిభా :—'అథ' ఇత్యయమధికారః। అలోప ఉచ్యతే ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం, ఇతఉత్తరం యద్వక్ష్యామః। సలోపః అలోపః లోపాభావఇత్యర్థః ॥ ౨ ॥

☞ సూత్రం :—ధాతారాతిరుపవాజపేయాజుష్ట శ్యేనా-యోఖ్య ధ్రువక్షితిరియమేవసాయాదగ్నిర్మూర్ధా రుద్రప్రథమ ఆ-ప్తోత్తమవికర్షవిహవ్య హిరణ్యనర్చేయ యాజ్యామహాపృ థ్వైక్ష్య ॥ ౩ ॥

వై :—ధాతారాతిత్యాదిషుపఞ్చ సప్తత్యనువాకేషు ఏకా రపూర్వ ఓకారపూర్వశ్చ పదాదిరకారోలుప్యతే। ధాతాధాతిః, 'నిధిపతినోఽగ్నిః'। ఉపప్రయన్తః—'ఆరే అస్మచ'। 'దేవ సవితఃప్రసువ యజ్ఞమ్', ఇత్యాదయః షడనువాకావాజపేయ సంజ్ఞాః—'తే అగ్రే అశ్వమాయుజ్జతే అస్మై'। 'తేనో అన్న-స్య'। 'సుషువే అగ్రే'। 'మధ్వో అగ్రం'। జుష్టో వాచో భూయా-సమ్—'యస్తే అగ్ంశుః'। 'యోఽద్రప్సో అగ్ంశుః'। శ్యేనాయ

పత్వనె—, పితృభ్యో అభియెనః' । ఉఖ్య—, విశ్వె అమృతస్య' । , యొ అగ్నిరగ్నెః' । ధ్రువక్షితిః—, తం త్వావిశ్వె అభిగృణన్తు' । ఇయమేవ సాయా—, చతుష్టొమె అభవత్' । ఈయుష్టెయె—, యె అపరీషు' । అన్యత్విష్యమేవ సా యేఽపరన్తః తస్మాహచారిత్వాదుత్తరాను వాకేపి కాయ్యంభవతీత్యాహుః । తత్రస్ఫుటొఽతిప్రసజ్గః । నచ సహోపయోగలక్షణం సహచారిత్వ నియామకమ్ । తత్రాపి , సమ్ప్రశ్యామి' ఇతి పఙ్చమ్యన్తానువాకేష్వతిప్రసజ్గాత్ । అగ్నిమూర్ధా—, త్వామగ్నె అఙ్గిరసా గుహ్యా, నమస్తెరుద్రమన్యవె' ఇత్యాద్యేకాదశానువాకాః రుద్రసంజ్ఞాః । తేషుప్రథమొపొత్తమ యొరనువాకయొః , నమస్తెరుద్రమన్యవె' ఇత్యనువాకః ప్రథమః । ఉపొత్తమ ఉపాన్త్యొ , ద్రాపె అన్ధసస్పతె' ఇతి । ఆద్యె—, నమస్తె అస్తుధన్వనె' । ఉపాన్త్యె—, ద్రాపె అన్ధసస్పతె' ఇతి । , అశ్మన్నూర్జమ్' ఇత్యాదయః పఞ్చానువాకాః వికర్షసంజ్ఞాః—, నతత్తృపాణాొ అజనః' । , ధురొ అగ్నిర్భవేహ' । , వాజొనస్సప్త' । ఇత్యాదయః త్రయొనువాకాః విహవ్యసంజ్ఞాః—విశ్వె , అదబ్ధమ రుతః' । , వాజొ అస్మె' । , దేవాసొ అధివొచతా మె' । , హిరణ్యవర్ణాః, ఇత్యనువాకొ హిరణ్యనిర్ణేయః—, సత్యాన్మృతె అవపశ్యజనానామ్ , । , ఉభావామిన్ద్రాగ్నీ' ప్రభృతి , అగ్నిర్మూర్ధా' పర్యన్తం ప్రశొత్తమానువాకాయాజ్యా సంజ్ఞాస్సన్తి, యుష్మొహి' ఇత్యనువాకశ్చ। తేషు యథా—, పయొ అస్మాసు ధుక్ష్వ' । , సుపథా రాయె అస్మాన్' । , విశొ అస్యా అదబ్ధాః' । , యొనా దూరె అఘుశగ్ంసః' । , ముద్రొ అసురః' । యశొ అస్మాసుధేహి' । , పృష్టొ అగ్నిః' । , ఇన్ద్రస్యేమమ్ము అతిథిః' । , వావశానె అగ్నా ఘా అజహత' । , బృహస్పతె అతి యదర్యొ అర్హాత్' । , వసుభిర్నొ అవ్యాత్' । నమస్తె అగ్న ఓజసె' । , దృశ ఆసూపె అన్నమ్' । , సువిదత్రొ అస్మె' । , సమిద్ధిశామ్ , , జీమూతస్య , , యవక్రన్దః , , మా నొ మిత్రః , , యెవాజినమ్ , , అగ్నెమన్వ ,

ఇతిషణ్ణామనువాకానాం మహాపృష్ఠ్య సంజ్ఞా—, వివస్వద్వాతే అభినః, । , ధమేత అస్థిరన్న, ॥ 3 ॥

త్రిభాః—ధాతాతిరిత్యాదిషనువాకేషు ఏకారపూర్వ ఓకారపూర్వోవా అకారో న లుప్యతే। యథా—, నిధిపతినోత అగ్నిః, । తాతిరితికిమ్? , ధాతాదేవేభ్యోదసుతాన్, ఇతి శాఖాన్తరే, । , ఆరే అస్మేచ, । , తేకో అవన్తః, । , తే అగ్రే అశ్వమ్, । , యస్తే అగ్ంశుః, । , యోప్రహ్నా అగ్ంశుః, । , నమః పితృభ్యో అభి, । , విశ్వే అరపాఏషతే, । , శృణ్వన్తి విశ్వే అమృతస్య, । , నమోఅస్తుసర్పేభ్యః, । , విశ్వే అభిగృణన్తు, । , ఊమిర్ద్రప్సా అపామ్, । ఋతిరితికిమ్? ధ్రువేవ్యకారాన్తస్య యదిగ్రహణంస్యాత్। , ధ్రువోసి ధ్రువోహమ్, ఇత్యత్రాపి భవేదితి। , కేతుం కృణ్వానె అజరె, । , త్రయొ ఘర్మాసా అను, । ఇయమిత్యేతావత్తే వాలం కినున్నైవ్యః? , ఇయంతే శుక్రతనూః, ఇత్యత్ర , సగర్భ్యేనసఖా, ఇతిమాభూదితి। సా యేతిపదద్వయం మన్దధియాం ప్రతిపత్త్యర్థమితి కేచిత్। అన్యత్వన్యథాపి కథయన్తి। అన్యానువాకస్య శేషభూతా యాబుగన్యత్ర స్థితా సాపి స్వీకర్తవ్యేతి। యథా—, యె అపరీషు పశ్యాక, । , అగ్నిమూర్ధాదివః, ఇత్యత్రయథా—, స యోజతె అరుషః, । , ఏనావో అగ్నిమ్, । మూర్ధేతికిమ్? , అగ్నిమూర్ధదురిష్టాత్, ఇత్యత్ర , యొ మెఽన్తి దూరె తాతీయతి, ఇతి మాభూదితి। రుద్రప్రశ్నస్యప్రథమొపాత్తమానువాకయోర్యథా—, నమొఅస్తు నీలగ్రీవాయ,—, ఉతమానో అభర్కమ్, ఉత్తమస్య పూర్వతః సన్నికృష్టఃఉపోత్తమః। , అశ్మన్నూర్జమ్, । ఇత్యాద్యనువాకపఞ్చకస్య వికర్షసంజ్ఞా। తత్రయథా—, అన్యంతె అస్మత్, । పాకో అస్మభ్యం, । , యొనస్తతో అభి, । , రాయస్పొషె అధియజ్ఞొ అస్థాత్, । వాజోనస్సప్త, ఇత్యాద్యనువాకత్రయస్య విహవ్యసంజ్ఞా—తత్రయథా—, విశ్వే అద్యమ-

రుతః,—దేవాసా అధివోచత,। ‘ఏకో దేవో అప్యతిష్ఠత్’, ‘సుపథారాయె అస్మాన్’,। ‘కామేనకృతో అభి’,। యథాపృష్ట్యేషు యథా—‘వివస్వద్వాతె అభినః’,। ‘సోమో అధిబ్రవీతు’,। మహేతికిమ్? ‘పృథివీతె౽న్తరిక్షేణ’,॥3॥

☞ సూత్రం:—అగ్ంహసా౽గ్ంహతిరనిష్పృతో౽వస్వస్మా సనవద్యాదహానిచ ॥౪॥

భై:—చశబ్దో “ధాతారాతిః” ఇత్యాదీననువాకాసనాన్వాదిశతి। తత్ర ‘యవనసహ స్వరపరేషు, (౧౨-౪) ఇత్యస్యాపవాదార్థ ఏషపునర్విధిశ్చేతుర్థకక్ష్యా। అనుస్వారస్యతు విధాస్యమానత్వేన అన్యవధాయకత్వం పురస్తాద్దర్శితమ్। తస్మాదగ్ంహసోగ్ంహతిరస్యనయోగ్రహణమ్। ‘ప్రముఞ్చన్తో’ అగ్ంహసః,। ‘పరిద్వేషసో’ అగ్ంహతిః,। ‘వధర్తాంతె అనిష్టృతః’,। ‘అభిబ్రువన్తతె అనస్వస్మాన్’,। అస్మానిత్యుపబన్ధేనకిమ్? ‘తేకో౽నన్త ఇతరః’,। ‘మిత్రమహో అవద్యాత్’,। ‘శుచిశ్శుక్రై అహన్యోజసీనా’,। అన్యాదేశాభావె ద్వితీయకక్ష్యా విజ్ఞాయేత తథాచ—‘స ఏవైనంపాప్మనో౽గ్ంహసాముఞ్చతి’, ఇత్యత్ర అలోపస్యాత్ ॥౪॥

త్రిభా:—చకారో ‘ధాతారాతిః’, (11-3) ఇత్యాది విషయమన్యాదేశకః। అగ్ంహసః ఇత్యాది గ్రహణేషు ‘ధాతారాతిః’, ఇత్యాది స్థలాస్వర్తిప్యేకార పూర్వ ఓకార పూర్వో వా అకారో నలుప్యతె। ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని ॥౪॥

☞ సూత్రం:—అనుష్మాన ఆపోమతోరథస్యోదతె వాతః పూర్వః ॥౫॥

భై:—ఘుమాన ఇత్యాదిషు పదేషు పూర్వేష్వనుశబ్దస్యాకారోనలుప్యతె। అత్రాన్యాదేశాభావేపి సామర్థ్యాదాదితః

షష్ఠ్యానాం చతుర్థకక్ష్యా త్వంవేదితవ్యమ్ । ‘ఘుమాఁసౌ అను-జ్యోతిషాగుఃస, । ‘తస్మాదాపో అనుస్థన, । ‘యదాతే మత్యోఁ అను, । ‘అనుత్వారథ్సో అను, । ‘పీయతితోష్ట్వా అనుత్వా గృణాతి, । దత్తే వాత ఇత్యేతతు ద్వితీయకక్ష్యా విషయే । ‘శుక్రమాసత్తే అనుహాయ, । ‘వాతో అనువాతుతె, । ఏతత్పూర్వఁ ఇతీకిమ్ ? ‘అనుగావోఽను భగఃస, । సోఽను ధ్యాయతి, ॥ ౫ ॥

త్రిభా :—అత్ర విసగాఁన్తానా మోష్ఠ్యమాపన్నానాం పూర్వనిమిత్తత్వమితి విజ్ఞేయమ్ । ఘుమాఁసఃస ఇత్యాద్యేన-మ్పూర్వఁ అనిష్ట్యత్రత్ర అకారో నలుప్యతే। యథా—పూర్వోఁ-క్తాన్యే వోదాహరణాని..... ‘ధనస్పాత్వాతో అను, । అనిష్టిత్రికిమ్ ? ‘వాతోఽభిపవతె, । ఏవమ్పూర్వఁ ఇతి కిమ్ ? ‘అనుగావోఽనుభగఃస, । ‘యవనహ, (౧౩—౪) స్వరపరత్వ నిషేధార్థోఽయమారబ్ధఃస ॥ ౫ ॥

☞ సూత్రం :—అభివాత్వప్తశ్చ ॥ ౬ ॥

వై :—చకారేస వాతఃపూర్వఁ ఇత్యనాదిశ్యతె। వాత ఇత్యస్మాత్పూర్వె అభివాతు, అప ఇత్యేతయోరకారో నలుప్యతె। ద్వితీయకక్ష్యాయమ్ । అభివాతు—‘మయోభూవాతో అభి-వాతు’। వాత్వితికిమ్ ? ‘వాతోఽభిపవతె’। అప—‘యద్వాతో అపా అగమత్’ అన్వాదేశేనకిమ్ ? ‘సోఽపఃస ప్రావిశత్ ॥ ౬ ॥

త్రిభా :—చకారో వాత ఇత్యనాదిశతి। అభివాతు, అపఃస ఇత్యేతయోరకారో వాతఃపూర్వోఁనలుప్యతె। యథా—‘మయో-భూవాతో అభివాతు, । వాత్వితికిమ్ ? ‘వాతోఽభిపవతె, ‘యద్వాతో అపా అగమత్, । అన్వాదేశేనకిమ్ ? ‘అవరున్ధేఽపోఽగ్రేఽభివ్యాహరతి, ॥ ౬ ॥

☞ సూత్రం :—అస్వగమచ్చ ॥ ౭ ॥

వై :—చశబ్దేనాపఇత్యన్వాదిశ్యతే పూర్వఇతిచ। అప ఇత్యస్మిన్పూర్వే అను అగమత్ ఇత్యేతయోరకారో న లుప్యతే। అత్రానుగ్రహణమ్ ద్వితీయ చతుర్థకర్మ్యయోః భవతి। ‘అపో అన్వచారిషమ్’ ఇత్యవభృథానువాకే యూజ్యాకాణ్డే చ గ్రహణాత్। అగమదితితు ద్వితీయస్యామేవ। ‘యద్వాతో అపో అగమత్’। అన్వాదేశవ్యావర్త్యఇమనుశబ్దఏవ। తత్పూర్వతరసూత్రే దర్శితమ్ ॥ ౭ ॥

త్రిభా :—అపఇతి చకారో అన్వాదిశతి। అను అగమత్ ఇత్యేతయోరకారో న ఖల్వపఃపూర్వో లుప్యతే। యథా ‘అపోఅన్వచారిషమ్’ ‘అపో అగమదిద్దివిస్థ’। ఏవమూపూర్వఇతికిమ్? ‘పశవోఽనూదాయన్ ॥ ౭ ॥

☞ సూత్రం :—అపఃపూర్వోఽద్భిరపాం నపాదస్మాన్ ॥ ౮ ॥

వై :—అప ఇత్యస్మిన్పూర్వే అద్భిరిత్యాదిషు అకారో న లుప్యతే। ద్వితీయకర్మ్యయమ్। అద్భిః—‘సమాపో అద్భిరగ్మత’। అపాంనపాత్—‘దేవీరాపో అపాంనపాత్’। నపాదితికిమ్? ‘వారుణీరాపోఽపామ్’। అస్మాకం—‘అపో అస్మాకమాతరః’। అపఃపూర్వఇతికిమ్? ‘యథా వరుణోఽద్భిః’। ‘వయమిహప్రదాతారస్మాఽస్మాకమిత్ర ॥ ౮ ॥

త్రిభా :—అద్భిః అపాంనపాత్ అస్మాక ఏతేషు అకార అపఃపూర్వో న లుప్యతే। యథా ‘సమాపో అద్భిః’ ‘దేవీరాపో అపాం’। నపాదితికిమ్? ‘వారుణీరాపోఽపామ్’ ‘అపో అస్మాక’। ఏవమూపూర్వఇతికిమ్? ‘సోఽస్మాకపాతు’ ॥ ౮ ॥

☞ సూత్రం :—రాయె నఇన్ద్రియపూర్వశ్చాకారపరే ॥ ౯ ॥

వై :—చశబ్దోస్మాన్ శబ్దమన్వాదిశతి। అకారపర ఇత్యుపబన్ధనిర్దేశః। రాయె నఃఇన్ద్రియ ఇత్యేతేషు పూర్వేషు అకారపరే

అస్మా శబ్దే అకారో న లుప్యతే। ఉపబన్ధః సఃపూర్వమూ-
ర్ధాథ్థ। తత్రహి సంభవవ్యభిచారాభ్యామేషోఽథ్థవాన్ భవతి।
రాయే పూర్వేతు న సంభవః ఇన్ద్రోఃపూర్వేతు న వ్యభిచారః।
రాయెపూర్వస్యోదాహరణం శాఖాన్తరే ‘ధాతారాతిః’ ఇత్యాది
వ్యతిరిక్తదేశేద్రష్టవ్యమ్, యత్రాన్యశ్చ ప్రాప్తిర్నవిద్యతే। సః
పూర్వః — ‘సా అస్మాగ్ం అధిపతీ కరోతు’। అకారపర ఇతికిమ్?
‘సోఽస్మాన్ పాతు’। ఇన్ద్రోఃపూర్వ — ‘మరుత ఇన్ద్రో అస్మానస్మిన్’।
ననురాయె పూర్వస్సశాఖామామస్తి ‘అగ్నెనయసుపథారాయె
అస్మాన్’ ఇతి। సత్యమ్। అన్యతస్సిద్ధత్వాన్నాస్యోదాహరణం
భవితుమర్హతి। యాజ్యాకాణ్డస్థస్య ‘ధాతారాతిః, ఇత్యాది
సూత్రేణ అలోపస్సిద్ధః। దాక్షిణ కాణ్డస్థస్యచ ‘యథోక్తం పున-
రుక్తం త్రిపదప్రభృతి, [1_61] ఇతి। తస్మాత్ సుష్ఠూక్తమ్
‘శాఖాన్తరేఽస్యోదాహరణమ్, ఇతి। ననుచ అకారపరత్వమస్య
నసంభవతీత్యుక్తం నోపపద్యతే। జాతాయాం తన్నసంభవాత్।
‘రాయె అస్మానస్మాన్రాయె రాయె అస్మాన్, ఇతి। తస్మాన్నః
పూర్వవద్రాయెపూర్వేఽపి సంభవ వ్యభిచారాభ్యాం అకారపర
ఇత్యుపబన్ధోఽథ్థవానేన భవతి। తతశ్చ రాయెగ్రహణం
స్వశాఖాయామేవ ‘అగ్నెనయసుపథా, ఇత్యస్మిన్పాదే ‘ధాతా-
రాతిః, ఇత్యాది సూత్రప్రాప్తస్య అలోపస్య విషయనియమార్థ-
తయా లబ్ధావకాశమేవ భవతి। అతః నాస్య శాఖాన్తర
విషయత్వం కల్పయితవ్యం। స్వశాఖాయామ మలబ్ధావకాశోహి
విధిః శాఖాన్తర విషయత్వే కల్పనయోప పాదయితవ్యః। యథా
— ‘అహరహస్నునినిఙ్గాన్తః, [8-13] ఇత్యత్ర అహస్నువగ్ర-
హణం ‘హ్వారభార్, [8.8] ఇత్యాది సూత్రప్రాప్తస్య విషయని-
యమార్థం। అహగ్రహణంతు అప్రాప్తప్రాపణార్థం, ఏవం
అత్రాపి రాయేగ్రహణం ప్రాప్తనియమార్థం, న ఇన్ద్రోగ్రహణంతు

అప్రాప్తప్రాపణార్థమిత్యాపద్యతే। తథాచ సతి సంహితా మ్నాయే కథనులోపః ప్రాప్నోతి? "రాయే అస్మాన్ విశ్వానిదేవ" ఇత్యేకారపరత్వాభావాత్। అత్రోచ్యతే జటాయాశ్శాస్త్ర విషయత్వాభ్యుపగమాదేవాయం దుష్పరిహారోఽనర్థ ఆపద్యతే। నతు తత్సూత్రకారస్యాభిమతమ్। యద్యసౌ తద్దైషిష్యత్ "రాయేన ఇన్దశ్చ పూర్వశ్చాకారపర" ఇతి నబ్రూయాత్, కింతు 'రాయే పూర్వశ్చ' 'స ఇన్దశ్చ పూర్వశ్చాకారపరే' ఇతి సూత్రద్వయమేవకుర్యాత్। అపిచ శాస్త్రాన్తే 'పదక్రమ విశేషజ్ఞః' ఇతి సంహితాపదక్రమజటాలక్షణస్య త్రివిధస్యైవ సమామ్నాయస్య విషయతాం వక్ష్యతి। తస్మాజ్జటా నాస్య శాస్త్రస్య విషయఇతి సిద్ధమ్। తథాసత్యకారపర ఇత్యేతద్రాయే పూర్వస్య న సంభవతీతి। రాయే గ్రహణం నప్రాప్తస్య నియమార్థం భవతి, అపి తుహ్యప్రాప్త ప్రాపణార్థమేన। ఏవంసతిస్వశాఖాయాం అనకారాభావాదస్య శాస్త్రాన్తరవిషయత్వం కల్పయన్తి। అత్రోనకశ్చిద్దోషః। నను యది జటా ప్రాతిశాఖ్యస్యావిషయః తదా 'ప్రాతిశాఖ్యాది శాస్త్రజ్ఞః సర్వశిక్షావిశారదః। బుద్ధిశక్తిసమేతోయః స జటాం నక్రమమర్హతి'। ఇతి శిక్షావిరోధస్స్యాత్। నైతదస్తి, నహ్యత్రప్రాతిశాఖ్యమాత్రేణ జటానిర్వహతీత్యుచ్యతే। అపితు తేన తదాదిశాస్త్రైః శిక్షాదిభిశ్చేతి। తస్మాచ్ఛిక్షా వ్యాకరణాన్యపి జటాయామపయుజ్యన్తఏన। తత్ర సమామ్నాతాంశేషు ప్రాతిశాఖ్యముపయుజ్యతే। అసమామ్నాతాంశేషుతు శిక్షా వ్యాకరణానీతి వివేకః। తథాహి శాఖావిశేషవర్తికార్యవిశేష ప్రధానసంహా ప్రాతిశాఖ్యమ్। కార్యవిశేషాశ్చతే సమామ్నైకమూలాః శిక్షావ్యాకరణానితు సర్వవేదలోకసాధారణత్వాద్వైశేషికస్య ప్రాతిశాఖ్యస్య విషయం పరిహృత్య ప్రవర్తన్త ఇతి। ననుయది ప్రాతిశాఖ్యమపి జటామాముపయుజ్యతే కథంతర్హి

ప్రాతిశాఖ్యస్యావిషయోజటాయాశ్చోచ్యతే : శ్రూయతామ్ ‘క్రమోహి జటాయాం ప్రకృతిః। సంహితాప్రకృతిఃప్రోక్తాపదస్యైవ తన్క్రమస్యతు। జటాయాం ప్రకృతిస్త్వేషఏవంనిత్యం నిబోధత॥” ఇతి శిక్షావచనాత్। క్రమస్తు తత్తజ్జటాయాం ఆదన్యన్తయోర్వర్తతే। తత్ర జటాయాశ్శాస్త్రావిషయత్వేఽపి తత్ప్రకృతిభూతస్య క్రమస్య శాస్త్ర విషయత్వాత్ జటాయామపిక్రమాంశే ప్రాతిశాఖ్యముపయుజ్యత ఇత్యవిరోధః। ననుయద్యనామ్నాతసన్ధౌ ప్రాతిశాఖ్యం న ప్రవర్తతే, తదా జటాయాం కమ్పస్వరో నన్వాప్యత్। నహ్యసౌ వ్యాకరణేస్మర్యతే। సత్యమ్। శిక్షాయాంతుస్మర్యత ఏవ। సాపిజటాయాముపయుజ్యత ఏవేతి తద్విహితః కమ్పస్వరో భవత్యేవ। తస్మాజ్జటాయామనామ్నాతాంశే శిక్షావ్యాకరణోక్తమేవకార్యం భవతీతిసిద్ధమ్। యానితువైకల్పికాని సన్ధికార్యాణి యథా—‘యఙ్ఞనాసికేఽనాసిక్యోవా,’—‘వాపదాన్తస్య’ ఇత్యాదీని, తత్రతత్ర యత్తదస్మిచ్ఛాయాం దృష్టంతత్తదేవ జటాయాం ముపాదీయతే। ఛాన్దసకార్యాణితు సర్వాణ్యేవోపాదేయానీత్యేవం సర్వత్రానుసన్ధేయమ్॥౯॥

త్రిభా :—చకారాకృష్టే అస్మాగ్రహణేఅకారపరే వర్తమానోఽకారో రాయెసఃఇన్ద్రశ్చ ఏవమూర్ధ్వోత్తరలుప్యతే। రాయెపూర్వస్యోదాహరణం శాఖాన్తరే। అథవా జటాయాం భవతి, యథా—‘రాయె అస్మానస్మానాయె రాయె అస్మాన్’। సంహితాయాంతునోదాహరణమ్, అకారపరత్వాభావాత్, తర్హితత్ర కథమలోప ఇతిచేత్। ‘త్రిపదప్రభృతి’ (1-61) ఘుసరుక్తత్వాదితిబ్రూమః। ‘మాసా అస్మాగ్ం అవహాయ’। ‘ఇన్ద్రోఽస్మానస్మిన్’। అకారపర ఇతికిమ్? ‘సోఽస్మాన్పాతు’। ఏవమూర్ధ్వ ఇతికిమ్? ‘స్మోఽస్మానముత్ర’। అకారపరోయస్మాత్ అసౌ అకారపరస్తస్మిన్॥౯॥

☞ సూత్రం :—తెపూర్వోఽద్యాద్ధోఽగ్ంశురగ్నె ॥ ౧౦ ॥

వై :—తె శబ్దె పూర్వె అద్య, అన్ధః, అగ్ంశుః। అగ్నె ఇత్యేతేషామాదిరకారొనలుప్యతె। యథా—, పశుపతెతె అద్య'। , అపొతె అన్ధః'। , అగ్ంశునాతె అగ్ంశుః'। , యత్తె అగ్నె। తె పూర్వ ఇతికిమ్। , అమావైనోఽద్య'। ద్వితీయ కఙ్క్యేయమ్ ॥ ౧౦ ॥

త్రిభా :—అద్య అన్ధః అగ్ంశుః అగ్నె ఏతేష్వకారః తె ఇత్యేనమ్మావొర్ఒనలుప్యతె। యథా—, పశుం పశుపతె తె అద్య'। , అపొతె అన్ధః'। , అగ్ంశునాతె అగ్ంశుః'। , యత్తె అగ్నె తేజస్తేనాహమ్'। ఏతేష్వితికిమ్? , తెఽగ్నయెప్రనతె'। తె పూర్వఇతికిమ్? , ప్రథమొఽగ్ంశుస్కన్దతి। , తేనత్వాదధెఽగ్నె అఙ్గిరః' ॥ ౧౦ ॥

☞ సూత్రం :—మెపూర్వశ్చ ॥ ౧౧ ॥

వై :—చశబ్దేన అగ్నె శబ్దొ అన్వాదిశ్యతె। మె శబ్దె పూర్వె అగ్నెశబ్దస్యాదిరకారొనలుప్యతె। , యస్మె అగ్నె అస్య'। మెపూర్వ ఇతికిమ్? తేనత్వాదధెఽగ్నె అఙ్గిరః''। అన్వాదెశెనకిమ్? , తదశకమ్ తన్మెఽరాధి'। ద్వితీయ కఙ్క్యేయమపి। తస్మాత్ , జకార గ్నపర అదాత్తః' (12-5) ఇత్యనెనాస్యన విరొధః। తస్య , ధాతారాతిః' (11-3) ఇత్యాదిసూత్ర విషయత్వాత్। తతశ్చ , అగ్నెఅఙ్గిరః' ఇత్యగ్నె శబ్దః ప్రత్యుదాహరణం భవత్యేన ॥ ౧౧ ॥

త్రిభా :—చకారాకృష్టె అగ్న ఇత్యస్మిన్ అకారొ మె ఇత్యేవమ్మావొర్ఒనలుప్యతె। యథా—, యస్మె అగ్నె అస్య'। , ఇమామె అగ్న'॥ మెపూర్వఇతికిమ్? , దధెఽగ్నె'। అన్వాదెశెన కిమ్? , మెఽపానశ్చమె'। , తన్మెఽరాధి' ॥ ౧౧ ॥

☞ సూత్రం :—అస్యాశ్వినాఽపరాచ ॥ ౧౨ ॥

వై :—చశబ్దేన మెపూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే। మెశబ్దె పూర్వె అస్యేత్యాదీ నామూదిరకారొ నలుప్యతె। అస్య—'హవి-ష్మె అస్య'॥ అశ్వినా—'పునర్మె అశ్వినాయువమ్'। అపరా—'యద్వామె అపరాగతమ్'। అన్వాదేశేనకిమ్? 'కొఽస్యేశ్వరః'॥ ౧౨ ॥

త్రిభా :—మెపూర్వ ఇతి చకారొఽన్వాదిశతి। అస్య అశ్వినా అపరా ఏతేషుకారొ మె పూర్వొ నలుప్యతె। 'మె అస్య', 'మె అశ్వినా', 'మె అపరాగతమ్'॥ ౧౨ ॥

☞ సూత్రం :—నః పూర్వోఽనడగ్నిరఘూన్తమోఽభ్యస్మి-న్నన్యపథి ॥ ౧౩ ॥

వై :—నశబ్దెపూర్వె అసత్ ఇత్యాదీనామూదిరకారొ నలుప్యతె। అసత్—'సుపారా నొ అసద్వశె'। అగ్నిః—'అయంనొ అగ్నిర్వరివః' ఇత్యధ్వరకాణ్డె। అఘు—'రక్షొమా-కిర్నొ అఘశగ్ంస ఈశత' ఇతి గ్రహకాణ్డె। అన్తమః—'అగ్నె త్వంనొ అన్తమః'। అభి—'స్విష్టింనొ అభి'। అస్మిన్—శిక్షొక్తొ అస్మిన్। అద్యపథి—తెభిర్నొ అద్యపథిభిః। షష్ఠీతికిమ్? 'అమాసైనొఽద్య'। నః పూర్వ ఇతికిమ్? ఓషధయోఽసత్పురుషః'॥ ౧౩ ॥

త్రిభా :—అసత్, అగ్ని, అఘు, అన్తమః, అభి, అస్మిన్, అద్యపథి, ఏతేషుకారొ నః ఇత్యేవమూపొన్మ నలుప్యతె। యథా (వైదికాభరణొదాహరణాన్యేవ)। షష్ఠీతికిమ్? 'నోఽద్యనసు వసతీతి'। నః పూర్వ ఇతికిమ్? 'తస్మాదశ్వొదగ్దగ్ భోఽసన్తరః'। 'సోఽగ్నిర్జాతః'। 'ఉత్తరతొఽఘూయురభిదాసతి'। 'తేఽస్మిన్నగ్నె-చ్ఛన్త'। ఏతేషుతికిమ్? 'తెనఃపాన్తెనొఽవన్తు ॥ ౧౩ ॥'

☞ సూత్రం :—నమః పూర్వోఽగ్రేఽశ్వేభ్యోఽగ్రియాయ ॥ ౧౪ ॥

వై :—నమశ్శబ్దే పూర్వే అగ్ర ఇత్యాదీనాం ఆదిరకారో నలుప్యతే। అగ్రే—ఽనమో అగ్రేవధాయచ,। అశ్వేభ్యః—"ఽనమో అశ్వేభ్యః"। అగ్రియాయ—"నమో అగ్రియాయచ"। నమః పూర్వ ఇతికిమ్? "అగ్రే గువోఽగ్ర ఇమమ్" ॥ ౧౪ ॥

త్రిభా :—అగ్రే అశ్వేభ్యః అగ్రియాయ ఏతేష్వకారో నమః పూర్వోనలుప్యతే। ఽనమో అగ్రేవధాయచ,। ఽనమో అశ్వేభ్యః,। ఽనమో అగ్రియాయ,। నమః పూర్వ ఇతికిమ్? ఽఅపోఽగ్రేఽభివ్యాహరతి,। ఏతేష్వితికిమ్? ఽనమోఽగ్నయేఽప్రతివిద్ధాయ, ॥ ౧౪ ॥

☞ సూత్రం :—ఆవిన్నస్సోమఃపూర్వోగ్నిపరః ॥ ౧౫ ॥

వై :—ఆవిన్నస్సోమ ఇత్యనయోః పూర్వయోః ఽగ్ని, శబ్దపరోఽకారో నలుప్యతే। ఽఆవిర్నో అగ్నిః,। ఽసోమో అగ్నిః,। ఏతత్పూర్వఇతికిమ్? ఽసంవత్సరోఽగ్నిశ్చిత్యః। అగ్నిపర ఇతికిమ్? ఽఆవిర్నోఽయమసౌ, ॥ ౧౫ ॥

త్రిభా :—ఆవిన్నః, సోమః ఏనమ్పూర్వోఽకారో అగ్నిపరో నలుప్యతే। అగ్నితిపదైకదేశః శాఖాన్తరే బహూపాదానార్థః। ఽఆవిర్నోఅగ్నిర్గృహపతిః,। ఽసోమో అగ్నిరుపదేవాః,। ఏవమ్పూర్వ ఇతికిమ్? ఽసోఽగ్నిజాతః,। ఏవమ్పర ఇతికిమ్? ఽఆవిర్నోఽయమసౌ ॥ ౧౫ ॥

☞ సూత్రం :—ధీరాసోఽదబ్ధాసఏకాదశాసబుధ్నీణాంపుత్రశ్శ్యాయోఽతేఽపాధఃపితారఃపృథివీ యజ్ఞ ఆసతే యే గృహ్ణోమ్యగ్రే వాగం ఏషజజ్ఞిసగ్గంస్థానో యువయోర్యఃపృష్ఠే పతి

హోత్ర గ్ం శుష్మ్మ ఃపవస్సమిద్ధబుషభ ఃపాథావచొ వషిష్ఠే
జుహాణొ యొరుద్రొవృష్ణ ఃపూర్వ ఃపూర్వ ఃపూర్వ

‘వర్షిష్ఠే అధినాకే’। జుషాణః—‘జుషాణో అప్తురాజ్యస్యవేతు’। యోరుద్రః—‘యోరుద్రో అగ్నౌ’। య ఇతికిమ్? ‘తాగ్ంరుద్రో౨వాసృజత్’। వృష్ణః—‘వృష్ణో అగ్ంశుభ్యామ్’॥ ౧౬॥

త్రిభాః—ధీరాసః అదబ్ధాసః ఏకాదశాసః ఋషీణాం ఘ్రంసః శాస్త్రూణాం తే అపాఘ్నః పితారః పృథివీయజ్ఞే ఆసతేయే గృహ్ణామ్యగ్రే వాగ్ంఏషః జజ్ఞే సగ్గ్ంస్పానః యువయోర్యజ్ఞాః పృథ్సే పతివ్రతాగ్ం శుష్మాః ఘ్రవః సమిద్ధః ఋషభాః పాఠ వచః వషిష్ఠే జుషాణాః యోరుద్రః వృష్ణః ఏవమ్భూవొ్ం సఖల్వకారో లుప్యతే। యథా—(నైదికాభరణోదాహరణాన్యవ)...పృథివీతికిమ్? ‘తే మా౨స్మిన్యజ్ఞే’ ఇత్యత్ర జటాయాం ‘అస్మిన్ యజ్ఞేయజ్ఞే౨స్మిన్నస్మిన్యజ్ఞే’।.....గృహ్ణామీతికిమ్? ‘అష్టాకపాలం నిర్వపేద్గ్రాభఘ్ణాతి’।.....వానితికిమ్? ‘శుక్రఏషా౨న్తో౨న్తం మనుష్యః’।...సమితికిమ్? ‘గర్భస్సానో౨గ్నిషు’ ఇతి శాఖాన్తరే।...యువయోరితికిమ్? ‘యో౨ఘ్న్యా భస్మ’। పతిరితికిమ్? ‘నవో౨భాగాని హవ్యమ్’। ‘గో అఘ్నమేవసోనుంకరోతి’। ‘సమిద్ధో అజ్జన్’।.....య ఇతికిమ్? ‘యదుపత్మన్వ్యాద్రుద్రో౨స్య’। ‘వృష్ణో అశ్వస్యసన్దానమ్’॥ ౧౬॥

☞ సూత్రం :—అరతిమస్య యజ్ఞస్యాతిద్రుతో౨తియ న్త్యస్యనృతో౨ విష్యన్నమీవాో౨న్నేష్వచ్చిరజీతానజ్యానిమహ్నాయా అమ్బాల్యవ న్తమ స్త్వకృణోదగ్నిగో౨ఘ్న్యా యోఅస్యభాయదచ్యుతో౨శ్వసనిరస్థభిరశిశ్రేదజ్జో౨ఘ్న్యా॥ ౧౭॥

నై :—అరతిమిత్యాదీనామాదిరకార ఏకారాకారయోఃపూర్వయోర్లుప్యతే। యథా-అరతిమ్-‘మూర్ధానమ్ దివో అరతిమ్’। అస్యయజ్ఞస్య-‘యన్మే అగ్నే అస్య యజ్ఞస్య’। యజ్ఞస్యేతికిమ్? ‘సువర్గో౨స్యభవతి’। అతిద్రుతః—‘ప్రత్యజ్ఞ్సోమో అతిద్రుతః’। అతియన్తి—‘తయోఃపశ్యన్తో అతియన్త్యన్యమ్’

ద్రుతో యస్తీతికిమ్? ‘పరో మూజవతోఽతీహి’। అనృణ’—‘తిదగ్నె అనృణో భవామి’। అవిష్యన్—‘నయవసె అవిష్యన్’। అసమిావ—‘స్వానేశో అనమిావో భవానః’। అన్నేషు—‘యె అన్నేషు వివిధ్యన్తి,। అచిఃఽ‘జాతవేదొయో అచిః,। అజీతా’—‘శరదొ అజీతానిన్ధిః,। అజ్యానిమ్—‘యో అజ్యానిమజీతి మావహాత్,। అహ్నాయాఃఽతిరో అహ్నాయా మాసుహుతాః,। అమ్బాలి—‘అమ్బె అమ్బాలి,। అవన్తమ్—‘యె అవన్తమ్,। ఆస్తు—‘సుమతిష్టెఅస్తు,। అకృణోత్—‘ఇత ఇన్ద్రొ అకృణోత్। అఙ్గిరఃఽ‘అగ్నె అఙ్గిరః,। ఇత్యధ్వరకాణ్డె। అఘ్న్యాయాఃఽ‘యె అఘ్న్యాయ ఓషధీషు,। య ఇకితిమ్? ‘యోఽఘ్న్యా భస్మప్రవేశయతి। అస్క్భాయత్—‘యె అస్క్భాయదుత్తరమ్,। అచ్యుతఃఽ‘మదాయ రసా అచ్యుతః,। అశ్వసనిఃఽ‘యె భక్షొ అశ్వసనిఃసనిరితికిమ్? ‘యోఽశ్వమేధెన,। అస్థభిఃఽ‘ఇన్ద్రొఽదధీచొ అస్థభిరితి,। భిరిత్యస్య వ్యావర్త్యం శాఖాన్తరె। అశిశ్రెత్—‘తనూనం వరుణొ అశిశ్రెత్,। అఙ్గె—‘ప్రాణొ అఙ్గె అఙ్గె,। అఘ్న్యెతి పదైకదెశొఽనెకగ్రహణార్థఃఽ‘యదాపొ అఘ్న్యా’నరుణెతి। ‘ఏతాని తె అఘ్న్యెయె,। ‘పయొ అఘ్న్యాసు హృఘ్ణు, ॥ ౧౭॥

త్రిభాఃఽ—అరతిమ్ అస్యయజ్ఞస్య ఇత్యాదిష్వకారొ నఖల్వెకారపూర్వ ఓకారపూర్వొవాలుప్యతె। యథా—(నైదిఘా భరణొదాహరణాన్యెవ)... యజ్ఞస్యెతికిమ్? ‘ఏతెఽస్యాముస్మిన్,। :...ద్రుతొయస్తీత్యాభ్యాంకిమ్? ‘నైనగ్ంసొ మొఽతిపవతె,।... అజ్యానిమ్—‘తెషామ్ యొ అజ్యానిమ్,।...—‘బహిస్తె అస్తు బాలితి,।... య ఇతికిమ్? ‘అశ్వొఽఘ్నుజొవెతసఃఽ,।... సనిరితికిమ్—‘అశ్వెభ్యొఽశ్వపతిభ్యఃఽ,। ...భిరితికిమ్? ‘శనుస్థభ్యొ మజ్జభ్యఃఽ, ఇత్యత్ర జటాయాం ‘అస్థభ్యొ మజ్జభ్యొ మజ్జభ్యొఽస్థభ్యొఽస్థభ్యొ మజ్జభ్యఃఽ,। ...అఘ్న్యెయెత్యకారగృహీతఃఽ పదైకదెశొ బహూపాదానార్థఃఽ।... ॥ ౧౭॥

సూత్రం :—అధ్వరస్వరపరే ॥ ౧౮ ॥

వై :—అకారాన్తతయా నిర్దిష్టై అధ్వర్ ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే స్వరపరే అదిభూతోఽకార ఏకారాకార పూర్వోన లుప్యతే। ‹ నాత్యధ్వమాణో అధ్వరే, । ‹ హవిష్మాన్దేవో అధ్వరః, । ‹ అపప్రయన్తో అధ్వరమిత్యాహ, ఇత్యత్ర ‹ త్రిపదప్రభృతి, (1-61) న్యాయెన సప్రపసతి తల్లక్షణాసమ్భవాత్ । స్వరపర ఇతికిమ్? ‹ ఋగ్భ్యో అగ్నిస్సోఽధ్వర్యుర్యజమానమ్, । ‹ అన్ధోఽధ్వర్యున్యాత్ ॥ ౧౮ ॥

త్రిభా :—అధ్వర ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే స్వరపరే వర్తమానోఽకారో సఖల్వేకారాకార పూర్వో వాలుప్యతే। యథా ...(నైదికాభరణోదాహరణాన్యేవ) . . . ॥ ౧౮ ॥

సూత్రం :—సపూర్వస్యార్ధసదృశమేకేషా మర్ధసదృశమేకేషామ్ ॥ ౧౯ ॥

వై :—యోఽయమకార ఏకారాకారపూర్వో నలుప్యతే సఖలు స్వస్మాత్పూర్వస్య వర్ణస్యార్ధేనసదృశం రూపముపగచ్ఛతి ఇత్యేకేషామాచార్యాణాం మతమ్। యథా—‹ తే ఏ అగ్రేఅశ్వసూయుజ్జన్న, ఇత్యేకారస్యార్ధేన। ‹ యోరుద్రో ఓ అగ్నౌ యో అప్సు, ఇత్యోకారస్య। సోయంచన్ద్రోగావాన్తర చరణానాం సాహ్యముగ్రేనాణాయనీయానాం సకుః। అస్మచ్ఛాఖాదౌ తుసవిస్యతే। అతఏవాసయోర్వర్ణయోః వర్ణసమామ్నాయే సపాఠః ॥ ౧౯ ॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాల ‹ మిశ్రవిరచితే నైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యే వ్యాఖ్యానే ఏకాదశోఽధ్యాయః ॥

త్రిభా :—యోయమకారో నలుప్తః సపూర్వస్యే ఏకారస్య ఓకారస్యవా అర్ధమాత్రసదృశం కాలం భజతే ఇత్యేకేషా

మృషీణాంమతమ్ । అధ్యర్ధమాత్రస్యాన్యదిభ్యోర్ధః । ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని విశేషాదర్శనాత్ । అర్ధేనసదృశః అర్ధసదృశః, తం అర్ధసదృశమ్ ॥ ౯ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే ఏకాదశోఽధ్యాయః ॥

అథ ద్వాదశోఽధ్యాయః

☞ సూత్రం :—అథ లోపః ॥ ౧ ॥

వై :—అనేన, ధాతారాతిః, (11-3) ఇత్యాదిసూత్రస్యాపవాద భూతోఽకార లోపవిధిరారభ్యతే ॥ ౧ ॥

త్రిభా :—, అథ, ఇత్యయమధికారః । అకారస్యలోపఉచ్యతే, ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం, ఇత అస్తరం యాద్వక్ష్యామః । ‘ధాతారాతిః’ ఇత్యాదివిషయోఽయమధ్యాయారమ్భః ॥ ౧ ॥

☞ సూత్రం :—అసి ॥ ౨ ॥

వై :—అసీతిపదే అకారో, ధాతారాతిః, ఇత్యాదిష్వనువాకేషు ఏకారాకార పూర్వోనలుప్యతే । , ఆయుర్దా అగ్నేఽస్యాయుః, । , ఉపయామగృహీతోఽసి నృమదమ్, । , దిశోఽసి ధ్రువాఽసి, । , సముద్రోఽసినభస్వాన్ ॥ ౨ ॥

త్రిభా : అసి ఇత్యస్మిన్ అకారో లుప్యతే ఏకారాకార పూర్వకః । యథా—, సుపర్ణోఽసిగరుత్మాన్, । ప్రథోఽసిపృథివ్యసి, ॥ ౨ ॥

☞సూత్రం: సగర్భస్సన్నద్ధో యమొ భద్రః పూర్వః ॥ 3 ॥

నై: కిమవిశేషేణ? నేత్యుచ్యతె

తేష్వనువాకేషు గర్భ ఇత్యాదిషు పూర్వేషు అసీత్యస్యాకారో న లుప్యతె। గర్భః—'సజాతో గర్భో అసి'। సన్నద్ధః—'గోభిస్సన్నద్ధో అసి'। సమిత్యుపబన్ధవ్యానర్థ్యం శాఖాన్తరే। యమః—'అసి యమొ అసి'। భద్రః—'త్వం భద్రో అసి'॥ 3॥

త్రిభా:—గర్భ: సన్నద్ధ: యమ: భద్ర: ఏవమూర్ధ్వ: సాన్నిధ్యాద్ధేతో అసీత్యస్యాకారో లుప్యతె। 'గర్భో అస్యోషధీనామ్', 'సన్నద్ధోఽసి'। సమితికిమ్? 'అపసద్ధోఽసుర:' ఇతి కేచిదుదాహరన్తి। తచ్చిన్త్యమ్। 'ధాతారాతి:, ఇత్యాదిష్వన్త:పాతిత్వాభావాత్, అసి శబ్దాదర్శనాచ్చ। ముఖ్యంతుశాఖాన్తరే విజ్ఞేయం ప్రత్యుదాహరణం। 'అసియమొ అస్యాదిత్య:', 'త్వం భద్రో అసిక్రతు:' ॥ 3 ॥

☞ సూత్రం:—యవసహ పర: స్వరపరేషు ॥ ర ॥

నై:—కాయభాజపవాయంనిర్దేశ:। యవసహ ఇత్యేతేభ్యోన్యజ్జనేభ్య: పూర్వోఽకార: ఏకారోకారపూర్వ: తేష్వనువాకేషు లుప్యతె। య—'హిరణ్యశృఙ్గోఽయొ అస్య'। వ—'వాజెవాజెఽవత', న—'ఇన్ద్రాగ్నినఖాయోఽను', హ—'హవామహెఽగ్నంహోముచమ్', 'జమ్భయన్తోహింవృకమ్', రజసావివాసారెఽహి:'। యవసహేతికిమ్? 'యతో జాతో అగోచథా:'। స్వరపరేష్వితికిమ్? 'వసుభిర్గ అవ్యాత్'। 'యె అష్టరిక్మ', 'దుదుగ్రహొ అవ్నాయ:', ॥ ర ॥

త్రిభా:—యకార వకార నకార హకార పరోఽకారో లుప్యతె, తేషు యకారాదిషు స్వరపరేషు సత్సు। యథా 'హిర-

ణ్యశృఙ్గోఽయొ అస్య,। ‘వనస్పతెఽవసృజా,।’ ‘వశేణ్యోఽనుప్రయాణమ్,।’ ‘జమ్భయన్తోఽహిమ్,’?। స్వరపరేష్వితికిమ్? ‘శుక్రంతె అన్యత్’। ‘అగ్రె అహ్నాగ్ంహితః ॥ ౪ ॥

☞ సూత్రం:—జకారగ్నపర అదాత్తః ॥ ౫ ॥

వై:—అయమపి కార్యభాక్ప్రిధానొ నిర్దెశః। గ్న ఇత్యకారాన్తగ్రహణమ్। జకారాత్ గకారనకార సంయొగాచ్చ పూర్వొఽకార అదాత్త ఏకారాకారపూర్వతెష్వనువాకెషు లుప్యతె। ‘ఘురొ నొఽజ్రయా,।’ ‘శుచిః పావకవన్స్యొఽగ్నె,। ఏతిత్పర ఇతికిమ్? ‘ఆరె అస్మెచ,। అదాత్త ఇతికిమ్? ‘ధామూహయత్తె అజర,।’ ‘త్వగ్గ్ంహ్యగ్నె అగ్నినా,’ ॥ ౫ ॥

త్రిభా:—జకారపరొ గ్నపర అకార అదాత్తొ లుప్యతె। యథా—ఓజొఽజాయథాః,। శుచిఃపావకవన్స్యొఽగ్నె,। అదాత్త ఇతికిమ్? నతతృషాణొ అజరః,। ‘నిధిపతిర్నొ అగ్నిః,’ ॥ ౫ ॥

☞ సూత్రం:—మొవచొదధానస్థ్నె పూర్వశ్చ ॥ ౬ ॥

వై:—చశబ్దెన గ్నపర ఇత్యన్వాదిశ్యతె। అనుదాత్తాథొఽయమారమ్భః। మః వచః దధానస్థ్నె ఇత్యెతెషు పూర్వెషు గ్నపరః అకారః తెష్వనువాకెషు లుప్యతె। ‘అఙ్గిరస్వదచ్ఛెమొఽగ్నిమ్’। ‘పూర్వ్యంవచొఽగ్నయె’। ‘దమె దమె సప్తరత్నిదధానొఽగ్నిః। ‘పృథివ్యాస్సదస్థ్నెఽగ్నిమ్’। అన్వాదెశెసకిమ్? ‘నమొ అస్తు సర్పెభ్యః’। ‘అగ్నింఖనిష్యన్త అపస్థ్నె అస్యాః’ ॥ ౬ ॥

త్రిభా:—గ్నపర ఇతి చకారొ జ్ఞాపయతి। మః వచః దధానస్థ్నె ఇత్యెవమ్పూర్వొగ్నపరొ ఽకారొ లుప్యతె। యథా-‘అఙ్గిరస్వదచ్ఛెమొఽగ్నిమ్’। మ ఇత్యత్రపద్వైకదెశగ్రహణం

సంజ్ఞే పాథ్యమ్।' 'అఙ్గిరస్వదభ్వదిష్యామ్మోఽగ్నిమ్'। 'వహోఽగ్నయే'। 'దధానోఽగ్నిర్హోతా'। 'సధస్థిఽగ్నిమ్ ఫుకీష్యమ్'। అన్వాదేశః కిమర్థః? 'సధస్థే అధ్యుత్తరస్మిన్'। గ్నపరస్య అనుదాత్తార్థోఽయమారమ్భః ॥ ౬ ॥

☞ సూత్రం :—అభ్యానర్చన్నపూపమపిదధామ్యుద్యాన్త్స్వదితేశ్శమాగ్నేజిహ్వామగ్నయః పప్రయోఽస్మాకమస్మై ధత్తాశ్వాశ్వాశ్రుతిరశ్యామాఽమాఽయమన్నస్మ తాప్తాశానస్మిన్ యజ్ఞిఽస్తాఽన్యథమానాఽభిద్రోహమధాయ్యదోఽధోదుగ్ధా అరిష్టా అరథా అచఽన్త్యన్తరస్యామత్రస్థాన్నాయాఙ్గిరస్వదకరమ్ ॥ ౭ ॥

వై :—అభ్యానర్చన్నిత్యాదీనామాదిరకారః ఏకారాకార పూర్వః తేప్సనువాకేషు లుప్యతే। అభ్యానర్చన్—'అగ్నేఽభ్యానర్చన్'। అనర్చన్నితికిమ్? 'అభివీరో అభిసత్వా'। అపూపమ్—'భద్రశోచేఽపూపమ్'। అపిదధామి—'అగ్నేఽపిదధామి'। దధామీతికిమ్? 'గ్రీవానూం బద్ధ్వా అపికక్షే'। అదాన్యన—'అనునోఽదాన్యనమతీ'। అన్వితికిమ్? 'యస్మై అన్యకృణవత్'। అదితిశ్శమ్మ—'అభిబ్రవీతు నోఽదితిశ్శమ్మయచ్ఛతు'। శమ్మేతికిమ్? 'యథా నో అదితిఃకరత్'। అగ్నేజిహ్వామ్—'ఊధ్వమధ్వరమ్ నోఽగ్నేజిహ్వామ్'। జిహ్వానితికిమ్? 'వ్రతాపతనస్తే అగ్నేః'। అగ్నయః పప్రయ—'తేనోఽగ్నయః పప్రయః పారయన్తు'। పప్రయ ఇతికిమ్? 'ఘృతాస్యా అగ్నయః'। అస్మాకం—'అయుధ్యోఽస్మాకగ్ం సేనాః'। అస్మై ధత్త—'విశ్వేఽస్మైధత్త'। ధత్తేతికిమ్? 'ఆరే అస్మచ్ఛమ్యాతే'। అశ్వా—'ఋజితే పరివృఙ్ధినోఽశ్వా'। ఆశ్వాశ్రుతిరితిశ్రుతిగ్రహణాదపదాత్పరకాఽపి గృహ్యతే—'వృషపాణయోఽశ్వారథేభిః'। ప్రచేతసాఽశ్వాన'। దీర్ఘణికిమ్? 'తే అగ్రే అశ్వమాయుజ్జన్'। అశ్వామ—'వాజయన్తోఽశ్వానద్యుమ్నమ్'। అమా—

, నిగుతః ఘుసస్తె౽మైషామ్' । అయ్యమన్—, యె తె౽య్యమన్' । అస్మత్పాశ్చా—, తె౽స్మత్పాశాన్పర్యముచ్ఛన్త్స్వగ్ంహసః, । పాశానితికిమ్? , తమూషు బర్ధంకృతమేనో అస్మత్, । అస్మిన్నక్షె—, యఃపితా తె౽స్మిన్నక్షె, । గఞ్జఇతికిమ్? , శస్తె అస్మిన్న అక్షె, । అస్తా—, ప్రసితింద్రూణానో౽స్తా౽సి, । అవ్యథనూనా—, సుషణో౽వ్యథమానా, । అభిద్రోహమ్—, జనె౽భిద్రోహమ్, । అపబర్ధవ్యావ్యేఖ్యముక్తం । ద్రోహమితికిమ్? , బ్రహస్పతె అభిశస్తెః, । అధాయి—, సుమన్మె౽ధాయి, । అదః—, యొ౽దో కోచనె, । అథో—, మహ్యామగ్నె౽థో, । అదుగ్ధాః—శూరనోనుమో౽దుగ్ధాః, । అరిష్టాః—, పూర్వే౽రిష్టాః, । అరథాః—, యె సవయొ౽రథాః, । అర్చన్తి—గాయత్రిణొ౽ర్చన్తి, । అస్తరస్యామ్—, శూరుచొ౽న్తరస్యామ్, । అస్యామితికిమ్? , విదథె అన్తరేషామ్, । అత్రష్ట—, యె౽త్రష్ట, । సేతికిమ్? , త్వంనొ అగ్రెసువతాత్, । అన్నాయ—, రాయస్పోషొ౽న్నాయ, । అఙ్గిరస్వత్—, సధస్థె౽ఙ్గిరస్వత్, । అకరమ్—, అహంతేభ్యో౽కరమ్, ॥ ౭ ॥

త్రిథా :—అభ్యాధితిన్ ఇత్యాది అకరమ్ ఇత్యన్తెషుపదెషు అకారొలుప్యతె ఏకారొకారపూర్వః । యథా—, అగ్నె౽భ్యావర్తిన్, । ఆవర్తిన్నితికిమ్? , కృతొ అభ్యాధానకర్మ, । , భద్రశొచె౽పూపందెవ, । , అగ్నె౽పిదధామ్యాస్యె, । పదధామీతికిమ్? , బర్హిరొఅపికక్షె ఆసని, । , అనునొ౽ద్యానుమతిః, । అన్వితికిమ్? , ప్రతత్తె అద్య, । , అధిబ్రవీతు నొ౽దితిశ్శర్మ యచ్ఛతు, । శర్మేతికిమ్? యథానొ అదితిఃకరత్, । , అధ్వరంనొ౽గ్నెర్జిహ్వామ్, । జిహ్వామితికిమ్? , వ్రతాపదన్తె అగ్నెః, । , తెనొ౽గ్నయః ప్రయఃపతయః, । పప్రయ ఇతికిమ్? , పురీష్యాసొ అగ్నయః, । , నరొ౽స్మాకమ్, । , విశ్వె౽స్మెధస్థ, । ధస్థెతికిమ్? , వాజొ అస్మె, । , పరివృడ్ఢినొ౽శ్మా, । అశ్వాశ్రుతిః అశ్వఇత్యస్యయత్ర యత్రశ్రుతిః తత్రతత్రలొపః । , వృషపాణయొ౽శ్వా, । శ్రుతిరితి

కిమ్? ‘ప్రచేతసోఽశ్వాన్’। ‘భరన్తోఽశ్వాయేవ’। ధీర్ఘగ్రహణేనకిమ్? ‘యే అశ్వయూపాయ’। ‘ఋత్రంనో అశ్వోవనతామ్’। ‘వాజయన్తోఽశ్యామ’। ‘ఘసన్తైఽమీషామ్’। ‘యే తేఽర్యమన్’। తేఽస్మత్పాశాన్’। పాశానితికిమ్? ‘అన్యంతే అస్మత్’, ‘యఃపితాతేఽస్మిన్ యజ్ఞే’। యజ్ఞ ఇతికిమ్? ‘తే అస్మిన్ జవమ్’। ‘ద్రూణాగాఽస్తాసి’। ‘సుషణోర్ఽవ్యథమానా’। ‘జనేఽభిద్రోహమ్’। ద్రోహమితికిమ్? బృహస్పతే అభిశస్తేః’। ‘సుమన్మేఽధాయి’। ‘యోఽదారోచనే’। ‘మహ్యామగ్నేఽథోసీద’। ‘నోనమోఽదుగ్ధాం’। ‘పూర్వేఽరిష్టాః’। పవయోఽరథాః’। ‘గాయత్రిణోఽర్చన్తి’। ‘అభిమూశుచోఽన్తరస్యామ్’। అస్యామితికిమ్? ‘ఋక్వా అన్తర్విభాతి’। ‘యోఽత్రక్షస్’। క్షేతికిమ్? ‘త్వష్టాగా అత్రవరీనః’। ‘రాయస్పోషాఽన్నాయ’। ‘నదస్థిఽజీర స్వత్’। అహంతేభ్యోఽకరం నమః ॥ ౭ ॥

☞ సూత్రం :—గాహమానో జాయమానో హేతయో మన్యమానో వనస్పతిభ్యః పతే స్రిధస్తపనస్స్వధావో భామితోఽగ్నయ ఆయోఽధ్వయోక్రతో పూర్వః ॥ ౮ ॥

వై :—గాహమాన ఇత్యాదిషు పూర్వేషు అకారః పదాది స్థేష్వనువాకేషు లుప్యతే। ‘గాహమానోఽదాయః’। జాయమానస్య—‘జాయమానోఽహ్నం’। హేతయః—‘సహస్రగ్ంహేతయోఽస్యం’। మన్యమానః—‘మన్యమానోఽమర్త్యం’। వనస్పతిభ్యః— ‘వనస్పతిభ్యోఽధిసమ్భృతాం’। వనస్పతీతికిం? ‘ప్రమాతృభ్యోఅధినిక్రదత్’। పతే—‘అన్నపతేఽన్నస్య’। స్రిధః— ‘నిహోఅతిస్రిధోఅతి’। తపనః—‘తపసోఽధిజాతః’। స్వధావనః—‘స్వధావోఽమృతస్య’। స్వధేతికిం? ‘శతంవో అమ్బ’। భామితః—‘ఇన్ద్రోభామితోఽమిత్రస్య’। అగ్నయః—‘అగ్నయోఽస్వతస్యన్’। అత్రాన్విత్యవగ్రహస్య అత్తరఖణ్డసన్ధానాత్పర

మేవ పూర్వపద సన్ధానం భవతి। తథాచసతిఅత్ర స్వరపరత్వా భావాత్, యవసహ, (12-4) ఇతిలోపవిధినప్రవర్తతే ఇతి అత్ర లోపో విధీయతే। ఏతదన్తో, ధాతాదాతిః, (11-3) ఇత్యాది సూత్రస్యాపవాదః। ఆయొ—అదభ్ధాయొఽశీతతనో,। అధ్వయ్యో—, అధ్వ యొఽవేరపా,। క్రతో—, శతక్రతొఽను తే,। సను ఆయో ఽధ్వయ్యో ఇత్యేతాభ్యాంపరస్య, లుప్యతే త్వకారః, (11-1) ఇత్యనేన లోపస్సిద్ధః। క్రతో పూర్వస్యాపి, యవసహస్వరపరేషు, ఇతి పునర్విధానాత్సిద్ధమేవ। నచాత్র, సస్లుప్తప్రగ్రహా, (10-24) ఇతినిషేధః ప్రవర్తతే। నిషెధ్యస్య సన్నికాయస్యాభావాత్। నహ్యస్మిన్ శాస్త్రే ఏకాదేశో విధీయతే। నచాన్యోవికారః। అత్రోచ్యతే—సిద్ధే సత్యారంభో నియమార్థం భవతి। ఇహప్రగ్రహ సంజ్ఞేభ్యః ఏకారొకారేభ్యః పరే యే పదాదయః అకారాస్తస్మా యోఽధ్వయ్యో క్రతో పూర్వమేవలుప్యతే। నాన్య ఇతినియమ్యతే। తతశ్చ, తే అబ్రూతాం ద్యావాపృథివీ,। , అగ్నా అస్మిన్, ఇత్యాదిషు అకారలోపో సభవతి। అత్రచ లోపవిధాప్రాయః పదాదెరకారస్య లోపో విధీయతే। తేన పదాదిరితి లోపే విహితే శేషఽలోపవిధిరల్సన్నేవ గ్రన్థేన నివర్తయితుమర్హతి। తథాపి గురుతరోఽయంగ్రన్థః ప్రణీతః సూత్రకృతా పాదవిభాగవిజ్ఞానస్య భద్రశాస్త్రస్య తత్త్వావగతి సాధ్యతమా అస్యశాస్త్రస్య తత్వాన్వేషి త్వాపత్తేః ప్రతిపత్తిగౌరవప్రసఙ్గాచ్చ। తేన, యె అగ్నయస్తామమి తేభిః, ఇత్యాదీనామృచాం విభాగస్తు సుగమఏవ। అవసానవన్తో-చ్చావద్యా పదసముదాయా ఏకైకగతి స్థూలలక్షణానాపి వేజ్య-త్వాత్॥ ౮॥

త్రిభా :—గాహమానాః జాయమానాః హేతయః మన్యమానాః వనస్పతిభ్యఃపతే స్రిధః తపనాః స్వధావః భామితః అగ్నయః అయొ అధ్వయ్యో క్రతో ఇత్యేవమ్భావొఽకారొలుప్యతే। యథా— (వైదికాభరణోదాహరణాన్యేవ) .....వనస్పతీతి

కిం? ‘సమః పితృభ్యోఅభీ’,। .....స్వధేతికిం? ‘అన్యాయో అన్యానువతు’,। ..... ‘యాసగ్నయోఽస్వతప్యన్త’,। ఉకారస్యవకార విక్రియాయాం వ్యఞ్జనపరోనకారఇతి ‘యవసహా’, నిషేధాభావాదలోపెప్రాప్తె తదపవాదోయం। ..... ‘శతక్రతోఽనుతెదాయి’,। అత్ర ‘యవనహా’, ఇత్యాదినైవ లోపె సిద్ధె పునరస్యగ్రహణం నియమార్థం। అయోఽధ్వయోఽక్రతో ఇత్యేతత్పదత్రయ పూర్వాకారస్యైవ లోపః। నత్వితరత్రప్రగ్రహ పూర్వస్యేతి। యథా—‘ఇమె అశ్వినా సంవథ్సరః ॥ ౮ ॥

☞ సూత్రం:—తస్మిన్ననుదాత్తె పూర్వ అదాన్త స్స్వరి తమ్ ॥ ౯ ॥

వృ:—తస్మిన్పదాదావకారేఽనుదాత్తె లుప్తె సతి పూర్వఏకార ఓకారో వా ప్రకృత్యా అుదాత్తస్స్వరితముప గచ్ఛతి। ‘గోష్ఠెఽస్మిన్ పుయెఽస్మిన్’,। ‘సాఽభవతోన్నెఽబిభెత్’,। యత్రతు పూర్వోనుదాత్తస్స్వరితో వా తత్ర సలోపలక్షణ స్వర భెదః। యథా—‘అనభ్రాయోఽశీతినో’,। ‘తా వైదెహ్యో ఽభవన్’,। ‘దిశాంవీర్యేఽగ్నిం చినుతె ॥ ౯ ॥

ప్రభా:—యమధికృత్యాయం ప్రబన్ధ ఆరబ్ధస్తస్మిన్ అకారే ఽనుదాత్తె లుప్తెసతి పూర్వఏకార ఓకారో వా అుదాత్తస్స్వరిత మాపద్యతె। యథా—‘తెఽబ్రువన్’,। ‘సోఽబవీత్ ॥ ౯ ॥

☞ సూత్రం:—అుదాత్తెచానుదాత్త అుదాత్తమ్ ॥ ౧౦ ॥

వృ:—చశబ్దః తస్మిన్ పూర్వ ఇత్యుభయమన్వాదిశతి। అుదాత్తె అకారె పదాదా లుప్తె పూర్వ ఏకార ఓకారో వా ప్రకృత్యాఽనుదాత్త అుదాత్తముపగచ్ఛతి। ‘శతక్రతోఽనుతె ఽదాయి’,। ‘తెనత్వాదధెఽగ్నె అఙ్గిరః’,। యత్రతు పూర్వశ్చో-దాత్తస్తత్ర నవికారః। ‘తెఽదిత్యాగ్ంసమధ్రియన్త’,। సోఽసు-

రానను యజ్ఞోఽపాక్రామత్ , ॥ ౧౧ ॥

త్రిభా :—తస్మిన్ ఏవాకారే అదాత్తేలుప్తే పూర్వ ఏకార ఓకారో వా అనుదాత్త అదాత్త మాపద్యతే। యథా—, అవ రున్ధతేఽనక్రంనై , । , అన్నపతేఽన్నస్య , ॥ ౧౦ ॥

☞ సూత్రం :—స్వరితశ్చ సర్వత్ర స్వరితశ్చ సర్వత్ర ॥౧౧॥

వై :—చశబ్దేనతస్మిన్నుదాత్తే పూర్వఅదాత్త మిత్యనువాదిశ్యతే। తస్మిన్ పదాదానకారే అదాత్తేలుప్తేసతి తతః పూర్వ స్వరిత అదాత్త ముపగచ్ఛతి। , అథోఽక్ష్ణోర్యథాఽతిరాత్రః , । సర్వత్రేత్యుచ్యతేఽనకేవల మకార లోపవిషయే స్వరిత అదాత్త ముపగచ్ఛతి, అపితు సవర్ణ-దీర్ఘాదివిషయేఽపి యత్రయన్తేర్వి తస్య స్వరితస్యోదాత్త ఏకాదేశో స్వరితాజేశో విధీయతే। , పితృదేవత్యాఽతిథిగ్రాహా , । , నచేతవ్యేతి రుద్రః , । నను తత్తద్విధి వశాదేవ తత్రతత్ర స్వరితస్యోదాత్తత్వ సిద్ధేః కిమర్థోఽయం సర్వత్రేతి యత్నః? తదుచ్యతే-కరిష్యతి హ్యాచార్యః— , సయకార వకారం త్వష్టురం యత్ర స్వర్యతే స్థితే పదేఽనుదాత్తపూర్వేఽపూర్వేవా నిత్య ఇత్యేవ జానీయాత్, (20-1) ఇతి। నిత్యస్వరితస్యాతు వికారో నోపపద్యతే। నహివినాశీ నిత్యత్వవ్యపదేశమర్హతి। తస్మాత్ , అదాత్తముదాత్తవతి, (10-10) ఇత్యేతన్నిత్యస్య స్వరితవ్యతిరిక్తవిషయం నున్నవ్యం। ఇహతు నిత్యస్వరితవ్యతిరిక్త మేవోదాహరణం ఏవేష్టవ్యం। , అగ్నయేఽన్నవతే , । , ఓజో ఽజాయథాః , । , అధ్వర్యోఽవేరపా 3' ఇతి। ఏతచ్చుంకారపోదనార్థం సర్వత్రేత్యుచ్యతే। తత్రాయమాశయః—, నిత్య ఇత్యేవజానీయాత్, ఇత్యనేన విధిసాధ్యత్వమేవాస్యనివర్త్యతే। స్వతస్సిద్ధత్వాత్, నతు వినాశిత్వమపి। తస్మాన్నిత్యస్వరితస్యాపి , అదాత్త ముదాత్తవతి' ఇత్యాదివికారో భవత్యేవ। నచాస్మిన్ సూత్రే నిత్యస్వరితవ్యతిరిక్తో విషయస్సమ్భవతి। తథాహి—పదాన్తయో

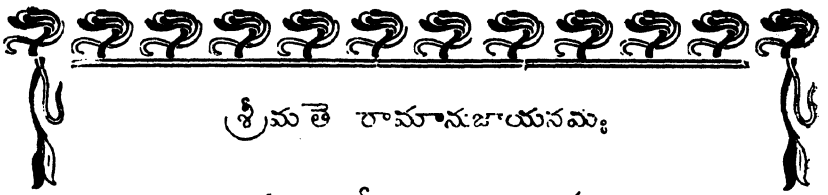
రేకారాకారయోర్నిత్యస్వరితో భవతివా? ఆహో స్విత్ ‘అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్స్వరితమ్’ (14 21) ఇత్యేతద్విధిసి ద్ధిర్వా? తత్ర ద్వితీయస్త్విహానసమ్భవతి పరసూత్రవిహిత త్వాత్ ‘తత్రపూర్వం పూర్వం ప్రథమమ్’ (5-3) ఇతిహి పరిభాషితమ్। తస్మాదేతత్సూత్రే ప్రవృత్తివిషయే నిత్యఏవ స్వరితస్సమ్భవతి। విధిబలాత్తస్యైవ వికారోఽభ్యుపగన్తవ్యః। ఏవంచ నిత్యస్యాపి విధినా నిత్యస్వరితస్యావినాశిత్వభఙ్గాద్విధి సామర్థ్యస్య రాహిత్యమేవ నిత్యత్వమితి విషయాన్తరేఽపి విహితో నికారో భవత్యేవ। తథా చాస్మిన్సూత్రే అవినాశిత్వస్య భఙ్గా-దేవాస్యత్రాపి తద్భఙ్గ ఇతి ప్రకటనార్థం సర్వత్రేతి యతోఽ-స్మిన్నేవ సూత్రేక్రియతే యథాన్యేతత్సూత్రే ప్రవృత్తివేలాయాం —‘అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్స్వరితమ్’ ఇత్యేష స్వరితో న భవతి, ఏవం ‘స్వరితాత్సగ్ంహితాయామనుదాత్తానాం ప్రచయ అదాత్తశ్రుతిః’ ఇతి ప్రచయోఽపి న భవతి। తతశ్చ లుప్తాదకారా దుదాత్తాత్పూర్వస్య ప్రచయత్వాసంభవాదుదాత్తస్యచవికారా భావాదనుదాత్తస్వరితయోరేవాత్రోపయోగాత్ త్వావేవాత్రోపా దాయ తయోరుదాత్తత్వం విహితమిత్యనుసన్ధేయమ్ ॥ ౧౧ ॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్ర విరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే ద్వాదశోధ్యాయః

త్రిభా:—అదాత్త ఇతి చశబ్దో జ్ఞాపయతి। తస్మిన్నకారే ఉదాత్తే లుప్తే సర్వత్ర ఏకార ఓకారో వా స్వరిత ఉదాత్తమా పద్యతే। యథా—‘భేషజంగవేఽశ్వాయ’। ‘ఓజోఽజాయథాః’। సర్వత్రేతివచనా న్నిత్యస్వరితేష్వపి తత్థైనతద్విధానంస్యాత్! ‘ఆక్ష్యోఽథాతిరాత్రః’ ॥ ౧౧ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే ద్వాదశోఽధ్యాయః

ఇతి ప్రథమప్రశ్నస్సమాప్తః

శ్రీమతే రామానుజాయనమః

అథ ద్వితీయః ప్రశ్నః

అథ త్రయోదశోఽధ్యాయః

☞ సూత్రం :—అథ మకారలోపః ॥ ౧ ॥

వై :—అథేత్యయమధికారః। అనేన పదాన్తస్యమకారస్య లోపోఽధిక్రియతే ॥ ౧ ॥

త్రిభా :—'అథ' ఇత్యయమధికారః। మకారస్యలోప అచ్యే ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం, ఇత అన్తరం యద్వక్ష్యామః। మకారస్యలోపః మకారలోపః ॥ ౧ ॥

☞ సూత్రం :—రేఫోష్మ పరః ॥ ౨ ॥

వై :—రేఫే ఊష్మసుచ పదాదిషు పరతో మకారో లుప్యతే। యథా 'ప్రత్యుష్టగ్ంరక్షః'। 'నృకగ్ంసగ్ంశాయ'। 'వ ఏతగ్ంషోడశినం' 'అగ్నిగ్ంహోతారమ్'। ఏతేష్వితికిమ్? 'యంకామంకామయతే'। పదాదిష్వితికిమ్? 'యద్ధూమ్రో భవతి, ॥ ౨ ॥

త్రిభా :—రేఫపరశ్చోష్మపరశ్చ పదాన్తో మకారోలుప్యతే। యథా—'ప్రత్యుష్టగ్ంరక్షః'। 'సగ్ంశితమ్'। 'తగ్ంషడహాని'। 'సగ్ంసమిమ్యవసే'। 'త్వగ్ంహ యద్యవిష్ఠ్య'। ఏవమ్పర ఇతికిమ్? 'ఇదం వామాస్యే'। పదాన్త ఇతికిమ్? 'తస్మాత్తామ్రో అహః'। రేఫశ్చ ఊష్మాచ రేఫోష్మాణౌ, తౌపరా యస్మాత్ సః తథోక్తః ॥ ౨ ॥

☞ సూత్రం :—యవకార పరశ్చ కేషాం చార్యాణామ్ ॥

వై :—పదాద్యోర్యవకారయోశ్చపరకః మకారో లుప్యతే ఇత్యేకేషామాచార్యాణాం మతమ్। యేషాంమతే మకారస్య యవపరస్య పరసవర్ణాదేశో నిషిద్ధః పంచసూధ్యాయే। 'అగ్నే యం యజ్ఞమ్'। 'సంవత్సరముఖ్యమ్'। నైతత్సూత్రమిష్టమ్ ॥ ౩ ॥

త్రిభా :—యకారపరో వకారపరో వా మకారో లుప్యతే ఇత్యేకేషామతమ్। య ఏవాస్య పంచమాధ్యాయే సవర్ణాపత్తిం ప్రతిషేధయన్తి తేషామేవైష లోపవిధిః ఇతి తాసన్యాదిశతి చకారః సింహావలోకనన్యాయేన। యథా—'త్వగ్యం యజ్ఞస్పృడ్యః। 'తగ్యం వా ఏతగ్యం యజమానః'। ఏవంపర ఇతికిమ్? 'యంకామంకామయతే'। యకారశ్చ వకారశ్చ యవకారౌ। తౌపరో యస్మాత్సః తథోక్తః। నైతత్సూత్రమిష్టమ్ ॥ ౩ ॥

☞ సూత్రం :—న సగ్ంసామితి రాసనః ॥ ౪ ॥

వై :—సం సామ్ ఇత్యేతయోర్మకారో రాశబ్దే పరతో న లుప్యతే। యథా—'సగ్ంరూడసి'। 'సామ్రాజ్యాయ సుక్రతుః'। సగ్ంసామితికిమ్? 'ఇన్ద్రగ్ం రాజానమ్'। రాపర ఇతికిమ్? 'సగ్ంశితంమే'। దీర్ఘణకిమ్? 'దేవా హవిష్మన్తగ్ం ర్భిష్మన్తమ్'। మూలశాస్త్రేతు 'మో రాజసమః క్వౌ' (8.3.25) ఇతిస్మర్యతే। తస్యైవాయం విధాస్మరేణ నిర్దేశః। నస్యాత్ 'లోతే రాయస్పూందేవి' ఇత్యత్ర జుహోత్యాదయం ప్రతిషేధో న భవతి। క్విబన్తత్వాదభావాత్। ఇతికరణోర్థాన్తరప్రతీతి నివారణార్థః। తదభావే త్రయాణాం నిమిత్తానాం విఘ్నాయతే। 'సగ్ంసాంసరాపరః' ఇత్యుక్తేపి సంసాంసరా ఇతి నిమిత్తాని పరమతవిషయాణీస్యుః నిషేధశ్చ నస్యాత్। సర్వత్రచ కార్యభాజ్ఞ పూర్వమేవ నజో నిర్దిశ్యతే। అతో విషయ్యయశ్చ సయుక్తః। ఏవంచ కార్యభాజ్ఞిమిత్త విశేషార్థమితికరణో మధ్యే ప్రయుజ్యతే। ౪ ॥

త్రిభా :—రా ఇత్యేవంపరః సం సాం ఇత్యేతయోగ్ర

హణయోర్ఘకారః న లుప్యతే। యథా—‘ప్రసమ్రాజమ్’। ‘సామ్రాజ్యాయ సుక్రతుః’। సగ్ంసామితికమ్? ‘శగ్ంరాజ్ఞోష్ఠధీభ్యః’। రాపర ఇతికమ్? ‘సగ్ంరాణాః’। ‘పదాన్తశ్చ వ్యఞ్జన పరః ప్రాకృతః’ (14-28) ఇతి వక్ష్యమాణం ద్విత్వనిషేధం ఇతిశబ్దో నివారయతి। తస్మాదత్ర ద్విత్వసిద్ధిః ॥ ౪ ॥

☞ సూత్రం :—అథవర్ణానామ్ ॥ ౫ ॥

వృత్తిః :—ఇదానీం వర్ణానాం సంహితా విషయ ఆరభ్యతే। సా ద్వివిధా-వర్ణసామాన్యసంహితా వర్ణవిశేష సంహితాచేతి। ద్వితీయాపి ద్వివిధా—అక్షరసంహితా అబ్జసంహితా చేతి। ఏవం త్రివిధా వర్ణసంహితా ఇహ వక్ష్యతే। తేన యత్రాపి నానాపదీయమేవ స్యాత్ కార్యవిధిః ‘నావగ్రహపూర్వః’ (16-11) ఇతి సూత్రాపి వర్ణయోః వర్ణగణయోర్వా సంహితా, న పూర్వోత్తరయోః పదయోః। తత్రనానాపదీయస్య శబ్దరూపస్య నిమిత్తత్వమేవ భవతి, నతు సంహితా ప్రకృతిత్వమపి। అతఏవ ప్రాదిషు నానాపదీయస్యాపి నిమిత్తత్వముక్తముపపద్యతే। అపి చాత్రవర్ణసంహితాధికారాదత్రపూర్వవర్ణంపదసంహితేతి సిద్ధమ్। తత్రవర్ణాశ్రయం యత్కార్యంవిధీయతే తదపి తత్సంయుక్త పదస్య నిమిత్తభూతపదసంధౌ భవతీతివేదితవ్యమ్ ॥ ౫ ॥

త్రిభా :—అథ శబ్దోయమనధికారః। వర్ణానాం సంహితా వక్ష్యతే। ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్। అథవా అథశబ్దః పద సంహితా నిషేధకః ॥ ౫ ॥

☞ సూత్రం :—ఋకారకారరషపూర్వో నకారో ణకారం సమానపదే ॥ ౬ ॥

వృత్తిః :—సమానపదే ఏకస్మిన్నేవపదే ఋకారాదివర్ణేషు పూర్వేషు నకారోణత్వమాప్నోతి। యథా—ఋ ‘స్వధాకారోహవిషస్పృణామ్’। ఋా—‘స్వగ్ంసూర్యస్యదృశాయమస్యయక్ష్మ’। ర—‘అఙ్గిరసూర్ణప్రథమా’। ష—‘పూష్టో రగ్ంహ్యై’। ‘విష్ణోహ-

व्यम्' । अत्रविधेयसाहचर्येण नकारः प्रकृतिरित्यवगम्यते। एतत्पूर्वत्र इतिकिम्? 'अग्निमूर्देवभागम्'। समानपद इतिकिम्? 'सवितृनेत्राः'। 'बृहस्पतिर्नोहविषा' ॥ ६ ॥

त्रिभा :—समानपदे एकपदे ङुकार ङूकार रेफषकारपूर्वोनकारोणकारमाप्नोति। यथा—'त्रिभिर् ङुणवाञ्जायते'। 'त्वग्ंहोत्रृणाम्'। 'एषवा ङुचोनर्णः'। 'कृष्णोसि,। एवमूर्वइतिकिम्? 'देवानांवाअन्तम्,। समानपदइतिकिम्? 'एभिर्नोअक्तैः,। समासंचतत्पंचसमानपदं। तस्मिन् ॥ ६ ॥

ऐ सूत्रं :—व्यवेतोपि ॥ ७ ॥

ऐ :—समानपदे ङुकारादिषूपूर्वेषु वर्णान्तरव्यवेतोपि नकारोणत्वमाप्नोति। यथा—ङु—'वृक्णात्पराभविष्यन्तः,। र—'सोमानर्ग्ंस्वरणम्,। म—'इयक्षमाणाभृगुभिः,॥ ७ ॥

त्रिभा :—अपिशब्दः ङुकारादाद्याकर्षकः। अक्तं निमित्तपूर्वोनकारः अन्योन्यव्यवहितोपिणत्वमाप्नोति। यथा—'अपरशुवृक्ण्ंबर्हति,। 'आ रमणलकुरुते,। 'अधिषवणे,। 'कृषमाणाः प्रतिष्ठाकामः ॥ ७ ॥

ऐ सूत्रं :—हिरण्मयम् ॥ ८ ॥

ऐ :—अत्र 'प्राकृताः,(13-14) इति वक्ष्यमाणमेतदादि सूत्रविषयम्। तदयमर्थः। हिरण्मयमित्येतत्र नकारोणत्वमाप्नोति। सचणकारः प्राकृतः। 'हिरण्मयंपुरुषम्,॥ ८ ॥

त्रिभा :—हिरण्मयम् इत्यस्मिन्ग्रहणे नकारोणत्वमाप्नोति। यथा—'हिरण्मयं बामदक्षिणा,। 'स्पर्शेपरः,(13-15) इतिवक्ष्यमाणप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवार्थमिदं सूत्रम् ॥ ८ ॥

సూత్రం:—పాణి గణ పుణ్య కణ్వ కాణ గాణ బాణ వేణు గుణ మణి ప్రవాదేషు పూర్వః ॥౯॥

వై:—ఏతదాదిషు చతుర్షు సూత్రేష్వనియతః ప్రతి సమ్బన్ధం నిమిత్తాకభావాత్। పాణ్యాది శబ్దానాం ప్రవాదేషు ప్రథమో నకారోణత్వమాప్నోతి। సచ ప్రాకృతః। లిఙ్గసఙ్ఖ్యా తద్ధిత కృతరూప భేదాః ప్రవాదాః। యథా-పాణి-‘సుపాణిస్స్వఙ్గురిః’। ‘హిరణ్యపాణిమ్’, ‘వృషపాణయః’। గణ-‘అమిత్రశ్చ గణః’। ‘గణేన గణమ్’। ‘గణా మేమా’, ‘గణానాంత్వా’। పుణ్య-‘సపుణ్యో భవతి’। ‘పుణ్యన్లోకా’। కణ్వ-‘యామస్య కణ్వః’। ‘కణ్వాభి’। కాణ-‘తస్యైకాణః’। ‘అకాణయా’। గాణ-‘గాణపత్యాన్మయోభూరేహి’। నన్వయం గణప్రవాదత్వాత్పృథగ్గ్రహణంనార్హతి। నైతదస్తి। నహ్యయం గణశబ్దస్తద్ధితాన్తః కిన్తుషష్ఠీ శబ్దస్య తద్ధితాన్తస్యైకదేశః। తస్మాద్యుక్తంపృథగ్గ్రహణమ్। బాణ-‘యత్రబాణాః’। ‘విశల్యో బాణవాగ్ం అత’। వేణు-‘వేణుర్వేణవీ’। ‘వేణునావిమిమీతే’। గుణ-‘గుణే గుణమన్వస్యతి’। ‘సైతద్ద్వి గుణమప శ్యత్’, ‘మణినారూపాణి’ ప్రవాదేష్వితికిమ్? ‘చమసో దేవపానః’। ‘తనూపానీ పయూహతే’। ‘పునరూర్జా’। ‘కన్యేవతున్నా’, యదగ్నె యానికాని’। ‘అయం వేనశ్చోదయత్’। ‘మన్యాసైశంచనః కృధి’ ॥౯॥

ప్రభా:—పాణీత్యాది శబ్దానాం ప్రవాదేషు పూర్వః ప్రథమో ణకారః ప్రకృత్యైవ వేదితవ్యః। ప్రకర్షేణవాదః ప్రవాదః। లిఙ్గవిభక్తిభేద సమూహ తద్ధితాది భేనిర్దేశ ఇత్యర్థః। యథా-‘సుపాణిస్స్వఙ్గురిః’। ‘హిరణ్య పాణిసూతయే’। ‘గణానాంత్వా’। ‘గణా మేమా వితృషన్’। ‘గణేనగణమ్’। ‘దూర అమిత్రశ్చగణః’। ‘పుణ్యోభవతి’। ‘సవాఇ పుణ్యాన్’। ‘కణ్వా అభి’। ‘తస్యైకాణోయా’। ‘గాణపత్యాన్మయోభూరేహి’। ‘విశల్యో బాణవాగ్ం’ వేణుర్వేణవీ’ ‘వేణునావిమిమీతే’। ‘యద్వోణోస్సుషిరమ్’। ‘యథా గుణేగుణమ్’। ‘మణినారూపాణి’

నను గణశబ్దప్రవాదత్వాద్గణగ్రహణమయుక్తమ్। మైవమ్। గణ ప్రవాద త్వే సతి తద్భవేత్। కిన్తుగణపతి శబ్దప్రవాదోఽయమ్। పూర్వ ఇతికిమ్। ‘గణానాంత్వా।’ ‘వేణు నావిమిమీతే।’ ‘మణినారూపాణి’ ఇత్యాదిషు అత్తరస్య ణత్వం మాభూదితి ॥౯॥

సూత్రం:—పణి పణిం వీయమాణ ఆణోర్యోః॥౧౦॥

వై:—పణీ త్యాదిషు నకారో ణత్వమాప్నోతి। సచప్రా కృతః। యథా-పణి- ‘అగ్నె దేవపణిభిః’ ‘పణిమ్-‘పణిమ్గోషు’। ఉభ యగ్రహణమ్- ‘యద్ధస్యాతెపనీయసి’ ఇత్యాదాణత్వనివృత్త్యర్థమ్। వీయమాణః- ‘పణిభిర్వీయమాణః’। ‘ఆణోర్యోః- ఆణోర్యోఃకవిక్ర తుమ్’ ॥౧౦॥

త్రిభాః—పణి పణిం వీయమాణః ఆణోర్యోః ఏషుగ్రహణేషు ణకారః ప్రకృత్యైవ విజ్ఞేయః। అప్రవాదార్థోఽయమారమ్భః। ‘అగ్నె దేవపాణిభిః’ ‘పణింగోషుస్తరామ హే’। ‘వీయమాణః। తంతఏతమ్’। ‘ఆణోర్యోఃకవిక్రతుమ్’॥౧౦॥

సూత్రం:—టవర్గ పరః॥౧౧॥

వై:—టవర్గెపరతో నకారోణత్వమాప్నోతి సచప్రాకృతః। ‘శుణ్ధోదక్షిణా’। ‘పిణ్డాన్ప్రయచ్ఛతి,। ఏతత్పరఇతికిమ్? ‘అన్యావో అన్యామవతు’ ॥౧౧॥

త్రిభాః—టవర్గపరోణకారః ప్రకృత్యైవ వేదితవ్యః। ‘శితికణ్ఠాయనా’॥ కణ్డూ యేత పామనంభావుకాః’ టవర్గాః పరోయస్మాత్స్యాత్। తథోక్తం॥౧౧॥

సూత్రం:—చజుక్ణషణత్స్థూణో హిణుయాద్ధినోతి కోణేయోఽణిష్ఠా ఉల్బణ ముగణాశ్రుతిశ్చుపుణీకావాణిజాయాణవ శ్చాక్చారస్థాణుం తూణవేవీణాయామశ్లోణయాపణెతవాణీ కల్యాణీ కుణపంవాణశ్శతశోణాశ్రుతిధాణికామేణీ॥౧౨॥

వై—చజుక్ణెత్యాదిషు నకారో ణత్వమాప్నోతి। సచప్రా

కృతః। చఙ్కుణ- ,అవభృత నిచఙ్కుణ'। ఫణత్- ,అన్వాపనీఫణత్'। స్థూణా- ,అయస్థూణావుదితౌ'। హింఙయాత్- ,భృతృన్యాయప్రహింఙయాత్'। హింణోతి-,ఏవాస్మై ప్రహింణోతి'। కాణేయః- ,రజనోవై కాణేయః',అణిష్ఠాః-యేణిష్ఠాస్తాన్'।ఉల్బణమ్-,యదేవయజ్ఞ ఉల్బణంక్రియతే'। ,అనుల్బణంనయత'। ఉగణాశ్రుతిరితి శ్రుతిగ్రహణాదపదాత్మకమపిగృహ్యతే' ,ఉగణాఅత।' ,నమఉగణాభ్యః।' చుఫుణీకా- ,చుఫుణీకానామాసి।' వాణిజాయ- ,మన్త్రిణేవాణిజాయ।' అణవశ్చ- ,ప్రియంగవశ్చ మెఽణవశ్చ'। చేత్యుపబద్ధేనకిమ్? ,అనవస్తెరథమ్'। ఆక్షారః- ఏతంవైపర ఆక్షారః।' స్థాణుమ్- ,యస్థ్సాణుగ్ంహన్తి'। తూణవె- ,యాతూణవె'। వీణాయామ్-,యావీణాయామ్'। అశ్లోణయా-,అకాణయాఽశ్లోణయా। పణేత- ,క్రీణానీతిపణేత'। వాణీః- ,ఇన్ద్రంవాణీరనూషత'। కల్యాణీ- ,కల్యాణీరూపసమృద్ధా'। ,కల్యాణీకీర్తిః'। కుణపమ్- ,ఏషహవైకుణప మత్తి'। వాణశ్నత- ,వాణశ్నతన్తుభవతి।' శతేతికిమ్? ,ఋతావాన శ్చయమానాః'। శోణాశ్రుతిరితి శ్రుతిగ్రహణాత్ అపదాత్మకేఽపిభవతి। ,శోణాధృష్ణూ స్రువాహసా'।శోణాయస్వాహా'। ధాణికా- ,నిజల్గులీతిధాణికా'। మేణీ- ,వనస్పతీనామేణీ।' మకారోపబద్ధేనకిమ్? ,ఉభయతఏనీస్యాత్' ॥౧౨॥

త్రిభాః—చఙ్కుణ..... మేణీ-ఏషుగ్రహణేషు ణకారః ప్రకృత్యైవ వేదితవ్యః। యథా- (వైదికీరణాదావరణాన్యేవ).....యత్రయత్రశ్రుతిః ఉగణాగ్రహణస్య తత్ర తత్ర ణత్వం కరణీయమ్।.....పురుషకుణపమశ్వకుణపమ్' ॥౧౩॥

సూత్రం:—అవగ్రహో వృషణ్శీర్ష్ణ్బ్రహ్మణ్యణ్చ ర్మణ్చర్మణ్ ॥౧౩॥

వై:—వృషణ్శి త్యాదియోఽవగ్రహస్తత్ర నకారోణత్వ మాప్నోతి। సచప్రాకృతః। వృషణ్- ,వృషణ్వతీమన్వాహ'। శీర్ష్ణ్-

,శీర్ష్ణ్యేన్యేధ్యః।' బ్రహ్మణ్- ,బ్రహ్మణ్వతోన్యపదధాతి।' అశ్వన్- ,అశ్వన్వతే।' చర్మన్- ,చర్మన్వతేస్వాహా।' చర్మన్శిత్యవగ్రహ శ్శాఖాన్త రే। అవగ్రహఇతికిమ్? ,ఇద్యవసె వృషన్'। ,సప్తశీర్ష్ణ ప్రా ణాః।' ,బ్రహ్మన్వేవవిశమ్'। ,అశ్వన్నమీమదన్త'। ,పశూనాంచర్మ న్నిమాని తే॥౧౩॥

ప్రభాః:—వృషన్ .... చర్షణ్ ఏతేషుగ్రహణేష్వవగ్రహస్థాణకారః ప్రకృత్యైవ విజ్ఞేయః। ,అపాంనపృషణ్వాన్'। ,శీర్షణ్వా న్యేధ్యో'। ,బ్రహ్మణ్వాన్తోదేవాః' ,అశ్వన్వతేస్వాహా।' ,చర్మణ్వతే'। చర్షణ్ గ్రహణస్యశాఖాన్తరే విజ్ఞేయము దాహరణమ్। ,చర్షణీధృతః' ఇతికేచిదుదాహరన్తి। తన్న సాధు। అన్తోలోపాత్ (13_15) ఇతివక్ష్యమాణప్రతిషేధ ప్రతిప్రసవార్థముక్తత్వాదేషాంగ్రహణానాం ,చ ర్షణీధృత' ఇత్యత్రపదాన్తస్యణకారత్వాభావాత్। అథవా,ఋకారకారరష'।(13_6) అదిప్రాప్తేరత్రణకారో వైకృతఇతి శఙ్కాన్నిరాకరణార్థ మేతానిగ్రహణాన్యత్ర న్యే మన్యన్తే। తథాసతి ,చర్షణీధృతః' ఇత్యుదాహరణం రమణీయమ్। అవగ్రహ ఇతికిమ్? ,వృషన్నగ్నే।' సప్తశీర్షన్'। ,బ్రహ్మన్విశం'। ,అశ్వన్నమీమదన్త' ,పశూనాంచ ర్మన్'। అవగ్రహస్థో2యగ్రహ ఇతిలక్ష్యతే॥౧౩॥

సూత్రం:—ఋణ్ణ షణ్ణ ష్ణ మ్ణ రావ్ణ చేతి ప్రాకృ తాః॥౧౪॥

వై:—ఋణ్ణాదిషు నకారో ణకారమాప్నోతి। ఇత్యేతే హి రణ్మయాది రావ్ణాన్తా ణకారాః ప్రాకృతా వేదితవ్యాః। ఋణ్ణ- స్వయ మాతృణ్ణా ముపదధాతి।' ,అసంతృణ్ణాహి'। షణ్ణ- ,ఏషాఖిషణ్ణాం' ,నిష ణ్ణాయస్వాహా।' ష్ణ- ,వృష్ణో అంగ్శుభ్యామ్।' ,పౌష్ణం చరుం।' మ్ణ- ,అ ర్యమ్ణే చరుంనిః।' ,ఇన్ద్రాయసుత్రామ్ణే'। రావ్ణ- ,దధిక్రావ్ణ్ణాం। ,ఆగ్రావ్ణ్ణాం'॥౧౪॥

నన్వత్ర ,నకారోణకారం' (13_6) ఇత్యధికృత్య వికారత్వేన విహితా హిరణ్మయాది శబ్దేషు ణకారాః ప్రాకృతా ఇతివిప్రతిషిద్ధమిద

మభిధీయతే। నచానిమిత్తత్వాత్ప్రాకృతత్వం యుక్తం వక్తుం। 'హిరణ్మయమ్'। 'వీయమాణః।' 'హిణుయాత్' 'వృషణ్' ఇత్యాదిషు నిమిత్త పూర్వకత్వ దర్శనాత్। నచపాణ్యాది శబ్దేషు తదభావాద్యుక్తమ్। తత్రాపి తథావిధా శబ్దా పృథగనుక్రమ్య అన్తే అనిమిత్తత్వమేన వక్తవ్యమ్, సతుప్రాకృతత్వమ్। కిఞ్చ- అనిమిత్తస్యవిధేయత్వే సర్వం విధేయంస్యాత్॥

అత్రోచ్యతే—వికారత్వేన విహితానాం ణకారణాం యద్యపి ముఖ్యం ప్రాకృతత్వం నసమ్భవతి, తథాపి నిమిత్తాభావభావిత్వ లక్షణం గౌణం ప్రాకృతత్వ మిహాశ్రిత్య ప్రాకృతా ఇత్యుచ్యన్తే। నచ హిరణ్మయాదిషు అసిద్ధో నిమిత్తాభావః। హిరణ్మయశబ్దే తావత్ 'స్పర్శపరః' (13_15) ఇతి ప్రతిషేధేన విధా బాధితే విధి నిబన్ధనం నిమిత్తత్వమపి బాధ్యతే। 'వీయమాణః' 'ఊణోర్యః' 'హిణుయాత్' 'హిణోతి' ఇత్యాదిషుతు పూర్వపద పృథగ్భావేఽపి ణత్వ మిష్యతే। 'వృషణ్' ఇత్యాదిషు 'అన్తః' (13_15) ఇతి ప్రతిషేధాన్నిమిత్తత్వ భాధః పూర్వవత్। ఋణ్ణ షణ్ణయోః 'స్పర్శపరత్వ' (13_15) 'తవర్గ' (13_15) వ్యవాయ లక్షణాత్ప్రతిషేధాత్। ష్ణమ్ణయోః 'అలోప' (13_15) లక్షణాత్। రావ్ణ ఇత్యత్రతూభయతః। తస్మాన్నిమిత్తాభావభావిత్వ లక్షణం గౌణం ప్రాకృతత్వం సర్వత్రాస్త్యేవ। యదపరముక్తం అనిమిత్తస్యాపి విధేయత్వే సర్వం విధేయం స్యాదితి। తన్న॥ యథాహి-అనిమిత్తా అపి ప్రగ్రహా విధీయన్తే। ప్రయోజన సద్భావాత్। ఏవం పాణి గణాదిష్వసందేహార్థం ణత్వ విధానముపపద్యతే। హిరణ్మయాదిషు త్వర్థాత్ప్రతి ప్రసవాత్మకో విధిస్సమ్భవద్యతే। ననుపాణ్యాదిషు శబ్దేషు కుతస్సన్దేహః? తదుచ్యతే-అన్యత్ర సర్వత్ర ణకారస్య నిమిత్తపూర్వకత్వ దర్శనాత్

పాణ్యాది శబ్దేషు నిమిత్తాభావాణ్ణ కారాభావశఙ్కయా భవేత్సందేహః తదపనోదనార్థం తేష్వపిణత్వం విధీయతే ॥ ౧౪ ॥

త్రిభాష్యం:—ఋణ్ణ, షణ్ణ, ష్ణ్ణ, మ్ణ్ణ, రావ్ణ్ణ, ఆత్రయ ఇతి పఞ్చక దేశా బహూపాదానార్థముక్తాః। ఋణ్ణాదిష్వేషుచ ణకారాః ప్రాకృతా ఏవేతి విజ్ఞేయాః। 'స్వయమాతృణ్ణాముప।' అసంతృణ్ణేహి హనూ' 'స్వయమాతృణ్ణా జ్యోతిః।' అభిషణ్ణో యస్మాత్। 'నిషణ్ణాయ స్వాహా'। 'దశమాసా నిషణ్ణా ఆసన్'। పూష్ణో రగ్ంహ్యో అపామ్।' 'పూష్ణా సయుజా।' 'పూష్ణేప్రపథ్యాయ'। ఆర్యమ్ణేచరుమ్'। దధిక్రావ్ణ్ణ:' 'అగ్రావ్ణ్ణ:' ప్రాకృత శబ్దోక్తయం పాణ్యాదిష్వేవ చర్షణ్ పర్యన్తేషు ముఖ్యః। చతసృషు సగ్ంహితాసు ణత్వసద్భావాత్। ఋణ్ణేత్యాదిషుతు నముఖ్యః। కిన్తు ప్రాప్త్యభావేపి ణత్వ ప్రాపణార్థః। తథాహి— ఋణ్ణాదా పూర్వ ణకారస్య 'స్పర్శపరత్వాన్నిషేధః। ఉత్తరస్య తర్హీయ ష్యఃహి తత్వాత్ షష్ఠ గ్రహణయోస్తు 'ఆలోపాత్' (13–15) ఇతి నిషేధః। గ్రహణ సామర్థ్యాత్ ణత్వంసిధ్యతీతి చేత్। ఏవం స్వభావత్వమేవ గ్రహణస్యాపి మూలమితి పరిహారః। కిఞ్చ—ఆన్వాచయే ఏతర్హ్యనశ్చకారోక్త్యేతేషు ణత్వమముఖ్యమితి ద్యోతయతి। ముఖ్యంచేచ్ఛతసృషు సంహితాసు విద్యేత। నచాత్ర విద్యతే। తథాహి— 'అభిషణ్ణ ఇత్యభి—సన్నః।' 'నిషణ్ణాయేతి ని–సన్నాయ' ఇత్యత్ర పద సంహితాయామ్। పూషన్నర్యమన్నితి నకారాన్త శబ్దయోః 'పూష్ణ రగ్ంహ్యో' 'ఆర్యమ్ణేచరుమ్' ఇత్యాది సిద్ధరూపత్వాదత్ర ణాసంహితాయామేతత్సూచయార్థాత్ ఏక సూత్రస్థయోరపి ఋణ్ణషణ్ణయోర్ణా సంహితాయాంణత్వభావో మన్తవ్యః।ప్రసిద్ధ పద సమభి వ్యాహారేణ అప్రసిద్ధ పదార్థ సమర్థనం సర్వశాస్త్రవిదః సర్వే ఋషయ స్వీకుర్వన్తి। తస్మాదస్మ ముక్త ఏవ యుక్తః ప్రాకృత శబ్దానాం ॥ ౧౪ ॥

నసుషుమ్నాకగ్ని యుష్మానీతోఽన్తోఽలోపాత్ స్పర్శ పరో వ్యవాయేషు శ స చట తవర్గీయేషు॥ ౧౫ ॥

వృత్తి:—సుషుమ్నాః అగ్ని యుష్మానీతాః ఇత్యేతేషు నకారాః సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్ణకారం నాశ్నుతే। 'సుషుమ్నస్సూర్యరశ్మిః।' 'ఇన్ద్రాగ్నిభ్యామ్।' 'యుష్మానీతో అభయమ్।' అన్త ఇతి పదాన్తో నకారాః సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్ణత్వం నాప్నోతి—

'గృహాన్మే తర్పయత।' 'అపానేన పితృభ్యః।' 'తే దేవా అబ్రువన్'। 'వ్యానేన మనుష్యాన్।' అలోపాదితి—అన్నస్యేత్యస్య ప్రాతిపదికస్య భసంజ్ఞావిషయే 'అల్లోపోఽనః।' (6-4-134) ఇతి మూలశాస్త్రవిహితాదకారలోపాత్పరో నకారః సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్ణత్వం నాప్నోతి। అత్ర 'ప్రతిదీవ్నః ప్రతిదీవ్నా' ఇతి శాఖాంతరీయముదాహరణమ్। 'వృత్రఘ్నో'। 'వార్త్రఘ్నుః' ఇత్యాదితు నోదాహరణమ్। సమాన పదనిమిత్తాభావేన ప్రాప్త్యభావాత్। నాపి నానాపదీయనిమిత్తకరణత్వ విధాన మస్యాస్తీత్యుపపాదితమ్। తస్మాదాభావకల్పనాయామపి సప్తమ ఏవాధ్యాయే తత్ప్రతిషేధ్యమ్। నచ తథోక్తం సూత్రకృతా। తస్మాన్నాయ మర్థోఽభిమతస్తస్య॥ స్పర్శ పర ఇతి—స్పర్శాత్పూర్వో నకారః సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్ణత్వం నాప్నోతి। 'గ్రీవా అపి కృన్తామి'। 'గ్రన్థింగ్రథ్నాతు।' 'అభీష్టకాం తృన్దన్తి।' 'తదేవావరున్ధే।' నఖనిర్భిన్నమ్।' తథా శకార సకారాభ్యాం చవర్గాదిభిశ్చ త్రిభిర్వ్యవధానైర్వ్యవాయే నకారః సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్ణత్వం నాప్నోతి। శ—'రశనామాదత్తే'। స—'రసేన తేజసా।' చవర్గైః 'ఇన్ద్రాగ్నిరోచనాదివః'। 'సోమగ్ం రాజానమ్।' టవర్గైః—'ఇష్టేన పక్వమ్।' 'అధిష్ఠాన మారమ్భణమ్।' తవర్గైః—'జయత్యేవ తాం పృతనామ్।' 'అవితా రథానామ్।' 'నఖనిర్భిన్నమ్' ॥ ౧౫౫ ॥

త్రిభాః :—సుషుమ్నః అగ్నిర్యుష్మాభిరితి ఎతేషు నకారోణత్వం నాపద్యతే' యథా—'సుషుమ్నస్సూర్యరశ్మిః।' 'ఇన్ద్రాగ్నిభ్యాంత్వా'। యుష్మాభిరితి అభియమ్।' అన్తఃపదాన్తో నకారో ణత్వం నాపద్యతే। 'పితృభ్యః హవిషి అత్తవే।' ప్రమృణీహి శత్రూన్॥' అలోపాదకారలోపాత్పరోపి నకారో ణత్వంనాపద్యతే। యథా—'వృత్రఘ్న ఇన్ద్రాయత్వా'। 'వృత్రఘ్నస్సోమాః।' నన్వత్ర నిమిత్త నిమిత్తినోర్భిన్న పదస్థత్వాద్విషమో దృష్టాన్తః। సత్యమ్। సింహావలోకనన్యాయేన ప్రథమే

ప్రశ్నే సప్తమాధ్యాయ శేషోదాహరణ రూపేణ ఘటతే। తత్రచసమాన పదత్వ నియమోనాస్తి। ఘ్న ఇత్యస్య హన్ శబ్ద వికృతత్వాత్ ,రషః పూర్వోహవిసి। (7–11) ఇతి ప్రాప్తిః। 'స్పర్శపరశ్చ నకారోణత్వం నాప్నోతి ।, సంక్రన్దనోs నిమిషః।' ,అవిరున్ధే 'తాప్యమ్ '।,నఖనిర్భిన్నం। స్పర్శోత్రప్రసిద్ధ లక్షణ విషయో వివక్ష్యతే। అన్యథా .పూర్ణాసశ్చాత్ ' ఇత్యాదౌ ణత్వం నస్యాత్। ,రేఫాత్పరంచ' (14–4) ఇతిహి ప్రసిద్ధలక్షణం। తన్మూలంచపూర్ణేత్యత్ర ద్విత్వమ్। ప్రసిద్ధపదేనకిం ? నఖనిర్భిన్నమ్ ఇత్యాదావపి కథంచిల్లక్షణ మూలత్వంసంభవతి।కింతల్ల క్షణమితిచేత్ ? .ద్వితీయ చతుర్థయో' '(14—5) ఇత్యత్రసూత్రే ,వ్యఞ్జనోత్తరయోః, (14–5)ఇతివాయోయుక్త్యన్తర మిత్యబూమః। తస్యలక్షణం తత్రైవసుస్ఫుటీకరిష్యతేమహా తా ప్రబన్ధేన।స్పర్శ పరోయస్మాదసౌ స్పర్శపరః॥ శ ష చ ట తవర్గీయేషు వ్యవా యేషువ్యవధాయికేషు సత్సు నకారోణత్వం నాపద్యతే। యథా— .రశనామాదత్తే।' .అగ్నే రసేన।' .రోచన్తే రోచనాదివి।' ,సోమగ్ం రాజానం।' ప్రక్రీడినఃపయోగాః।' పృతనా జయేమ।' జనప్రథనాయ।' ,ఋకారకార' (13—5) ఆది ప్రాప్తౌ ప్రతిషేధోs యం విహితః ॥ ౧౫ ॥

సూత్రం :—పృక్తస్వరాత్పరో ళోడం పౌష్కరసాదేః పౌష్కరసాదేః ॥ ౧౬ ॥

వై :—పృక్తస్వరోనామ ఋకారః ఌకారశ్చ। శేఫలకారసం పృక్తత్వాత్। తస్మాత్పరో ళకారః డకార మాపద్యతే పౌష్కర సాదేర్మతాత్। 'మృడాతీదృశే'। ,తయానో రుద్రమృడయ।' పౌష్కరసాది గ్రహణం పూజార్థమ్ ॥ ౧౬ ॥

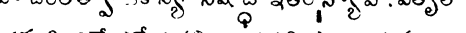
ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్ర విరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే త్రయోదశోధ్యాయః ॥

త్రిభా :—పృక్తస్వరాత్ ఋకారాత్పరో ళకారో ముస్పృష్ట సంజ్ఞో డకార మాపద్యతే పౌష్కరసాదేర్మతే। యథా—,మృడాతీదృశే।' పృక్తస్వరాదితి కిమ్? ,నళం పల్వం' ఇతి శాఖాన్తర। పౌష్కరసాదిగ్రహణం పూజార్థం నతు వికల్పార్థమ్। మూర్ధన్యానాతయా ముస్పృష్ట ఢళకారయోః సాదృశ్యమస్తీతి వ్యాక రణాముసారీ సూత్ర పాఠోయం। కథమనుసారిత్వ మితిచేత్? తథాహి—,సా న్నేకన్తరతమః' (1–1–50) స్థానే ప్రాప్యమాణానాం వర్ణానాం అన్తరతమస్తద్వృత్తి

తమ అదేశోఽనితి ॥

సూత్రస్య పాఠాన్తరమపి వ్యాఖ్యాయతే-ఽపృక్తస్వారాత్పరో లోఁడంపాష్కరసాదేః' ఆత్రసమానపద ఇత్యస్యానువర్తనం విజ్ఞేయమ్। పాష్కరసాదేః శాఖినఃసమానపదే పృక్తస్వారాద్ప్రకారాత్పరో లకారో డకారమాపద్యతే। ఉదా- ,తేనోమృడయన్తు'। పృక్తస్వారాదితి కిమ్! ఇలాన్దధతీ'। సమానపదఇతి కిమ్! ,పితృలోకగ్ంసోమేన'। సహచరితత్వాదేకస్య నిషిద్ధే ఇతరస్యాపి పితృలోకకామస్య' ఇత్యస్యసమానపదత్వే సత్యపి నిషేధో భవతి। ఇదమపి పాఠాన్తరం బహ్వృదృతమ్ ॥౧౬॥

ఇతిత్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణేత్రయోదశోఽధ్యాయః॥శ్రీ॥

అథ చతుర్దశోఽధ్యాయః

సూత్రం:—స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనం ద్విర్వర్ణం వ్యఞ్జన పరమ్॥౧॥

వై:—స్వరేపూర్వే వ్యఞ్జనేచపరే తన్నిమిత్తవర్ణవ్యఞ్జనమ్ ద్విర్వర్ణంరూపద్వయమశ్నుతే। ,అక్ష్ణోగ్ంరిహోణాఃి' ,ఆజ్యమసి' ,ఏకవ్రత్రాదేవాఃి'। ,తావైదేహోర్యోకభవర్ఖ'। తథా అనుస్వారస్యతుపరసూత్రవిధేయత్వేన అవ్యవధాయకత్వముక్తమష్టమాధ్యాయే। తేనానుస్వారాత్పరస్య సంయోగాదేరనేన విధినా ద్విత్వంభవతి। ,ఇన్ద్రాగ్ంస్వరాజానమ్'। ,సంవత్సరీణాగ్ంస్వస్తిమ్'। అనుస్వారస్యతు పరసూత్రవిధేయస్యాపి సంయోగపరత్వే ద్విత్వమిష్యతే—

అనుస్వారోద్విరుచ్యేత సంయోగే పరతస్తిన్న తే।

ఇతి శిక్షావచనాత్। ఏకవ్యఞ్జనపరస్యతు నభవతి। ,నూదిఘుశగ్ంసఃి' ,ప్రత్యుష్టగ్ంరక్షఃి' ॥౧॥

త్రి భా:—స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనం వ్యఞ్జనపరం ద్వివర్ణమాపద్యతే। యథా 'అరు ష్పృథివ్యా'। 'పాహిమ్మాఘర్ష' ఇతికిమ్? తత్ప్రవాతే। వ్యఞ్జనపరం ఇతి కిమ్? 'అరుకృచురుణ సృఙ్గి।' వ్యఞ్జన మితికిమ్? 'ప్రఙగముక్థమ్।' స్వరపూర్వో యస్మాత్ తత్ స్వర పూర్వమ్। వ్యఞ్జనమస్మాత్ పరం ఇతి వ్యఞ్జనపరమ్। ద్వయోర్వర్ణయోస్సమూహో ద్వివర్ణమ్॥౧॥

సూత్రం:-లవ కార పూర్వ స్స్పర్శ శ్చ పౌష్కరసాదేః ॥౨॥

వై :—చశబ్దస్సముచ్చయే। లవకారాభ్యాంపరస్స్పర్శో ద్విత్వ మశ్నుతే। చశబ్దాల్లవకారాచ। 'యద్ధిరణ్యశల్కైక్కి'। 'తద్గుల్గులు'। 'అ నుల్బణంవయతి'। 'యద్వల్మీక్మీకః'। 'దధిక్రావ్ణ్ణ'। 'రాయస్పోషదావ్ న్నె'। లవకారపూర్వ ఇతికిమ్? శ్రూయతామ్- స్వరపూర్వగ్రహణ ముత్తరార్థం విజ్ఞాస్యతే। తత్రయథాన్యాసే స్వరపూర్వాభ్యాం లవాభ్యాం పరస్స్పర్శ ఇతియోజనా। లవకారపూర్వగ్రహణాచ్చాభావేతు స్వరపూర్వస్స్పర్శ ఇతిస్యాత్। తత్తుపౌష్కరసాదెరపినేష్టమ్। తన్మాభూ దితి తదుచ్యతే। స్పర్శ ఇతికిమ్? 'విశల్యో భాణవాత్'। 'యవ్వాయ్యయై గవ్వాయ్యయై'। నేదంసూత్రమిష్టమ్ ॥౨॥

త్రి భా:—పౌష్కరసాదెరపి తెలకారపూర్వో వకారపూర్వో వాస్పర్శోద్వివ ర్ణమాపద్యతే। యథా- 'కల్పాఞ్జుహోతి'। 'విభూదావ్ న్నె'। స్వరపూర్వాత్వంద్విత్వం చాన్యాదిశతిచకారః। స్పర్శఇతికిమ్? 'కల్యాణీరూపసమృద్ధా'। 'వాయ్యమ్'। ఏవ మప్యవర్ణ ఇతికిమ్? 'కూశాన్మిఞ్జకభిః'। 'తస్మాదేతద్దోసని'। లకారశ్చ వకారశ్చ లవ కారౌ। తాభ్యాం యస్మాత్పరస్ తద్గోక్తమ్ ॥౨॥

సూత్రం:—స్పర్శ ఏవైకేషామాచార్యాణామ్ ॥3॥

వై :—ఏకేషామాచార్యాణాంమతే లవకారాభ్యాంపరస్పర్శ ఏవద్విత్వమశ్నుతే నతుతౌ లకార వకారావపి। తాన్యేవోదాహరణాని ॥3॥

త్రి భా:—ఏకేషాం ఆచార్యాణాం మతే లవకారపూర్వాః స్పర్శ ఏవద్విత్వం

స్వమాప్నోతి। అనేనావధారణేన సూత్రాన్తరారమ్భేణచ పాక్షికసాదిమత్వే అనిత్యత్వే చ ద్వివర్ణమస్తీతిగమ్యతే। ఇదమేవ సూత్రమిష్టం। నతుపూర్వసూత్రంఉపపద్యతే కస్మాన్నేయోవిధావరణాని ॥3॥

సూత్రం:—రేఫాత్పరంచ ॥8॥

వృత్తిః—చశబ్దేన స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనం ద్వివర్ణమిత్యేతాన్నివర్తయతి। దాన్యన్వాదిశ్యతే నస్పర్శాః। కుతః? పరమితిసపుంసకనిర్దేశాత్। అత్ర రేఫపూర్వంచేతి బహువ్రీహినిర్దేశే కర్తవ్యే రేఫాత్పరమితి వ్యస్తనిర్దేశఃక్రియతే; అన్వాదేశలభ్యస్వరపూర్వశబ్దో రేఫఫిశేషణం యథాస్యాదితి। తదయమర్థఃస్వరపూర్వాద్రేఫాత్పరం వ్యఞ్జనం ద్వివర్ణమిత్యుక్తం భవతి। తథోక్తం మూలశాస్త్రే—'అచో రహాభ్యాంద్వే' [8-4-46] ఇతి। తద్యథా—'యక్ష్మాద్యత్వా' 'ఏషర్గ్గన్తుష్టుక్' 'ఔమ్మ్రణ్మేమ్మధుమన్మమాః'। 'అధ్వర్య్యుర్వాగ్ఋతిర్విజామ్'। 'దాశ్వర్య్యమ్'। 'నమోవష్ట్యాయచ'। స్వరపూర్వాదితికిమ్? 'త్ర్యమ్బకం యజామహే'। వ్యఞ్జనపరమితితు నాన్వాదిశ్యతే; అవసానే ద్వివర్ణప్రతిషేధసామర్థ్యాత్। తత్రహ్యన్వాదేశేన సూత్రేణప్రాప్తిః ॥8॥

లఘు భాః—రేఫాత్పరం వ్యఞ్జనం ద్వివర్ణమాపద్యతే। యథా—ఆచ్ఛిన్నర్క్కర్మకిర్ణాః' 'ఆర్క్కర్ణవై' 'ఔర్గ్గార్వా అదుమబ్రువన్'। స్వరపూర్వత్వాద్ద్విత్వస్యాపి ఆకర్షకత్వం నకారస్య। నను వ్యఞ్జనపరత్వాకర్షకత్వం కిన స్యాత్? నేత్యుచ్యతే। నియమార్థత్వాత్। తథాహి—'ఉత్తరత్ర' (14-14) ఇత్యుత్తరత్రాధికారేనిషేధస్యావసానే' (14-15) 'తస్యాస్వరపరః' (14-16) ఇతి। ఏతన్నిషేధద్వయేన రేఫాత్పరస్యవ్యఞ్జనస్యవ్యఞ్జనపరత్వే స్వరపరత్వే తదభావేచద్ద్విత్వమస్తీతి నిశ్చీయతే। కథం? అప్రసక్తప్రతిషేధాన్నుసపత్తేః। స్వరపూర్వత్వాన్నాదేశేనకిం? 'త్ర్యమ్బకం' ఇత్యాదామాగ్నేయాదిషు కిఞ్చిదాచోరహాభ్యాంద్వే। (8-4-46) ఇతిపాణినీయసూత్రేణాపి స్వరపూర్వత్వే సతీత్యర్థం ద్విత్వం విధీయతే। తస్యాయమర్థఃఅచఉత్తరాయా రేఫహకారాభ్యాముత్తరస్యయరో ద్వే భవతఇతి। తత్రాపిస్వరపూర్వత్వం దృశ్యతే। కేచిదేవమూచుఃస్వరపూర్వాదిశబ్దఏదేఫ పూర్వమితివాచ్యే రేఫాత్పరమితివాచో యుక్త్యన్తరమర్థాన్తరంసమర్థ

యతి। అకారేవాసామ్ 'ఇత్యాదా వైకృతరేఫాదుత్తరస్య నస్యాత్ ద్విత్వమితి తదేతద్ధ్యయన విరుద్ధమిత్యుచ్యతే। సత్యంతుపదామో వాచోయుక్త్యనురోధప్రయోజనమ్ - రేఫ పూర్వమిత్యుక్తే విరుద్ధవిగ్రహేణ సూత్రంసందిగ్ధంస్యాత్। రేఫాత్ పూర్వం రేఫపూర్వ మితిసతి ఏషవిగ్రహ ఇతిచేత్, అధ్యాయాదిసూత్రేణైతత్ గతమ్। తతఃపౌనరుక్త్యమస్య సూత్రస్యాపద్యేత। నను పౌనరుక్త్యాదేవ విరుద్ధవిగ్రహం నివారయామః। నైయం సరలాన్యృతిః। 'ప్రశ్లేషనాద్విప్రజ్ఞస్య దూరాదస్పర్శనంవరమ్' ఇతిన్యాయాత్। ఏత్ర విరుద్ధశఙ్కాలేశోపి నావకాశం లభతామితి వాచో యుక్త్యనురోధేన సూత్రమాచా ర్యఃప్రోవాచ ॥౪॥

సూత్రం:—ద్వితీయ చతుర్థయోస్తు వ్యఞ్జనోత్తరయోః పూర్వః ॥౫॥

వై:—తుశబ్దోద్విత్వం నివర్తయతి। ద్వితీయచతుర్థయోస్తు వ్యఞ్జనోత్తరత్వ నిమిత్తం ద్విత్వంనభవతి। కిన్తు తస్మిన్ విషయె తస్మాత్తస్మాత్తూపోర్ వర్ణ ఆగమొభవతి। యథా- 'వ్యఖ్యన్మహిమ'। 'యదాపోఅఖ్ష్ణియా'। 'పార్శ్వతఆచ్ఛ్యతి'। 'శిశవో నశుభ్రాః'।నన్వయంద్వి తీయ చతుర్థయోః పూర్వవర్ణ ఆగమః కిం పురస్తాద్భవతి? అతో పరిష్టాత్? తదుచ్యతె। పూర్వఇతితన్త్రేణ శబ్దద్వయ మిహొపాత్తమ్। తేనపూర్వవర్ణాగమః తస్మాత్తస్మాత్తూపోర్ భవతీతిచ సిద్ధ్యతి। ద్వితీయచతుర్థయొరితికిమ్? 'యొనిశ్శిక్యమ్'। 'యాశ్చైవాస్యైషా'। వ్యఞ్జనోత్తరయొరితి ద్విత్వవిషయనిర్దేశేన కిమ్? 'అద్ధ్రాతాసఙ్ఖ్యాప యతి'। అత్రకేచిద్వ్యాచక్షతె— వ్యఞ్జనపరిమితి ప్రథమసూత్ర నిర్దిష్టంనిమిత్తమత్ర వ్యఞ్జనోత్తరయొరితి శబ్దాన్తరేణానువదన్ సూత్రీకారః అనయొరుభయొస్సూత్రయోః అవ్యాప్త్యాది దొషగ్రస్తతాం దర్శయతి। తేన 'అత్వక్కాయ' 'నీచాదుచ్చా' 'అత్తాహవీగ్ంషి' ఇత్యాదా వ్యఞ్జనపరత్వాభావేపి కకారాదీనాం ద్విత్వంసిద్ధంభవతి; అవ్యాప్తత్వాత్ప్రథమ సూత్రస్య। తథా— 'సృకగ్ంసగ్ంశాయ'

ఇత్యాదా అనుస్వారస్య దిత్వాభావశ్చసిద్ధో భవతి, అతివ్యాప్తత్వాత్। ఏవమ్— ,అక్షిద్రా అజాయన్త'। ,సమిద్ధో అగ్ని' ఇత్యాదా పూర్వాగమశ్చసిద్ధోభవతి; అవ్యాప్తత్వాదస్యసూత్రస్య। సోయం శాస్త్ర తాత్పర్యానవగతిమూలస్య పరిహారాప్రతిభానస్య ప్రభావః యత్స మానార్థస్య శబ్దాన్తరస్య ప్రయోగం వ్యాజీకృత్య సూత్రద్వయం దూష్యతే। తథాహి- నహిసనూనార్థ శబ్దాన్తరయోగోఽర్థాన్తరాయ కల్పతే। తథా త్వే పర్యాయ శబ్దోత్సాదప్రసంగాత్। తథా- ,వర్ణ కారోత్తరోవర్ణాఖ్యా' (1-16) ,హ్రస్వోవర్ణోత్తర స్త్రయాణామ్' (1-20) ఇత్యాదిషు నకశ్చిద్విశేషో విద్యతే। ఏవంమూలశాస్త్రే ,వా' ,అథయథా' ,అన్యతరస్యామ్' ఇతి గురుతర గురుతమ శబ్దప్రయోగోపి। ఏకవ్యఞ్జనపరే అనుస్వారే అతిప్రసఙ్గస్తూనాస్త్యేవ, తస్యపరసూత్రవిధేయ త్వాత్। సంయోగపరేతు ద్విత్వం శిష్టోవచనేనసాధితమ్। శిష్టోక్త విశేషస్యచగ్రాహ్యత్వం ద్వితీయాధ్యాయే ,అరఃకర్ణశ్శిరో ముఖమ్' (2 3) ఇత్యుగ్రహణ సామర్థ్యాత్సిద్ధమ్। యదపరముక్తం- ,అత్వ క్కాయ'। ,అక్షిద్రాః' ఇత్యాదా అవ్యాప్తిరితి, తత్రవదామః ఇహ ఖల్వప్రాప్త ప్రాపణార్థమసన్దేహార్థంచ ద్విత్వాది కార్యం విధీ యతే। యథా— ,ఇషేత్వా'। ,పశూన్పాహి'। ,ఋతమస్యృతసదన మసి'। ,అన్వహమాసాః' ఇత్యేవమాదిషు ద్విత్వమప్రాప్తప్రాపణార్థం పదానవస్థాయామభావాత్। ,ఓజస్వతీః'। ,రయిమస్మే'। ,అశ్మాభ వతు'। ,అన్యాయో అన్యామనతు' ఇత్యాదావసన్దేహార్థమ్। ఏవం పూర్వాగమశ్చ ,అనుఖ్యాతారమ్'। ,ఆహ్వయతి'। ,అధ్వర్యోచత్' ఇత్యాదా వప్రాప్తప్రాపణార్థః। ,వ్యఖ్యన్మహిషస్సువః'। ,అగ్నియాః'ఇత్యాదా వసన్దేహార్థః। తస్మాత్ యత్ర పదావస్థాయాం అసన్దిగ్ధంద్విత్వం పూర్వాగమశ్చదృశ్యతే।— ,అత్వక్కాయ'। ,నీచాదుచ్చా' ఇత్యాదా ,అక్షిద్రాః' ,సమిద్ధః' ఇత్యాదాచ నతద్విషయం శాస్త్రప్రణయన

యత్నం పరమర్షయః కుర్వన్తి ॥

వ్యాఖ్యాక్రమశ్చైతత్ పూర్వైరాచార్యైరాత్మీయవిద్యాబలాత్ :—

కుత్రచిత్స్వరయోర్మధ్యే ద్వితీయం లక్ష్యానుసారతః।
పూర్వాగమస్థా తత్ర జ్ఞేయా వర్ణా విచక్షణైః ॥ఇతి॥

యేతు ఇదమేవ వచనమనయోస్సూత్రయోః అవ్యాప్తిబోధకం మన్యన్తే నమస్తేభ్యః। తదాహుర్నీతివిదః :—

యస్యనాస్తి స్వయంప్రజ్ఞా శాస్త్రం తస్యకరోతికిమ్।
లోచనాభ్యాం విహీనస్య దర్పణాః కిం కరిష్యతి ॥ఇతి॥

క్వచిత్తావత్పద సంహితావశాదేవ ద్వితీయమనగమ్యతే। యథా :— 'రుక్మామః'। 'త్రిష్టుగ్గై ష్మీ'। 'తచ్ఛాదదుః'। 'తజ్జయానామ్'। 'ఏతత్తే'। 'అస్తభ్నాద్యామ్'। 'అన్తివర్గ్యాన్తభాన'। 'యాన్న నివపతి। 'దేవాసురాస్సంయత్తాః' ఇత్యాదౌ। అతో నత్రాప్యవ్యాప్తిరితి సర్వమనవద్యమ్ ॥౫॥

త్రిభాష్యం :—స్వర పూర్వయోర్వ్యఞ్జనోత్తరయోర్ద్వితీయ చతుర్థయోస్తు పూర్వాగమోభవతి। యథా క్రమేణ ద్వితీయస్యప్రథమః చతుర్థస్యతృతీయః। యథా— 'విక్ష్యాయ చతుష్పా త్వమపిష్ఠా'। 'మేగ్ష్యా విద్యుతోవాచః'। ద్వితీయ చతుర్థయోరితికిమ్? 'అద్యమస్యాన్నమ్', 'ఏవమూర్ధ్వయోరితికిమ్?' 'ఒట్ స్వయమభిగూతాయనమః'। 'పథ్యాభ్యంత్వే సవనే'। 'ఏవమ్పరయోరితికిమ్? అఖాయైసదనే'। 'మేధాయతేస్వాహా'। 'షష్ఠమనూత్తేన ప్రసక్తం ద్వితీయం నివర్తయతి తుశబ్దః। ఆన్యే త్వన్యథా మన్యన్తే పూర్వాగమస్య ద్వితీయం నివారయతీతి। నైతత్సారమ్। 'సవితుర్వరేణ్యం' (14_22) ఇత్యుత్తరత్ర నిషేధాదేవ తస్య నివృత్తేః।

అత్రకేచిదాహుఃఽన్యఞ్జనపరయోరితిఖాన్యే వాచో యుక్త్యన్తరమాహారం సూచయతి। సాంహితాసాంహిత సాధారణం పరనిమిత్తముక్తం। తత ఇహాన్యతరస్యాగమనిమిత్తత్వే ప్రాప్తేఽసాంహిత పదానాం నిత్యత్వాత్తద్గ్రహణమేవ న్యాయ్యమితి కృత్వా వైకల్పికవ్యఞ్జనపరత్వే సతి నైతద్విధానంస్యాత్। యథా— 'అగ్నేస్సాక్'

ఇత్యాది. నాయంపక్షః। అధ్యయన విరోధాత్ మూలసూత్రవిరోధాచ్చ। తథాహి— మూలసూత్రే స్వరపూర్వత్వే వ్యఞ్జనమాత్రపరత్వేచ సతి విహితం ద్విత్వమత్ర నిషిధ్యతే। నతుత్ర వ్యఞ్జనం విశేషితమ్ తదపవాదకత్వాదత్రాపి తద్విశేషోవక్తుమయుక్తః। శిక్షాదిపరీక్షణాదధ్యయనానురోధాచ్చ వాచోయుక్త్యన్తరాక్షిప్తాయోఽస్మాకిరక్షిధీయతే అపవాద్యాపవాదకయోరనయోర్నిర్ణయమో నాస్తి; కిమితి— స్వరపూర్వత్వే సతి వ్యఞ్జన సరమేవ వ్యఞ్జనం ద్విత్వం జతే, ద్వితీయచతుర్థౌతు వ్యఞ్జనపరావేపి పూర్వాగమం జతేఇతి। కిన్తు పాణిచుయాక్షిప్తాయేనైవ సూత్రద్వయం ప్రవృత్తమ్, కథం నియమాభావః? అన్యథాఽపి కుత చిత్ కార్యద్వయదర్శనాత్। అత్తా హవీగ్ంషి'। అన్నపతే'। ఇత్యాదౌ ద్విత్వం ప్రచ్ఛన్నడ'। అధి త్వందేవ ప్రయతా'। ఇత్యాదౌపూర్వాగమః। తాగ్ంహస్తే' ఇత్యత్రతుప్రాప్తాసత్యామపి నేదం కార్యందృశ్యత ఇతి నియమాభావః। శిక్షాచైవంవక్ష్యతి :—

స్వరాత్ పూర్వస్య వర్ణస్య క్వచిద్ద్విత్వం చకథ్యతే।
నచవర్గద్వితీయస్య నచతుర్థే కథఞ్చన॥

వ్యాఖ్యాతంచ వచనమేతద్విద్వద్భిః :—

కుత్రచిత్స్వరయోర్మధ్యే ద్విత్వం లక్ష్యానుసారతః।
పూర్వాగమస్తథా తత్ర జ్ఞేయో వర్ణవిచక్షణైః॥

ఏవంయూపమనియమం సూచయితుం వ్యఞ్జనోత్తరయోరితి యుక్త్యన్తర స్వీకారః। వ్యఞ్జనముత్తరం యాభ్యాంతౌ వ్యఞ్జనోత్తరౌ; తయోః ।।౫॥

☞ సూత్రం:— రేఫపూర్వయోశ్చ నిత్యం ।।౬॥

వృ:— చశబ్దేనపూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే।సముచ్చయార్థోవా। రేఫపూర్వయోశ్చ ద్వితీయ చతుర్థయోర్ద్విత్వంనభవతి। కిన్తు— నిత్యంపూర్వాగమోభవతి। యథా— ,మూర్ఖాన్తజ్జఘన్యామ్'। ,అథ సధనాఘోభవతి'। ,అస్తోరార్ధ్యం వషిష్ఠమ్'।,అర్థేతస్థన్'। కేచిదస్మిన్విషయే ద్వితీయ చతుర్థయోర్ద్విత్వం మన్యన్తే। తన్మతని

రాకరణార్థం నిత్యగ్రహణమ్। అతఏవపృథక్సూత్రారంభశ్చ వేదితవ్యః ॥౬॥

త్రి భాః—రేఫాత్పరం వ' (14-4) ఇత్యస్యాపవాదక మేతత్। ద్విరుచనేన ద్వితీయ చతుర్థౌ గృహ్యేతే సవిశేషణౌ। రేఫపూర్వయోరనయోర్నిత్యం పూర్వాగమోఽవతి। అగమూన్వాదేశకః చకారః। యథా— ,టీభ్వోర్ఞ్ఞ'। ,అధ్యర్ధ్వాడ్'। నిత్యమితికిమ్? స్వరపరత్వేఽపి ఽవత్వేతదితి। యథా— ,ఆర్తేర్తస్థాపామ్'। ,మూర్ఖ్నోర్ం తేజస్సున్యామ్'। ,గో అగ్ర్ం మెవ' ॥౬॥

సూత్రం:—లకారపూర్వేచ ॥౭॥

వై:—చశ్బ్ద ఘూర్వవత్। ఏకవచనంతు ద్వితీయస్యాసంభవాత్। పృథక్సూత్రకరణంచ తదసమ్భవఖ్యాపనార్థమ్। తదయమర్థః- లకారాత్పరే చతుర్థే చ ద్విత్వంనభవతి। కిన్తునిత్యంపూర్వాగమోభవతి। యథా— ,ప్రగల్భోఽస్యజాయతే'। ,నమో మధ్యమాయచాపగల్భాయచ'। అత్రాపిపరమత నిరాసార్థా నిత్యగ్రహణానువృత్తిః ॥౭॥

త్రి భాః—చతుర్థాగమయో రాకృష్టకః చకారః। చతుర్థేస్పర్శే లకారపూర్వేసతి పూర్వాగమో భవతి। యథా— ,ప్రగల్బోఽస్య'। ,అగల్బోభూజాయతే'। ,నమో మధ్యమాయ చాపగల్భాయచ'। లకారః పూర్వం యస్మాత్సః లకారపూర్వః ॥౭॥

సూత్రం:—అపసగ్రపాఠ ఏషోఽత్యాతిధామపరమభూతే పూర్వేషు ఛఖభుజేషుచ ॥౮॥

వై:—అపసగ్రేషు పాఠఏష ఇత్యాదిషు చపూర్వేషు ఛకారేఖశబ్దే భుజశబ్దేచ పూర్వాగమో భవతి। అపసగ్రః— ,ఆచ్ఛేత్తా' ,విచ్ఛిన్నయజ్ఞం'। పాఠఏషః— ,ప్రియమస్యేతి పాఠః। ఏషచ్ఛాగః'। పాఠఇతికిమ్?,ఋతుభివాఏష ఛన్దోభిః'। అతి-,అతిచ్ఛన్దసోత్తమయా'।

అతి— ‘సవిత్రతిచ్ఛన్దసాయ’। ధామ— ‘అగ్నయెధామచ్ఛన్దసే’। పరమ— ‘పరమచ్ఛన్దోవశే’। భూతే— ‘యద్భూతేచ్ఛన్దాగ్ంసామాని’। ఏతేషు ఛకారస్య। ఖిభుజయోరుపసర్గపూర్వయోర్లోపః ‘నమ ఆక్ష్ణిదతేచ ప్రక్ష్ణిదతేచ’। భుజ— ‘అయక్ష్మయాస్యపరిభుజ’। జెతికిమ్? ‘విభుచమే’। ఏతత్పూర్వేష్వితి కిమ్? ‘విశ్వజనస్యచ్ఛాయా’। ఛన్దోభిరితి ఛన్దఃభిః’। ‘ఛన్దస్వతీ ఇతిఛన్దస్వతీ’। ఛినత్తి ఇతీఛినత్తి’। ‘సముద్రంఛన్దః’। ‘సఖాసఖిభ్యోవరివః’। ఛభుజెష్వితికిమ్? ‘ఋజుమాఛూరయతి’। ‘మాఽతిధాక్’। ‘షితృణాంనిఖాతమ్’। ‘విభుచమే ప్రభుచమే’। ననిదంసూత్రం పదసంహితాధికారే వక్తుంయుక్తమ్। కుతః? పదసంహితావిషయత్వాత్। సత్యమ్। లాఘవార్థంత్విహోచ్యతే। తత్రచేత్క్వచిత్ చకారః క్వచిత్ కకారః క్వచిద్బకారఇత్యాగమత్రయం విధేయమితిశబ్దగౌరవం భవతి। ఇహపూర్వాగమాధికారాల్లాఘవం సిద్ధ్యతి ॥౪॥

త్రి భాఃషు— అపసర్గపూర్వేషు పాఠఏషఃఇతి అతి ధామ పరమ భూతే ఏవమ్పూర్వేషు చ సత్సు ఛ, ఖి, భుజ ఇత్యేతేషు పూర్వాగమోఽభవతి॥ చకారఅగమాన్వాదేశకఃఽ యథా— ‘అచ్ఛ్రుణత్తి’। ‘నమఆక్ష్ణిదతేచ’। ‘అయక్ష్మయాపరిభుజ’। జెతికిమ్? ‘విభుచమె ప్రభుచమె’। ‘యాచవిచ్ఛన్దాఃఽ’। ఖీతికిమ్? ‘నిఖాతం మనుష్యాణామ్’। ‘అధిఖాదతి’। ఉపసర్గపూర్వ ఇతికిమ్! సచ్ఛన్దాఃఽ’। ఏతాన్యుపసర్గపూర్వాణి। అన్యాన్యప్యుచ్యన్తె। ‘అప్ప్రేతిపాఠఃఽ ఏషచ్ఛాగఃఽ’। పాఠఇతికిమ్! ‘ఋతుభిర్వాఽఏషచ్ఛన్దోభిఃఽ’। ‘తిచ్ఛన్దసముపఽ’। ‘సవిత్ర ఆతిచ్ఛన్దసాయ’ ‘ధామచ్ఛన్దిషి’। ‘పరమచ్ఛన్దోఽభిరె’। ‘యద్ భూతేచ్ఛన్దాగ్ంసామాని’ ॥౪॥

సూత్రం :—అఘోషాదూష్మణఃపరఃప్రథమోఽభినిధాన స్పర్శపరాత్తస్య సస్థానఃఽ ॥౯॥

వృత్తిఃస్పర్శపరాదఘోషాదూష్మణఃపరఃతస్యస్పర్శస్యసమాన స్థానఃప్రథమఃఆగమోభవతి। సఖల్వభినిధాన ఇత్యుక్తే

చ్యతే। అభి నిధీయతె ప్రక్షిప్యత ఇత్యభి నిధానః। ప్రక్షిప్య మాణ తుల్యః కార్యాన్తర విధానవిధ్యమానవద్భవతీతి యానత్ । యథా- ,, అరుక్షియాయనః కృధి'' । ,, ఏవశ్ఛన్దో నరివః'' । ,, మారుతం పృశ్నిమాలభేత' ,ఏషాప్రతిష్ఠా' , కృష్ణోఽసి' , గ్రీష్మోహేమన్తః' , అతి దివస్పాహి' , అక్షున్నస్నాతి' , శునం నః ఫాలాః' అఘోషా దితికిమ్ ? ,యఙ్గృహ్ణాతి' , ఊష్మణ ఇతికిమ్ ? ,మిత్రః క్షీరక్షీరః' అభి నిధానత్వా శ్రయణాత్ , ప్రథమ పరశ్చ ప్లక్షి ప్లక్షాయణయోః ' (14--17) ఇత్యత్ర విధ్యమానవద్భావాత్ ద్వితీయోత్తమ పరస్య ఊష్మణో ద్విత్వం నప్రతిషిధ్యతే—, ఏనశ్ఛన్దః' , పృశ్నిమ్' ఏషా ప్రతిష్ఠా' కృష్ణోఽసి' , గయస్ఫానః' , నహస్మ' స్పర్శ పరాత్ ఇతికిమ్ ? , శ్యామాకో భవతి' , ఐన్ద్రీస్సోమః ॥ ౯ ।

త్రిభా :—స్పర్శ పరాదఘోషాదూష్మణః పరః తస్య స్పర్శస్య సస్థానః సమానస్థానోఽభినిధానో భవతి। అభినిధీయత ఇతి అభినిధానః। ఆరోపణీయ ఇత్యర్థః। వేదాన్తరే తస్యాభావాదత్రారోపణీయత్వమ్ । యథా—. యః కాఽమయేత', , అళ్పశ్మన్నూర్జమ్', , గ్రీష్మఽస్మ మధ్యన్దినే', , అయస్ఫానం విచృతే' । , యఃపాఽపశ్మనా' అఘోషాదితికిమ్?' , శరదృషభాఽహ్లా' ఊష్మణ ఇతికిమ్ ? , రుక్మము పదధాతి' స్పర్శపరాదితికిమ్! , ఇష్వాచైవతద్వక్షణచ' సూత్రమిదమేవేష్టమ్। నతు పరద్వయమ్ ॥ ౯ ॥

సూత్రం :—అఘోషె ప్లక్షిః । ౧౦ ॥

వై :—ప్లక్షిరితె అఘోషె స్పర్శ పరతః అఘోషాదూష్మణః పరః ప్రథమోఽభినిధానో భవతి। నతు ఘోషవతి స్పర్శ పరతః । తస్మిన్ పక్షె ప్రథమ ద్వితీయయోః పరతః ప్రథమాగమోనోత్తమె ॥ ౧౦ ॥

త్రిభా :—అఘోషఏవ స్పర్శపరె సతి అఘోషాదూష్మణః పరః ప్రథమాగమో భవతీతి ప్లక్షిః పక్షః । యథా—, నిమేఽకవల్యమ్' , యః కాఽమయేత'।

పశ్చాచ్ఛ్ర్ప్రాచీమ్।' 'నిష్ఠ్యపామి।' 'పోషవస్త్వ'। 'యః ప్రాప్మనా।' 'అస్ప్రాప్రత్రమ్।' అఘోషేతికిమ్? కూశ్మాణ్డ' ॥ ౧౦ ॥

సూత్రం:—ఉత్తమ పరాత్తు ప్లాక్షాయణస్య ॥ ౧౧ ॥

వృత్తి:—ప్లాక్షాయణస్యమతే అనన్తరోక్తం నభవతీతి తు శబ్దార్థః। కింతర్హి, ఉత్తమపరాద ఘోషాదూష్మణః పరఃప్రథమోఽభి నిధానః భవతీతి తద్విపర్యయో భవతి। నేహం సూత్రద్వయ మిష్టమ్ ॥ ౧౧ ॥

ప్రభా:—ప్లాక్షాయణస్యతు పక్షే ఉత్తమపరాదఘోషాదూష్మణః పరఃప్రథమాగమో భవతి। యథా—'అక్ష్ట్లయా వ్యాఘారయతి।' 'అశ్నాతి'। 'తీర్థేస్నాతి।' ఉత్తమపరాదితికిమ్? 'నిష్క్రమ్యతే।' 'యఃకామయేత।' 'పశ్చాత్।' తు శబ్దఃప్లాక్షేఃపక్షమపక్షీపతి। కేచిదేవమూచుఃఅఘోషత్వమూష్మణఃతు శబ్దోనివర్తయతీతి। తత్రాయం సూత్రార్థఃఉత్తమపరాత్ ఘోషవతఃతీష్మణఃపరఃప్రథమాగమో భవతి। యథా—'అహ్నాంకేతుఃవ'। 'శరద్యపరాహ్ణే'। 'బ్రహ్మవాదినఃవ'। ఘోషవత ఇతికిమ్? 'గ్రీష్మోహేమన్తఃవ'। 'అశ్మాచమే'। 'ఆయస్మయంవి' ॥ ౧౧ ॥

సూత్రం:—ప్రథమ ఊష్మపరో ద్వితీయమ్ ॥ ౧౨ ॥

వృత్తి:—ఊష్మాణిపరతఃప్రథమో ద్వితీయమశ్నుతే। పదాన్తశ్చ పదాన్తశ్చ। అన ఏవాయం వికారఃఅథప్రథమఃవ (౮-౧) ఇత్యత్రోక్తఃయథా—'ఋక్ష్ణామయోశ్మిల్పే।' 'తత్ష్ణోడశీ।' 'విస్ప్రపోవిరప్శిన్।' 'అప్ష్ణినామ।' అత్ర ప్రథమానాం పూర్వసూత్రవిహితే ద్వితీయాజాతే ద్వితీయమూపస్య ద్వితీయాదేశఃవ। 'సఞ్జేనామ్నైఃవ' 'షట్ణమ్యన్తైవ' 'పితరంచ ప్రయన్ష్ణనఃవ' 'ఖ్షత్రస్యోల్బమసి।' ఇత్యాదౌ తు ద్వితీయాభావాత్ ద్వితీయ ఏవశ్రూయతే। ఊష్మ పర ఇతికిమ్? 'వాక్త అప్యాయతామ్।' తమృగుద యచ్ఛత్।' ప్రథమ ఇతికిమ్? 'తాస్సగ్ంరోహోఽసి' ॥ ౧౨ ॥

త్రిభా :—ఓష్ఠ్యపరః ప్రథమః స్పర్శః స్వసంజ్ఞీయం ద్వితీయమాపద్యతే । 'విరప్ఫ్ఫున్నదాదాయ'। 'తథ్ష్ణోడశీ'। 'ప్రత్యజ్ఫ్ఫ్నోమి'। 'తథ్సవితుః'। ప్రథమ ఇతి కిమ్? 'తాస్సగ్గం రోహ'। ఓష్ఠ్యపర ఇతికిమ్? 'వాక్'। ఓష్ఠ్యపరో యస్మాదసా ఓష్ఠ్యపరః ॥ ౧౨ ॥

సూత్రం :—బాడభీకారస్యాసస్థానపరః ॥౧౩॥

వై :—బాడబీకారస్యమతే అసమానస్థానే ఓష్ఠ్యే పరః ప్రథమో ద్వితీయమాపద్యతే। సతుసస్థానే పరతః। తథాచ—'తన్సవితుర్వరేణ్యమ్ ।' ఇత్యాదా ద్వితీయాదేశో నభవతి । నైతదిష్టమ్। స్వమతేపి 'తచ్ఛంయోః ।' 'అనుష్టుప్ఛారదీ।' ఇత్యాదా పదాన్తస్య ద్వితీయాదేశో నభవతి । పూర్వసూత్రే విహితస్య ఛస్యస్య పూర్వభావితయా పదాదెః శకారస్యానమ్భవాత్ ॥ ౧౩ ॥ 'దేనమ్ర ద్విత్వస్యాపవాదతయా పూర్వాగమః' తత్సదృశః ప్రథమాగమః తత్పరిహారాయోగి పరసర్వాదేశశ్చోక్తః। ఇదానీం ప్రథమ కల్పికస్య ద్విత్వస్య ప్రతిషేధ ఆరభ్యతే॥—

త్రిభా :—బాడభీకారస్యమతే అత్మనోఽసస్థానోష్ఠ్యపరః ప్రథమః సంజ్ఞీయం ద్వితీయమాపద్యతే । సమానం స్థానం యస్యాసౌ సస్థానః । న సస్థానః అసస్థానః ఓష్ఠ్యపరో యస్మాత్సః । తథోక్తః । యథా—'విసృపో విరిప్ఫ్ఫ్'। 'తథ్ష్ణోడశీ'। అసస్థాన ఇతికిమ్? 'తత్సవితుః'। నేదం సూత్ర మిష్టమ్ ॥౧౩॥

సూత్రం :—అథన ॥౧౪॥

వై :—ద్విత్వం నభవతీ త్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్ ॥౧౪॥

త్రిభా :—అథ ఇత్యయ మధికారః । ఉక్తస్య ద్విత్వవిధేయత్థాసమ్భవం నిమిత్తోధిక్రియతే. ఇహ వేదితవ్యమ్, ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః ॥౧౪॥

సూత్రం :—అనసానే రవిసర్జనీయ జిహ్వామూలీయో పధ్మానీయాః ॥ ౧౫ ॥

వైః—అవసానే వర్తమానాః రేఫాదయః ఇత్యన్వయోనోప పద్యతే। విసర్జనీయ వ్యతిరిక్తానాం తత్రా సమ్భవాత్। విసర్జనీయస్య చ తతో ద్విత్వ ప్రాప్త్యభావాత్। తస్మాదవసానే విద్యమానస్య వ్యఞ్జనస్య ద్విత్వం నభవతి। రేఫాదీనాం చతుర్ణాం సర్వత్ర ద్విత్వం నభవతీతి యోజనా। అవసానే—'తీక్ష్ణచమే'। 'సాపా ఏషక్'। 'భూత్వాన్యమాట్'' 'రేఫాస్పరంచ' (14-4) ఇతి ప్రాప్తిః। ర—'అర్తిమార్ఛతి' 'అర్చన్త్యర్క మకిణః'। విసర్జనీయః—'అభయతఃశూర్భవతి'। 'తాస్సృష్టాఃశుధమ్'। జిహ్వామూలీయః—'చాహంమాతాఃఖాయన్తే'। 'యఃకామయేత'। ఉపధ్మానీయః— 'యఃపాప్మనా'। 'శునంనఃఫాలాఃవ'। అత్ర 'స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనం' (౧౪-౧) ఇతి ప్రాప్తిః। శిక్షావ్యాకరణ యోస్తు హకారస్యాపి సర్వత్ర ద్విత్వం నేష్టం। శిక్షాయాం తావత్—

'నరేఫే వా హకారే వా ద్విర్భావో జాయతే క్వచిత్' ఇతి। వ్యాకరణే చ—'అచోరహాభ్యాంద్వే'। 'అనచిచ' ఇతి। నైతదిష్టం సూత్రకృతః 'స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనమ్' (౧౪-౧) ఇత్యవిశేషేణ విధానాత్। రవిసర్జనీయాభిన్నహ హకారస్యాపాఠాచ్చ। తథా 'రేఫ పరశ్చ హకారః' (౧౪-౧౯) ఇతి పరమతే విశేషేణ నిషేధోఽప్యన్యత్ర ద్విత్వం ప్రాప్తమేవ దర్శయతి। అతోఽస్మచ్ఛాఖాయాం హకారస్య ప్రాప్తౌ సత్యాం అప్రతిషిద్ధం ద్విత్వమిష్యతే। శిక్షా వ్యాకరణే తు శాఖాన్తరేషు సావకాశే ఇష్యవిరోధః। నను అత్ర జిహ్వామూలీయాది గ్రహణమనర్థకమ్। కుతః? ప్రథమ పరశ్చ ప్లాక్షీ ప్లాక్షాయణాయోః' (౧౪-౧౭) ఇత్యనేన సర్వత్ర ప్రతిషేధ సిద్ధేః। సర్వత్ర జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయయోః అభినిధాన పర

త్వాత్ । అథ ప్లాక్షాయణమతే అఘోష స్పర్శ పరస్య అభినిధాన పరత్వాభావాత్ అర్థవత్తా । తన్న। ప్రతిషేధసూత్రతే ప్లాక్షీ ప్లాక్షాయణ గ్రహణస్య పూజార్థతయా తస్యస్వమత విషయత్వాత్। అత్రోచ్యతె। ఉష్మోఽస్మాభిరవిద్యమానవద్భావోఽభినిధానస్య। తేన ద్వితీయ పరత్వే తయోః ప్రతిషేధో నస్యాత్ అతస్తత్రాపి తయో ర్ద్వితీత్వా భావార్థమిహ గ్రహణమ్ ॥౧౫॥

త్రిభా :—పదావసానే వర్తమానో ఽణోరేఫో విసర్జనీయో జిహ్వామూలీయ ఉపధ్మానీయశ్చ ఇత్యేతే స్థానద్విత్వం నాపద్యన్తే। యథా—'తీర్థ', 'రేఫాత్పరంచ' ఇతిప్రాప్తిః। అవసాన వచనం విరామాభిప్రాయమ్। తస్మాన్న సన్ధానే నిషేధః। యథా—'తీర్థక్చమే మూనృతా'। 'నాత్మిమాగ్ధతి'। 'మనఃక్షేమె'। 'యఃకొ-మయేత'। 'యఃప్వాప్పఫ్మనా'। 'స్వరపూర్వమ్' (౧౪-౧) ఇత్యనేనైషాం ప్రాప్తిః। అవసాన ఇతి చతుర్ణాం పృథగేవసూత్రం కేచిదూచుః। ఏకీకరణే దోషదర్శనాత్ । కోఽసౌదోషః! అవసానే వర్తమానా 'రవిసర్జనీయా దయ ఇత్వన్వయ సమ్భవనం 'అపగ్రహ ఆశీర్ధూస్సువః' (౫-౧౦) ఇతివదిష్యతే। నైషదోషః। రవిసర్జనీయాదీనాం పదావసానే ద్విత్వ ప్రాప్తిర్దూరోత్సారితా ఇత్యేవమత్ర శంకా। కించ పృథక్కరణే సతి అవసానే కిం వా స్థానీతి సాకాఙ్క్షతయా వచన మనర్థకంస్యాత్। ఏకీకరణే సతి తు రవిసర్జనీయ ఇతి వర్ణసామ్యాదవసానే వర్తమానో వర్ణ ఇతి చ లభ్యతే। తస్మాదేకీకరణమేవ రమణీయమ్ ॥౧౫॥

సూత్రం :—ఊష్మా స్వరపరః ॥౧౬॥

వృత్తి :—ఊష్మా స్వరే పరతో ద్విత్వం నాశ్నుతే। శ ష స హ విషయా ఏతే నిషేధాః। శ—'దర్శపూర్ణమాసా'। ష—'వషట్కృతమ్'। స—'బర్సం సహ్యాతి'। హ—'బహిర్వాసదే'। 'వాయు హిఙ్కర్తా'। స్వరపర ఇతికిమ్? 'దాశ్యేయం యజ్ఞమ్'। 'అగ్నిహ్యేస్య'। 'వహ్యేయచ'। 'మృదంబస్వేభిః' ॥౧౬॥

ప్రభా:—స్వరపర ఔష్మా ద్విత్వం నాపద్యతే। స్వరఃపరో యస్మాదసౌ స్వరపరః। యథా—'దశర్ష్పూర్ణమాసౌ'। 'సర్ష్యః'। 'బర్హంనహ్యతి'। 'బర్హిష్పా'। 'రేఫాత్ పరంచ' (౧౪-౪) ఇతిప్రాప్తిః। ఔష్మేకిం? 'ఏభిర్హోత్రాభిః'। స్వరపర ఇతికిం? 'పార్శ్వే'। 'విష్ణ్వోర్ధ్యః'। 'హృదం బన్స్వోర్ధిః'। 'అగ్నిహ్వ్యస్య' ॥౧౬॥

సూత్రం:—ప్రథమ పరశ్చ ప్లక్షీ ప్లక్షాయణయోః ॥ ౧౭ ॥

వృత్తిః—చ శబ్ద ఔష్మాణ మన్వాదిశతి। సఖలు ప్రథమే పరతో ద్విత్వం నాశ్నుతే। ప్లక్షీప్లక్షాయణయోర్మతాత్। యథా—'ఏనావిశ్వతీనా'। 'భువో నృగ్ంశ్చోర్ధ్వత్నుః'। 'ఇష్టాదేవతాః'। 'ఆయుష్పా అగ్నె'। 'దివస్కమ్భనిః'। 'మావస్తేనతః'। 'బృహస్పతి సుతస్య'। ప్రథమ పర ఇతికిమ్? 'ఏవశ్ఛందః'। 'కృష్ణోఽసి'। 'వాయవస్థన'। 'బ్రహ్మదేవాః'। అత్రాభినిధానస్యా విద్యమానవద్భావాత్ 'ఏవశ్ఛన్దః'। ఇత్యాదీని ప్రత్యుదాహరణాని। ఏవమభి నిధాన న్యవహిత పరనిమిత్తత్వాత్ పృథక్సూత్రకరణమ్। ప్లక్షీప్లక్షాయణ గ్రహణంపూజార్థమ్ ॥ ౧౭ ॥

ప్రభా:—ప్లక్షీప్లక్షాయణయోరపి ప్రథమపర ఔష్మాద్విత్వం నాపద్యతే। సకార ఔష్మాణమన్వాదిశతి। యథా—'సుశ్చన్ద్రదస్మ'। 'అష్టకృత్వః'। ప్రథమ పర ఇతికిం? 'తస్మాదేం విసూ'। ప్రథమఃపరో యస్మాదసౌ ప్రథమపరః। చకారోఽత్ర యద్యప్యూష్మమాత్రాకర్షకః, తథాపి శషసహేష్వేవ సమ్ప్రత్యయః। అన్యథా 'అనునాసికవిసర్జనీయ' (౧౪—౧౫) ఇతి సూత్రే జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయయోరపి గ్రహణం స్యాత్। అనేనైవ సిద్ధిరితి ॥౧౭॥

సూత్రం:—ఔష్మాఽఘోషో హారీతస్య ॥౧౮॥

వృత్తిః—హారీతస్యమతే అఘోష ఔష్మాద్విత్వం నాశ్నుతే। 'ఏవశ్ఛన్దః'। 'ఏతేష్వేవేదేవాశ్చాస్యాః'। 'హవిష్మతీరిమాః'। 'సోన

स्न्यनम्'। अघोष इतिकिम्? 'संन्ह्यसुकृताय्यकम्'॥८८॥

प्रभा:—हारीतस्यैमते अघोष ईप्सा द्वित्वं नापद्यते। 'वैश्यो मनुष्याणाम्'। 'पुष्यति प्रजयापशुभिः'। 'नास्यापरूपम्'। अघोष इतिकिम्? 'मह्व्यामिमिक्ष'। ईषल्ग्रहणं पूर्वसूत्रानपेक्षार्थम्। अत्रेयन्यूष्मग्रहणंनक्रियेत; ईप्सैत्येतत् स्वरपरत्वेन प्रथमपरत्वेन च समुदायस्य। अस्मादिवापि तत्समुदायस्यैव अघोषत्व विशेषणंस्याद्। अतस्तन्न वृत्त्यर्थमूष्मेति ग्रहणं कृतम्। अतः सवर्णस्य ईप्सोश्च नियमेन भाक्॥८८॥

सूत्रं :—रेफपरश्च हकारः॥८९॥

वै:—च शब्देनहारीतस्यैत्यन्वाधिश्यते। तस्यमते रेफपरो हकारो द्वित्वं नाश्नुते। 'अहर्हितमसि हविर्धानम्'। रेफपर इतिकिम्? 'जुह्वाह्यग्निस्त्वा'॥८९॥

प्रभा:—पूर्वसूत्रेष्मग्रहणं इत्युक्ते घोषोष्मणोः नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विसर्जनीयानां रेफपरो हकारश्चकारकृष्टहारीतमते द्वित्वं नापद्यते। यथा—'शुचिहोत्रे अध्वरे'। रेफपर इतिकिम्? 'जुह्वाह्यग्निः'। हकार इतिकिं? 'शुक्रंते अन्यत्'। रेफः परोयस्मादसौ रेफपरः॥८९॥

सूत्रं :—टवर्गश्च तवर्गपरः॥९०॥

वै:—च शब्दः पूर्वसूत्रात्। टवर्गः तवर्गपरोद्वित्वं नाश्नुतेहारीतस्यमतात्। 'यमक्षेत्विष्णो'। 'षट्पसम्पद्यस्व'। 'विड्द्रविणम्'। तवर्गपर इतिकिं? 'तुरयंवाट्छमे'। 'स्थिरोभवविड्द्वज्रः'॥९०॥

प्रभा:—चकारो हारीतान्यदेशकः। टवर्गस्तवर्गपरोवद्वित्वमापद्यते। यथा—'यमक्षेत्विष्णो'। 'विड्द्रविणम्'। तवर्गः परोयस्मादसौ तवर्गपरः। टवर्ग इतिकिं? 'वात्ते'। 'तत्ते' इत्यपर इतिकिं? 'षट्कपालम्'। 'विड्वैमयतः'॥९०॥

సూత్రం :—లతవర్గాయవకారపరా ॥౨౧॥

వై :—లతవర్గా యథాక్రమం యవకారయోఃపరతోద్విత్వం నాశ్నువాతే హారీతస్యమతే। ల- ‘సినీవాల్యై చరుమ్’। తవర్గః- ‘ఇషేత్వా’। ‘స్వాదీవంత్వా’। ‘మధ్వాయజ్ఞం’। ‘అన్వహమాసాః’। యవకార పర ఇతికిమ్? ‘ఖల్వాశ్చమే’। ‘అత్యన్యానగామ్’ ॥౨౧॥

త్రిభా :—హారీతస్యాన్నిధ్యాల్లభ్యతే। తన్మతే లతవర్గా నఖలు యవకార పరా ద్విత్వమాప్నుతః। యథా :- లకారః- ‘కల్యాణీ’। ‘బైల్వోయూపః’। తవర్గోపి:- ‘కన్యేవ తున్నా’। ‘ఇషేత్వా’। యవకారా పరా యూభ్యాంతా తథోక్తా ॥౨౧॥

సూత్రం :—పరశ్చ ॥౨౨॥

వై :—చశబ్దేన వకారోఽన్వాదిశ్యతే। తస్మాత్పరో వర్ణో ద్విత్వం నాశ్నుతే హారీతస్యమతే। ‘ఓషిష్ఠదావ్నే’। ‘తీష్ణాఽ ఘోషః’ (౧౪-౧౮) ఇత్యాది సూత్రపఙ్క్తి మనిష్టమ్ ॥౨౨॥

త్రిభా :—చకారో హారీతాకర్షకః। పర ఇత్యేకవచనేన వకారోగృహ్యతే। పూర్వసూత్రస్థ నిమిత్తయోః యః పరః, సోపి నద్విత్వమాపద్యతే, హారీతమతే। యథా— ‘విభూదావ్నే’। ‘గార్గ్యిణ్యః’। వకార ఇతికిం? ‘కల్ప్యాజ్జుహోతి’। ‘స్పర్శఏవైకేషాం’ (౧౪-3) ఇత్యత్రాన్యవధారణ నిరాకరణాయాయ మారమ్భః। అథవా ద్విత్వేకృతే పరోద్వితీయ పర్యాయో ద్విత్వ విధినాస్తి। అనవస్థాప్రసఙ్గాత్। నను ‘సవర్ణా సవర్ణయపరః’ (౧౪-౨3) ఇతి పరసూత్రేణాపి పునర్ద్విత్వ నిషేధః। పౌనరుక్త్యమావహతి। మతభేదాన్నైషదోష ఇతిబ్రూమః।హారీత మతమేతత్, ‘తీష్ణాఽఘోషో హారీతస్య’ (౧౪-౧౮) ఇత్యాదిసూత్రిపఙ్క్తమనిష్టమ్ ॥౨౨॥

ఇదానీం స్వమతమాహ—

సూత్రం :—సవర్ణా సవర్ణయపరః ॥౨3॥

వై :—సవర్ణాశ్చ సవర్ణయశ్చ సవర్ణా సవర్ణయా। తౌ పరా యస్మాత్స తథోక్తః। సమానజాతీయం వర్ణా వ్యక్త్యన్తరం

సవర్ణమ్। యథా— కకారస్య కకారః, సకారస్య సకారః ఇతి। సమానే నగ్రే భవః సవర్గీయః। సవర్ణే సవర్గీయే చ పరతః నణోర్ ద్విత్వం నాశ్నుతే। సవర్ణాః— ‘రుక్కామః’। ‘అనామయచ్ఛమే’। ‘తత్తెరుక్మ్’।‘అనుష్టుప్ప్రాణానామ్’। ‘మయ్యేవసతా’। ‘ఇమమ్మేవరుణ’ ‘దేవాసురాస్సంయత్తాః’। సవర్గీయాః- ‘పరిచ్ఛచ్ఛన్దః’ ‘కణ్ణూయేత’। ‘ఆణ్ణమజాయత’। ‘యజ్కామయేత’। ‘శజ్చమే’। ‘తన్తె దుశ్చక్రుషే’। ‘మస్థి మన్థిశోచిషా’। ‘అమ్బెఅమ్బాలి’। ‘యుజ్జానేషు’। ‘పరివృడ్ఢి హరసా’। అత్ర అసన్దేహార్థం శిష్టా వచనమ్। యథా—

‘అనునాసిక పూర్వస్తు కకారో మధ్య ఆగమః।
గకారశ్చ తకారేచ ధకారే చ యథాక్రమమ్ ॥ఇతి॥

అత్రిమధ్యే పదమధ్యే ఇత్యర్థః ॥౨౩॥

త్రిభాః—సవర్ణపరః సవర్గీయపరశ్చ ద్విత్వం నా పద్యతె। సవర్ణత్వం నామ సారూప్యముచ్యతె, నతుల్యస్థానకరణతా మాత్రమ్। సవర్గీయః సమానవర్గ సమ్బన్ధి। యథా— ‘అత్వక్కామయ’। ‘అత్తామవీగ్ంషి’। ‘పిప్పకాతె’। ‘సంయత్తాః’ ‘యల్లోహితమ్’। ‘త్వంవాతె’। సవర్ణపరాణ్యేవామీని। సవర్గీయ పరాణ్యపి వదామః— ‘అజ్కాన్యజ్కా-’। ‘పాత్రిచ్ఛముస’। ‘కొణ్డాత్ కొణ్డాత్’। ‘తంతె దుశ్చక్రుషే’ ‘అంశ్ఫస్స’ ‘అనునాసిక పూర్వస్తు..... యథాక్రమమ్’। ఇతివచనాది దమప్యుదాహరణమ్। ‘పాత్రోక్- యజ్ఞః పాత్రాక్-’। ‘తాన్బూర్యాయ్యుజ్ఞ్వనితి’। ఏవమ్పర ఇతికిమ్ ? ‘వాజ్ఞ అసన్’। ‘షణ్మాసః’। ‘విదథాని మన్మహె’। ‘దామ్నాశ్వమ్బన్’ ॥౨౩॥

సూత్రం :—నానుత్తమఅత్తమపరః ॥౨౪॥

వై :—అనన్తరోక్తస్యపరిషేధస్యాయం పరిషేధః। అత్తమ వ్యతిరిక్తోవర్ణ అత్తమె పరతో ద్విత్వ పరిషేధం నాశ్నుతే ; కిన్తు ద్విత్వమేవాశ్నుతే। ‘యాశ్చైష్ణవాస్య’। ‘ఇన్ద్రాయరాజ్ఞే’। ‘ప్రత్నగ్ం

సధస్థమ్'। ,గ్రన్థిం గ్రథ్నాతు'। ,అద్రోదస్త్ర'। ,దధ్నా ఽఽతనక్తి'। ,ఏతం వై పర ఆక్షారః'। ,యఃపాప్మనా' ॥౨౪॥

త్రిభా :—నకారోఽయం పరిపప్రిసవార్థకః। అత్తమపరోఽనుత్తమో ద్విత్వం నాపద్యత ఇతిన। యథా—,యాచ్చా'। ,యజ్ఞియజ్ఞియ'। ,ఆక్షారః'। ,సపర్యత్న ఏత్'। ,పాప్మానమ్'। అనుత్తమ ఇతికిమ్? ,తమ్మాదేవాః'। అత్తమః పరోయస్మాదసావుత్తమపరః। ,సవిణ సగీయ పరః' (౧౪—౨౩) ఇతి పాక్షా నియమారమ్భః ॥౨౪॥

సూత్రం :—అన్యేషామాచార్యాణామ్ ॥౨౫॥

వై :—పక్వతే ద్విత్వ ప్రతిషేధ ఏకేషాం మతం అధిక్రియతే। తతాపీష్టాంశ సద్భావాత్ ॥౨౫॥

త్రిభా :—అథ ఇత్యయమధికారః। ఏకేషాంమతమధికియత ఇత్యేతద్వేదితవ్యం ఇత అత్తరం యద్వక్ష్యామః ॥౨౫॥

సూత్రం :—లకారో హ శ వకారపరః ॥౨౬॥

వై :—హకారే శకారే వకారే చ పరతః లకారో ద్విత్వం నాశ్నుతే। హ— ,ఆదిత్యాం మల్హాం'। ,శతనల్శం విరోహ'। ఏతేన శిక్షోక్తం లకారార్ధ ఋపత్వం నిరస్తం వేదితవ్యం। వ— ,వైల్వో యూపో భవతి। స్వరిత పరేతు వకారే పరతో ద్విత్వమిష్యతే—

లకారస్య వకారేణ సంయోగే స్వరితోయది।
తదాసంయుక్త ఏవస్యాత్ అసంయుక్తస్తతోఽన్యథా॥

ఇతిశిక్షావచనాత్। ఏతత్పర ఇతికిమ్? ,విశల్యో బాణ వాగ్ంఋత'।

త్రిభా :—ఏకేషాంమతే హ శ వకార పరో లకారో ద్విత్వం నాపద్యతే। ,మల్హాఅలభన్త'। ,శతమల్శంవిరోహ'। ,తతోబిల్వ'। ఏవమ్పర ఇతికిమ్? ,శల్మాషీ'।

కల్యాణీ'। హకార శకారశ్చ వకారశ్చ హ శ వకారాః తేపరే యస్మాత్ సః। తథోక్తః। అత్ర హ శపరే కార్యమిష్టం ; నతు ఎకారపరే। నాపిపరసూత్రేమిష్టం ॥౨౬॥

సూత్రం :—స్పర్శస్స్పర్శపరః ॥౨౭॥

వృత్తిః :—స్పర్శ పరతః స్పర్శో ద్విత్వం నాశ్నుతే। 'తస్యైత్వక్ష్మ' 'నవిష్వజ్పిజయా'। 'తజ్జయానాం జయత్వం'। యజ్ఞియా యజ్ఞియానామ్'। 'పిణ్డాన్పియచ్ఛతి।

'పరస్పరేణ సంయోగస్స్పర్శానాంతు భవేద్యది।
తత్పూర్వస్య శ్రుతినాస్తి పాఠస్తేషామిదం మతం॥

ఆచార్యస్తు సవర్ణ సవర్గీయ పరస్యైవ ద్విత్వాభావమిచ్ఛతి। తేనతస్యైవ శ్రుత్యభావోపి పరిగృహ్యతే నాన్యస్య ॥౨౭॥

ప్రతిభా :—ఏకేషాంమతే స్పర్శపరః స్పర్శో నద్విత్వమాపద్యతే। యథా—వాగ్దేవీ'। 'అపామోజ్మానమ్'। 'ఆప్తోరః'। 'సప్రత్నవిత్'। 'యమప్నవానః'। స్పర్శః పరో యస్మాదసౌ స్పర్శపరః ॥౨౭॥

సూత్రం :—పదాన్తశ్చ వ్యఞ్జనపరః ప్రాకృతః ॥౨౮॥

వృత్తిః :—చ శబ్దేన స్పర్శోపన్వాదిశ్యతే। అస్పర్శపరార్థోపి యమారమ్భః ; స్పర్శ పరస్య పూర్వేణప్రతిషేధసిద్ధేః। తదయమర్థః పదాన్తో యస్స్పర్శోపస్పర్శే వ్యఞ్జనే పరతః ప్రాకృతో వర్తతే। పదావస్థా సిద్ధాద్రూపాన్నప్రచ్యవతే। సద్విత్వం నాశ్నుతే। 'అవాగ్వ్యఞ్జనః'। 'ప్రత్యఞ్జ్లోకారమ్'। 'వృషణ్వతీమన్వాహ'। 'ఆదిత్యాన్యాచిషామహై'। 'విశ్వస్మిన్నాట్పి'। 'యస్మిన్వాయుః'। 'అపాస్మిఞ్ఛ్వో యత్యమాణా'। ఆశూన్హువే'। అత్ర నకారే య వ హ పరే ప్రతిషేధ ఇష్టః ; అన్యత్రనేష్టః'। తథాచశిక్షా—

'నకారాన్తం పదం పూర్వమన్త స్థాసుపరాసు చ।

నకారాన్తస్థయోర్మధ్యే తత్రవర్ణమసంయుతమ్॥
రేఫపూర్వో నకారోయః పదాన్తోయత్ర దృశ్యతే।

విశేషం తత్రజానీయాత్ ద్విత్వమిత్యభిధీయతే॥
నకారాన్తం పదం పూర్వం వకారాదౌ పరేయది।
విశేషం తత్రజానీయాద్ద్విత్వ మిత్యభిధీయతే ॥ఇతి॥

వకారే ఋకార పరతః ప్రతిషేధో ఽనిషేధ్యతే। ‘అస్మాన్ వృణక్తు విశ్వతః’। ‘వాజినస్పృషా’। తదప్యుచ్యతే శిక్షాయామ్—

సంయుక్తో నవకారా చేదృకారః పరతోయది।
సంయుక్తత్వంతుజానీయాన్నోభయోర్వ్యక్తిరిష్యతే॥ఇతి॥

అత్ర అసంయుతత్వోక్త్యా ద్విత్వా భావఏవప్రాప్యతే। ద్విత్వా భావెహ్య సంయుతతా భవతి। అతఏన ‘రేఫపూర్వః’ ఇత్యసంయుత్యప వాదతయా ద్విత్వస్మరణ ముపపద్యతే। పదాన్త ఇతికిం ? ‘అక్ర్యేణవై’। వ్యఞ్జనపర ఇతికిమ్ ? ‘యుఞ్జ్సి’। ‘ధన్వన్నిన ప్రపాఅసి’। ప్రాకృత ఇతికిమ్ ? ‘త్రిష్టుగ్యాజ్యా’। నన్వత్ర జకార ణకారయోరుదాహరణ మయుక్తమ్ తయోరస్పర్శ వ్యఞ్జనపరత్వె వికారాభావాదితి కేచిత్। తత్రహి విరుద్ధోహేతుః। యదప్యుచ్యతె యఃకేషుచిదస్పర్శ వ్యఞ్జ నేషు పరతః విక్రియతె సఏవాత్రగ్రాహ్యః ఇతి తత్రేద ముచ్యతె। వికా రిణోఽపి గ్రహణె ప్రాకృతత్వ విరోధః। అథ అవికార్యేవ గృహ్యతె ; కిమన్యత్ర వికారేణ ? తస్మాన్నకారమాత్రె ప్రతిషేధ వ్యవస్థా పనం ప్రతి సమ్యగుపాయానవగమాదేష క్లేశ ఆశిత ఇత్యాస్తా మేతత్ ॥౨౮॥

త్రిభా :—వ్యఞ్జనపర ఇతి స్పర్శవ్యతిరిక్త వ్యఞ్జనపర ఇత్యర్థః। అన్యథా స్పర్శానా మపిగ్రహణె పూర్వసూత్రెపి స్పర్శపర ఇత్యుక్తత్వాత్ పౌనరుక్త్యం

స్యాత్। ననునిమిత్తవిశేషాన్నిమిత్తవిశేషోఽప్యస్తి। పదాన్తత్వం ప్రాకృతత్వం చ నిమిత్తినో విశేషః। నిమిత్తస్యతు సర్వవ్యఞ్జనాత్మకత్వమితిచేత్। తథాపి స్పర్శభాగే నిమిత్తవిశేషస్య వైయర్థ్యమ్। స్పర్శపర ఇత్యత్ర సామాన్యేన నిమిత్తవిశేషస్యాపి గతత్వాత్। తస్మాదన్తాదయ ఏవాత్రవ్యఞ్జన శబ్దేనోచ్యన్తే। చకారఃతానిస్పర్శాకర్షకఃపారిశేష్యాన్నకారస్యాను కర్షణమ్! తథాహి— అన్తాది వ్యఞ్జన పరత్వే సత్యన్య స్పర్శానామవికృతానాం పదాన్తే స్థితినాస్తి। ‘సమ్రాట్’ ఇత్యత్రాస్తీతిచేత్, మైవమ్। ‘నసగ్ంసామితిరాపరః’ (౧౩-౪౮) ఇత్యత్రవైయర్థ్యాత్। ఇతిశబ్దో మకారస్య ద్విత్వసద్భావం బోధయతీ త్యథ్యయనానురోధాదుపపాదితమ్। తస్మాన్నైషనిషేధ విషయః। నాపి ‘బ్రహ్మాణ్వన్తఃి’, ‘న్యఙ్ రశ్మిభిఃి’ ఇత్యాది విషయః। కుతః? ఇహప్రాకృత ఇతి విశేషణం వికృతసద్భావం కల్పయతి। అన్యథా స్వస్య వైయర్థ్యాత్। తచ్చవికృతత్వం ణకారస్య జకారస్య అన్తాదిపరత్వేసతి క్వచిదపి పదాన్తే నదృశ్యతే। తస్మాత్ ప్రాకృత ఇతిప్రయోగ సాఫల్యాయ నకారస్యైవానుకర్షణం యుక్తమితి పారిశేష్యం। కిఞ్చ, మాహిమేయేఽపి నకారస్యైవాను కర్షణం సిద్ధవత్కృత్యోక్తమ్। తత్రైవం సూత్రయోజనా— ఏకేషాం మతే పదాన్తఃప్రాకృతో నకారో అన్తాది వ్యఞ్జనపరో ద్విత్వం నాపద్యతే। యథా— ‘జనాన్ యాతయతి’, ‘ఓమన్వతీతే’, ‘ఏతాన్ హోమాన్’, పదాన్త ఇతికిమ్? ‘అన్యా యన్తి’, అన్తాది వ్యఞ్జనపర ఇతికిమ్? ‘తాన్కల్పయతి’, ‘ఇమాన్ భద్రాన్’, ప్రాకృత ఇతికిమ్? ‘తాన్రక్షధ్వమ్’, ‘వైష్ణవాన్ రక్షోహణఃి’, నను కథమత్ర వికృతత్వమ్?

రేఫాట్టవర్ణాత్ పూర్వశ్చ తవర్గాచ్చ పరశ్చనఃి।
తఃర్గన్తాన ఇత్యాహు రత్తాన్నోఽన్య ఉచ్యతే॥

ఇతివచనాదస్తి తాన భేద కృతం వికృతత్వమితిబ్రూమఃి శిష్టాచైవం విద్యతి—

రేఫ పూర్వో నకారోయఃి పదాన్తోయత్రదృశ్యతే।
విశేషం తత్రజానీయాత్ ద్విత్వ మిత్యభిధీయతే॥ఇతి॥

వ్యఞ్జనమస్మాత్ పరమితి వ్యఞ్జన పరఃి। ప్రకృతిరితి స్వభావఃి, తత్సమ్బన్ధి ప్రాకృతఃి ॥౨౪॥

సూత్రం:—అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తఃస్వరితమ్ ॥౨౫॥

వై :—అదాత్తత్వాదయస్స్వరాణాంగుణాఃి కుతఃి? ‘అనుదాత్తఃి’ (౧-౩౮) ఇత్యాదిషు పుల్లిఙ్గ నిర్దేశసామర్థ్యతయా స్వర

శబ్దానువర్తనాత్। మూలశాస్త్రేచ ‘అచశ్చ’ (1-2-28,29) ఇత్యధికృత్య ‘అచ్చోరుదాత్తః’ ఇత్యాది తల్లక్షణం స్మర్యతే। ‘స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవత్’ ఇతిచ। వ్యఞ్జనేషు చోదాత్తాద్యుపలమ్భస్తు స్వరసన్నిధానోపాధికృతః। యథా భూతలాదిషు ఘటోపలమ్భః ప్రదీపాది సన్నిధానకృతః। అఙ్గసంహితాతు తత్తత్స్వరగుణవ్యాప్తసీమా విభాగార్థతయా అన్యథోపపద్యమానానాం వ్యఞ్జనానా ముదాత్తాది గుణయోగం స్వాభావికం కల్పయితుమర్హతి। తస్మాదయం స్వరవిధిరక్షరా సాధారణ ధర్మసమ్బన్ధిత్వాత్తు ద్విశిష్టాక్షర నిమిత్త విషయత్వాచ్చ అక్షరసంహితా విధిరితి మన్యామహే। ‘అదాత్తముదాత్తవతి’ (౧౦-౧౦) ఇత్యాదిస్తు స్వరవిధిః పదసంహితోపజీవిత్వా త్పదసంహితా నాక్షరసంహితా భవితు మర్హతి। అత ఏవ తత ఊర్ధ్వమ్ ‘అథవర్ణానామ్’ (౧౩-౫) ఇత్యధికారః కృత ఇతి వేదితవ్యమ్। అదాత్తగుణా త్స్వరాత్పరోఽనుదాత్తగుణః స్వరిత గుణ మాదేశమశ్నుతే। యథా—‘అనమీవా అయక్ష్మాః’ ‘ప్రఉగముక్థమ్’ నను ‘ప్రఉగముక్థమ్’ ఇత్యాదా స్వాభావిక స్వరితః। నైతదేవమ్। నిత్య ఏవ స్వాభావిక స్వరితః అన్యేనైమిత్తికాః। యథా—‘అనమీవా అయక్ష్మాః’ ఇత్యత్రపూర్వ అదాత్తో నిమిత్తం స్వరితస్య। ఏవం ‘ప్రఉగముక్థమ్’ ఇత్యత్రాపి। అనుదాత్తస్తు ప్రకృత్యా యథా-‘పితృణాగ్ం సదనమసి’ఇత్యాదిషు నకారః ప్రకృతిః తస్య ఋుకారాది నిమిత్తకం ణత్వమితివిధితఏవావగమ్యతే।ఏవమిహాపి వర్ణసంహితాధికారేవిధానాత్ సమానపదస్థాదపి అదాత్తాత్పరస్స్వరితః’ ప్రకృత్యాఽనుదాత్తః। తస్య పూర్వోదాత్త నిమిత్తకం స్వరితత్వమితి వేదితవ్యమ్। తదుక్తం మూలశాస్త్రే ‘అనుదాత్తం పదమేకవర్జం’ (౬-౧-౧౫౮) ఇతి। అస్యార్థోఽస్మాభి ‘స్స్వర సమ్పది’ వివృతః;

నీచం ప్రకృత్యా సకలముదాత్తా దన్యదశ్రురమ్।
సోదాత్తే నిరుదాత్తే తు పదేయత్స్వరితాన్తథా ॥ఇతి॥

అదాత్తా దితికిమ్ ? ,తదతిగ్రాహ్యో అభవన్' ॥౨౯॥

త్రిభా :—ప్రతిహత పాదప్రకృతేరో వ్యఞ్జన విషయమేతత్। అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరితమాపద్యతే। యథా— ,స ఇథానః', ,అథాబ్రవీత్', ,ప్రఅగముకమ్', పూర్ణవిభాగావస్థాయా మనుదాత్తత్వే సత్యేవ పునస్తత్సంహితాయా మే తల్లక్షణాత్ స్వరితత్వం ,ప్రఅగమ్' ఇత్యాదా విజ్ఞేయమ్ ॥౨౯॥

సూత్రం :—వ్యఞ్జనాన్తస్థాతోఽపి ॥౩౦॥

వై :—అపి శబ్దేన పూర్వసూత్ర పదాన్యన్వా దిశ్యన్తే। ఏకేన ద్వాభ్యాం బహుభిర్వా వ్యఞ్జనైర్వ్యవహితోఽప్యు దాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరిత మాపద్యతే। ,అవధూతగ్ం రక్షః', ,రుక్మాఁ', ,ఇషే త్వా', ,కృష్ణోఽసి', ,విష్ణునుస్థితః। ,నాస్మాద్రాష్ట్రం భ్రగ్ంశతే', ,నాస్యేన్ద్రియం వీర్యం వృజ్యే', ,అథాబ్రవీత్' ఇత్యాదావేకాదేశః ప్రథమం భవతీత్యుక్తమ్ ॥౩౦॥

త్రిభా :—వ్యఞ్జనాన్తస్థాభ్యో దాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరిత మాపద్యతే। యథా— ,తదగ్నే అన్వృణ', ,యస్త్వాహృదా' ఇత్యాది। అన్తస్థాతో వ్యవహిత ఇత్యర్థః ॥౩౦॥

సూత్రం :—నోదాత్త స్వరిత పరః ॥౩౧॥

వై :—అదాత్తశ్చ స్వరితశ్చేతి ద్వన్ద్వః। తయోః పరతః అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః అనన్తస్థాతో వ్యఞ్జనాన్తస్థాతోపి స్వరితం నాశ్నుతే। ,ధ్రువా అస్మిన్'। ,సఉక్థ్యేన రుద్రాన్'' ,యచ్ఛ్రుద్ధేయ దయే'। ,తాస్సృష్టాః ఋధం న్యాయన్ సపతం నవరాత్రమ పశ్యత్ తమాహరత్తే నాయజత'। అదాత్తస్వరిత పర ఇతికిమ్? ,సూన్నీయమివ', ,అగ్నేతా ఆవహతీః'। ,పౌర్ణమాసీం చోక్థ్యంచ'। ,అనన్తరస్య భవతి

విధివా ప్రతిషేధోవా' ఇతిన్యాయాత్। తేన ప్ర నిత్య ప్రశ్లిష్టా భినిహి తానా మయం ప్రతిషేధోనభవతి। ‹అన్నాద్యమేవాభ్యుపానర్త తే'। ‹త స్యనాశ్యంకామమ్'।‹మాసూత్తిష్ఠ'। ‹లోకేఽస్మిన్గోస్థేఽస్మిన్' ॥3౧॥

త్రిభా:—అదాత్త పరః స్వరితపరో వా అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరితంనా పద్యతె। యథా— .సఇమం లోకం'। .తస్మాత్త అద్యా'। .కీర్ణా మన్యమానః'। .తస్యైష్యన్ధ్రమ్'। అదాత్తశ్చ స్వరితశ్చోదాత్త స్వరితో. తాపరా యస్మాత్సః, తథోక్తః ॥3౧॥

సూత్రం :—నాగ్నివేశ్యాయనస్య ॥3_౨॥

వై :—అగ్నివేశ్యాయనస్యమతె అనన్తరా ద్విహిత ప్రతిహత పాదనృత్తతెరో వ్యజ్జనాత్మకోఽపి స్వరితో నప్రతిషిధ్యతె। యథా— ‹నాస్యై భాగ్యేవ్యంజనయతి'। ‹ద్రాపె అన్ధసస్పతె'। పాదనృత్తస్య నాస్త్యుదాహరణమ్ ॥3_౨॥

త్రిభా:— పూర్వ సూత్రస్య ప్రతిప్రసవార్థ మిదం నకారం।అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః అగ్నివేశ్యాయనస్యమతె అదాత్తపరః స్వరితపరో వా స్వరితం నాపద్యత ఇతిన। పూర్వోక్తాన్యెవో దాహరణాని ॥3_౨॥

సూత్రం :—సర్వానేత్యేకె సర్వానేత్యేకె ॥33॥

వై :—న కేవలమనన్తరా ద్విహితస్యైవ స్వరితస్య ప్రతిషేధః ‹నోదాత్తస్వరితపరః' (౧౪-3౧) ఇతి, కిన్తు సర్వ ఏవస్వరితః త్రైప్రాది రపి ఏవంసతి నభవతీతి ఏకేషాం మతం। తథా వాజసనేయినస్సమా మనన్తి-‹బాహుశర్ధ్యా ధ్వ ధన్వా'। ‹సగ్ంశితం వీయ౯ం బలం' ఇత్యాది। తత్రైవో దాహరణం ద్రష్టవ్యమ్। నతు వాజసనేయ కె సర్వ స్వరితాఽభావోఽస్మిన్ సూత్రె కథ్యత ఇతి యుక్తం వక్తుం। తత్రోదాత్త సమ శేషస్య స్వరితస్య ప్రసిద్ధత్వాత్। నైదం సూత్రద్వయ మిష్టమ్ ॥33॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితేవైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే చతుర్దశోఽధ్యాయః॥

ప్రతిభా :—నకేవల ముదాత్తా త్పరః కిన్తు సర్వ ఏవ సప్తవిధ స్స్వరితో ఽస్తీత్యేకే శాఖినో మన్యన్తే; తథాహి— వాజసనేయి బ్రాహ్మణే ద్వావేవ స్వరావుదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ। నేదంసూత్రద్వయ మిష్టం ॥33॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే చతుర్దశోఽధ్యాయః॥

అథ పఞ్చదశోఽధ్యాయః

అథ పఞ్చదశాధ్యాయేఽనునాసికాస్స్వరా విధీయన్తే। ప్రసఙ్గాదనుస్వారాది॥

సూత్రం :—నకారస్య రేఫోష్మయకారభావాల్లుప్తే చ మలోపాచ్చ పూర్వస్వరోఽనునాసికః ॥1॥

వై :—రేఫోష్మయకారభావాదితి భావశబ్దః ప్రత్యేక మభి సమ్బధ్యతే। నకారస్య రేఫభావా దూష్మభావాద్యకారభావాచ్చ పూర్వస్వరోఽనునాసికోభవతి। లుప్తేచేతి చశబ్దేన యకారభావోఽనువర్తతే। యకారభావే నకారస్య లుప్తే పూర్వస్వరోఽనునాసికోభవతి। మలోపాచ్చ పూర్వస్వరోఽనునాసికో భవతి। 'అనితిపరో గ్రహోఖ్య' (9-20) ఇత్యాదినా నకారస్య రేఫ యకారభావావుక్తౌ। 'నకారశ్చ కారంచపరః' (5-20) 'తర్హ్యాగస్తస్మిన్' (6-14) ఇత్యూష్మభావః। 'లుప్యేతే త్వవర్ణపూర్వా యవకారౌ' (10-19) ఇతి యలోపః। 'అథ మకారలోపః' (13-1) ఇతి మలోపః। రేఫభావాత్— 'యోవా వనస్పతీగరను'। ఊష్మభావాత్— 'శుక్లాగశ్చ కృష్ణాగశ్చ'। 'శతతర్హ్యాగస్తమగ హన్తి'। యకారభావాత్— 'న్యమిత్రాగఓమతాత్యగ్మహేతే'। నకా

రస్థానీయే యకారేలుప్తే— ‘న్యమిత్రాగఓషతాత్’। మలోపాత్— ‘ప్రత్యుష్టగరక్షుః’। నేదం సూత్రమిష్టమ్॥౧॥

ప్రభా :—నకారస్య రేఫభావాత్ తీష్మభావాత్ యకార భావాచ్చకారాకృష్ట యకారే లుప్తేసతి మలోపాచ్చ పూర్వస్వరోఽను నాసికో భవతి, సానునాసికో భవతీ త్యర్థః। యథా,— రేఫభావాత్— ‘అగ్నీగ్ంరక్షసుషదః’। యథాతీష్మభావాత్— ‘కణాఁగ్ంశ్చా కణాఁగ్ంశ్చ’। ‘త్రీగ్ంస్తృచాన్’। యకార భావాద్యకారలుప్తే యథా— ‘మహాగ్ం ఇన్ద్రిః’। మకార లోపాద్యథా— ‘ప్రశ్యుష్టగ్ంరక్షుః’। ‘సగ్ంశితం మెబ్రహ్మ’ ఇత్యాది। మకారస్యలోపో మలోపః, తస్మాత్ ॥౧॥

సూత్రం :—నైకేషామ్ ॥౨॥

వై :—ఏకేషాం మతే యథోక్తేషు పూర్వస్వరేష్వానునాసిక్య గుణో నభవతి ॥౨॥

ప్రభా :—ఏకేషాం మతే పూర్వసూత్రోక్తేషు నానునాసిక్యం భవతి। ఉక్తా న్యేవోదాహరణాని। ఇదమేవేష్టం నతు పూర్వమ్ ॥౨॥

సూత్రం :—తతస్స్వానుస్వారః ॥3॥

వై :—తతః తస్మాత్స్వరాత్పర మనుస్వారస్త్వాగమో భవతి। ‘యెవా వనస్పతీగరను’। శుక్లాగశ్చ కృష్ణాగశ్చ’। ‘శతతర్హాగస్త్రగహాన్తి। ‘న్యమిత్రాగఓషతాత్’। ‘ప్రత్యుష్టగరక్షుః’। స్వమతస్యాయ ముపన్యాసః। తత్తైకేషా మిత్యుక్తిరవిరుద్ధా ; అనునాసికవాదిభ్యోఽన్యత్వాత్ స్వేషాం। స్వమతెఽపి యకారశ్రవణస్యానిషత్వా త్తల్లోపపక్షఏవోదాహృత ఇత్యనుసన్ధేయమ్ ॥3॥

ప్రభా :—తత ఇతి సర్వనామ్నా పరామృష్టాత్ పూర్వస్వరాత్ పరోఽను స్వారాగమో భవతి। యథా— ‘సత్రీగ్ం కేకాదశాగ్ంఇహ’। పరామృష్ట స్వరస్యాను నాసికం గుణం తు శబ్దానివర్తయతి। తస్మాదను నాసిక ప్రతిషేధపక్ష ఏవాయమను స్వారాగమః స్యాత్ ॥3॥

సూత్రం :—స్రాదిషు చైకపద ఊష్మపరః ॥౪॥

వై :—'స్రక్షోహపాశ' (16-2) ఇత్యాదిషు అన్త్యరాథ్యాయభా విషు గృహ్యణేషు యఃశబ్దః సఖలు సమానపదస్థైఊష్మణిపరతః పర మనుస్వారముప గచ్ఛతి। అనెనోత్తరాథ్యాయనతీనాం విధీనాం నియమః క్రియతె- ఊష్మపర ఏవ శబ్దః పరమనుస్వార ముపగచ్ఛతి। సమానపదస్థఏవ ఊష్మణి పరె ఇతి। తెన 'దగసనాభ్యోనగసోభిః' (౧౬-౧౯) ఇత్యాదానమూష్మ పరస్యానుస్వారాగమో న భవతి। తథా- 'పాహిసోమమ్' 'దివి హి సూర్యమ్' ఇతినానాపదస్థైఽపూష్మణి పరతః న భవతి ॥౪॥

త్రిభాః :—ఆగమాన్వాదేశకః చకారః। 'సాదిష్వేకపదె' అనువర్తతె ఊష్మ పరోఽను స్వారాగమో భవతి। యథా- 'శోగ్ంసామోద ఇవ'। 'సాదిష్వితికిమ్! తథా సాంత్రీణిచ'। ఏక పద ఇతికిమ్! 'తంమాసగ్ంస్యజ'। అఖణ్డ విశేషణేన కిమ్! 'ప్రాపా హంసోర్విఽ'। ఊష్మపర ఇతికిమ్! 'మాంయూమాయినామ్' ॥౪॥

సూత్రం :—నాస్త్వవికారాత్పూర్వః ॥౫॥

వై :—అన్త్వవికారానిత్యూష్మ విశేషణమ్। పదాన్త్వవర్ణస్య వి కారభూతాదూష్మణః పూర్వశబ్దః పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛతి। యథా- 'బహిస్తె అస్తు బాలిథి'। 'హిఫుజిగ' (16-15)ఇతి ప్రాప్తిః ॥౫॥

త్రిభాః :—నఖలు పదాన్త వికారాత్ పూర్వసిన్నను స్వారాగమో భవతి। యథా- 'బహిస్తెఅస్తు'। 'హిఫుజిగ' (౧౬-౧౫) ఇతిప్రాప్తిః। అన్త వికారాదితికిమ్! మహిగ్ంసీద్విపాదమ్'। అన్తస్యవికారః అన్తవికారః తిస్మాత్ ॥౫॥

సూత్రం :—అప్రగ్రహాస్సమానాక్షరాణ్యను నాసికా న్యేకెషామ్ ॥౬॥

వై :—అపగృహ్ ఇతి పగృహ్యవ్యతిరిక్తానాం తత్తుల్యదృశానా మెవ గ్రహణమ్; యథా- అబ్రాహ్మణ ఇతి శ్రుతిర్యూదెః। తదయు

మర్థః- ప్రగ్రహవ్యతిరిక్తాని పదాన్తభూతాని సమానాక్షరాణ్యనునాసికాని భవన్తి ఇత్యేకేషాం మతమ్। యథా- ‘తస్యత్రాతా భవసి’। ‘యశో మయి దధతీ ప్రాణాన్’। ‘మధు మధునాఽభియోధి’। అప్రగ్రహా ఇతి కిమ్? ‘ద్వే ధేనూ భూమిం’। సమానాక్షరాణీతి కిమ్? ‘నియుద్భిర్వాయవిష్ఠయే దురోణే’ ।౬।

ప్రభా :—యాని సమానాక్షరాణి అపరిగ్రహసంజ్ఞాని తాని ఏకేషాం మతే పదాన్తాన్యపి నాసికాని। యథా- ‘మూలాయినీ వసుమతీ’। అపరిగ్రహా ఇతి కిమ్! ‘ఇమా ఇతి’। ‘ధేనూ ఇతి’। సమానాక్షరాణీతి కిమ్! ‘సా ఏవైష్టితస్య’। పరిగ్రహాక్షరశబ్దయోర్నిత్యయుక్తే లిఙ్గవిభక్తీనాం పరస్పరాన్వయో ఘటతే। నప్రగ్రహా అప్రగ్రహాః ॥౬॥

సూత్రం :—పదం చ ప్లుతస్య శాంఖాయన కాణ్డమాయనయోః ॥౭॥

వృత్తి :—చ శబ్దేన సమానాక్షరాణ్యనునాసికానీత్యన్వాదిశ్యన్తే। ఇహ తు పదమిత్యేకవచన శ్రవణాదేకవచనాన్తయా విపరిణామః। తదయమనుక్తార్థః- ప్లుతం సమానాక్షరం పదాన్తభూతం పదం పదావస్థాయాం అనునాసికం భవతి, శాంఖాయనస్య కాణ్డమాయనస్య చ మతాత్। సమితి సంహితాధికారస్యాపవాదః। యథా- ‘చినత్త్సా। న। చినత్త్సీ3। ఇతి’। ‘సహసాం3’। ‘జుహవానీ3’। ‘అన్వితి। ఏతీ3’। పదమితి కిమ్? సంహితాయాం మాభూత్. ‘సానచినత్త్సీ3ఇతి’। ‘జుహవానీ3 మూ’। ‘అన్వేతీ3 సహసాం3 మిగ సహసాం3ఇమ్’ ఇతి। ప్లుతమితి కిమ్? ‘తస్య త్రాతా భవసి తస్యసఖా’। నేదం సూత్రద్వయమిష్యతే ॥౭॥

భాష్యం :—యత్ ప్లుతాత్ పదం తచ్చ పదకాలే శాఙ్ఖాయన కాణ్డమాయనయోర్మతే అనునాసికం భవతి। యథా- ‘త్సీ3 ఇత్యబ్రవీత్’। ‘అస్తుహీ3 ఇత్యబ్రూతామ్’। పదమితి కిమ్? సంహితాయాం మాభూత్। చశబ్దః పూర్వసూత్రోక్తవిధేయసముచ్చయం కరోతి। అపరే త్వాహుః- ప్లుతైకస్వరం పదమితి అన్యన్నాభూత్। ‘నచినత్త్సీ3 ఇతి’। ‘నవిచిత్యా3 ఇతి’। నేదం సూత్రద్వయమిష్యతే ॥౭॥

సూత్రం :—అకారస్తు సగహితాయామపి ॥౮॥

వై :—తుశబ్దః పరమతం వ్యావర్తయతి। అపిశబ్దస్సముచ్చయే। తేనేదం స్వమత మితిసిద్ధమ్। అకారః పదాన్తః ప్లుతః సంహితాయా మనునాసికో భవతి। అపిశబ్దాత్పదవిభాగేఽపి। ‘సుశ్లోకాం౩ సుమఙ్గలాం౩’। ‘అపహూతాం౩’॥ యశో మమాం౩’॥ సుశ్లోక సుమఙ్గల అపహూతే త్యామన్త్రితేకవచనాన్తానాం అకారాన్త ప్రాతిపదికానాం ప్లుతాన్తానామేతాని రూపాణి। ‘శాచీ౩ యశో మమ’ ఇత్యస్మచ్ఛబ్ద షష్ఠ్యేక వచనాన్తస్యామన్త్రితాత్పరస్య పూర్వాఙ్గత్వస్మరణాత్ ‘ఆమన్త్రితస్యచ’ ఇతి పదద్వయస్యైకవదూ్భతస్యాద్యుదాత్తస్య సత ఆమన్త్రితలక్షణ ఏవ ప్లుతాదేశః। తస్మాదేషాం ప్లుతానామకారః ప్రకృతిః। ‘సుశ్లోకాం౩ ఇతి సు-శ్లోకాం౩’। ‘సుమఙ్గలాం౩ ఇతి సు-మఙ్గలాం౩’। ‘ఉపహూతాం౩ ఇత్యుప-హూతాం౩’। ‘యశః-మమాం౩’। అకార ఇతి కిమ్? ‘చినత్తీ౩ ఇతి’। ‘అగ్నా౩ఇతి’। పదాన్త ఇతి కిమ్? ‘బ్రహ్మా౩న్’ ప్లుతఇతి కిమ్? ‘నహాస్మావై పురాగ్నిః’ ॥౮॥

త్రిభా :—సాన్నిధ్యాదను నాసిక ప్లుతో గృహ్యతే। తుశబ్దః ప్రాకృతాచార్య మత నివర్తకః। అతఏవ సంహితాయామసంహితాయాంచ అకారః పదాన్తః ప్లుతోఽనునాసికో భవతి। యద్యప్యకార ఇతి సామాన్యేనోక్తః, తథాపి ‘అన్యాదేశోన్త్యస్య’ (౧-౨౮) ఇతివచనాత్ అపిశబ్దోఽను నాసిక ధర్మతయా నిమిత్తినం పదాన్తమేవాకార మన్వాదిశతి। యథా- ‘సుశ్లోకాం౩ సుమఙ్గలాం౩’, ‘అపహూతాం౩’, ‘యశోమమాం౩’, ‘యద్ధ్రాం౩’, ‘ఇత్యన్యస్యాం శాఖాయాం। అపిశబ్దః కిమర్థః? ‘సత్యరాజా౩’, ‘అగ్నా౩ఇత్యాహ’, ‘విచిత్యస్సోమా౩ నవిచిత్యా౩ ఇతి’, శాఙ్ఖాయన కాణ్డమాయనయోరప్యయం విధిరకారప్లుతే సమ్మతః ॥౮॥

సూత్రం :—సర్వమేకయమం పూర్వోపాగ సర్వమేకయమం పూర్వోపామ్ ॥౯॥

వై :—యమశబ్దోఽక్షరగుణభూత అదాత్తాదిస్వరే వర్తతే। సర్వమక్షరజాతం ఏకస్వరమ్' ఏకశ్రుతిస్వరేణ పరిమోక్తవ్యమితి పూర్వేషాం మతమ్। పూర్వే వైయాకరణాః। ఏతచ్ఛాస్త్రస్య మూలభూతం వ్యాకరణం కృతవన్తోహి తే। అథ పూర్వే విద్వాంస ఇతి విద్వదపేక్షం పారిథమ్యం తేషామ్। పరిథమేహి వైయాకరణా ఇతి పరిసిద్ధేః। తేహి వేదాధ్యయనే ఐకశ్రుత్యం వికల్పయన్తి 'విభాషా ఛన్దసి' ఇతి। నతు పూర్వశబ్దేన యాజ్ఞికా అచ్యన్తే; తద్వ్యపదేశా పరిసిద్ధేః। నచ తే సర్వం వేదమేకశ్రుత్యా ప్రయుఞ్జతే। అపితు అపాంశు పరిమోగన్యూఞ్ఛసామవ్యతిరిక్తమేవ। నచ తత్రైకశ్రుత్యం యాజ్ఞికానామేవాభిమానం కిన్తు సర్వేషామాచార్యాణామ్। అతఏవ వ్యాకరణే స్మర్యతే- 'యజ్ఞకర్మణ్యజపన్యూఞ్ఛసామసు' ఇతి। తస్మాన్నాథోక్త ఏవ యుక్తస్సూత్రార్థః। నెదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౯॥

ఇతి వైదికాభరణాఖ్యే పారిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే పఞ్చదశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా :—సర్వం మన్త్ర జాత మేకయమం ఏకశ్రుతీతి పూర్వేషాంమతం। యమో నామస్వరః అదాత్త ఇత్యర్థః। పూర్వే నామయాజ్ఞికాః॥ తేషాం యజ్ఞకర్మణి సర్వ మేకశ్రుతి స్థితి। అన్యే మన్యన్తే, పూర్వే నామకేచిచ్ఛాఖినః, తేషాం సర్వ మేకశ్రుతీతి। ఉదాహరణ కథయన్తి – సర్వమేకస్వర మనునాసికం భవతీతి; సమానాక్షర మాత్రాపెక్షమధిక్షేప్తుమ్। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౯॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే పంచదశోఽధ్యాయః

అథ షోడశోఽధ్యాయః

సూత్రం :—అథ సకారపరాః ॥౧॥

వై :—అస్మిన్నధ్యాయే పదమధ్యవర్తిభ్య ఊష్మభ్యః పూర్వే అనుస్వారా విధీయన్తే। జకారానునాసికాదినన్దేహానివృత్త్యర్థం అను

స్వారత్వేనిశ్చితే జకారః పూర్వస్వరానునాసిక్యంచ సంభవతీతి గమ్యతే। తతశ్చేవముక్తం పూర్వాధ్యాయే ,సాదిష్వనైకపర ఓష్మ పర' (15-4) ఇతి తతాదితః కేషాంచిత్సకార ఏవ పరతోఽనుస్వారాగమ ఇతి నియమార్థోఽయమధికారః ॥౧॥

ప్రభా :—అథ ఇత్యయమధికారః। ఇత ఊర్ధ్వం సర్వత్ర విశేషాః సకారపరా ఇత్యేతదధి కృతం వేదితవ్యమ్। సకారః పరో యేషాం తే ,సకారపరాః' ॥౧॥

సూత్రం :—సశోహాపాశ పదాదయస్స్వరపరే ॥౨॥

వై :—స, శో, హ, పా, శ ఇత్యేతే శబ్దాః పదాదిభూతాః పరమనుస్వార ముపగచ్ఛన్తి-స్వరే పదాదా పరతః। స్ర-,విస్రసయేత్', శో- ,శోసామోదన్', హ- ,హంసశ్శుచిషత్', ,హంస్సైరివ'। పా- ,పాసురే',,ప్రస్కన్ద్యపాసూన్'। శ-,అభిశంసెయురిపూంషి', ,అపాంశు శంసతి', పదాదయఇతి కిమ్ ? ,స్వస్తిగామనెహసం', ,పెశోమర్యా అపెశసే'। స్వరపర ఇతి కిమ్ ? ,సస్మాత్సంవిస్రస్యః', ,పూష్ణో హస్తా భ్యామ్', ,సజనీయంశస్యమ్' ॥౨॥

ప్రభా :—.స్ర, శో, హ, పా, శ' ఇత్యేతే గ్రహణ విశేషాః పదాదయః సకారపరాః। తస్మిన్ సకార స్వరపరే సత్యనుస్వారాగమం బ్రవీతి। యథా- ,విస్రగ్ంసయేదమేహీ నాగ్స్వయుక్త'। ,శోగ్ంసామోద ఇవ'। ,హగ్ంసశ్శు చిషత్' హగ్స్వైన కిం ! ,సగ్స్రజామానుహూసిత్'। ,పాగ్ంసుర ఇంద్రవతీ'। దీర్ఘేణ కిం ! ,ఆహంతం గభే పసః'। ,యదాసీనశ్శగ్ంసతి' పదాదయఇతి కిం ! ,ఆగ్నిర్యుకేనవాహసా'। ,సోమం పిపాసేత్'। ,దహంశసః'। స్వర పర ఇతి కిమ్! ,తస్మాత్స విస్రస్యః'। ,హస్తయోః'। కచిదత్రనూతే హిగ్రహణమంగీకుర్వ తే। తదనుపపన్నం, పదాదయఇతినియమాత్। ,హిగ్ంసాయై' ఇత్యత్రానుస్వారాభా వప్రసక్తాత్। నను ,హిగ్ంసీఃపరమె' ఇత్యేత దత్యోదాహరణ మిష్యతే మైవమ్। ,హిఫుజిగా' (౧౬-౧౭) ఇత్యత్రతి నియమాభావాత్। పదాదావపదాదౌచ హిగ్రహణస్యకాయ్యసిద్ధే పునరత్రి గ్రహణం స్వగతమ్। స్వరఃపరోయస్మాదసౌ ,స్వరపరః'। తస్మిన్ ॥౨॥

సూత్రం :—వికృతేఽపి ॥3॥

వై :—నిమిత్తభూతాత్సకారాత్పరే స్వరే సంహితావశా ద్వికృతేఽపి సాదీనాం భవత్యయమనుస్వారాగమః। 'అపహగస్యగ్నె' ॥3॥

త్రిభా :—అపి శబ్దః స్వరాన్వాదేశకః। సకారాత్ పరే తస్మిన్ స్వరే వికృతి మాపన్నేఽపి వ్యఞ్జనతామపగతేఽపి స్యాదనుస్వారవిధిః। యథా 'అపహగ్ంస్యగ్నె' ॥3॥

సూత్రం :—రాపూర్వశ్చ ॥4॥

వై :—చశబ్దః శ ఇత్యన్వాదిశతి। అపదాద్యర్థోఽయమారమ్భః। రాశబ్దె పూర్వె శ ఇత్యయంశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి సకారె పరతః। 'నరాశగసస్యాహమ్'। 'పిశృణారనారాశగసః'। రాపూర్వఇతికిమ్? 'పితో ఆ విశస్య శం తోకాయ' ॥4॥

త్రిభా :—చ శబ్దఃస్యాదిషు శకార మన్వాదిశతి। ఏతదర్థమేవ స్వరవ్యుత్యయేఽపి శకారగ్రహణం తత్రాస్తికృతం। రా ఇత్యేవం పూర్వః శకారః సకార పరోఽను స్వారాగమం భజతె। యథా 'నారాశగ్ంసీభ్యః'। అపదాద్యర్థోఽయమారమ్భః ॥4॥

సూత్రం :—శగస్తాఽనన్తోదాత్తె ॥5॥

వై :—శగస్తాఇత్యస్మిన్ననన్తోదాత్తె పదె వర్తమానశ్శశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి సకారె పరతః। 'అత శగ్ంస్తాను విప్రః'। అనన్తోదాత్త ఇతికిమ్? 'అశ్వస్యావిశస్తా'। సకారస్య స్వరపరత్వాభావాత్। 'సశోహ' (16_2) ఇత్యస్య అపవాదత్వె రేవ మారభ్యతె ॥5॥

త్రిభా :—'శగ్ంస్తా' ఇత్యేతస్మిన్ గ్రహణే అనన్తోదాత్తె సకారపరభవిష్యను స్వారాగమః। అత శగ్ంస్తా సువిప్రః'। అనన్తోదాత్తె ఇతి కిమ్? 'అశ్వస్యావిశస్తా'। 'సశోహ' (16_2) ఇతి వాపి సత్యారం సకారస్యస్వర పరత్వాభావేపి పూర్వవిధినా సిద్ధ్యతా మిత్యగ్రహణమ్। అస్తాఉదాత్తో యస్యతత్ అస్తోదాత్తం। న అస్తోదాత్తం అనస్తోదాత్తం, తస్మిన్ ॥5॥

సూత్రం :—అశగనన్ ॥౬॥

వై :—అశగనన్నిత్యస్మిన్ శబ్దే వర్తమానః శశబ్దః పరమనుస్వార ముపగచ్ఛతి సకారేపరతః। అయమప్యపదాదర్థ ఆరమ్భః। 'ఛన్దోఽభి వ్యశగనన్'। 'అవ్యకారాది' (1_52) ఇతి పరిభాషేహ నప్రవర్తతే, పదా దిత్యవిధానాత్। నన్పర ఇతి కిమ్? 'అవకాశమన్న శస్తిః' ॥౬॥

ప్రభా :—'అశగ్ంసన్' ఇత్యస్మిన్ గ్రహణేస్యాదనుస్వారాగమః। యథా— 'అభివ్యశగ్ంసన్'। అపదాదిత్యథోఽయమారమ్భః ॥౬॥

సూత్రం :—న శసనం విశసనేన ॥౭॥

వై :—శసనం, విశసనేన, ఇత్యనయోః శశబ్దా పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛతి। 'ప్రాగాచ్ఛసనమ్'। 'శునో విశసనేన'। విశబ్దవ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే ॥౭॥

ప్రభా :—శసనం, విశసనేన' ఇత్యేతయోర్గ్రహణయోరనుస్వారాగమో నభవతి। 'శసనం వాజ్యవాట్', 'శునోవిశసనేన'। సన్ధిరేవ'(౧౬—౩) ఇతిప్రాప్తిః ॥౭॥

సూత్రం :—మాపదాదిరనుదాత్తః ॥౮॥

వై :—మాశబ్దః పదాదిరనుదాత్తః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి సకారే పరతః। 'చర్మేవమాగసమివ'। 'అహర్మాగసేన'। 'మాగస్పచన్యాః'। పదాదిరితి కిమ్? 'సిలికమధ్యమాసఇతి సిలిక—మధ్యమాసః'। అనుదాత్త ఇతి కిమ్? 'మాసందీక్షీతస్యాత్'। సకారపరఇతికిమ్? 'శరదె మాషతిలా'। 'యన్మాహోన్దోగృహ్యతే' ॥౮॥

ప్రభా :— మాఇత్యయం వర్ణఃపదాదిరనుదాత్తః సకారపరోఽనుస్వారాగ మముద్భవతి। అత్రనిమిత్తమాభావాత్ సకారస్యస్వరపరత్వాభావేఽపి నిమిత్తత్వం భవత్యేవ। యథా— 'అమామ్ంసేన'। 'మాగ్ంస్పచన్యాః'। పదాదిరితి కిమ్? సిలిక మధ్యమాసః'। అనుదాత్త ఇతి కిమ్? 'మాసం దీక్షీతస్య' ॥౮॥

సూత్రం :—పుమిాపూర్వశ్చ నిత్యమ్ ॥౯॥

వై :—అపదాద్యర్థోఽయమారమ్భః। పు, మిా, ఇత్యనయోాః పూర్వయోాః మాశబ్దోఽనుదాత్తః పరమనుస్వారమువగచ్ఛతి;సకారపరతః। నిత్యగ్రహణాత్ స్వరాన్తరయుక్తస్యాపి పు మిా పూర్వస్య మాశబ్దస్య సిద్ధ్యతి। పు- ‘అత్పుమాగసమ్’। మిా- ‘నతల్పె మిామాగసన్తె’। ‘మిామాగసెరన్న’। పుమిా పూర్వఇతి కిమ్ ? ‘ఓమాసశ్చషఛీ ధృతః ॥౯॥

త్రిభా :—చశబ్దో మా ఇతి జ్ఞాపయతి। పు, మిా, ఇత్యేవంపూర్వో మా ఇత్యయం ణ్ణః సకారపరో నిత్యమనుస్వారాగమం భజతె। ‘అత్పుమాగ్ంసగ్ంహరన్తి’ ‘మిామాగ్ంసన్తె కాయెఽ’। అనుదాత్తత్వ నియమనివర్తనార్థో నిత్యశబ్దః ॥౯॥

సూత్రం :—సకాయపరశ్చ ॥౧౦॥

వై :—చశబ్దో మాశబ్దమన్వాదిశతి। అయమప్యపదాద్యర్థ ఆరమ్భః। సకాయశబ్దెపరతోమాశబ్దః పరమనుస్వారమువగచ్ఛతి। ‘అమాగన కాయ స్వాహా’। ‘అప్యకారాది, (1-52)ఇతితునప్రవర్తతఇత్యుక్తమ్॥౧౦॥

త్రిభా :—చశబ్దో మా ఇతి జ్ఞాపయతి। మాఇత్యయంణ్ణః సకాయపరః అనుస్వారాగమం భజతె। యథా- ‘అమాగ్ంసకాయస్వాహా’ ఇతి ॥౧౦॥

సూత్రం :—నావగ్రహపూర్వః ॥౧౧॥

వై :—అవగ్రహపూర్వో మాశబ్దః పదాదిరనుదాత్తః పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛతి। ‘చాతుర్మాస్యాన్యాలభమానః’। ‘చతుర్విగ్ంశతిరర్ధమాసాః’ ॥౧౧॥

త్రిభా :—‘మాపదాదిరనుదాత్తః (౧౩-౮) ఇత్యస్యాయమపవాదో అవగ్రహపూర్వో మాఇత్యయంణ్ణో నానుస్వారాగమం భజతె। యథా-‘పూర్ణమాసెవై’। ‘అర్ధమాసెదేవాః’। అవగ్రహః పూర్వో యస్మాదసౌ అవగ్రహపూర్వః ॥౧౧॥

సూత్రం: —మాసిమానుమాసోమాసామితి చ ॥౧౨॥

వై :—చశబ్దః పఠితవ్యమన్వాదిశతి। సి, ను, సః, సామ్, ఇత్యే

తేషు పరతః మాశబ్దః పదోద్ధిరనుదాత్తః ఖరమనుస్వారం. నోపగచ్ఛతి। మాసి-ఁమాసి పిన్వృభ్యఃక్యిలితి'। ఁన పదెద్విస్వరే నిత్యమ్' (16-17) ఇతి నిత్యగ్రహణాదిహాపి సిధ్యతి, ఁఅథ నిపాసి జన్మనీ' ఇత్యాదివిషయస్తదాభాషాత్, ఁమాపదాధిరనుదాత్తః' (16-8) ఇతి తువై శైషికో విధిః న తు సామాన్యవిషయేణ తేన బాధ్యత ఇతిపై శైషిక ప్రతిషేధార్థం మాసి గ్రహణమ్। మామ-ఁమాసూత్తిష్ఠన్నృధ్నోతి'। మాసః- ఁచతురోమాసః'। మాసాం-ఁమాసాం ప్రతిష్ఠిత్యై'। ఇతిశబ్దః పదరూప (పదరూపస్య) ఫ్రత్యయార్థః। తేన ఁఇమా తమాఁసిగూహతామ్' ఇత్యతో పతిషేధో నభవతి। పదగ్రహణపరిభాషా త్విహానేతుం నశక్యతే। నహ్యేతాని పదగ్రహణాని, పదైకదేశయోః కార్యభాజ్నిమిత్తయోః గ్రహణాత్। అతఏవ ఁహింపుజిగా' (16-18) ఇతి సూత్రే అతఁసయత్పృభృతీనాం సమభివ్యాహార ఉపపద్యతే। తస్మాత్పద ప్రత్యయార్థమితికరణః కర్తవ్యతే ॥౧౭॥

తేషు గ్రహణేషు నస్యాదను స్వారాగమః। ఏషామపి ఁమాపదాదిః' (౧౩-౮) ఇతి ప్రాప్తిః। కేచిదత్ర ప్రశ్నమేవ మాసి పృష్టాని' ఇత్యుదాహరన్తి। తదసాధు. నపదెద్విస్వరే నిత్యమ్' (౧౬-౧౭) ఇత్యవేనైవ నిష్పత్తిసిద్ధేః। తస్మాదన్య శాఖాయాం బహుస్వరముదాహరణమన్వేషణీయమ్। దశసు మాసూత్తిష్ఠన్', షణ్మాసోదక్షిణేనేతి'। ఁమాసాం ప్రతిష్ఠిత్యై' ॥౧౭॥

సూత్రం :—హింపుజిగా జిఘూచ్ఛగసినేవ తఁసయదాతాగ్నీయాజ్యాయాధ్రీయా రధ్రీయా శ్రేయా హ్రీసీయా వ్రీయా భూయాఁసో జక్షివా జఘ్నివా జిగివా జీగివా తస్థివా దాశ్వాడ్దిద్విషివా పపివా పీపివా భిద్వావివిశివా శుశుక్వా సస్రువా ॥౧౩॥

పదం :—హింపు, జిగా ఇత్యాదయశ్శబ్దాః ఖరమనుస్వార ముపగచ్ఛన్తి

సకారే పరతః। తతస్తు చ, అత, ఆతా, భూయా, ఇత్యేతదన్తర పరిశేషు సిచి, సయత్, సీత్, సః ఏతేషు విశిష్టసకారేషు పరతః। హి- ‘మాత్వా హింగసిషమ్’। ‘పితరం వా జిహింగసిమ’। ‘అహింగసాయై’। పు— ‘తేన పుగస్వతీః’। ‘పుగసః పుత్రాన్’। జిగా- ‘అన్వాజిగాగసన్’। జిఘూ- ‘రక్షోగస్యజిఘూగసన్’। ఛగసిని- ‘బ్రాహ్మణాచ్ఛగసిని వాససీ’। నెపర ఇతి కిమ్? ‘కదాచన ప్రయుచ్ఛసి’। అతగసయత్— ‘గర్భే ముష్టిమతగ సయత్’। సయత్పర ఇతి కిమ్? ‘సోమో విశ్వాన్యతసావనాని’। ఆతాగ సీత్— ‘అన్వాతాగసీత్స్వయి’। సీత్పర ఇతి కిమ్? ‘అనువాత్రాసస్తవ నఖ్యమ్’। కనీయా- ‘పశవః కనీయాగసః’। ‘కనీయాగసం యజ్ఞకర్తుమ్’। జ్యాయా- ‘అగ్నేస్త్రయో జ్యాయాగసః’। ‘జ్యాయాగసమేనయజ్ఞక్రతుమ్’। దాఘీయా- ‘అరత్నినా పక్షౌ దాఘీయాగసౌ భవతః’। రఘీయా- ‘అథోరఘీయాగసః’। శ్రేయా- ‘శ్రేయాగసం పాపీయాన్ పశ్చాత్’। ‘పశ్రేయాగసంభాతృవ్యమ్’। హ్రసీయా- ‘హ్రసీయాగసమేషావై’। వ సీయా- ‘వసీయాగసోఽజనిష్యన్త ఇతి’। భూయాగసః- ‘భూయాగసోఽసురాః’। సః పర ఇతి కిమ్? ‘చక్షుష్మాన్ భూయాసమ్’। జక్షివా- ‘జక్షివాగసః పపివాగసశ్చ’। జక్ష్నివా- ‘ఇన్ద్రం నృత్తం జక్ష్నివాగసమ్’। జిగివా- ‘వాజం జిగివాగసః’। జిగివాశబ్దోదాహరణం శాఖాన్తరే। తస్థివా- ‘అభిద్యుమ్నా తస్థివాగసః’। దాశ్వా- ‘దాశ్వాగసో దాశుషః’। ‘యాసి దాశ్వాగసమ్’। దీదివా- ‘శుచయో దీదివాగసమ్’। పపివా- ‘పపివాగ సశ్చవిశ్వే’। పీపివా- ‘పీపివాగసగసరస్వతీ’। విద్వా- ‘విద్వాగసోవై పురా’। వివిశివా- ‘ప్రవివిశివాగసమిమామహే’। శుశుక్వా- ‘యచ్ఛుశుక్వాగసః’। ససృవా- ‘వాజగససృవాగసః’। సకారపరఇతి కిమ్? ‘మహిపీనత్వోద్రయిః’। ‘వపుషె చికిత్సత’। కేచిత్తు ‘హ్రసీయా నసీయా’ ఇత్యాదిషూష్మవత్వు గ్రహణేషు అన్తర్వర్తిన ఊష్మణః పరిగనుస్వారాగమః కస్మాన్న భవతీ

త్యాశఙ్కాముద్భావ్య పరిహరన్తి, అచ్చారణసామర్థ్యాద్దీర్ఘ పూర్వకసా హచర్యాద్వాఅనుస్వారో నభవతీతి।సాఖలు అచితయోజనానభవతి। నిర్మూలైవాశఙ్కా, అస్మదుక్తయోజనాయాంతదనుత్థానాత్ ।తథోచ్చారణసామర్థ్యాదితి పరిహారోఽప్యయుక్తః। నహ్యస్మిన్ శాస్త్రే నిపాతనాత్కార్యం సాధ్యతె, అపితు విధినైవ।అనేవ 'దగష్టాభ్యాంపరః'(16_19) 'ఆదిరగుతిః' (16_26) ఇతి విశేషణమర్థవద్భవతి। కార్యభాగ్విధానాత్పూర్వం కార్యరహిత ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యఇతి, నపూర్వరూపపాతః కార్యభావం సాధయితుమర్హతి। నచదీర్ఘసాహచర్యాదితి యుక్తఃపరిహారః, హ్రస్వానామప్యస్మిన్ సూత్రే కార్యవిధానాత్। తస్మాదధస్చోచ్చేద్యం పరిహారశ్చ ॥౧౩॥

త్రిభాః:—హిపుజిగా ఇత్యాది పూర్వఃసకారపరోఽనుస్వారాగమో భవతి। యథా— 'హిగ్ంసీఃపరమె', 'చినుతెఽహిగ్ంసాయై', 'తేన ఫుగ్ంస్వతీఃసుగ్ంసఃపుతాగ్నిన్', 'లోకమజిగాగ్ంసన్', 'త్వష్టా రమజిఘాగ్ంసన్', 'బాగ్బ్రహ్మణాచ్ఛగ్ంసినె', 'నెఇతి కిమ్? ప్రయుచ్ఛస్యుభె', 'గభె ముష్టిమతగ్ంసయత్', 'యదితి కిమ్? 'అతసంనశుష్కమ్', 'అన్వాతాగ్ంసీత్వయి'। ఈదితి కిమ్? 'అనుత్రాతాసస్తనె', 'కనియాగ్ంసోదేవాఃసుగ్ంసఃపితరః', 'జ్యాయాగ్ంసో భ్రాతరః', దాగ్ఘియాగ్ంసో భవతః', 'అథోరఘియాగ్ంసః', ప్రశ్రెయాగ్ంసమ్। అథ హ్రసీయాగ్ం సమాకర్మిణమ్', 'వసీయాగ్ంసం భాగధేయేన', భూయాగ్ంసోఽన్యే భ్యః', విసర్గేణ కిమ్? 'అన్నాదో భూయాసమ్', 'జక్షివాగ్ంసః', 'జక్ష్నివాగ్ంసంమృధః', 'వాజంజిగివాగ్ంసః', 'జిగివాగ్ంసస్యామ' ఇతిశాఖాన్తరె।మ్వమ్నా తస్థివాగ్ంసః', దాశ్వాగ్ంసోదాశుషః। 'శుచయోదీదివాగ్ంసమ్', 'పపివాగ్ంసశ్చ', 'పీపివాగ్ంసగ్ం సరస్వతీ', 'విద్వాగ్ంసోహ్య', 'అవిద్వాగ్ంసశ్చకృమ', 'అప్యకారాది' (౧_౫_౮)_ఇతివచనాత్। 'పర్వివిషివాగ్ంసమిమామహె', 'శుశ్రువాగ్ంసః', 'వాజగ్ంససృవాగ్ంసః', దాశ్వావివిషివాశుశ్రువెత్యత్ర 'సాదిషుచైకపఞ్చ' (౧౫_౪) ఇతిపాఠ్యా శకారపరోఽనుస్వారాగమః కిం నస్యాత్? 'అథసకారపరాః' (౧౬_౧) ఇత్యుష్మవిశేషస్య సకారస్యానువృత్తేరితి విదాంకుర్వన్తు। తర్హి హ్రసీయా వసీయా తస్థివా ససృవా ఇత్యత్ర సకారపరత్వాగమః కిం నస్యాత్? అచ్చారణా సామర్థ్యాదేవేతి ప్రథమః పరిహారః। అథవా

అతాగ్ంసిత్ కఠియూగ్ంసమ్ ఇత్యాదిషు సర్వత్ర దీర్ఘానంతరమేవాను స్వారస్తా నమితి తత్సాహ చర్యాదతాత్రిపి నస్యాదనుస్వారస్య హ్రిస్వానంతరం స్థాన మిత్యపరః పరిహారః ॥౧౩॥

సూత్ర్ం :—ఆకారేకారోకారాస్సిషిపరాః పదాన్త యోః ॥౧౪॥

వై :—సకార పరాధికారో నివృత్తః, సిషిపరాభ్యుపగమాత్। ఆకార ఈకార ఊకారశ్చ పరమనుస్వార ముపగచ్ఛతి సి, షి ఇత్యేత యోః పదాన్తయోః పరతః। సి- ‘రథాగ్సి పిశాచాగ్’॥ ‘చత్వారి ఛన్దాగ్సి’। షి- ‘దివో జ్యోతీగ్షి’। ‘అగ్న- ఆయూగ్షి’। సిషిపరా- ఇతి కిమ్ ? ‘కకుహాసు శక్వరీషు’। పదాన్తయోరితి కిమ్ ? ‘అవయూసిసీష్టాగ్’। ‘నమఉష్ణీషిణే’ ॥౧౪॥

ప్రభా :—సిషిపరాః ఆకారేకారోకారాః తయోః సిష్యోః పదాన్తయోః సతోరను స్వారాగమం భజన్తే। యథా- ‘సయూగ్సి పక్వగన్ధేన’। ‘తమూగ్సి గూహతామ్’। ‘దశహవీగ్షి’। ‘జ్యోతీగ్షి కురుతే’। ‘అగ్న ఆయూగ్షి’। ‘ఆవహృథ యజూగ్షి’। పదాన్తయోరితి కిమ్ ? ‘తస్మాద్వాసిష్ఠ’। ‘మసిషిణో మనసా’। ఆకారేకారోకారా ఇతి దీర్ఘణకిమ్ ? ‘యథాఽనసి యుక్త ఆధీయతే’। ‘జ్యోతిస్తా జ్యోతిషి’। ‘ఆయుషి మురోణే’। సిషిత్యత్ర ఇకారేణ కిమ్ ? ‘పరిజాన్వేఽపరిజాతాసు’। ‘ఓషధీషు’। ‘తనూషు బధ్నమ్’ ॥౧౪॥

సూత్ర్ం ;—విక్రతేఽపి ॥౧౫॥

వై :—విక్రతేఽపి సిషిరూపే నిమిత్తేపరతః ఆకారేకారోకారాః పరమనుస్వారముపగచ్ఛన్తి। ‘సవయూగ్స్యసృజత’। ‘హవీగ్ష్యాసాదయత్’ ‘తపూగ్ష్యగ్నౌ’ ॥౧౫॥

ప్రభా :—అపి శబ్దాన్వాదిష్టే సిష్యోరికారవిక్రతేఽపి యకారమాపన్నేపి ప్రత్యను స్వారాగమః। యథా- ‘ఛన్దాగ్స్యుప దధాతి’। ‘హవీగ్ష్యాసాదయేత్’। ‘తపూగ్ష్యగ్నౌ జుహ్వా’ ॥౧౫॥

సూత్రం :—అనాకారో హ్రస్వోఽసాఙ్కృతస్య ॥౧౬॥

వై :—సిపిపరత్వేనాన(సిపిపరత్వేఽను)స్వారభాజో యేవర్ణాః అక్తాః తేషాన్వాకారాదన్యః సాఙ్కృత్యస్య మతేహ్రస్వం గచ్ఛతి। ‘జ్యోతిరగ్ని’। ‘ఆయూగ్ంషి’। అనాకారఇతి కిమ్ ? ‘ఛన్దాగ్ంస్యుపధాతి’। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౧౬॥

ప్రభా :—ఆకారాదన్యోఽనాకారః ఈకార ఊకారశ్చేత్యర్థః। తయోరేవ పరికృతత్వాత్। సాం కృత్యస్యమతే ఈకార ఊకారశ్చ హ్రస్వమాపద్యతే। ‘హవీగ్ంషి భవన్తి’। ‘సమిష్టయజూగ్ంషి జుహోతి’। అనాకార ఇతికిమ్ ! ‘నియాగ్ంసి’। నేదం సూత్రమిష్టం ॥౧౬॥

సూత్రం :—న పదే ద్విస్వరే నిత్యమ్ ॥౧౭॥

వై :—ద్విస్వరే పదే వర్తమాన ఆకారః పరమనుస్వారంనోప గచ్ఛతి। నిత్యగ్రహణాద్విధ్యన్తరవిషయేఽపి ప్రతిషేధో భవతి। ‘యాసీ దాశ్వాంసమ్’। ‘ఆయాద్యాంభాసి’। ‘విధతః పాసి నుత్మనా’ ఇత్యత్ర ‘నశోహపాశ’ (16_2) ఇతిపార్శ్వరపి ప్రతిషిధ్యతే ॥౧౭॥

ప్రభా :—ద్విస్వరే పదే వర్తమానాః ఆకారాకారోకారాః పదాన్తసిపరానాను స్వారాగమం నిత్యం భజన్తే। యథా—‘స్తుతోయాసి’। ‘యాసిదూతః’। నిత్యశబ్దః పార్శ్వన్తరప్రతిషేధార్థః। ‘విధతః పాసి నుత్మనా’। ‘నశోహ’ (౧౬_౨) ఇతిపార్శ్వతిః। ‘పరిభమే మాసిపృష్ఠాని’। ‘మాసదాదిః’ (౧౬_౨) ఇతిపార్శ్వతిః। ద్వౌస్వరా యస్మిన్ విద్యేతే తత్ ద్విస్వరం, తస్మిన్ ॥౧౭॥

సూత్రం :—బుజీషి జిగాసి జిఘాంస్యజాసి యజాసి దదాసి దధాసి వర్తయాసి చ ॥౧౮॥

వై :—బుజీషీత్యాదిషు చ ఆకారాదయస్సిపిపరాః పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛన్తి। బహుస్వరార్థోఽయమారమ్భః। బుజీషి- ‘తేన జీషి’। జిగాసి- ‘అణ్ణమచ్ఛా జిగాసి’। జిఘాంసీతి శాఖాన్తరే। అజాసి- ‘ఆత్వమజాసి’। యజాసి- ‘దేవాన్ హవిషా యజాసి’। దధాసి- ‘యాభి

ర్దదాసి దాశుషే'। దధాసి- ,దధాసి దాశుషె కవే'। వర్తయాసి- ,అశ్వ మావర్తయాసి నః' ॥౧౯॥

శ్రీభా :—చకారో నిషేధాకర్షకః। ఋజీషి ఇత్యాదిషు గ్రహణేషు నాను స్వారాగమః స్యాత్। ,ఆకారే కారో కారాః' (౧౬—౧౪) ఇతిపారిష్ఠిః। బహు స్వర త్వాదేషు పూర్వసూత్ర నిషేధో నసిధ్యతీత్యయమారంభః। యథా— ,తేన జీషి సర్వాణి', ,అచ్ఛాజిగాసి', ,పరిగమె జిగూసి' ఇతి శాఖాన్తర్చ। ,ఆ శ్వమజాసి గర్భధమ్', ,హవిషా యజాస్యగ్నె బృహత్', ,యాభిర్దదాసిదాశుషె', ,దధాసి దాశుషె కవే', ,అశ్వమావర్తయాసి నః' ॥౧౯॥

సూత్రం :—దగసనాభ్యో దగసోభిర్దగసం నృషదగశో దగశుకాదగష్ట్రాభ్యాం పరః ॥౧౯॥

వై :—పరఇత్యుష్మవిశేషణమ్। తచ్చ (తచ్ఛోష్మవతి) వృష దగశశబ్దె ఉష్ణ ఏవ్యభినీతి, నాన్యత్। సూయమర్థః- వృషదగశశబ్దాదన్యత్ర ,దగసనాభ్యః' ,దగసోభిః' ,దగసమ్' దగశుకా దగష్ట్రాభ్యామ్ ఇత్యేతె షూష్మసు (ఇత్యేషూష్మణ్యేన) పరసు దశబ్దః పరమనుస్వారముప గచ్ఛతి। నృషదగశ ఇత్యనేతు పర ఊష్మా నిమిత్తం నపూర్వః। తతః నృషదగశశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి శషస్యస్మిన్ పరసి। ఉదాహర ణాని- ,వైశ్వానరస్య దగసనాభ్యః'। ,సజోషా నాభినాదగసోభిః'। భిరితి కిమ్? ,యుష్మాకోతీ రిశాదసః'। ,పురుదగసగసనిమ్'। దగసఇతిసామాన్య రూపగ్రహణె ,కుర్వతో మెమోపదసత్' ఇత్యాదాపి స్యాత్। ,హరీ ష్ణో వృషదగశస్తె'। ,పశూన్దగశుకాస్యుః'। ,స్తెగాన్దగష్ట్రాభ్యామ్'। పరఇతి వచనాత్ నృషదఇత్యనె) షకారాత్పరోనుస్వారో న భవతి ॥౧౯॥

శ్రీభా :—దగ్ంసనాభ్యః ఇత్యాదిషు గ్రహణేషు పరః ఏవాను స్వారాగమో భవతి। యథా— ,వైశ్వానరస్య దగ్ంసనాభ్యః'। ,సజోషావిశ్వానాదగ్ంసోభిః'। భిరితికిమ్? ,ఆతీ రిశాదసః'। పురుదగ్ంసగ్ంసనిమ్'। ,వృషదగ్ంశస్తె'। ,పశూన్దగ్ం

శుక్లాభ్యాం మలిమ్లూనాభ్యాం, దగ్ధాభ్యాం మలిమ్లూనాభ్యాం, దగ్ధాభ్యాం తైవాలమ్। కిమర్థాని పదపాఠేన? ‘కుర్వతోమే మోపదసత్’ ఇత్యాదౌ మాభూదితి। పర ఇతి కిమ్! ‘సృష్టదగ్ధం’ ఇత్యాదౌ స్థానద్వయేఽపి ప్రాదిషు చైకపది’ (౧౫౮) ఇతి ప్రాప్తాసత్యాం పూర్వత్ర మాభూదితి॥ నను గ్రహణ సామర్థ్యాదేవాఽనుస్వారాగమః పూర్వత్ర నేష్యతి। యథా— ‘హ్రసీయా వసీయా’ (౧౬౨-౧౬౩)· ఇత్యాదౌ గ్రహణ సామర్థ్యాదుప పాదితమ్। నైషదోషః। ‘ప్రాదిషు చైకపది’ (౧౫౮) ఇత్యత్ర ఆదిశ్గ్రహ స్సామాన్యముక్తమ్। ‘అథ సకారపరాణాం’ (౧౬౯) ఇత్యత్రతు తద్విశేషోక్తిః। సామాన్యవిశేషయోర్విశేషో బలీయానితి న్యాయః। తథా సతి బలవదాభ్యన్తరమేవ భూషణం నతు మూర్ధన్య బాహ్యమితి తత్రైవ గ్రహణ సామర్థ్యం సమర్థ్యతే యం। నత్వత్ర మూర్ధన్యసాధనే। తథాహ్యలోకే అధికృత పురుషో విరోధిన మధికమేవ భూషణత్వాత్ నతు కదాచిదల్పమితి పరశబ్దప్రయోగ అపపద్యతే ॥౧౯॥

సూత్రం :—మగ్స్యమగస్తైయగసవ్యగసస్వగసతే నగసగః ॥౨౦॥

వృత్తి :—మశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి స్యేసతైఇత్యనయోః పరతః ; యశబ్దః సత్, సన్, ఇత్యనయోః పరయోః ; నశబ్దః సతై, సగ, ఇత్యనయోః పరయోః, ‘పశూన్నాభిమగస్యతి’। ‘అనునో శూరమగస్తై భదాయ’। యగసద్విశ్వం న్యతిరిణమ్’। ‘ఇషవశ్మర్మ యగసన్’। ‘అగ్నిర్నో నగసతై రయిమ్’। ‘తిగ్మశృఙ్గో నగసగః’। సకారమూతస్య నిమిత్తత్వే ‘సోమస్య త్విషిః’ ఇత్యాదౌ అతిప్రసఙ్గః స్యాత్ ॥౨౦॥

· ప్రతిభా :—మగ్స్యేత్యాదిషు గ్రహణేషు స్యాదనుస్వారాగమః, యథా— ‘పశూన్నాభిమగ్స్యేత్’, ‘శూరమగ్సతై ప్రదాఇన్ద్రియస్య’, ‘శోచిషా యగ్సన్విశ్వం న్యతిరిణమ్’, ఇషవశ్మమగ్ యగ్సన్’, ‘అగ్నిర్నోఽగ్ నసతెరయిమ్’, తిగ్మశృఙ్గో నవగ్సగః’, మగ్స యగ్స వగ్స ఇత్యేతాన్యతైవాలం। కిమర్థాని పదపాఠేన! ‘అత్తమస్యావిద్యతి’, ‘యస్యభూమ్యాగ్సః’, ‘ఆదిత్యానసు విసతి’ ఇత్యాదౌ మాభూదితి ॥౨౦॥

సూత్రం :—ఉన్నవగశమ్ ॥౨౧॥

వై :—అత్, న ఇత్యేతాభ్యాముపబన్ధాభ్యాం పరోనశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి. శమిత్యేస్మిన్ పరతః। యథా- ‘ఉన్వగశమివ’। ‘ప్రాచీనమగశమ్’। ఉన్నేతి కిమ్? ‘అఉనశమాలభేత’। శమీతికిమ్? అన్నవ ఇత్యేతానత్యుక్తే ‘యన్నవషట్కుర్యాత్’ ఇత్యత్రాపి స్యాత్। అతః శ ఇతి నక్త్యన్యమితి। మకారాధిక్యం విస్పష్టార్థమ్ ॥౨౧॥

ప్రభా :—‘అత్న’ ఇత్యేవంపూర్వే ‘అగ్ంశమ్’ ఇత్యస్మిన్నగ్రహణే స్యాదనుస్వారాగమః। ‘అన్వగ్ంశమివ యేమిరే’। ‘ప్రాచీన మగ్ంశంకరోతి’। ఏమూపూర్వ ఇతి కిమ్? ‘గవతి వశంవా ఏష చరతి’ ॥౨౧॥

సూత్రార్థం :—అకర్మకస్యాత్కర్మకస్యతే రగస్యతే భర్మశతే రగ్నహ్యాం చ ॥౨౨॥

వై :—అకర్, అకర్మి, ర, భర్మి, ర, ఇత్యేతేశబ్దాభ్యాం పరమనుస్వారముపగచ్ఛన్తి- స్మ, స్యతే, శతే, హ్యాం, ఇత్యేతేషు పరతః। యథా- ‘వాజ్యాదక్రగస్మ’। ‘అకర్మకస్యతే స్వాహా’। ఉదితి ఉపబన్ధవ్యావర్తనార్థం శాఖాస్వపి। ‘ఉపరగస్యతే స్వాహా’, ‘న యజ్ఞదర్భమగశతే’। ‘రగహ్యా అపామోషధీనామ్’। అక్రకస్తాదీనాం గ్రహణం ‘శకర్మస్య జ్యోతిషస్పతే’। ‘పురాకూర్మిరస్య’, ‘నమైర్మస్య తే ఊశతే’। ‘అదిత్యై మన్హ్యై స్వాహా’ ఇత్యాదౌ మాభూదిత్యేవమర్థమ్ ॥౨౨॥

ప్రభా :—అకర్మగ్రహస్య ఇత్యాదిషు గ్రహణేషు స్యాదనుస్వారాగమః। యథా— ‘దాన్యం వాజ్యాదక్రగ్మస్య’। ‘అత్కర్మగ్మస్యతే స్వాహా’। ‘అపరగ్మస్యతే స్వాహా’। ‘నాసాగ్రాదాష్టగ్ం కర్మగ్మశతే’। పూర్ణోరగ్మహ్యా’। నకారస్యవ్యాప్తి హేతోరాన్వయార్థం అత్తరనూతే ప్రయోజన ముచ్యతే॥౨౨॥

సూత్రార్థం :—ఐకార అఖ్యస్య నిత్యాన్తః॥ ౨౩॥

వై :—అనన్తరొక్తే రగహ్యాశబ్దే ఐకార అఖ్యస్య మతే వికల్పేన భవతి। నైతదిష్టమ్ ॥౨౩॥

త్రిభాష్యం :—'రగ్వంశ్యా' ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే పూర్వనూత్రస్థ చకారేణ సమిహితః ఐకారః నిత్యాన్తఃస్థవతి అభ్యస్యమతే। నిత్యాన్తఃస్థీవిపరీతపరిభాష్యత్వ ఇత్యర్థః। నైతన్మతమిష్టమ్ ॥౨౩॥

సూత్రం :—విరితి సఙ్ఖ్యాసు ॥౨౪॥

వృత్తి :—సఙ్ఖ్యావాచిషు ప్రాతిపదికేషు అవయవత్వేన వర్తమానాసు వి, రి, త్రి, ఇత్యేతే శబ్దాభాగపరమనుస్వారముపగచ్ఛన్తి తీష్మణిపరస్య। యథా, వి-'ఏకవింశతి మనుబ్రూయాత్', 'వింశో ద్వావింశతిః'। రి-'చతస్రారింశచ్చమే' చతుశ్చత్వారింశత దక్షరా'। త్రి- త్రింశత్త్రయశ్చ'। 'ద్వాత్రింశతమనుబ్రూయాత్', 'సఙ్ఖ్యాసు' ఇతికిమ్ ? 'ఆమోర్జావిశా'। 'వరుణాయ రిశాదసే'! 'నరిష్యేత్త్వావతా సఖా'। నన్వత్ర తిగ్రహణమనర్థకమ్। కుతః ? రిగ్రహణేనైవ సిద్ధత్వాత్, అత్ర త్రి శబ్దానయవో రిశబ్దోఽప్యస్త్యేవేతి। అత్రోచ్యతే- సిద్ధేసత్యారభ్యే నియమాయ। తకారపూర్వస్యేతు రిశబ్దస్యేతి తస్యహితస్య యత్రానయవిస్వం తత్రైవ కార్యంభవతి, నాన్యత్రేతి నియమ్యతే। తేన 'త్రిష్వారోచనే దిశః' 'త్రిష్టుగ్గ్రీష్మే' ఇత్యాదిష్వనుస్వారాగమో న భవతి। అనయవీహ్యత్ర తిగ్రశబ్దః సఙ్ఖ్యావాచీ, న తు తదవయవ ఇతి। అన్యేతు విరితి, సఙ్ఖ్యా, అసు ఇతి పదవిభాగమాశ్రిత్య సప్తమీబహువచనస్య పర్యుదాసం వ్యాచక్షతే। తేషాం విరిత్రిశబ్దాః సఙ్ఖ్యావాచిన ఇతి సామానాధికరణ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్। తత్తు విరిశబ్దయోర్వ్యాహతమ్' నహి ప్రాతిపదికైక దేశోఽర్థవాన్, యేన సఙ్ఖ్యావాచీ స్యాత్। షుశబ్దపర్యుదాసే చికీర్షితే అసు ఇతి షకారమేవబ్రూయాత్। త్రిషుప్రవాదేఽతిప్రసఙ్గస్య నాస్తి పరిహారః। తథా త్రిగ్రహణానర్థక్యం చేతి హేయమేతత్ ॥౨౪॥

త్రిభాష్యం :— వి, రి, త్రి, ఇత్యేవిపూర్వ తీష్మపరోఽనుస్వారాగమః ఏభిర్యది సఙ్ఖ్యా అచ్యతే అసు, సుశబ్దంవర్జయిత్వా। సుఇతి సప్తమీ విభక్తిరుక్తా। యథా- 'అకారః ప్రథమావిభక్త్యుపలక్షణమ్। 'విగ్వంశత్యై స్వాహా'। 'యద్విగ్వంశతిర్వై'।

చత్వారిగ్ంశతే స్వాహా', త్రిగ్ంశతే స్వాహా', త్రిగ్ంశత్త్రియశ్చ', త్రిగ్రహణం విస్పష్టార్థం। యతో విధి సజ్ఞాస్విత్యేతావతైవాలం। యథా— .వాఘాషపూర్వ'। (2-33) ఇత్యత్రాకారో విస్పష్టార్థః। సజ్ఞ్యాకిమ్? .విశేజనాయ', .సరిషఃపాతు' .త్రిష్టుభైవాస్మై', అస్వీతికిమ్? .త్రిష్వారోచనే దివః ॥-౨౪॥

సూత్రం :—శిగ్ంశుమారశిశుమస్సగశ్వా సగస్సా సగస్కృత్యసగసృష్టసగస్కృతగ సగశితస్సగశితా కిగశిల ॥-౨౫॥

వృత్తి :—శిశ్శుమారః షత్ ఇత్యసయోః పరతోఽనుస్వార ముపగచ్ఛతి। యథా- ,సిన్ధోశ్శిగశుమారః', ,కిం నత ఉచ్ఛిగషతీతి'। ఏవం పరఇతి కిమ్? ,శిశుం జాతమ్?', ,తామాశిషుంశాసే', సశ్శుభ్ పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి శ్వాఇత్యాదిషు పరతః। శ్వా- ,అభయస్సగశ్వాయి కుర్యాత్', స్సా- ,సగస్సానభాగాష్ఠన', స్కృత్య- ,శరీరమెవసగస్కృత్య', సృష్ట- ,సగసృష్టజితోస్మపాః', స్కృతం- ,సన్నస్సగస్కృతమ్', శిగః- ,బ్రహ్మ సగశిగః', శితా- ,బ్రహ్మసగశితా', ఏవం పరఇతి కిమ్? సస్యం పచ్యతే', ,సవాస్మాక్ష్వాయసే', ,సహాస్థాసహోవః', కిశ్శుభ పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి శిలశ్శబ్దె పరతః, ,కిగశిలశ్చతుష్పథ', కిగశిలాయచతుష్పథాయ చ', లపరవ్యాసర్జ్నీం శాఖామ్తరే అన్యేతు అత్రేదాకిగ శిలశబ్దా పరస్తో న్యాచక్షతే- ఏకం పదగ్రహణం అన్యత్సన్నైకదేశ గ్రహణమ్, సన్ని హితసామర్థ్యాద్ధి పదైకదేశేపి కార్యం భవతీతి। తన్మాస్తు। ఏకేనైవాకారాస్తేన పదైకదేశగ్రహణేన సర్వగ్రహకార్యసిద్ధేః। సహ్యాకారాస్తనిర్దేశేషు పదగ్రహణ పరిభాషా ప్రవర్తతే, ఆపదగ్రహణాత్వాత్। సదభ్యుపగమేతు ,చీయస్పీపరః' (4-33) ,శకారశ్చ పరః', (5-4) ,శకారంచపరః' (5-20) ఇత్యాదినిర్దేశాస్మాత్ తత్రకర్తవ్యాస్సన్ధిః। తస్మాన్నపరిభాషా న భవతి యన్నిబన్ధనోఽయం ప్రలాపః। తస్మాన్నిరర్థకోయం ద్వితీయః పాఠః ॥-౨౫॥

వ్రిభా :—శిగ్ంశుమారః ఇత్యాదిషు గ్రిహణేషు స్యాదనుస్వారాగమః।

యథా— ‘సిన్దోశ్శిగ్ంశుమారః’। ‘కింతత ఆచ్ింషతీతి’। ‘అనేయతస్సగ్ంశ్వాయిము ర్తూత్’। ‘సగ్ంసాగ్విభాగాశ్చ’। ‘సగ్ంసృష్టజిత్’। ‘శరీరమేవ సగ్ంస్కృత్య’। ‘తన్నస్సగ్ంస్కృతమ్’। ‘బ్రిహ్మసగ్ంశితోష్యేషః’। ‘శరవ్యే బ్రిహ్మసగ్ంశితా’। ‘కిగ్ంశిలవన్యయా తె’। పరకిగ్ంశిలగ్రిహణం ప్రకృతిశతయూ బహు పాదానా ర్థమ్। ‘కిగ్ంశిలశ్చతుర్థః’। ‘నమః కిగ్ంశిలాయ’। ‘నను—సగ్ంస్పృష్టే త్యగతి షకారపరో నుస్వారాగమః కిం నస్యాత్! మైవమ్। అత్రసూతె సర్వత్ర పదాది వర్ణాంతరమేవ అనుస్వారదర్శనాత్। తత్సూచయూ దతాత్రిపి తత్రై విశే యం। నపైపరీత్యే కారణమస్తి ॥౨౫॥

సూత్రం :— సిచృహకాగపరః ॥౨౬॥

వైజ :— సి, తృ చృ ఇత్యేవ శ్చాః పరమనుస్వార ముపగచ్ఛన్తి హకారె పరతః। సి- ‘సిగహీషసి’। ‘సిగహో సకులః’। చృ- ‘విచృగహాస్తి స్థిష్ఠన్తి’। ‘శతతర్వాగచ్ఛగమన్తి’। చృ-‘చృగమహస్వ మాహ్వాః’। ‘పృథ్వీం దృగమహ’। హకారపర ఇతి కిమ్? శృఙ్గాణి సిషాసన్తీ’। ‘పె౨ముష్మిన్ లోక ే న్యతృష్యన్’। ‘చృశెవిశ్వాయ సూర్యం’ ॥౨౬॥

త్రిభా :— సి, తృ, చృ ఇత్యేవమ్భూవోఽ హకారపరః స్యాదను స్వారాగమః। యథా— ‘సిగ్ంహోవయః’। ‘శతతహగ్ంస్తృగ్ంహన్తి’। ‘చృగ్ంహస్వమాహ్వాః’। ఏవమ్భూఽ ఇతి కిమ్! ‘సపత్న సాహ్వాన్ స్వాహా’। ‘అనోదాహోయోవాచ’। ‘బుకాశ్చైత్ వాలం, కింతకారదకారాభ్యామ్? ‘గృహాణామసమత్యే’। ఏవమ్భూ ఇతి కిమ్! ‘సిషాసన్తి’। ‘తృష్ణీమను’। ‘నక్తందృశె దీప్యతె’। హకారః సగో యస్మాదసౌ హకారపరః ॥౨౬॥

సూత్రం :— మగ్ంహిష్టస్యచ ॥౨౭॥

వైజ :— మశ్చ్ఛ పరమనుస్వార ముపగచ్ఛతి హిష్టస్యత్వస్మిన్ హకారె పరతః। ‘మగ్ంహిష్టస్య ప్రభృతస్య’। ఏవంపర ఇతి కిమ్? ‘మహిష్ఠీరసి’ ॥౨౭॥

త్రిభా :— ‘మగ్ంహిష్టస్య’ ఇత్యస్మిన్నగ్రిహణె చకారాకృష్ట హకారపరో నుస్వారాగమో ఽపేతి। యథా— ‘మగ్ంహిష్టస్య ప్రిప్రితస్య’। చకారః కిమర్థఃఽ! అత్రెవాగ్రిహణె షసకారపరో మాభూదితి ॥౨౭॥

సూత్రం :—ఆదిరఘహతి రఘహోఽఘహోరఘహోముగ
త్యఘహఅఘహసోఽఘహసాఽఘశమఘశభిరఘశభువాఽఘశ్వఘశూ అఘశవోఘశు
రఘశుమఘశూనఘశునాఘశోరఘశాయోపాఘశ్వఘశావగ్రహై ॥౨౮॥

వై :—పదగ్రహణాన్యేతాని। కుతః? అఘశ్వితి గృహీత్వా అఘశుః అఘశుమ్ అఘశునేతి పృథగ్గ్రహణాత్॥ అఘహతిరిత్యాదిషు పదేషు ఆదివర్ణఊష్మపరః అనుస్వారముపగచ్ఛతి। అవగ్రహే ఉపాంశుపదే ఊష్మపరో వర్ణోఽనుస్వారముపగచ్ఛతి। అఘహతిః—'పరిద్వేషసో అఘహతిః'। అఘహః—'నైనమఘహూరఘశ్నోతి'। అఘహూరఘశ్చిద్యావరివో విష్ణ్వరా'। అఘహూముక్- 'అఘహూముగ్భ్యాం ద్వికపాలః'। అత్యఘహః- 'ఋతపాశ్చాత్యఘహః'। అతీతికిమ్? 'త్ర్యహా భవన్తి'। అఘహసః- 'అఘహసోయత్ర పీపరత్'। అఘహసా-'అఘహసావా ఏషగృహీతః'। అఘశమ్- 'అఘశమాహారామహా ఇతి'। అఘశుభిః- 'షడ్భిరఘశుభిః'। అఘశభువా-'త్వయాఽఘశభువా'। భువేతికిమ్? 'అనక్రామన్నశస్యిః'। అంశేత్యకారాన్త-(అగ్ంశేత్యకారాన్తం) పదగ్రహణమశక్యం విజ్ఞాతుమితి అవిన్యస్తపరిహారాయ భువేత్యుపబన్ధః। అఘశు- 'అపాఘశుయజతి'। పదగ్రహణాత్ 'అన్యాఽరాదిచ' (1-53) 'అనఘశుకుర్వన్తః'। అఘశూ- 'సైన్యతోవఘశూ యూసోమస్య'। అఘశవః- 'ప్రాణావా అఘశవః'। అఘశుః- 'అఘశురఘశుస్తై'। అఘశుం-'యమాదిత్యా అఘశుమ్'। 'అఘశూన్- 'అఘశూనపగృహ్ణాతి'। అఘశునా-'అఘశునాతే అఘశుః'। అఘశోః- 'ఉపాఘశోర్వ్యర్యేణ'। అఘశాయ- 'అఘశాయస్వాహా'। అపాఘశు- 'అపాఘశుయాజమస్తరా యజత్యజామిత్వాయ'। అఘశౌ- 'తేదేవాఅపాఘశౌ'। అఘశ్ ఇతి సామాన్యగ్రహణే 'అశ్యామ' 'అశ్నుతే' 'అశీమహి' 'అశిథిలమ్' ఇత్యాదావపి స్యాత్। అపాగ్రహణే అశమన్తేత్యత్రాపిస్యాత్। ఆదిరితికిమ్? 'అఘహసోఽఘహసా' ఇత్యత్రద్వితీయస్య స్వరస్యమాభూత్॥

ననుఅత్ర అఘహ ఇతి అవిశేషోక్తిః సర్వేష్వహశ్శబ్దేషుఅనుస్వారఃస్యాత్ - ‘అహర్దేవానామాసీత్’। ‘అహోరాత్రే గచ్ఛ’। ‘త్యహోభవతి’। ‘అహోభిశ్చరన్తి’। అపిచైవంసతి ‘అఘహశ్చ సర్వేషామ్’ (8_15) ఇతినిషేధాత్ క్వచిదపి అసౌరేఫీ నస్యాత్। తథాచ ‘నభిర్భ్యంపరః’ (8_14) ఇత్యేతదప్యనర్థకం స్యాత్। అత్ర వదామః- అహశ్శబ్దస్తావదష్టమేఽధ్యాయే త్రివిధోఽవగమ్యతే- క్వచిద్రేఫీ క్వచిదనుస్వారీ క్వచిదనుభయాత్మక ఇతి। తత్ర రేఫపర ఇజ్జ్యాన్తో భిర్భ్యాంపరశ్చానుభయాత్మక ఇతి గమ్యతే, రేఫాదేశనిషేధాస్తు తాన్సమర్థ్యాచ్చ యది రేఫపరాదిషు అనుస్వారస్యాత్తదా తత్రాపి ‘అఘహశ్చ సర్వేషామ్’ (8_15) ఇత్యనేనైవ రేఫనిషేధసిద్ధేఃపృథఙ్నిషేధా నిష్ఫలాస్యుఃఅతోరేఫపరాదిష్వనుస్వారోఽపి నాస్తీతి సిద్ధమ్। తేభ్యోఽన్యేష్వహశ్శబ్దేషు యద్యపి రేఫానుస్వారవికల్పోనావకల్పతే, తథాపి ‘అఘహశ్చ సర్వేషామ్’ (8_15) ఇతి నిషేధాత్ అనుస్వారిణోరేఫిత్వం నాస్తీతావదవగమ్యతే। తేనేదమనుసీయతే—

ఓత్వయతోర్వోపచారాణాం యస్మిన్ రేఫవిరోధనమ్।
సంహితాయాం సమామ్నానం తదనుస్వార్యహఃపదమ్॥

‘ఓకారమస్యరోఽకారపరః’ (9_7) ‘ఘోషవత్పరశ్చ’ (9_8) ఇత్యోత్వమ్, ‘అథస్వరపరో యకారమ్’ (9_10) ఇతి యత్వంచేత్యుభే రేఫవిరుద్ధే, తదపవాదత్వేన ‘హ్వారభార్’ (8_8) ఇత్యాదినారేఫాదేశవిధానాత్। తథా ‘కఖపకారపరష్షమ్’ (8_23) ఇత్యాదినా విహితఉపచారోరేఫవిరుద్ధః, ‘నాధ్వరంవిశ్వత’ (8_32) ఇత్యన్తం పరుఃపునశ్శబ్దయోగా రేఫిణోన్తన్నిషేధాత్। తస్మాదస్మిన్సహపదే రేఫవిరుద్ధమోకారాదిసిద్ధకార్యం సమామ్నాయతే, తదనుస్వారి। తతోఽన్యత్తు రేఫీతి వివేకస్సుకరఇతి భావో భగవతస్సూత్రకారస్య। తతశ్చ ‘నైన

మగహో అశ్నోత్యన్తితో న'। ఇన్ద్రాయాగహోముచె'। అగహ ఇన్ద్రేమవ' అగహస్పత్యాయత్వా' ఇత్యాద్యహః పదమనుస్వారేతి సిద్ధమ్। తతో నాతిప్రసఙ్గః। అవగ్రహఇత్యస్యానుక్తౌ పూర్వస్యాగశు పదస్య పరిష్యమాణస్య అగశౌపదస్య చ అపశబ్దఉపబన్ధస్సిద్ధో భవతీతి విజ్ఞ యతె। తథాచ అపాగశు యజతి' ఇత్యాదావెవానుస్వారస్యాత్, తెనాగశుమత్' అపాగశుపాతె' ఇత్యాదౌ నస్యాత్। అవగ్రహ గ్రహణాతుసతి నెదీయసోఽగశౌపదస్య తథాత్వసమ్భవాత్తతః పూర్వ స్యోపాగశుగ్రహణస్య విశెషణం తదభవతీతి ఇష్టసిద్ధిః ॥౨౮॥

తత్ర భాష్యం—అగ్ంహసః ఇత్యాదిషు ఆదిరనుస్వారాగమో భవతి। యథా—పరి ద్వేషసో అగ్ంహసః'। అగ్ంహోముచం పృషమ్'। నూతెర్హి సంహితాయామ్యోత్వ స్యామ్నాత్ అహర్దేవానామ్' ఇత్యాదౌ నస్యాదయం విధిః। కిన్తు యస్మిన్ విసర్జనీయో దృశ్యతె తస్యైవోపదానం। అగ్ంహోశ్చిద్యా'। అగ్ంహోముగ్భ్యమ్'। నన్వయం పైక (చకర్) జన్యః, లెఖమపాప్తస్యాయం విధిః। ఖితానుస్వారస్యైవ లెఖనిషెధతే (ధ ఇ) తి। నెషదోషః। సిద్ధస్యైవానుస్వారస్యబోధనం నతువిధిరితి। బూతపాశ్చాత్యగ్ంహసః'। ఆతీకిమ్? షడిహాధిక్రన్తి'। తెనోముచ్యతమగ్ంహసః'। అగ్ంహసావా ఏషగృహీతః'। అగ్ంహోత్యేతా ఇతాసిద్ధిః పతః సకల పదపాతః। సరసమహ సన్తాయ' ఇత్యాదినిషెధార్థః। పరిపశ్యామోఽగ్ంశమ్'। షడ్భిరగ్ంశుభిః పవియతి'। త్వయాగ్ంశుభువాసో మమ్'। భువేతి కిం! అగ్ంశెత్యెతావతా గృహణె తథావిధపదసద్భావాత్ అగ్ంశమ్' ఇత్యత్రాపి నస్యాత్। తెనాగ్ంశుమత్'। ఆనాదిరాది' (౧-౨౬౭) ఇతివచనాత్ అనగ్ంశు కుర్వన్త' ఇత్యప్యుదాహరణమ్। పృష్టోహ్యెతాభిగ్ంశూ'। పాశ్కాస్తావా అగ్ంశవః'। అగ్ంశురగ్ంశుస్తె'। యమాదిత్యా అగ్ంశమ్'। అగ్ంశూనపగృహ్ణాతి'। అగ్ంశునాతె అగ్ంశుభిః'। యోవా అగ్ంశోరాయతనమ్'। అగ్ంశాయస్వాహా గ్ంగాయ'। అపాగ్ంశుసవనో యసు పగ్ంశు సన్తమ్'। తముపాగ్ంశో సమస్థాప యన్'। అగ్ంశ్విత్యెతావతిగృహీతె ఇతరెషామపరిగ్రహాత్ స్యాత్ తథావిధ పద సద్భావాత్। అథోధికం గృహ్యతె పదమెకదెశశ్చ కిగ్ంశిలవిత్ తథాసతి పదైక దెశెషు సుశుం పశుపతెరితిఆద్య' ఇత్యాదిషు పాప్నుయాత్ అనుస్వారాగమః।

తచ్ఛాఖిష్టమ్। అదిరితి కిమ్? సర్వేషు స్థానేషు మాభూదితి। యథా— ‘అగ్ంహసః’ ఇత్యాది ॥౨౯॥

☞ సూత్రం:-ఉదాత్తొ ఽగసె ఽగసాయా ఽగసాభ్యామగసావితి॥౨౯॥

వై:—ఇతిశబ్దః పదగ్రహణాభివ్యక్త్యర్థః। ఇతరథా కార్యభాజ్ఞి మిత్తరూపయోః పదైకదేశయోర్గ్రహణానీతి విజ్ఞాయెరన్। తదయ మర్థః- అగసె ఇత్యాదిషు పదేషు ఊష్మపరో వర్ణ ఉదాత్తః పరమ నుస్వార ముపగచ్ఛతి। అగసె— ‘దక్షిణెగసె’। అగసాయ— ‘అగసా యస్వాహా’। అగసాభ్యామ్— ‘అశ్వినాగసాభ్యామ్’। అగసా— ‘అగసావెవ ప్రతిదధాతి’। ఉదాత్తఇతి కిమ్? ‘అసావాదిత్యః’। పదగ్ర హణాత్ ‘జీవసె,’ ‘అపెశసె’ ఇత్యాదౌ న భవతి ॥౨౯॥

త్రిభా:—అవిగ్రహః అదిరిత్యర్థః। యదిపదాదిరుదాత్తః స్యాత్ తర్హి ఆగ్ంసె, అగ్ంసాయ, ఆగ్ంసౌ. ఇత్యేతేషుస్యా దనుస్వారాగమః। ఇతిశబ్దః స్వరూ పవాచీ। యథా— ‘దక్షిణెఽస అపదధాతి’। ‘శిత్యఽసాము స్వాహా’। ‘ఽసాభ్యాఽ స్వాహా’। ‘అత్తరఽసావేవ ప్రతిదధాతి’। అదిరుదాత్త ఇతి కిమ్? ‘అసావాదిత్యబవీచ్చిత్ర విహితా’ ॥౨౯॥

☞ సూత్రాం:—నాసావా నాసావా ॥౩౦॥

వై:—ఆఙ్ పరెఅసావపదె ఊష్మపరోవర్ణ ఉదాత్తఃపరమను స్వారంనోపగచ్ఛతి। యథా— ‘బూర్యాదసావేహీతి’ ॥౩౦॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్ర విరచితె నైదికాభరణాఖ్య ప్రాతి శాఖ్యవ్యాఖ్యానె షోడశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా :—అన్యదాత్తె సత్యప్యసావిత్యస్మిన్ గ్రహణె నఖలస్యాదనుస్వా రాగమః। ‘బూర్యాదసావేహీత్యేవమ్’ ॥౩౦॥

ఇతిత్రిభాష్యరత్నె ప్రాతిశాఖ్య వివరణె షోడశోఽధ్యాయః॥

అథ సప్తదశోఽధ్యాయః

తదేవంపదవర్ణానాం పర్యాయశో నిర్ణయః కృతః।
తదుచ్చారణకల్పోఽతఊర్ధ్వం ప్రావర్ణ్యతే బుధైః ॥౧॥

సూత్రం :—తీవ్రతరమానునాసిక్య మనుస్వారోత్తమ మిత్యేతి శైత్యాయనః ॥౧॥

వై :—అస్మిన్నధ్యాయే పర్యాయోక్తో నిరూప్యతే। అనుస్వారేణ ఋణ మేషు చ యదాఽనునాసిక్యమస్తి- తత్తీవ్రతరం పర్యాయోక్త వ్యమితి శైత్యాయనో మునిర్మన్యతే। అతోఽన్యస్మి యదానునాసిక్యం తత్తు సమంపర్యాయోక్తవ్యమ్ ; విశేషానుపదేశాత్। అనుస్వారే యథా- ‘సతీగరేకానశాన్’। ‘యత్తన్న విస్రగసయేత్’। ఉత్తమేషు ఖల్వపి- ‘పరాఙ్నావర్తతే’। ‘నమోరాజ్ఞే నమో వరుణాయ’। అనుస్వారోత్తమ మిత్యేతి కిమ్ ? ‘సుశ్లోకారమ్’। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౧॥

త్రిభా :—అనుస్వారశ్చ అత్తమ శ్చ అనుస్వారోత్తమాః తేషు తీవ్రతరం భవతి అనునాసిక్యం ఇతి శైత్యాయనో నామ మునిః మన్యతే। తీవ్రాదధికం తీవ్రతరం। అనునాసికానాం భావః అనునాసిక్యమ్। ‘నాసికా వివరణా దానునాసిక్యమ్’ (౨-౫-౨) ఇత్యస్య విధేః ప్రయత్నదార్ఢ్య ముపదిశ్యతే। యథా— ‘అగ్నీరథ్సు షదః’। ‘యం కామం కామయతే’। ‘ఇచ్ఛతే పరిభక్షితేస్తాయూనామ్’। ‘మణి నారూపాణీన్ద్రేణ’। ‘ఏతేష్వితి కిమ్ ? ‘రుక్మముపదధాతి’। ‘తిగ్మమాయుధమ్’। ‘సుశ్లోకారమ్ సుమఙ్గలారమ్’ ॥౧॥

సూత్రం :—సమగ సర్వత్రేతి కౌహళీపుత్రః ॥౨॥

వై :—సర్వేష్వనునాసికేషు వర్ణేష్వానునాసిక్యం సమం మధ్యమప్రయత్నేన ప్రయోక్తవ్యమితి కౌహళీపుత్రో మన్యతే। యథా— ‘సుశ్లోకారం’। ‘రుక్మముపదధాతి’। ‘తిగ్మమాయుధమ్’। ‘సతీగరేకా

दशाग्इह'। ,अग्ंशुरग्ंशुस्ते'। ,यः परावीप्वज्'। ,नमोराज्ञे नमः'। ,तं य एवं विद्वान्त्यजते'। ,सएवास्मा इमान्लोकान्'। ,तंल्लोकं पुण्यमोप्नैत्'। नेऽंसूऽमिष्टम् ॥७॥

त्रिभा:—सर्वत्र अनुनासिक्यवर्णेषु तीव्रतरत्वं समभिव्याहारेषु तोऽन्यत्र मन्यते। यथा— ,सरंरोणः'। ,संयत्तः'। ,न्यङ्ङग्निः'। ,अपहूतांरहो इत्यादि' इत्यादि ॥७॥

सूत्रं:—अनुस्वारेऽण्वीति भारद्वाजः ॥8॥

वै:—अनुस्वारे यदानुनासिक्यं तदणुप्रयत्नेन प्रयोक्तव्यमिति भारद्वाजोमन्यते। अन्येषु वर्णेषु मध्यमप्रयत्नेन। उक्तान्युदाहरणानि ॥8॥

त्रिभा:—अणुः सूक्ष्मतमं अनुनासिक्यं ,अनुस्वारे' स्यादिति ,भारद्वाजः' मन्यते। यथा— ,तनुवा जयत्वग्ंसत्वा'। अनुस्वारादन्यत्र शैत्यायनविधिः अत्तमेषु तीव्रतरत्वं यमादिषु तीव्रमात्रमिति ॥८॥

सूत्रं:—नकारस्य रेफोष्मयकारभावाल्लुप्ते च मलोपाच्चोत्तरमुत्तरं तीव्रतरमिति स्थविरः कौण्डिन्यः ॥९॥

वै:—नकारस्य रेफभावादूष्मभावाद्यकारभावाद्यलोपे मलोपे चेति पञ्चविधेषु पूर्वस्वरस्य यदानुनासिक्यं परमतत्वेनोक्तं, तत्र पूर्वात्पूर्वादुत्तरोत्तरं तीव्रतरं शीघ्रतरमिति स्थविरःकौण्डिन्योमन्यते। अतोऽन्यत्र समम्। ,येवा वनस्पतीगरनु' इति रेफभावात्पूर्वस्य तीव्रप्रयत्नः। ,विश्वाग्शश्चदेवान्' ,बृहतूग्स्तन्वते' इत्यूष्मभावात्पूर्वस्य तीव्रतरः। ,अग्ने महाग्असीत्याह' इति यकारभावात्पूर्वस्य मध्यमः। ,अग्ने महाग्असि' इत्यादा यलोपात्पूर्वस्य तीव्रः। ,प्रत्युष्टग्

రుత్వం' ఇత్యతో మధ్యోపాత్పూర్వస్య తీవ్రతర ఇతి। నేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్ ॥౪॥

ప్రభా :—'నకారస్య' 'రేఫోష్మయకార భావాత్ చకారాకృష్టయకార' 'లఘౌ' సతి 'మధ్యోపాచ్చ' 'అత్తరమత్తరం' అనునాసిక్యం అనుపూర్వేణ తీవ్రతరం స్యాదితి 'స్థవిరః కాణ్డిన్యః' మన్యతే। యథా— 'సప్తర్షేకాదశాన్' ఇత్యత్ర అనునాసిక్యం సంయోగ మాత్రస్య। 'శుక్లాగ్ంశ్చ కృష్ణాగ్ంశ్చ' ఇత్యత్రతు సంశ్లిష్టం। 'మహాగ్ం ఇంద్రః' ఇత్యత్ర తీవ్రతరం। 'సగ్ంశితం' ఇత్యత్ర తీవ్రతమం ఇత్యాదు పూర్వేభ్యో విజ్ఞేయమ్। అన్యత్ర శైత్యాయనవిధిః ॥౪॥

సూత్రం :—వ్యఞ్జనకాలశ్చ స్వరస్యాతాధికః ॥౫॥

వై :—అత్ర అనునాసిక్యవిషయే తద్వతస్స్వరస్య వ్యఞ్జనకాలాధిక్యం చ భవతి, అర్ధమాతాధిక్యమితి యావత్। యథా— 'పునఃకృత్వాఽస్యాపిధరం' ఇతి హ్రస్వోఽర్ధ్యర్ధమాత్రః। 'మహాఽఇన్ద్రో యః' ఇతి దీర్ఘః అర్ధతృతీయమాత్రః। 'సుశ్లోకాంర' ఇతి ప్లుతోఽర్ధచతుర్థమాత్రః। యత్ర స్వరస్యానునాసిక్యమిష్టం తత్రేదమిష్టమ్। అన్యత్రనేష్టమ్ ॥౫॥

ప్రభా :—చకారః స్థవిర కాణ్డిన్యమన్వాదిశతి। అత్ర అనుస్వార విధానే సానునాసికస్వరస్య వ్యఞ్జనకాలః, హ్రస్వస్యార్ధకాలః, అర్ధకః స్యాదితి స్థవిరః కాణ్డిన్యో మన్యతే। యథా— 'యుఞ్జాథాగ్ం రాసనాయుమ్' ఇత్యాది। అత్రేతి స్వరనేష్యతి కిమ్? సాదిపూర్వత్వమేషు అర్ధమలభావిచ్ఛేదకకాలవిధానం మాభూదితి ॥౫॥

సూత్రం :—స్వారవిక మయోర్దృఢప్రయత్నతరశ్చ పాష్కరసాదేః ॥౬॥

వై :—స్వారః స్వరితః, విక్రమోనామ అనుదాత్తవిశేషః ఏకోనవింశాధ్యాయే వక్ష్యతే। తయోర్దృఢప్రయత్నతరః పాష్కరసాదేర్మతమ్। స్వారః- 'నదివ్యగ్నిశ్చేతవ్యః ఇతి'। 'తేఽబ్రువన్న్'। 'సూద్దాతా'। 'ప్రఉగం'। విక్రమః- 'కిన్తత ఉచ్ఛిగమతీతి'। 'యోనిశ్చి

క్యం యచ్చిక్కాత్'। స్వరితేనైతదిష్టమ్। కిన్తు స్వారాధ్యాయే వక్ష్యమాణమేవ విక్రమేత్వేతదిష్టమేవ, కార్యార్థత్వాద్విక్రమసంజ్ఞాయాః ॥౬॥

త్రిభాః—స్వారవిక్రమే చ ప్రయోగః పాషఃరసాదేః మతే దృఢప్రయత్నతరః' భవతి। 'స్వారః' స్వరిత ఇత్యర్థః। 'విక్రమో' నామ అనుదాత్తవిశేషః। యథా— 'యోఽస్యసోఽగ్నిః'। 'ఆస్యేహవిః ప్రియం'। స్వారవిక్రమయోరితి కిమ్? 'గాంవాంతాం తత్'। దృఢః ప్రయత్నో యస్యాసౌ దృఢప్రయత్నః। 'అతిశయేన దృఢప్రయత్నః 'దృఢప్రయత్నతరః' ॥౬॥

సూత్రార్థం :—పర్యన్నవిశేషాత్సర్వవర్ణానామితి శైత్యాయనః ॥౭॥

వై :—విశేషోఽతిశయః। లభ్యోపేక్షమాణప్రయత్నాతిశయమాశ్రిత్య సర్వవర్ణానాం ప్రయోగఇతి కార్యఇతి శైత్యాయనో మునిర్మన్యతే। అనునాసిక్యేతు పూర్వోక్తేవ కల్పితా। 'ఇత్యేవోజేత్వా'। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౭॥

త్రిభాః—'సర్వవర్ణానాం' ప్రయోగస్వోచిత ప్రయత్న విశేషాత్ దృఢప్రయత్నతరోభవతీతి 'శైత్యాయనః' మన్యతే। యథా— 'ఇషిత్వా' ఇత్యాది। శైత్యాని సప్తసూత్రాణీష్టాని ॥౭॥

శిక్షోక్తం స్వమతమాహ—

సూత్రం—నాతిన్యక్తం న చావ్యక్తమేవం వర్ణాన్ ప్రయుంజీరయేత్। పయఃపూర్ణమివామత్రగ్రహర్ధీరో యథామతి॥ ఇత్యాత్రేయ ఆత్రేయః ॥౮॥

వై :—యథాక్షీరస్య పూర్ణభాజనం వహన్ పురుషో ధీరస్సమాహితమనాఃసన్ నాతిశీఘ్రం గచ్ఛతి నచాతిమన్దమ్, ఏవం వేదస్య పర్యోక్తా పురుషః ప్రయత్నాతిశయేన వర్ణాన్నాతివ్యక్తముచ్చారయేత్, నచ ప్రయత్నాపచయేనావ్యక్తమ్, కిన్తు మధ్యమేన ప్రయత్నేన

న ప్రయుఞ్జీత। ఏవమవ్యక్త్యతివ్యక్తీనభవతః, నను కస్యచిత్ తీవ్రోపరి యత్నః, అన్యస్య మధ్యమో భవతి, కస్యచిన్మన్దః ప్రయత్నః, అన్యస్యానుధ్యమ ఇత్యేవమాపేక్షికత్వాత్కథం సామ్పేతికావధారణమితి? అత్రోచ్యతే- యథామతీతి, యథా ప్రయోక్తుర్మతిర్భవతి అయమేవ పటుః సామ్పేతికః ప్రయత్న ఇతి తథా స్వప్రయత్నోక్త్యా స్వశక్త్యనురూపం ప్రయుఞ్జీత। నతు పరశక్త్యపేక్షయా సామ్పేతికావధారణం సమ్భవతీతి। ఆత్రేయగ్రహణం పూజార్థమ్ ॥౮॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే సప్తదశోఽధ్యాయః॥

త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే సప్తదశోఽధ్యాయః

అథాష్టాదశోఽధ్యాయః

ఇదానీమధ్యయనారమ్భార్థస్య ఓంకారస్య ప్రయోగో వక్ష్యతే—

సూత్రం :—ఓకారస్తుప్రణవ ఏకోఽర్ధతృతీయమాత్రం బ్రువతే ॥౧॥

వృత్తిః—ప్రణీయతే ప్రస్తూయతే పూర్వభాగేఽనేనవేద ఇతి ప్రణవ ఓఙ్కారః। తస్మిన్ యో ఓకారః తమేకే ఆచార్యా అర్ధతృతీ

యమాత్రం భణన్తి। అర్ధం తృతీయం యాసాం మాత్రాణాం తా అర్ధతృతీయాః। తావత్యో మాత్రా యస్య స తథోక్తః। తదేతచ్చి హ్నాకారోక్తం పరమతత్వేనోపన్యస్తమ్। కుతః ? బ్రువత ఇత్యాత్మనేపద నిర్దేశాత్। కర్త్రభిప్రాయేహి క్రియాఫలే ఆత్మనేపదాదేశస్మార్యతే। అతో న తస్వరేపాముపకరోతి। స్వమతే తు త్రిమాత్రః। తదుక్తంమూ లశాస్త్రే-'ఓమభ్యాదానే' (ప-౨-౮౭) అచ ప్లుతఉదాత్త ఇతి। తుశ బ్దోయథాప్రాప్తంకృత్స్నస్యోకారస్యత్రిమాత్రత్వంనివర్తయతి। తథా చార్ధతృతీయమాత్రస్వరత్వం విక్థా నిమిత్తస్య సమాప్తినిమిత్తస్య చాభిమతమితిధ్వన్యతే ॥౧॥

త్రిభాః—ప్రణవే 'ఓకారమ్' అర్ధతృతీయమాత్రం ఏకేబ్రువతే, ఏక ఆచార్యాః అర్ధతృతీయ మాత్రమాహుః ఇత్యర్థః। అర్ధం తృతీయం యస్యాసౌ అర్ధతృతీయో। అర్ధతృతీయో మాత్రో యస్యాసౌ అర్ధతృతీయమాత్రః। యథా— 'సముద్రో బన్ధుః ఓమ్', 'యే క్షత్రైచనాత్మాహుః ఓమ్', 'ఓమ్ ఇత్యాత్మా', 'ఓమ్ బ్రహ్మైసనత్తమ్', కాలనిర్దేశేఽప్యేవం దర్శితమ్—

స్యాధ్యాయారమ్భ శేషస్య ప్రణస్య స్వరస్య చ।
అధ్యాయస్యాను వాకస్యాన్తస్యా దర్ధ తృతీయతా॥

తుశబ్దస్యప్రయోజన మున్యతే—

సన్ధ్యక్షరాణాం వేదం చ ప్రణవంచాన్తరా తథా।

ఇతి కాలనిర్దేశే, 'సన్ధ్యక్షరాణాం ప్రాస్వా నసన్తి,' ఇతి పాణినీయేఽపి, ఓకారమాత్రస్య దీర్ఘకాలో నిరూపితః। ఇహతు ప్రణస్యేత్య విశేషణాదసౌ కాలో నిషిధ్యతే।

వేదస్యప్రణవే తుస్యాత్ సమకాల ద్విమాత్రతా।
ఇతిప్రణవ విశేషే కాలవిశేషః ప్రత్యేతవ్యః ॥౧॥

సూత్రం :—అదాత్తానుదాత్త స్వరితానాం కస్మిన్శిచ్చం దిత్యైత్యాయనః ॥౨॥

వై :—వేదారమ్భాధ్యే ఓఙ్కారే య ఓకారః సఖలు అదా

త్తానుదాత్తస్వరితానామన్యతమస్మిన్ స్వరే ప్రయోక్తవ్య ఇతి స్వర వికల్పం శైత్యాయనో మన్యతే ॥2॥

త్రిభా :—అదాత్తానుదాత్తస్వరితానాం మధ్యే ,కస్మిఞ్చిత్, స్వరే పరిణామః ప్రయోక్తవ్య ఇతి ,శైత్యాయనః, మన్యతే। యథా- ,ఓమ్, ॥2॥

సూత్రం :—ధృతఃప్రచయఃకౌణ్డిన్యస్య ॥3॥

వై :—కౌణ్డిన్యస్యమతే ఓకారస్యధృతాపరపర్యాయఃప్రచయో నామస్వరో భవతి। ప్రచయలక్షణంచదతి. ,ఉదాత్తశ్రుతిః' (21-10) ఇతి। తస్యోదాత్తవక్ష్యమాణస్యసూత్రస్య కశ్చిద్విశేషోధృతసంజ్ఞాభిధానముఖేన ప్రదర్శ్యతే। క్రుష్టాదీనాం సప్తానాంస్వరాణాం మధ్యే తృతీయాఖ్యోయో మధ్యమస్స్వరస్తస్య ధృతఇత్యన్వర్థసంజ్ఞా। క్రుష్టప్రథమ ద్వితీయా అత్వైపిణః। చతుర్థమన్ద్రాతిస్వార్యా అపక్వైపిణః। తృతీయస్తు-అభయరహితో మధ్యేలీయమానత్వాద్ధృతసంజ్ఞః। ఉదాత్తస్తు కిఞ్చిదుత్క్షిప్యతఇతి ధృతోదాత్తయోరీషద్విశేషః। అతఏవ ,ఉదాత్త శ్రుతిః' (21-10) ఇతి అదాత్తస్యైవ శ్రుతిః ప్రచయస్యేతి ఇవార్థ అపపద్యతే। వక్ష్యతి చ- ,మన్ద్రాదయో ద్వితీయాన్తాశ్చత్వారస్తైత్తిరీయకాః' (23-15) ఇతి। అదాత్తఇతి చాన్వర్థసంజ్ఞా-అత్వైపణనిమిత్తవతః। తస్మాదేతావానుదాత్తప్రచయయోర్భేద ఇతి ప్రకటనార్థం ధృత ఇతి విశేషణమ్। ప్రణవే తు కౌణ్డిన్య శైత్యాయనయోర్మతేఽనిష్టై ॥3॥

త్రిభా :—కౌణ్డిన్యస్యమతే ప్రణవో ,ధృతప్రచయో' భవతి। చతుర్థస్వరః ,ధృతప్రచయః' ఇతి కథ్యతే। నను ,ప్రచయపూర్వశ్చ కౌణ్డిన్యస్య (౧౯—౩) ఇతివత్ ప్రచయ ఇత్యేతావతైవాలమ్, కిం ధృతశబ్దేన ? మైవమ్। పదద్వయేనాప్యనేన నామధేయ మేవాభిధీయతే। తథాహి- అర్థభేదాభావేఽపి ప్రయోగభేదోఽస్తీతి పరిహారం చాతుర్యమాచార్యః ప్రకటయతి। యథా— ,భీమసేనో భీమః, సత్యభామా సత్యా, పిధానమపిధానమ్, దీపః ప్రదీపః,' ఇత్యాది॥3॥

సూత్రం :—మధ్యమెన సవాక్ప్రయోగః ॥౪॥

వై :—వాచాం ప్రయోగో వాక్ప్రయోగః। నఖలు ప్రణ పాత్మకో వాక్ప్రయోగో మధ్యమెన స్వరెణ కర్తవ్యో నక్రుష్టెన నాపి మన్దాదిభిః ॥౪॥

త్రిభా :—ప్రయుజ్యత ఇతి ‘ప్రయోగః’। మధ్యమేన అచ్చరిచ సమాహార విలక్షణేన ప్రయత్నేన పరిణామః ప్రయోక్తవ్యః। యత్రైకవచన వాచస్తానై ‘ప్రయోగః’ భవతి। ‘సః’ ఇతి కౌణ్డిన్యాభిమతః పూర్వోక్తోగృహ్యతె। వాచి ప్రయోగో ‘వాక్ప్రయోగః’ ॥౪॥

సూత్రం :—స్వరితః ప్లాక్షీప్లాక్షాయణయోః ॥౫॥

వై :—ప్లాక్షీప్లాక్షాయణయోర్మతె ప్రణవః స్వరితఃప్రయోక్తవ్యః। నెదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౫॥

ఇదం వచనం అరణ్యకె కౌణ్డప్రశ్నె ‘ఓంతచ్ఛ్రిహ్మ’ ఇత్యనువాకె తదాదిషు పరత ఎషప్రణవస్స్వర్యతె। తత్రైవేష్టం వాచ్యత్రి। తమక్తం నైరు శిక్షాయాం— ‘యజుఃప్రణవ ఉచ్చస్యాత్ స్వారాస్స్యాస్తం తదాదిషు’, ఇతి। ఇత్యధికః పాఠః,

త్రిభా :—‘ప్లాక్షీ ప్లాక్షాయణయోః’ పక్షె ప్రణవః ‘స్వరితః’ నైవ। నైత తూన్మత్ర చతుష్టయమిష్టం ॥౫॥

సూత్రం :—ఉదాత్తో వాల్మీకెః ॥౬॥

వై :—వాల్మీకెర్మతె ప్రణవఉదాత్తః ప్రయోక్తవ్య ఇతి ॥౬॥

త్రిభా :—వాల్మీకెః మతె పరిణామః ‘అదాత్తః’ నైవ ॥౬॥

సూత్రం :—యథాప్రయోగం వా సర్వెషాం యథా ప్రయోగం వా సర్వెషామ్ ॥౭॥

వై :—తత్ర్పచ్ఛాఖాధ్యాయినః పూర్వె శిష్టతమాః యెనయెన స్వరెణ ఆరమ్భార్థమోఙ్కారం ప్రయుఞ్జతె, తెన తెనై వాధ్యాపిత వ్యవస్థయా ప్రయోక్తవ్య ఇతి సర్వెషామాచార్యాణాం మతమ్ ॥౭॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాల మిశ్రవిరచితే వైదికాభరణే ప్రాతిశాఖ్య
వ్యాఖ్యానే అష్టాదశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా :—యథాప్రయోగశబ్దేన ఉదాత్తోఽధీయత ఇతి మాహిషేయపక్షః। ప్రణవం యథాప్రయోగం ,వా' కుర్యాదితి ,సర్వేషాం' బుధిణాంమతం। పరరుచిపక్షస్తు పక్ష్యతే— ఆధ్యేష్యమాణం ,యథాప్రయోగం' యథావిధస్వరం తథావిధేన వా స్వరేణ ప్రణవః ప్రయోక్తవ్య ఇతి ,సర్వేషాం' మతమితి। యథా— ,ఇషేత్వా' ఇత్యనేనాధ్యేష్యమాణానుదాత్తేన ప్రణవోఽప్యనుదాత్తః। ,ఆప ఉన్దన్తు' ఇత్యుదాత్తేనోదాత్తః। ,వ్యృద్ధమ్' ఇతి స్వరితేన స్వరితః। నేహసూత్రమిష్టమ్ ॥౭॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే అష్టాదశోఽధ్యాయః॥

అథ ఏకోనవింశోఽధ్యాయః

ఇదానీం వికృతిమాఖ్యోఽనుదాత్తవిశేషో లక్ష్యతే—

సూత్రం :—స్వరితయోర్మధ్యే యత్ర నీచమస్యాదుదాత్తయోర్వాఽన్యతరతో ఽదాత్తస్వరితయోః సవికృతిమః ॥౧॥

వృ :—యత్ర స్వరితయోరక్షరయోర్మధ్యే నీచమనుదాత్తమక్షరం స్యాత్, ఉదాత్తయోర్మధ్యే వా నీచం స్యాత్, అన్యతరతః ఏకతరస్మిన్ వా సమీపే ఉదాత్తస్వరితయోరసంభోర్మధ్యే నీచంస్యాత్స నీచస్వరో విక్రమసంజ్ఞో భవతి। స్వరితయోరుదాహరణం— ,తావానుక్థ్యః'। అదాత్తయోరుదాహరణం— ,ఇషేత్వోర్జే త్వా'। అన్యతరతో వేత్యత్ర ద్విధానవ్యయం స్వరితపూర్వకతయా అదాత్తపూర్వకతయా వా ఇతి। ,నాస్యేద్ధి యం వీర్యం వృజే'। ఏనమితి కిమ్? ,నరిమాచమే ప్రథిమాచమే'। సంజ్ఞాయాం ప్రయోజనమ్ ,స్వారవికృతయోర్దృఢప్రయత్నతరః' (17-6) ఇత్యుక్తమ్ (ఇత్యుదాత్తస్వవికృతయ ఇతి) ॥౧॥

త్రిభా :—'యత్ర' స్థలే 'స్వరితయోర్మధ్యే' 'అదాత్తయోర్వాఽన్యతరతోవా' ఇతి స్వరితోదాత్తయోర్వేత్యర్థః, 'అదాత్తస్వరితయోః' వా మధ్యే 'నీచం' యదక్షరం 'స విక్రమ సంజ్ఞః' భవతి। స్వరితయోర్మధ్యే యథా— 'యోఽస్య సోఽగ్ని స్తమపి'। అదాత్తయోర్యథా— 'వోఢవే'। స్వరితోదాత్తయోర్యథా— 'ధన్వనాగాః'। అదాత్త స్వరితయోర్యథా— 'తస్యర్క్వ సుభగో లోకః'। విక్రమ సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం— 'స్వార విక్రమయోరదృథ ప్రయత్నతరః' (౧౭-౬) ఇతి ॥౧॥

సూత్రం :—ప్రచయపూర్వశ్చ కౌండిన్యస్య ॥౨॥

వై :—పూర్వోక్తవిధయా (పూర్వోక్తవిషయే) ఉదాత్తస్వరితపరః ప్రచయపూర్వకో యోఽనుదాత్తః స చ విక్రమ ఇతికౌండిన్యస్య మతమ్। 'అవధూతగరుడ'। 'ఖనితుం పురీష్యమ్'। ఏవమితి కిమ్ ? 'ఉపయామగృహీతోఽసి'। నేదం సూత్రమిష్టం ॥౨॥

త్రిభా :—చశబ్దో విక్రమఇతి జ్ఞాపయతి। కౌండిన్యస్యమతే అదాత్తపరః స్వరితపరోవా 'ప్రచయ పూర్వశ్చ' విక్రమోవిజ్ఞేయః। అదాత్తపరో యథా—'పయఃదతాం యా'। స్వరితపరో యథా— 'అపరిష్టల్లక్ష్మా యాజ్యా'। ప్రచయః పూర్వోయస్మాదసౌ 'ప్రచయ పూర్వః' ॥౨॥

సూత్రం :—ద్వియమ ఏకే ద్వియమపరే తా అణుమాతాఽఽ ॥3॥

వై :—యమశబ్దస్స్వరవాచీ (స్వరితవాచీ)। ద్వౌ యమౌ సమాహృతౌ యస్మిన్సఖలు స్వరితస్వరో ద్వియమఉచ్యతే॥ తస్మిన్ స్వరితపరే ఏకే ఆచార్యాః శిక్షాకారాః నీచమిచ్ఛన్తి। తత్కింకృత్వ స్య పూర్వస్వరితస్య నీచత్వమిష్యతే ? నేత్యుచ్యతే। తా అణుమాతాఽఽ, తాశ్చ నీచ పరికృతయోఽణుపరిమాణా భవన్తి॥ అణుర్నామ హ్రస్వకాలస్య చతుర్థోఽంశః।'హ్రస్వస్వరూపంవిజ్ఞేయంచతుర్భిరణుభిస్తథా'। ఇతి శిక్షాకారవచనాత్। తథాచ స్వరితాత్పూర్వస్య స్వరిత

స్యాన్తెపాదమాత్రం నీచం భవతీతి సిద్ధమ్।

'పదాన్తెచ యథాకమ్పా అన్తతోనిహతాణుకాః' ఇతి। అస్మిన్ విషయె హ్రస్వస్వరితోఽపి ద్విమాత్రో భవతి, 'అదీర్ఘం దీర్ఘవత్కర్వాద్విస్వరం యది దృశ్యతె' ఇతి శిక్షావచనాత్। సఖల్వనుదాత్తాంశః కమ్పఇత్యుచ్యతె। తస్య యద్యప్యణుమాత్రత్వమిహోచ్యతె, తథాప్యుచ్చారణదార్ఢ్యాత్ తతఃపూర్వాంశస్య కాలఃకమ్పగ్రాసాదధికకాల ఉచ్చార్యతె। తదుక్తం శిక్షాయామ్—

స్వారాఃకమ్పాశ్చ రఙ్గాశ్చయె యత్కాలాస్స్వభావతః।
వర్ధన్తె ప్రోచ్యమానాస్తె క్షిప్రయత్నెఽపి వక్తరి ॥ఇతి॥

తద్యథా— 'పితృదెవత్యాగ్ంఽహ్నెతత్'। 'దెవావా ఇన్ద్రియం వీర్యాంవ్యభజన్త'। 'తెఽనోన్యముపాధావన్న్'। 'బహుదెవత్యాఽహ్నెషః'। 'అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః' (14-29) ఇత్యస్యతు స్వరితస్య స్వరితత్వం న భవతి, 'నోదాత్తస్వరితపరః' (14 31) ఇతి నిషెధాత్। అతఏవోక్తం శిక్షాయామ్—

నితోఽభినిహతశ్చైవ క్షైప్రఘ(ర)శ్లిష్టఏవచ।
ఏతె స్వారాః (ర)కమ్పన్తె యత్రోచ్చస్వరితోదయాః ॥౧॥
శెషస్యోదాత్తతా వాస్యాత్స్వరతా వా వ్యవస్థయా ॥౨॥ఇతి॥

వ్యాఖ్యా:—యమశబ్దః స్వరిత పర్యాయః। ద్వ్యాయమౌ యత్రదెశెనైరన్తర్యెణ ఎతెఽతె స ద్వ్యాయమః తస్మిన్, ద్వ్యాయమః పరోయస్మాదసౌ ద్వ్యాయమపరః, తస్మిం శ్చతీత్యయమె సతి యాఃస్వరితప(ర)కృతయః తాఃసర్వా అన్తతః అణుమాత్రాఃఅభినిహతాఃక్షిప్తాఏకె మన్యన్తె। ద్వ్యాయమె యథా— 'తెఽన్యోన్యమ్'। ద్వ్యాయమపరె యథా— 'సోఽపోఽన్యమిత్యత'। అన్తత ఇతి కథం ప్రతీయతె 'పదాన్తె చ తథాకమ్పా అన్తతోనిహతాణుకాః' ఇతి ఎచనాదితి బ్రూమః। నిహతంతు 'స్వరితయోర్మధ్యె యత్(ర)ఎచం' (౧౯-౧) ఇత్యెతత్సన్నిధ్యాత్ లభ్యతె। శిక్షాచైవం ఎతద్వ్యతిరిక్తం—

నిత్యేఽభినిహతశ్చాపి శ్లేషప్రశ్లిష్టవేచ।
ఏతే స్వారాః ప్రకమ్పన్తే యతోఽన్యచ్చ స్వరితోదయాః॥
శేషస్యాదాత్తతా వాస్యాత్ స్వరితత్వం వ్యవస్థయా ॥౪॥

వ్యవస్థాశబ్దేనానేన ద్వివిధః కమ్పః ఉక్తః। సంహితాయాం స్వరితకమ్పః ఇతర వేద భాగే ఉదాత్తకమ్ప ఇతి యే కమ్పాః ప్రసిద్ధాః తేషాం తల్లక్షణం నతు కమ్పవిధాయకమ్। అన్యథా 'యోఽపాం పుష్పం' ఇత్యాదౌ కమ్పః ప్రసజ్యేత। నేదం సూత్రమిష్టం ॥౩॥

ననువ్రీహ్యాదాత్తపరస్యాపి స్వరితస్య కమ్పస్స్మర్యతే। తతః 'అస్మిన్లోకేఽస్మిన్ గోష్ఠేఽస్మిన్న' ఇత్యాదావపి కమ్పస్స్యాత్। తథాభూతాత్కమ్పాంశాత్పూర్వస్యాంశస్య కుత్రోదాత్తతాకుత్రవాస్వరితతేతి చ నజ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ—

సూత్రం :—తస్యామేవ ప్రకృతౌ ॥౪॥

వృత్తిః—అస్మత్సంహితాయాం తస్యామేవ స్వరితాత్మికాయామేవప్రకృతౌ కమ్పోభవతి। తథాభూతాత్కమ్పాంశాత్పూర్వాంశస్తు తస్యామేవ స్వరితప్రకృతౌ అవతిష్ఠతే। యత్తూదాత్తపరస్య స్వరితస్య కమ్పత్వం కమ్పాత్పూర్వాంశస్యోదాత్తస్యేచ్ఛతి శిక్షాయాం స్మర్యతే, తత్ కూశ్మాణ్డాదివిషయంశాఖాన్తరవిషయం చ వేదితవ్యమ్। యథా-'తేఽగ్నయస్మాత్కామనాగసః,' 'అహమన్నాదోఽహమన్నాదోఽహమన్నాదః,' ఇత్యాది తత్రైవ ద్రష్టవ్యమ్। కమ్పస్యాపివిక్రమసంజ్ఞేష్యతే, అస్మిన్నధ్యాయే తదుపదేశాత్ ॥౪॥

ననువస్మిన్ స్వశాఖోచితకార్యవిధావనుపస్యస్తం పూర్వపరమతే ఏకైగ్రహణం నయుక్తమిత్యతఆహ—

వృత్తిః :—ద్వియమస్థలే పూర్వస్యామేవ 'తస్యాం' స్వరితపరికృతౌ అణుమాత్రీయాపి నిహతత్వం భవతి। ద్వియమపరేతుస్థలే పూర్వయోరేవ పరికృతోరణుమాత్రీయా నిహతత్వం భవతి। నతు తాస్వన్యా అణుకాయభాజఇత్యేవకారో

బోధయతి। ఏవమేవ కాహలేయ ఆహ– ద్వయోః పూర్వోణుమాత్రక స్త్రీషు పూర్వాణు మాత్రికోవృత్తరః పరికల్పత్యేతి' ॥౪॥

సూత్రం :—న పూర్వశాస్త్రై న పూర్వశాస్త్రై ॥౫॥

వై :—అస్య శాస్త్రస్య మూలభూతం వ్యాకరణం పూర్వశాస్త్రమిత్యుచ్యతే। తస్మిన్ కర్మోపనిధీయతే। సాక్షాచ్ఛిక్షాయాం తు విధీయతే। వ్యాకరణప్రధానం హ్యేతచ్ఛాస్త్రమ్। తస్మాద్వైయాకరణేభ్యోఽన్యే శిక్షాకారా ఇత్యేకఇతి న్యపదిశ్యన్తే। తథాచాస్మిన్ శాస్త్రే విధీయమానానాం కార్యాణాం విషయేషు వ్యాకరణోక్తకార్యాణాం సంగృహీతత్వాన్న తత్ర వ్యాకరణోక్తో విశేషః పరిగ్రాహ్యః। శిక్షార్థస్యతు సర్వస్యాతాపరిగృహీతత్వాదిహానుక్తమవిరుద్ధం కార్యంతతఃపరిగృహీతవ్యమితి సిద్ధమ్ ॥౫॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యనాఖ్యానే ఏకోనవింశోఽధ్యాయః॥

ప్రభా :—పూర్వశాస్త్రం నామ వికల్పవిధిః। తస్మిన్నేతదణాకాయ్యం నవిధీ ఎవం వాసూత్రాక్షరం– పూర్వశాస్త్రై అధ్యాయ పరిసమాపనూ తెర్యా విక్రమసంజ్ఞా అక్తా, సా కమ్పవిధానలిర్ న నవిధీ, వికల్పమస్య దృఢప్రయత్నత్వాత్, కమ్పస్య తదభావాత్ ఇతి ॥౫॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే ఏకోనవింశోఽధ్యాయః॥

అథ వింశోఽధ్యాయః

ఇదానీం స్వరిత భేదానాం పర్యన్తభేద వివక్షయా తల్లక్షణాన్యుచ్యన్తే॥

సూత్రం :—ఇవర్ణోకారయోర్యవకారభావే క్షైప్రఉదాత్తయోః ॥౧॥

వై :—ఇవర్ణోకారయోరుదాత్తయోః యవకారభావే యస్స్వరితో విహితః ‘అదాత్తయోశ్చ పరోఽనుదాత్తస్స్వరితేన’ (10-16) ఇతి సఖలు త్రైప్రసంజ్ఞో భవతి। యథా- ‘విశ్వస్మిన్ రాష్ట్రే’। ‘యన్త్ర్యసి యమితీ’। ‘స్వధ్వర్యుః సుసభేయుః’। ‘దిక్ష్వృధ్నువన్తి’। (ఇణర్ణో వర్ణయోరితి కిమ్ ? ‘త ఎనం సువన్తే’। ‘కువిత్సునో గవిష్టయే’। ‘తం యునక్తి’। యవకారభావ ఇతి కిమ్ ? ‘విశ్వస్య భువనస్యధర్త్రీ’।) ఇణర్ణోకారయోరితి కిమ్ ? ‘తెఽబ్రువన్న్’। ‘సోఽబ్రవీత్’। ఉదాత్తయోరితి కిమ్ ? ‘తాన్యబ్రువన్న్’। ‘అన్వహ మాసాం’ ॥౧॥

వ్యాఖ్యా :—అదాత్తయోః ఇణర్ణోకారయోః యస్తూపదేశం యవకార భావే సతి స్వరితోయో విహితః స త్రైపర్వ ఇతి సంజ్ఞాయతే। యథా- ‘వ్యైవైనేన’। ‘కృధీ స్వస్మాన్’। అదాత్తయోరితి కిం ? ‘ఎస్వ్యసి’। ‘అస్వేనం విపాశిం’ ॥౧॥

సూత్రం :—సయకారనకారం త్వఖురం యస్స్వర్యతె స్థితె పదెఽనుదాత్తపూర్వేఽపూర్వే వా నిత్యఇత్యేవ జానీయాత్ ॥౨॥

వై :—స్థితె తు పృథగవస్థితె యత్ర పదె అనుదాత్తపూర్వె అనుదాత్తాని స్వరితాత్పూర్వాణ్యఖురాణి యస్య తస్మిన్, అపూర్వె వా అవిద్యమానం స్వరితాత్పూర్వమఖురం యస్యతస్మిన్ వా యవకార పూర్వమఖురం స్వరితం దృశ్యతె, తత్రస్థః స్వరితః (తత్రస్థం స్వరితం) నిత్యఇత్యేవ జానీయాత్। యథాసఞ్జ్ఞన్తెష్యతె। అనుదాత్తపూర్వె యథా- ‘ఉక్థ్యః’। ‘మనుష్యః’। అపాధాయ్యపూర్వయమ్’। ‘కుహ్వై’। ‘బర్హ్మభిః’। అపూర్వె యథా- ‘న్యఙ్రశ్మిభిః’। ‘క్యనో దాస్యమ ఇతి’। ‘వ్యుప్తకేశాయ’। ‘క్వతహిం’। ‘యత్ క్వలైః’। సయకారవకార మితి నిత్యస్వరూపపరికటనార్థం విశెషణమ్। తుశబ్దోస్య వర్ణాన్తర పూర్వకత్వసమ్భవనాం నివర్తయతి। అఖురమితి పూర్వోక్తవిశెషణస్య విశెష్యనిర్దెశః। స్థితె పదఇతి కిమ్ ? ‘సోఽగ్నిః’ ఇత్యాదా

నిత్యతా మాభూత్। అనుదాత్తపూర్వే కిమ్? ‘పయస్వతీః,’ ‘చక్రివతీ’ ఇత్యత్ర మాభూత్। నిత్య ఇతి నిర్నిమిత్తత్వే నిబన్ధనా సంజ్ఞా। తదత్ర ‘స్థితెపదే అనుదాత్తపూర్వే-పూర్వే వా’ (20-2) ఇతిగతికైన పరికటితమ్। తథాహినతావదయం స్వరితో నానాపదీయనిమిత్తకః, స్థితెపదే దర్శనాత్। నాపి సమానపదస్థ నిమిత్తకః, పూర్వోదాత్తాభావాత్। పూర్వోదాత్తో హి సమానపదె స్వరితస్య నిమిత్తమ్। నతునిర్వికారత్వే నిబన్ధనెయం సంజ్ఞా, ‘స్వరితశ్చ సర్వత్ర’ (12-11) ఇతి వికారాభ్యుపగమాత్। ఏవకారో ‘న్యఙ్, వ్యుప్తకెశాయ, న్యఙ్చం, కుఙ్మో ఇత్యాదౌ త్రైప్రతామవధారయతి। తనహి మూలశాస్త్రోక్తాదవయవిభాగాత్ త్రైప్రతా సమ్భవత్యతె। అస్మచ్ఛాస్త్రెతుపదకాలపరికల్పిత విభాగసిద్ధానామెన పదానాం సన్ధౌ యవకారభాన త్రైప్రలక్షణ మిష్యతె। తస్మాత్ ‘న్యఙ్’, న్యఙ్చన్’ ఇత్యాదిస్వరితా అపి నిత్యా ఏవ ॥౩॥

ప్రభా:—సయకారం వా సవకారంవా అక్షరం స్వరఇత్యర్థః, స్థితె పదె పరకాల ఇత్యర్థః। యస్యేస్థలె స్వర్యతె అనుదాత్తపూర్వె అపూర్వె వా పూర్వభావివాసతస్ సనిత్యెవేతి సర్వత్రేజ్ఞాయాత్। సర్వత్రేతి సంహితాపదజటాన్విత్యర్థః। యథా—.వాయవ్యం॥, కస్యెతున్నా’, ‘తతోదిల్వ’, .న్యఙ్చంచినుయాత్’, ‘క్వ జగతీచ’, ‘క్వాస్యాస్య క్వ అ క్వాస్య’ ఇత్యజటాయామ్। తుశబ్దో నిత్యాదావు చ్చోదయవిషయె ‘నోదాత్తస్వరితపర’ (౧౪-౩౧) ఇతి నిషేధం నివారయతి। నను—నిత్యః కిమితన్నిషేధ విషయః ‘అదాత్తాత్పరోనుదాత్త’ (౧౪-౪౯) ఇత లక్షణా సమ్భవాత్। ఉచ్యతె- ఎణఙ్విభాగవేలాయాముదాత్తపూర్వత్వమస్తి ‘సమాహారః స్వరితః’ (౧-౪౦) ఇత్యుచ్చ పూర్వత్వాత్ స్వరితస్యేతి నిషేధ విషయత్వమ్। అనుదాత్తశ్చాసౌ పూర్వశ్చ అనుదాత్తపూర్వః తస్మిన్। పూర్వాభావ అపూర్వ తస్మిన్ భూన్యె ఇత్యర్థః। స్థితెపదె ఇతికిం? ‘వ్యైవైనెన’। అనుదాత్త పూర్వఇతికిం? ‘మత్యాఙ్గం అవివెశ’। ‘సవాఙ్ అగ్నీన్’। కెచిదెవమాహుః—‘అఙ్ఙ్య’, ‘యాఙ్ఙ్యవైనమ్’ ఇత్యాది। ప్రాతిపదికం నిరాకరోత్యేకారః పదసమయె అనుదాత్తపూర్వ

శ్వాత్ పూర్వవిశేషద్వయస్య అన్యథావైయర్థ్యాత్। తస్మాదతీ నిత్యస్వరితత్వమేవ ససంజ్ఞాన్తరమితి విజ్ఞేయమ్ ॥2॥

సూత్రం :—అపి చెన్నానాపదస్థముదాత్తమథచెత్సాగ్హితేన స్వర్యతే సప్రాతిహతః ॥3॥

వై :—అదాత్తాన్నానాపదస్థోఽపి స్వరసంహితాభావేన విధానాత్స్వర్యతే (విధినాస్వర్యతే) యస్స్వరితః స ప్రాతిహతసంజ్ఞో భవతి। ‘మావస్తేన ఈశత’। ‘నాస్మాదాష్ట్రమ్’। ‘నక్తంనాధ్యాసతే’। ‘నాస్యేన్ద్రియం వీర్యమ్’। నానాపదేతి కిమ్? ‘శేష్టతమాయ కర్మణే’। స్థమితి కిమ్? ‘ఇమమహ్యాసాం’। సాంహితేనేతి కిమ్? ‘యత్క్వాలైః’। తయూవైసోఽగ్నేః’ ॥3॥

త్రిభా :—అపిశబ్దః పూర్వత్వమాకర్షకః। అథశబ్దో నిత్యసంజ్ఞాన్యచ్ఛేదకః, నానాపదస్థోదాత్త పూర్వత్వాధికారకోవా। నానాపదస్థం అక్షరం అదాత్త పూర్వంచేత్ పరతః నిచం సాంహితేన విధినాస్వర్యతే చేత్ సప్రాతిహతః వేదితవ్యః। యథా—‘మూతే అస్యాం’। ‘ఇషిత్వా’। ‘తంతే దుశ్చక్రేణ’। సాంహితేనేతి కిం? ‘యన్న్యఙ్చమ్’। నానాపదస్థమితి కిం? ‘తయూదేవతయా’ ॥3॥

సూత్రం :—తస్మాదకారలోపెఽభినిహతః ॥4॥

వై :—తస్మాన్నానాపదస్థోదాత్తాత్పరస్యాకారస్య లోపే నిమిత్తే యస్స్వరితో విహితః, తస్మిన్ననుదాత్తే పూర్వఉదాత్తస్స్వరితమ్’ (12_9) ఇతి, సఖల్వభినిహతసంజ్ఞో భవతి। ‘తయూవైసోఽగ్నేః’। ‘తెఽబ్రువన్’। ‘యోఽస్యస్వోఽగ్నిః’। తస్మాదితి కిమ్? ‘తెనోఽవన్తు’। అకారలోప ఇతి కిమ్? ‘తెనఃపాన్తు’। ‘సూస్నీయమివ’ ॥4॥

త్రిభా :—తస్మాత్ నానాపదస్థోదాత్తాత్ పరభూతస్యానుదాత్తాకారస్య లోపే సతి యః స్వరితః సః అభినిహతః వేదితవ్యః। యథా—‘సోఽబ్రవీత్’। ‘తేఽబ్రువన్’। తస్మాదితి కిం? ‘భ్రాజోఽసి దేవానామ్’ ॥4॥

సూత్రం :—ఊ భావే పరిశిష్టః ॥5॥

వై:—తస్మాన్నానాపదస్థోదాత్తా దూభావె యః స్వరితో విహితః ,ఔభావెచ' (10-17) ఇతి, స ప్రశ్లిష్టసంజ్ఞోభవతి। ,సూన్యేయమివ'। ,మాసూత్తిష్ఠన్న'। తస్మాదితి కిమ్? ,పాజాపత్యాసూపహవ్యః'। ఔభానఇతి కిమ్? ,తన్నస్సగస్కృతమ్'। ,తెఽబ్రివన్న' ॥౫॥

త్రిభా:—ఔభావె యత్ర స్వయ్ంతె సః ప్రశ్లిష్టః వేదితవ్యః। ,సూన్యేయమివ'। ,నూద్గాతా'। ,మాసూత్తిష్ఠన్'। ,దిశూపదధాతి' ॥౫॥

సూత్రం:—పదవివృత్త్యాం పాదవృత్తః ॥౬॥

వై:—పదె వివృత్తిః పదవివృత్తిః। స్వరయోరసన్ధిర్వివృత్తిః। పదమధ్యవర్తిన్యాః వివృత్తెరుపరి యస్స్వరితః, సఖలు పాదవృత్తసంజ్ఞోభవతి। ,పరిఉగముక్థమ్'। పదెతి కిమ్? ,య ఈజానః'। నన్వయమపి పాదవృత్తఏవ, పదయోర్వివృత్తిః పదవివృత్తిరితి వ్యుత్పత్తెః। నైతదస్తి, పదయోర్వినృత్తౌ స్వరితస్య పాగితిహతలక్షణగ్నస్తత్వాత్। నచాయం తస్యాపవాద ఇతి యుక్తమ్, ఇహాసజ్కీర్ణలక్షణప్రణయనాత్। విధెహ్యపవాదః నలక్షణస్య। నహి లక్షణమతివ్యాప్తంకుర్వన్న్యాచార్యాః। అథాపి (నథాపి) కథంచిత్పాగితిహతస్యావాన్తరభెదత్వం పాదవృత్తస్యకల్పయతె। తన్న। ,అబాధెనోపపత్తౌ బాధస్యాన్యాయ్యత్వాత్, తదనన్తరానుపదెశాచ్చ ॥౬॥

త్రిభా:—పదయోర్వివృత్తిః పదవివృత్తిః తస్యాంయః స్వయ్ంతె సః పాదవృత్తః వేదితవ్యః। యథా—— ,తాఅస్మాత్'। ,స ఇథానః'। ,యఅపసదః'। ,వివృత్తిః' వ్యక్తిరిత్యర్థః। పదయోరితి కిం? ,పరిఉగముక్థం' ॥౬॥

సూత్రం:—ఉదాత్తపూర్వస్తైరోవ్యఞ్జనః ॥౭॥

వై:—తైరోవ్యఞ్జన ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞా। పదశబ్దోఽత్రాగితి వర్తతె। పదె సమానపదె ఉదాత్తపూర్వకో వ్యఞ్జనవ్యవహితో యస్స్వరితః, స తైరోవ్యఞ్జనసంజ్ఞో భవతి। యథా—— ,ఇమాం వాచ మభి

విశ్వే గృణన్త్య' । పదఇతి కిమ్ ? 'తన్న స్సగస్కృతమ్' । ఉదాత్తపూర్వ ఇతి కిమ్ ? 'ఉక్థ్యం కుర్వీత' । వ్యఞ్జనవ్యవహితే (అన్వర్థసంజ్ఞయా) ఇతి కిమ్ ? 'పరిఉగమ్' ॥౭॥

నను స్వరితానాం నిత్యైమిత్తికశ్చేతి ద్వావేవ భేదా। అథా వాన్తరభేదకల్పనయా భేదబహుత్వమ్, తదా సప్తభ్యో భూయాంసోఽపి భేదాస్స్యురిత్యత ఆహ—

త్రిభా :—అదాత్తపూర్వాధికారే సతి పునరత్ర తత్సన్నిధానాదేకపదస్థోదాత్త విశేషోఽవగమ్యతే। తస్మాదేకపదస్థోదాత్తపూర్వో యః స్వరితః స తైరోవ్యఞ్జనో వేదితవ్యః। యథా— 'యుఞ్జన్త్యస్య' । 'వస్వసి' । 'స ఇన్ద్రోఽమన్యత' । 'తదశ్వోఽభవత్' । 'పరిఉగమ్' । 'తంత్వష్టాఽబధ్నాత్' ॥౭॥

సూత్రం :—ఇతి స్వారనామధేయాని ॥౮॥

వై :—ఏతావన్తి స్వరితానాం నామధేయాని పూర్వశాస్త్ర ప్రసిద్ధాని। అతస్తదనుసారేణ సప్తానాం భేదానాం లక్షణాని। పూర్వ శాస్త్రేషు తు తథోపదేశస్య కారణం తత్రైనదభ్యుపేయమ్ ॥౮॥

త్రిభా :—ఇతి ఏతాని సప్త స్వరితనామధేయాని వ్యాఖ్యాతాని। యథా— 'అధ్వస్థాన్' । 'అధ్వయోర్వేః' ఇతి త్రైప్రభృతిః । 'వాయవ్యమ్' 'క్వాస్య' ఇతినిత్యః । 'సతే లోకః' । 'యత్త్వాకుద్ధ' ఇత్యభినిహితః । 'సోఽబ్రవీత్' ఇత్యభినిహితః । 'నూద్దాతా' ఇతిపరిశ్లిష్టః । 'త ఏనమ్' ఇతిపాదవృత్తః । 'మమ నామ' ఇతి తైరోవ్యఞ్జనః ॥౮॥

సూత్రం :—త్రైప్రనిత్యయోర్ధృఢతరః ॥౯॥

వై :—త్రైప్రై నిత్యేచ స్వరితే దృఢతర ప్రయత్నః కార్యః। 'వ్యృద్ధం వా ఏతత్' । 'ఉక్థ్యం కుర్వీత' ॥౯॥

త్రిభా :—త్రైప్రై నిత్యేచ ప్రయత్నో దృఢతరః కార్యః ॥౯॥

సూత్రం :—అభినిహితే చ ॥౧౦॥

వై :—చశబ్దో దృఢతర ఇత్యన్వాదిశతి। పృథక్సూత్రకరణం

అనిత్యశ్చోచ్చారణార్థమ్। యథా వ్యాకరణే ‘చుటూ’(పా 1-3-7) ఇతి। తేనానుదాత్తపూర్వకఏవాభినిహితే దృఢతరః ప్రయత్నః కార్యః। ఉదాత్తపూర్వేఽపూర్వేచ దృఢఏవ। ‘ఆదితోన్యేఽస్మిన్’ ఇతి దృఢతరః। ‘తేన వై తేపతి’ ‘యోగ్నిగ్రహోతారమ్’ ఇతిదృఢః ॥౧౦॥

త్రిభా :—అన్యాచయే వర్తమానః చకారః దృఢమాత్రం బోధయతి। ఆభినిహితే చ ప్రయత్నే దృఢఃస్యాత్। నతు దృఢతర ఇతి పృథక్ సూత్రారమ్భాత్ ప్రతీయతే ॥౧౦॥

సూత్రం :—పరిశ్లిష్టపరిపూర్వయోర్మృదుతరః ॥౧౧॥

వై :—పరిశ్లిష్టే పరిపూర్వే తే చ మృదుతరః ప్రయత్నః కర్తవ్యః। దృఢపరిపూర్వయోగే మృదుః। దృఢః కఠినః। తద్విపరీతో మృదుః। సోఽతిశయితో మృదుతరః ॥౧౧॥

త్రిభా :— పరిశ్లిష్టే సపరిపూర్వే తే చ ప్రయత్నే మృదుతరః కార్యః ॥౧౧॥

సూత్రం :—తైరోవ్యఞ్జనపాదవృత్తయోరల్పతరోఽల్పతరః ॥౧౨॥

వై :—తైరోవ్యఞ్జనే పాదవృత్తే చ అల్పతరః ప్రయత్నః కరణీయః। అల్పో బహులపరితియోగే। బహుళో దీర్ఘకాలికః, అల్పోఽల్పకాలికః ॥౧౨॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే పారిషద శాఖ్య వ్యాఖ్యానే వింశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా :—తైరో వ్యఞ్జనే పాదవృత్తే చ ప్రయత్నః అల్పతరః స్యాత్। యద్యప్యల్పతర మృదుతర దృఢభావాస్తోక్తాః తథాపి ‘దీపవద్వేణుపత్రిస్తే’ ఇతి శిక్షానురోధాత్ కోమల శిరస్కత్వం సర్వత్ర విజ్ఞేయమ్ ॥౧౨॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే పారిషశాఖ్య వివరణే వింశోఽధ్యాయః॥

అథ పఞ్చవింశోఽధ్యాయః

ఇదానీమజ్జసంహితాదికార్యం విధీయతే। వేదస్యోచ్చారణవేళాయాం స్వరధర్మా ఉదాత్తాదిగుణాస్తత్సమీపస్థేషు వ్యఞ్జనేష్వపి నివిశన్తే పర్దీపపర్భేవ ఘటాదిషు। తత్ర స్వరదవ్యయమధ్యవర్తిషు వ్యఞ్జనేషు కిం పూర్వస్య గుణోభవతి ? ఉతోస్విదుత్తరస్య ? ఇత్యేవంసంశయస్యాదితి తన్నిర్ణయార్థమియమజ్జసంహితా ఆరభ్యతే—

☞ సూత్రం—వ్యఞ్జనమస్వరాఙ్గమ్ ॥౧॥

వై :—అనేన వ్యఞ్జనస్య స్వాతన్త్ర్యాభావ స్తావదుచ్యతే। తస్మిన్ సిద్ధే హ్యఞ్జివిశేషనిరూపణ మవకల్పతే। ఉదాత్తాదిస్వరచిన్తాయాం వ్యఞ్జనం స్వరాఙ్గమేవ। నతు వ్యఞ్జనస్య స్వభావతః ఉదాత్తాదిగుణాస్సన్తి। నహ్యేకస్మిన్వ్యఞ్జనే పృథగుచ్యమానే ఉదాత్తాదిగుణభేదాస్స్ఫురన్తి। అతఏవ మూలశాస్త్రే ‘అచశ్చ’ (పా. 1-2-28) ఇత్యధికృత్య ఉదాత్తాదిగుణాస్తత్తత్కాలాశ్చ విహితాః। తథా స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవదితి చ స్మర్యతే। తథా ‘న్యఞ్’ ఇత్యాదిషు ‘ఉదాత్తస్వరితయోర్యణస్స్వరితోఽనుదాత్తస్య’ (పా. 8-2-4) ఇతి యణః పరేఅచి విహితస్స్వరితగుణోజకారే దృశ్యతే। ఏతచ్చ జకారస్య తదఙ్గతామన్తరేణ నోపపద్యతే। తస్మాద్వ్యఞ్జనం సర్వం తత్సమీపస్థస్వరాఙ్గతయైవోదాత్తాదిగుణాన్ లభతే, నస్వత ఇతిసిద్ధమ్ ॥౧॥

త్రిభా :—స్వరస్య అఙ్గం స్వరాఙ్గం, వ్యఞ్జనం స్వరాఙ్గం భవతి। ‘శ్వాసోనాదోఽఙ్గమేవచ’ (అర-౫) ఇతి విజ్ఞేయత్వేన విధానాదయమారమ్భః। నను కూపోయూపఇత్యాదౌ వ్యఞ్జనమేవాశ్రిత్య విశేష బోధకమితి స్వరోవ్యఞ్జనాఙ్గంకిం నస్యాత్? అచ్యతే-వ్యఞ్జనం కేవలమువస్థాతుంనశక్నోతి, కింతు సాపేక్షం, స్వగస్తు నిరపేక్షః। సాపేక్ష నిరపేక్షయోః నిరపేక్షమేవ విశిష్టమాచక్షతే పెర్శిష్టవన్తః। విశిష్టంపర్త్యఞ్జ

త్వమవిశిష్టస్యైవ। కిఞ్చ స్వరవైశిష్ట్య బోధక మన్యదపి విద్యతే—

దుర్బలస్య యథా రాష్ట్రం హరతే బలవాన్నృపః।
దుర్బలం వ్యఞ్జనం తద్వద్ధరతే బలవాఁస్వరః॥

కించ శిక్షావ్యాకరణే—

యస్స్వయం రాజతే తంతు స్వరమాహుపతంజలిః।
అపరిస్థాయినాతేన వ్యఞ్జనం వ్యఞ్జన ముచ్యతే॥
స్వరాస్తు బ్రాహ్మణాజ్ఞేయాః। ఇత్యాది—
అదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చ స్వరాస్త్రయః।
హ్రస్వోదీర్ఘః ప్లుత ఇతి కాలతో నియమా అచి ॥ఇతి॥

స్వరాణామేవోదాత్తాదయో ధర్మాః వ్యఞ్జనానాంతు తదఙ్గతయా। వ్యఞ్జన మర్ధమాత్రం। స్వరశ్చమాత్రికాలః। తయోఃసన్ధిః అర్ధమాత్రికః। ఇత్యేవం దీర్ఘకాలః పరిసక్తః। తత్పరిహారేచాహ ‘వ్యఞ్జనస్య స్వరాఙ్గం’ఇత్యుక్తం। స్వరసంసృష్టస్యవ్యఞ్జనస్య స్వరకాల ఏవకాలోస్మృతఃవృత్తౌ నతుస్వరస్యైవ సర్వత్రేత్యర్థః। స్మృతస్సృత్తావితి కిం? ‘హ్రస్వాదేశకాలం వ్యఞ్జనం’ (౧-౩౭) ఇతి వ్యర్థం స్యాదితి బూమః। యథా క్షీరోదకసమ్పృక్తే క్షీరస్యైవోపలబ్ధిర్నోదకస్య తథాస్వరస్యైవ సమ్పృక్తే స్వరస్యైవోపలబ్ధైర్వైశిష్ట్యం ॥౧॥

సూత్రం :—తత్పరస్వరమ్ ॥౨॥

వృత్తిః—అనేన పూర్వోత్తరయోర్గుణభేదే (పూర్వోత్తరయోస్స్వరయోర్గుణభేదే) అస్వరూపా వినిగమనా ఉచ్యతే। (ఉత్స్వరూపాదినిగమనాదుచ్యతే) తద్వ్యఞ్జనం పరస్పర (పరస్థ స్వరస్య) గుణభూతముదాత్తాదిస్వరం భజత ఇతి సామాన్యమ్। ‘ఆపామసోమమ్’ ‘అపైతశీభ’। ‘ఇమా లోకా భవత’ ॥౨॥

ప్రభా :—స్వరపరిధానతయా కేవల మసిద్ధాతుమసహమానం వ్యఞ్జనం కదా పూర్వస్యాఙ్గం కదా పరస్యాఙ్గమితి సన్దేహే వ్యవస్థాపయతి-తత్ అఙ్గభూతం వ్యఞ్జనం పరస్వరం భజతె। యథా— ‘ఇమా నేవ లోకానుపధాయ’। పరశ్చాసౌ ‘స్వరశ్చ పర స్వరః తం పరస్వరం ॥౨॥

సూత్రం—అవసితం పూర్వస్య ।3॥

వై:—అవసీయతెఽత్రేత్యవసితం విరామావధిభూతం వ్యఞ్జనమ్। తత్తు పూర్వస్వరం (పూర్వస్యస్వరం) భజతె। ‘ఉపచిన్వన్తి వెధసః’। ‘ఇన్ద్రీవాయూవిముఞ్చతామ్’। ‘పాహి మాం యజ్ఞనియమ్’। ‘ఉతవా ఘా స్యాలాత్’। ‘ఊర్క్’। నను యద్యపి ‘తత్పరస్వరమ్’ (21_2) ఇతి సామాన్యవిధిః కృతః, తథాప్యవసితస్య పరాభావాదన్యాఞ్జత్వధ్రీవ్యాచ్చ పూర్వాఞ్జత్వమథ్ర సిద్ధమ్ న విధెయమ్। నత్యమ్। అస్యైవన్యాయస్య ప్రదర్శనార్థమిదం సూత్రం ప్రణీతవానాచార్యః। తెన ‘స్తోమెర్విధెమాగ్నయె’। ‘శ్నథద్వృత్రముత’, ఇత్యాదిషు ‘సంయోగాది,’ (21_4) ‘పరెణ చాసాగహితమ్’ (21_5) ఇత్యాదినా (ఇత్యాదిషు) పూర్వాఞ్జత్వ విధిసద్భావెఽపి పూర్వాభావె పరాఞ్జత్వం సిద్ధం భవతి ॥3॥

త్రిభా:—అవసితం పదాన్తవత్థ వ్యఞ్జనం పూర్వస్యస్వరస్య అఞ్గంస్యాత్। యథా—‘తీర్క్’। ‘సెషట్’। ‘హవిః’ ॥3॥

సూత్రం:—సంయోగాది ॥౪॥

వై:—సంయోగో వ్యఞ్జనసఙ్ఘాతః। తదుక్తం మూలశాస్త్రె ‘హలోఽనన్తరాస్సంయోగః’ (పా. 1_1 7) ఇతి। తస్యాదిభూతం వ్యఞ్జనం పూర్వస్య స్వరం భజతె। ‘ఉచ్చుష్మా అగ్నె’। ‘అవదెవం త్రయ్యమ్బకమ్’। ఉత్తరసూత్రెణ సిద్ధె పృథగ్విధానం తత్ప్రతిషెధబాధనార్థమ్। తెన ‘అగ్నిస్తె వాజిన్యుజ్జ్’, ‘యస్మిన్వాయుః,’ ‘ఆశూన్హువె సుయమానూతయె,’ ఇత్యాదా ‘నాన్తస్థాపరమసవర్ణమ్’ (21_7) ‘స్పర్శశ్చోష్మపరః’ ఇతి ప్రతిషెధస్సంయోగాదెర్న భవతి ॥౪॥

త్రిభా:—ద్వయొర్బహూనాంవా వ్యఞ్జనానాం సంయోగో భవతియది తస్య సంయోగస్య ఆదిర్వ్యఞ్జనం పూర్వస్యాఞ్గం భవతి। యథా—‘యజ్ఞన్వ్యదిశత్’। ‘అష్వన్తః’। పరమూ తెర్విచకారః పూర్వస్వరాఞ్గ బొధక ఇత్యత్రాపి తల్లభ్యతె ॥౪॥

సూత్రం :—పరేణ చాసాగహితమ్ ॥౫॥

వృ :—సగహితమేవ సాగహితమ్। తతోఽన్యదసాగహితమ్। యస్య వ్యఞ్జనస్య పరస్వరస్యచమధ్యే వ్యఞ్జనాన్తరమస్తితచ్చ పూర్వస్యస్వరం భజతే। 'శ్రేష్ఠతమాయ కర్మణే'। 'అనమీవాఅయక్ష్మాఃʼ। 'ఋక్చమే సామ చమే'। 'పాఙ్క్తాఃపశవఃʼ। అత్ర పరేణేతి వచనసామర్థ్యాత్పర శబ్దస్య స్వరవిశేషణత్వం లభ్యతే। నహి పరేణ వ్యఞ్జనేన అసంహితం వ్యఞ్జనమస్తి, అసంయుతస్యాపి సంహితత్వాత్। అసంహితస్య తు సిద్ధమేవ పూర్వాఞ్జత్వమితి ॥౫॥

భాష్యం :—పరేణస్వరేణ అసగ్ంహితం అసంయుక్తం వ్యఞ్జనం పూర్వస్వరాఞ్జం భవతి। యథా— 'తేధ్వవిషుఃʼ। నను లహిత పూర్వసూత్రే మనథకం। సంయోగాదిభూతస్యాపి వ్యఞ్జనస్యానేనైవ పూర్వస్వరాఞ్జత్వ సిద్ధేః। మైవం మంస్థాః। మధ్యశ్రీఃʼ। 'ఆవాఽసి' ఇత్యత్ర యఙకారయోః 'రేఫాత్పరంచ' (౧౪-౪) ఇతి ద్విత్వే కృతే పరిశిష్టమ యఙకారయోః 'పరేణ చాసగ్ంహితమ్' ఇత్యనేన పూర్వస్వరాఞ్జత్వం ప్రాప్నోతి। రేఫస్యతు 'నానన్తస్థా పరమసగ్ంయోగమ్' (౨౧-౭) ఇత్యనేన పరస్వరాఞ్జత్వం ప్రాప్నోతి। లచ్చాశక్యం తథోచ్చారణా సమ్భవాత్। అన్యతరబాధే కర్తవ్యేసతి కిం వా బాధ్యమితిసందేహః। తత్ర నియామకత్వేన 'సంయోగాదిʼ (౨౧-౪) సూత్రి ముపతిష్ఠతే ॥౬॥

సూత్రం :—అనుస్వారస్యస్వరభక్తిశ్చ ।౬॥

వృ :---అనుస్వారస్యస్వరభక్తిశ్చ పూర్వస్యస్వరం భజతే। 'అగ్నె మహాఅసీత్యాహ'। 'సర్వాఅగ్నీన్'। 'అవిమాఅశ్వీ'। స్వరభక్తిస్తు వక్ష్యతే- రేఫోష్మసంయోగే రేఫస్వరభక్తిఃʼ (21-15) ఇతి। అ (త) స్యతు 'సంయోగాదిʼ (21-4) ఇతిసూత్రేణ సిద్ధే పూర్వాఞ్జత్వే వ్యఞ్జనత్వసమర్థనార్థం, స్వరసాధర్మ్యస్య విధాస్యమానత్వాత్స్వరపరిధానత్వే వస్యాదితి తన్నివారణార్థం పృథగ్విధానమ్। నతు స్వరభక్తేః స్వరావయవాత్మకత్వాద పూర్వాఞ్జత్వమిహ విధీయతే। శాకటాయనస్య హి తన్మతమ్, నతు సూత్రకారస్య॥

రలయోరూష్మణి పరే శిష్టోకారోహి మన్యతే।
ఋఌస్వరాద్ధ్రస్వ ఆదేశోవర్ణభక్తిం స్వరస్యతామ్॥౧॥

శిష్టోకారోహి- ఋఌస్వరా యత) పూర్వావూష్మసంజ్ఞె పరేస్థితె। పూర్వస్వరస్య సమ్యాక్ (రేఫ:) స్యాత్స్వరభక్తి: ప్రకీర్తిత' ॥౨॥ఇతి-

తత్స్వరూపం తు స్త్రీలిఙ్గసంయుక్తం వదన్ ఋకారార్ధం ఌకారార్ధంచ రేఫలకారయోరూష్మపరయో రాదేశౌ మన్యతె। నత్వేతదిష్టం సూత)కారస్య। ,రేఫోష్మసంయోగె రేఫస్స్వరభక్తి:' (21-15) ఇతి గుణో హి విధాస్యతె, న వర్ణాన్తరాదేశ:। గుణవిధౌ హి ,పూర్వస్వరోనునాసిక:' (15-1) ఇత్యాదివదుభయత) పఞ్చమా నిర్దెశ ఉపపద్యతె। నతు వర్ణాన్తరాదెశవిధౌ, ,అం వికారస్య' (1-28) ఇతి వత) ద్వితీయానియమాత్। గుణవిధౌ తు సర్వత) గుణి స్వరూపస్యాబాధాత్ రేఫలకారయోరపి వ్యఞ్జనత్వావ్యాఘాతం। తస్మా త్స్వర (స్వరంప్రస్య) భక్తె: స్వప్రాధాన్యనిరాసార్థమెవ పృథగ్వచనమితి సిద్ధమ్ ।౬॥

త్రిభా:—చకారం సముచ్చయకథన ద్వారా పూర్వస్వరాఙ్గత్వాకర్షకం। అనుస్వార: పూర్వస్వరం భజతె। యథా— ,అగ్నిశునా తె'। స్వరభక్తిశ్చపూర్వస్వరం భజతె। యథా— ,గార్హపత్య:। విసర్గసమానె సూత)స్యాస్య పృథక్కరణం క్వచిత్ స్వరభక్తె: పరాఙ్గత్వమాపాదయితుం। తథాహి—

స్వారాద్ధ్రస్వాత్ పరాంభక్తిం పఠయత్వం నయేమ్బుధ:।
ఋతస్యధూర్షదంచేతి స్వతన్త్రా భక్తిరుచ్యతె ॥౬॥

☞సూత)ం :—నాన్తస్థాపరమసవర్ణమ్ ॥౭॥

వై:—అన్తస్థాపరం తస్యాఅన్తస్థాయా అసవర్ణం వ్యఞ్జనం న పూర్వస్య స్వరంభజతె। ఇహె త్వా'। ,కృష్ణ్యైత్వా'। ,ధాతె) పురో డాశమ్'। ,సుశ్లోకాం ౪'। పూర్వాఙ్గత్వెనిషిద్ధె అత్యర్థసిద్ధం పరాఙ్గ

త్వమవతిష్ఠతె। అన్తస్థాపరమితి కిమ్ ? ‘బుక్కమె’। అసవర్ణమితి కిమ్? ‘నూనర్యసి’। ‘అర్వశ్యసి।’ ‘అథర్వణః’ ॥౭॥

త్రిభా :— నకారః పూర్వస్వరాజ్జత్వవ్యావర్తకః। ‘అన్తస్థాపరం’ వ్యఞ్జనం తస్యాఽన్తస్థాయా అసవర్ణం విలక్షణం పూర్వస్వరాజ్జం న భవతి। అర్థాత్ పర స్వరాజ్జం తత్ ఇతివేదితవ్యం। స్వతః స్థాతుమశక్యత్వాత్। యథా— ‘అధ్యవసాయ దిశః’। ‘మధుమిశ్రేణ’। ‘ఆశ్లోణయా’। ‘ఇషిత్వా’। అన్తస్థాపరాయస్మాత్తత్ అన్తస్థా పరం’। అసవర్ణమితి కిం ? ‘పరిచాయ్యంచిన్వీత’ ॥౭॥

☞సూత్రం :—నాసిక్యాః ॥౮॥

వై :—నాసిక్యానణాఃనాసిక్యా నామ వర్ణాః) ఆగమత్వేన విధాస్యన్తె। తె పూర్వస్య స్వరం న భజన్తె। యథా— ‘అగ్నిన్నయాః’ ‘రాజ్ఞా’। ‘పరఆట్టారః’। ‘అస్య పరిత్వామ్’। ‘సర్వం పాప్మానం తరతి,। ‘ఇర్యః పరిజ్మా’। ‘రుక్మమ్’। ‘రుగ్వవ్యచాఃఽ’। ‘ఊర్మిః కకుద్మాన్ ॥౮॥

త్రిభా :—నాసిక్యా యమాఃపరస్వరం భజన్తె। యథా—‘రుక్మముపదధాతి’। ‘రాజ్ఞెసూకరః’ ॥౮॥

☞సూత్రం :—స్పర్శోష్మపర ఊష్మాచెత్పరస్య ॥౯॥

వై :—ఊష్మపరః స్పర్శశ్చ పూర్వస్యస్వరం న భజతె, స చేత్ పరస్యాజ్జం భవతి। ‘వృక్షాణాం భూయాదసః’। ‘తధ్సవితుః’। ‘రాజం థ్సోమ’। స్పర్శ ఇతి కిమ్ ? ‘పాశ్వెపరస్సామానః’। ఊష్మపర ఇతి కిమ్? ‘బుక్కమె’। ఊష్మా చెత్పరస్యెతి కిమ్ ? ‘జగత్స్థాఃఽ’। ‘యత్స్థావరాణామ్’ ॥౯॥

త్రిభా :—పూర్వః చకారో ‘నాసిక్యాః’ (౮౧-౮) ఇత్యనేన సముచ్చయవాచకః। ఉత్తరస్తు పరస్వరాజ్జత్వస్య కర్షకః। ఊష్మపరస్స్పర్శశ్చ పరస్వరాజ్జం భవతి ఆసౌ ఊష్మాపరశ్చేత్ పరస్వరాజ్జం చేదిత్యర్థః। ‘షట్థ్సంపద్యన్తె’। ‘వ

షట్ స్వాహా', తీష్మాపరశ్చేదితి కిం? 'అక్ష్ణయా వ్యాధారయతి', తీష్మాపరో యస్మాత్ అసౌ తీష్మాపరః ॥౯॥

☞ సూత్రం:—స్వరితాత్సంహితాయామనుదాత్తానాం ప్రచయ ఉదాత్తశ్రుతిః ॥౧౦॥

వై:—షోడశాధ్యాయాన్తే సంహితాధికారో నివృత్త ఇతి సంహితాయామిత్యుచ్యతే। యద్యేవం 'వ్యఞ్జనస్వరాఙ్గమ్' (21-1) ఇత్యాదేః కథమఙ్గసంహితాత్వమ్? శ్రూయతామ్: తత్సంహితాధికారాభావేఽప్యర్థాత్సంహితావిషయత్వం భవత్యేవ, 'వ్యఞ్జనస్వరాఙ్గమ్' (21-1) ఇతి వ్యఞ్జనస్య స్వరసన్నిధావేవోదాత్తాదిగుణయోగో నస్వత ఇతి వచనాత్। అనుదాత్త (అనుదాత్తా) ఇహన్యఞ్జనాన్తహ్రస్తో౽ (తా)పి కార్యం భజతే (భజన్తే), బహువచననిర్దేశసామర్థ్యాత్। సచ సంహితాయామేకస్వరితాత్పరో౽నుదాత్తో వ్యఞ్జనానన్తహ్రస్తః (అస్మత్సంహితాయామేకఏవ స్వరితాత్పరోనుదాత్తో వ్యఞ్జనాన్తహ్రస్తః) సమ్భవతి, నద్వౌ బహవో వా। తదయమర్థః। సంహితాయాం స్వరితాత్పరేషాం ఏకద్విబహూనాం అనుదాత్తానాం వ్యఞ్జనాన్తహ్రస్తానామనన్తహ్రస్తానాంచ ప్రచయ స్వరాత్మకోగుణో భవతీతి। కింరూపో౽సౌ గుణః యం పశ్చయ పశ్యసి? స అదాత్తశ్రుతిరితి బ్రూమః అదాత్తవచ్ఛ్రుతిర్యస్య (అదాత్తస్యశ్రుతిరివ శ్రుతిర్యస్య) స తథోక్తః। అత్రైవణరహిత ఉదాత్తగుణఏవ పశ్చయఇతి యావత్। తద్యథా— 'వాయవస్థ', 'హవ్యఘరట్స్వ', 'తతీషాఅభనన్', 'ధనేషు విప్రాఅమృతాఋతజ్ఞాః'। స్వరితాదితి కిమ్? 'అగ్నన్నయజ్ఞో వై' అనుదాత్తానామితి కిమ్? 'యద్యుక్థస్సాన్యత్', 'మహాఁహ్యేష యదగ్నిః' ॥౧౦॥

వ్రీభా:—స్వరితాత్పరేషాం అనుదాత్తానాం అనుదాత్తయోరనుదాత్తస్య వా

సంహితాయాం పరిచయుః నామ ధర్మో భవతి। యథా-'అగ్నే చుద్ధ గవ్యా కిగ్గిల వన్యయా తే'। అనుదాత్తానామితి కిం? 'తేజగ్నయే ప్రవతే'। సంహితాయామితి కిం? 'అగ్నే। చుద్ధ। గవ్యా। కిగ్గిల। వన్య। యా। తే।' అదాత్తస్యశ్రుతిరివిశ్రుతియస్య అసౌ, 'అదాత్తశ్రుతిః'. ఇతి పరిచయస్వరూప నిరూపణమ్। అతో నపునరుక్తి శఙ్కా- ॥౧౦॥

సూత్రం :—నోదాత్తస్వరితోదయమగ్రిహ్యమ్ ॥౧౧॥

వై :—స్వరితాత్పరెష్వనుదాత్తేషు యస్మాత్పర అదాత్తస్వరితో వా భవతి అనుస్వారాదేకవ్యవేతాదనేకవ్యవేతాద్వా, న పరిచయ గుణభాజ్ఞభవతి। 'పరిత్యుష్టరక్షుః' 'అనిశితోజాః'। 'తస్మాదుత్తర తోభిపర్యాయీ జయతి'। 'తావానుక్థ్యః'। 'శతదాయముక్థ్యమ్'। 'శివో భవ వరూథ్యః'। తదెతత్సూత్రద్వయ మక్షరసంహితేత్యుక్తమ్। నన్వేతదపి చతుర్దశాధ్యాయాన్తేవక్తవ్యం సఞ్జిమిహోత్కర్ష్యతే? తదూచ్యతే యదీదం సూత్రద్వయం తతోచ్యేత, 'యోవార్వతో మాగసభిక్షాముపాసతే', 'అలోహితాయ స్వాహా మాగసన్వతెస్వాహా' ఇత్యతానుస్వారాగమో నస్యాత్, మాశబ్దస్యానుదాత్తత్వాభావాత్। తథాచ 'పరిచయపూర్వశ్చ కోణ్డిన్యస్య' (19_2) ఇతి విక్రమసంజ్ఞా విధా పరిచయపూర్వసద్భావాత్ స్వమతత్వశఙ్కా స్యాత్। ఇహతూ చ్యమానెనస్మిన్ధ్యాయోక్తవిషయెపవ్యనుస్వారాగమసిద్ధ్యతి, తదాప్రచ యత్వాభావాత్ పరిచయ పూర్వస్యానుదాత్తస్యాసమ్భవాత్। సూ త్రకారస్య మతెనస్యవిక్రమ సంజ్ఞా నాస్తీతి చ స్పష్టమవగమ్యతె॥౧౧॥

త్రిభా :—అదాత్తపరః స్వరితపరో వా అనుదాత్తః పరిచయోనభవతి। యథా-'తయా దేవతయా'। 'తదాహుఃక్వజగతీ'। ఉదాత్తశ్చ స్వరితశ్చ అదాత్తస్వరితౌ। తౌ పరౌ యస్మాత్సః తథోక్తః ॥౧౧॥

సూత్రం :—స్వాదరనుత్తమాదుత్తమపరాదానుపూర్వ్యాన్నాసికాయాః ॥౧౨॥

వై:—ఉత్తమవ్యతిరిక్తేభ్యః ప్రథమాదిభ్యః స్పర్శేభ్యః ఉత్తమపరేభ్యః పరతః ఆనుపూర్వ్యాత్ప్రథమాదయో నాసిక్యా ఆగమా భవన్తి। యథా- ,భవం యక్ష్మ,' ,సోమేనత్వాఽతనచ్మి' ఇతి ప్రథమః। ,గన్ధిం గన్ధాతు', ,విమథ్నానాః' ఇతి ద్వితీయః। ,అగ్నిమహోన్,' ,ఇర్యః పరిజ్మ' ఇతి తృతీయః। ,ఇధ్మోవేదిః' ,సభ్మోత్యేవ భ్రాతృవ్యమ్' ఇతి చతుర్థః। స్పర్శాదితి కిమ్? ,కర్మణేవామ్'। అనుత్తమాదితి కిమ్? ,మామేఽవాజ్ఞాభిమతి'। ఉత్తమపరాదితి కిమ్? ,వాక్తఆప్యాయతామ్' అతాభినిధానాదుత్తమ పరాస్పరతో నాసిక్యాగమో న భవతి, తస్య కార్యాన్తరవిధౌ అవిద్యమానవద్భావాత్। ,ప్రజాపతింప్రశ్నమైతామ్'। ,అశ్మన్నూర్జమ్'। ,విష్ణోహవ్యమ్'। ,ఉచ్ఛుష్మా ఓషధీనామ్। ,ఇన్ద్రాః పర్స్నాతు'। ,స్రోవయమ్' ॥౧౨॥

త్రిభా:—అత్తమపరాత్ అనుత్తమాత్ స్పర్శాత్ పరతః ఆనుపూర్వ్యాత్ యథాక్రమం నాసిక్యాః ఆగమాః భవన్తి। ప్రథమస్పర్శాత్ ప్రథమనాసిక్యః। ద్వితీయాత్ ద్వితీయః। ఏవమన్యతాపి। యథా- ,తంపర్త్నథా'। ,విమథ్నానాః'। ,విద్మా తేఅగ్నే'। ,దారూణి దధ్మసి' ఇత్యాది। స్పర్శాదితికిం? ,కర్మణీ భవతి'। అనుత్తమాదితికిం? ,సుమ్నాయ సుమ్నిని'। అత్తమపరాదితికిం? ,సబ్దస్సగరస్సమేకః'॥౧౨॥

సూత్రం:—తాన్యమానేకే ॥౧౩॥

వై:—తాన్ స్పర్శేభ్యః పరాన్ నాసిక్యాన్ ఏకే ఆచార్యాః శిక్షాకారాః యమసంజ్ఞాన్ప్రాహుః। ఏతేషాం నాసిక్యానాం శిక్షోక్తం సంజ్ఞాన్తరం కిమర్థముచ్యతే? తదుక్తస్య క్వచిత్తదభానస్య పరిగ్రహార్థమ్॥ తత్ర శిక్షా—

వగాన్తం శషసైస్సాధ్యమన్తస్థాభిశ్చసంయుతమ్।
దృష్ట్వాయమానివర్తన్తే అత్యన్తం సూక్ష్మముచ్యతే ॥౧॥
ఊష్మపరికృతికాత్స్పర్శాత్పఞ్చమః పరతో యది।

తత్రనైవ యమాపత్తిరిష్యతె నాత్ర సంశయః ॥_౩॥ఇతి॥

అత్ర ,వర్గాన్తం శషసైస్సార్ధమ్' ఇతి అభినిధానపర్యుక్త నాసిక్యాగమో నివర్త్యతె। తత్పురస్తాదుదాహృతమ్। ,వర్గాన్తమన్త స్థాభిశ్చసంయుతమ్' ఇత్యనెన అన్తస్థాపరాదున్తమాత్పర్యన్తాసిక్యా గమో నివర్త్యతె। ,అసిక్నియస్యోషధె'। ,రాజ్ఞ్యసి'। ,అధిపత్న్యసి'। ,అశ్వం పోషయిత్న్వసనః'। ఊష్మపరికృతికస్స్పర్శః స్పర్శపూర్వ స్య శకారస్య ఆదెశభూతః ఛకారః- ,యచ్ఛ్మశ్రుణిః'। ,ఆదిత్యాంశ్మ శ్రుభిః' ॥౧౩॥

భాష్యం:—తాన్ నాసిక్యాన్ ఏకె శాఖినః ,యమాఞ్' బ్రువన్తి। అక్తాన్యె వోదాహరణాని ॥౧౩॥

సూత్రం:---హకారాన్నాణమపరాన్నాసిక్యమ్ ॥౧౪॥

వృత్తిః---ఏకఇత్యన్వయః। హకారాన్తాత్పరె నకారణకారమకారప రాత్ నాసిక్యాగమమెకె ఆచార్యా ఉపదిశన్తి। యమసఞ్జ్ఞావాదిభ్యొ న్యె వయమెవెతి భావః। శీఘ్రొకారాన్వెతం నాసిక్యం నెచ్ఛన్తి ఇత్యనెన ధ్వన్యతె। నకారె పరతొ యథా- ,అపహ్నుత ఏవాన్మె'। ,మహ్నె జనొషి'। ణకారె యథా- ,పరిగృహ్ణాతు' ,అపరాన్మె'। మకారె యథా- ,బ్రహ్మవాదినః'। ,జిహ్మం తస్య'। ణమపరాదితి కిమ్? ,మహ్యంనమన్తామ్'। నన్వయమాగమవిధిరొపపద్యతె, పరిభాషా దెశాభావాత్। నైతదస్తి। అస్తిహ్యత్ర పరిభాషాదెశః- ,అనుపూర్వ్యన్నాసిక్యాః' (21_12) ఇతి। తెనాస్మిన్ ప్రకరణె ఆగమవిధాన ముపపద్యతె। హకారాదితి పఞ్చమ్యాదెశాశ్చాగమ విధావెవొప పద్యతె। యథా- ,అఘొషాదూష్మణః పరః' (14_9) ,స్పర్శాదనుత్త మాత్', (21_12) ఇతి। అస్మింస్తు సూత్రె ద్వితీయాదెశ ఏకెశబ్దాన్వ యాత్। నన్వయం శబ్దాన్తరాదెశః కిం నస్యాత్? వికారిణొఽనుపదె

శాత్। సతో హి కార్యిణః కార్యేణభవితవ్యమ్। అసతి తస్మిన్ కస్యాఽదేశస్యాత్ ?। గుణవిధిస్తు నైవఘటతే। గుణవికారిణో గుణశబ్దస్య చ పరిభాషానిర్దేశే హి స భవతి, యథా- 'పూర్వస్వరోఽనునాసికః' 'సమానానూష్మాణ్యనునాసికాని' ఇతి। ప్రకరణవిరుద్ధశ్చ అతో గుణవిధిరాగమాధికారాత్। నచ 'స్వరితాత్సంహితాయామ్' (21_10) ఇతివత్ గుణమాత్రపర్యవసాయినా శబ్దేన గుణవిధిరిహాశ్రయితవ్యః, నాసిక్యశబ్దస్య గుణపర్యవసాయిత్వాయోగాత్। నాసికాయాం భవోఽణోర్ నాసిక్యః। భావప్రత్యయాన్తత్వే తు నయూపసిద్ధిః। 'యోపధాద్గురూపోత్తమాత్' (పా. 5_1_132) ఇతివుఞ్విధానాత్। ప్రజ్ఞాదిష్వేకల్పనాయామపి నాత్రగుణవిధిఘటతే, గుణవికారిణష్ఠఞ్నిర్దేశాభావాత్। తస్మాదిహ సూత్రశక్త్యా నణన్తరాగమవిధినిశ్చయాచ్ఛ్రుత్యామనుక్తోఽపి పఞ్చమో నాసిక్యోఽస్మాకమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యః। హకారస్య మకారాన్తస్థాపరస్యోచ్చారణే విశేషః శిక్షాయాం స్మర్యతే-

న నాయుం హమసంయోగే నాసికాభ్యాం సముత్సృజేత్।
న వదేదురసాఽత్యన్తం తథా యరలవేషు చ ।ఇతి॥౧౪॥

త్రిభాష్యం:—హకారాత్ ఇఞికర్మణి ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। తస్మాత్ నణమపరం హకారమారుహ్య నాసిక్యం భవతి। సానునాసికో హకారః స్యాదిత్యర్థః। 'ఆహ్నంకేతుః'। 'అపరాహ్ణో'। బ్రహ్మవాదినః' ॥౧౪॥

సూత్రం :---రేఫోష్మసంయోగే రేఫస్స్వరభక్తిః॥౧౫॥

వృత్తిః---గుణవిధిరయం, 'పూర్వస్వరోఽనునాసికః' (15_1) ఇత్యాదివత్పరిభాషానిర్దేశాత్। నతు వర్ణాన్తరవిధిః, ద్వితీయానిర్దేశాభావాత్। రేఫస్యోష్మణశ్చ నిర్దేశక్రమేణ సంయోగే సతి రేఫః స్వరభక్తిర్భవతి। భజ్యతేఇతి భక్తిః, ధర్మః। స్వరస్యేవభక్తిర్యస్య స తథోక్తః। స్వరధర్మోభవతీతి యావత్। కేనాస్య స్వరేణ సాధర్మ్యం

విధీయతే? యోఽస్య సదృశధరః ఋకారః। కిమస్య తత్సాధర్మ్యమ్? మాత్రికత్వం ప్రధానతాచ (స్వప్రధానతా), 'వైశ్వవ్యచసంవర్పాణి'। 'బర్సంనహ్యతి'। 'గార్హపత్యముపతిష్ఠతే'। 'పర్శుర్వేదిః'। అసంశ్లిష్టోఽతో రేఫఊష్మణేతి హ్రస్వకాలాదల్పతరేణ కాలేన నశక్యతే ప్రయోక్తుమ్। నచ వ్యఞ్జనయోర్మధ్యే విరామోఽస్తి। అతోఽనేన రేఫస్య మాత్రికత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యమ్। స్వప్రధానతా తు క్వచిదవేక్ష్యతే, పూర్వాఞ్జత్వవిధానసామర్థ్యాత్। నచ స్వరసాధర్మ్యవిధిర్మాత్రికత్వ మాత్రేణ కృతార్థో భవతి। తథాత్వే హి మాత్రికత్వమేవ సాక్షాద్విధేయమితి స్వరసాధర్మ్యమవిధేయం స్యాత్। తస్మాత్స్వరభక్తి రేఫస్య క్వచిత్పూర్వాఞ్జత్వం క్వచిత్స్వప్రధానతేతి స్వయం వ్యవస్థితమాశ్రీయతే। తద్విపరీతస్తు శిక్షోక్తః పరిగృహ్యతే। తదయథా—

స్వారాత్పరా స్వరభక్తిః స్వప్రధానా ప్రకీర్తితా।
ఋతస్యధూర్షదం చైతి స్వతన్త్రాభక్తిరిష్యతే॥౧॥

అతఃపూర్వార్ధేన పూర్వస్వరితనిమిత్తం స్వరభక్తేః స్వాతన్త్ర్యముచ్యతే। 'యన్దర్శపూర్ణమాసా'। 'దర్శర్షభామాలభేత'। 'ధీతిభిర్హితః'। 'యద్బార్హస్పత్యశ్చరుః'। యతీతు స్వరితః పరతిషిధ్యతే 'నోదాత్తస్వరితపరః' (14-31) ఇతి, తత్రనిమిత్తాభావాన్నైనిమిత్తికం స్వాతన్త్ర్యం నభవతి। 'అన్నమిషఖలువైనర్షమ్'। 'యదుఖాశీరషన్నేన'। 'బర్సంనహ్యతి'। 'ఋమిర్హోతా'। 'సశీర్షెతి స-శీర్షా'। 'ఋతస్యధూర్షదం' ఇత్యత్ర త్వనిమిత్తం స్వాతన్త్ర్యముచ్యతే। క్వచిత్స్వరితపూర్వకత్వేఽపి స్వాతన్త్ర్యాభావః శిక్షాయాం స్మర్యతే-

స్వారాద్దీర్ఘాత్పదాన్తస్థాత్స్వరభక్తిస్తు యా భవేత్।
సాపి (తు) పూర్వస్వరాఞ్చం స్యాద్దోషావస్తోర్హవిష్మతీ॥ఇతి॥

ఏతేన లకారస్యాప్యూష్మపరస్యైవం స్వరభక్తిత్వం పరిదర్శి

తం వేదితవ్యమ్ అధ్యయనానురోధాత్। 'శతవల్శం విరోహ' ఇతి స్వపరిధానమ్। 'సహస్రవల్శా వి వయగ్ం రుహేమ,' 'ఆదిత్యాంమల్హామ్' ఇతి పూర్వాజ్ఞతా। మాత్రికత్వం తు సమానమ్। యెతు రేఫలకారయోరత్ర ఋళికారార్ధం చాదేశమిచ్ఛన్తి, తేషాం వివృత్తివిరామస్యాత్। నచతత్తుల్యతాగుణో విధీయత ఇతి యుక్తమ్, తద్వాచకశబ్దాభావాత్, మాత్రాహ్రస్వోచ్చారణేఽనుప (మాత్రాసామాన్యోచ్చారణానుప) పత్తిప్రసజ్జాచ్చ ॥౧౫॥

ప్రతిభా:—రేఫస్యోష్మణశ్చ సంయోగేసతి తత్రోష్మసంయుక్తో రేఫస్స్వరభక్తిః ఇతి జ్ఞాయతే। స్వరభక్తిరితీదృశీ? స్వరస్యభక్తిః స్వరభక్తిః। భక్తిర్భాగః అనియమేఽపి ఏకదేశ ఇతీయానత్। యోఽస్యరేఫస్య సమానకరణః స్వరఃతదృభక్తిస్యాత్। ఋకారశ్చాస్య జిహ్వాగ్రికరణత్వేన శుత్యాచ సమానధర్మా। ఏతదుక్తం భవతి— ఋకారస్యాఽయవో భవతీత్యర్థః। సూత్రేణానేన స్వరభక్తిరేవం విహితా। స్వరభక్తి స్వరూపం తు నిస్పష్టం వ్యాచష్టే వరరుచిః— 'ఋకారాదిరణు మాత్రాస్తి। రేఫోఽర్ధమాత్రామధ్యే, శేషా స్వరభక్తిరణుమాత్రాస్తి' ఇతి। అస్యాయమర్థః—

ఇన్ద్రియాణి విషయేభ్యో యోఽసాఽణురిత్యుచ్యతే బుధైః।
చతుర్భిరణుభిర్మాత్రా పరిమాణమితి స్మృతమ్॥

మాత్రికస్య ఋకారస్యాదిరణుమాత్రాః స్వరభాగః। మధ్యరేఫః అర్ధమాత్రాః। అన్తేఽప్యణుమాత్రాః స్వరభాగః। ఏతత్ ఋకారస్వరూపమ్। ఏతత్ఋకారమధ్యవర్తినం రేఫేఽర్ధమాత్రే విద్యమానే సతి తౌ భాగౌ పూర్వోత్తరాణుసహితౌ పరిత్యేకం స్వరభక్తి నామధేయం భజేతే। సాచ స్వరభక్తిరర్ధమాత్రా। పునశ్చ కాస్వరభక్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽ శిక్షాకారకం—

శషసేషు స్వరోదయాం హకారస్యాజ్జనోదయాం।
శషసేషు తు విజ్ఞాతాం హకార సంవృతాం విదుః ॥౧౬॥

'యోవైశ్రీదామ' ఇత్యాదౌ సూత్రోక్త కృమభావాత్ నస్వరభక్తిః। స్వరభక్త్యన్తరమపి శిక్షాయాముక్తమ్—

కరేణుః కర్వణీచైవ హరిణీ హరితేతి చ।

హంసపదేతి విజ్ఞేయా పఞ్చైతాః స్వరశక్తయః॥
నీవ్యాశ్చ ఏతా ఇతిచేత్—

కరేణూరహయోర్యోగే కర్ణిణీ లహకారయోః।
హరిణీ రశసానాంచ హారితాలశకారయోః॥
యాతు హంసపదానామ సాతురేఫ షకారయోః।
ఏవంసఙ్ఘవిధాంశక్తిం అచ్చరేత్స్వర్గకాముక॥

యథా కరేణుః—.బర్హిణ', కర్ణిణీ—.మల్హా', హరిణీ—.దర్శపూర్ణమాసా', హారితా—.సహస్రవిల్వా', హంసపదా—.సోమ్యా' ఇత్యాది॥౧౫॥

సూత్రం :—నక్రమే పరిథమపరే పరిథమపరే ॥౧౬॥

వై :—క్రమోనామ ద్విత్వం। పరస్యోష్మణో ద్వితీయే ప్రథమపరే చ శస్మిన్సతి తనుః పూర్వోరేఫస్వరధర్మో న భవతి। .అదస్మాజ్యోతిః'। .దార్శయం యజ్ఞమ్'। .నమోవ్యభ్యః స్వాహా'। .వమర్మాస్థలమ్'। .నమర్మభిః'। .మృదం బర్వ్యభిః'। .యహ్యోనదాహుతిః'। ఇతి క్రమః। .అనుమాష్టు,' .నష్టాం పజన్యః' ఇతిప్రథమపరత్వమ్ ॥౧౬॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యవాఖ్యానే ఏకవింశోఽధ్యాయః॥

ప్రభా :—క్రమ శబ్దో ద్విత్వ పర్యాయః। కథమేతత్ ? .ప్రకృతివికృతిమః కృతిమః' (౨౪-౫) ఇత్యత్ర ద్విత్వస్యైవ క్రమశబ్దేనాభిధానాత్। అత్రాపి స ఏవార్థ ఇతి నిశ్చీయతే।ఈష్మణః కృతిమేసతి తస్మిన్నూష్మణి ప్రథమపరేవాసతి నస్వరశక్తిర్భవతి। క్రమే యథా—.దార్శ్యమ్', .ఎర్ప్యాస్యై' .బర్స్వేభిః' .ఏతర్హ్యారూఢః' ప్రథమపరేయథా—.ఆదర్శస్మ జ్యోతిః', .కార్ష్ణీ అపానహా', .నర్ష్టాపజన్యః'। ప్రథమః పరో యస్మాదసౌ పరిథమపరః ॥౧౬॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే ఏకవింశోఽధ్యాయః॥

అథ ద్వావింశోఽధ్యాయః

ఇదానీం పరికృత్యాదినిరూపణముఖేన వర్ణత్మికాయా వేద వాచః ప్రయోగోలక్ష్యతే—

సూత్రం :—శబ్దః ప్రకృతిస్సర్వవర్ణానామ్ ॥౧॥

వై :—అనేన వర్ణాత్మకానాం శబ్దానాముపాదానకారణ ముచ్యతే। అనాదినిధనో విభుః ఏకశ్శబ్దో బ్రహ్మవ్యపదేశభాక్ సర్వేషాం వర్ణానాం ప్రకృతిరుపాదానకారణం భవతి, స్తిమితవాయురివ తాళ వృన్తపవనానామ్ (తాళవృన్తాదివాయూనామ్)। తేన 'వాయుశరీరస మారణా' [2-2] దీనిపూర్వోక్తాని సర్వాణి నిమిత్తాన్యేవ భవన్తి ॥౧॥

త్రిభా :—సర్వవర్ణానాం శబ్దః ధ్వనిః ప్రకృతిః మూలకారణం భవతి। వర్ణశబ్దేన స్వరవ్యఞ్జనాత్మకో రాశిరుచ్యతే। సర్వచ తే వర్ణాశ్చ సర్వవర్ణాస్తేషాం సర్వవర్ణానామ్ ॥౧॥

సూత్రం :—తస్య రూపాన్యత్వే వర్ణాన్యత్వమ్ ॥౨॥

వై :—తస్యశబ్దస్య,అనుప్రదానాదిభిః కారణైః రూపభేదే జన్య మానే వర్ణభేదః సమ్పద్యతే। తస్మాచ్ఛబ్దం పరియుఞ్జానాః తత్సా మాన్యవిశేషకారణైః పూర్వోక్తైః ప్రయుఞ్జీత ॥౨॥

త్రిభా :—ప్రాతిశఖ్యత్వ- స్థాన భేదాత్ తస్య శబ్దస్య ప్రకృతిభూతస్య రూపాన్యత్వే సతి వర్ణాన్యత్వం స్యాత్। యథా- అ ఇ ఉ ఇత్యాది ॥౨॥

తత్ర వర్ణవిషయే సంశయేసతి లక్షణతో నిర్ణయః కార్యః। లక్షణంచ విదితార్థమేవ సత్తన్నిర్ణయాయప్రభవతీతి తద్వ్యాఖ్యా నరూపా పరిభాషా ప్రస్తూయతే—

సూత్రం :—తత్రశబ్దద్రవ్యాణ్యుదాహరిష్యామః ॥3॥

వై :—తత్ర వర్ణవిషయే సన్దేహనివర్తక లక్షణోపకార

కాణి శబ్దరూపాణి సాధనాని వర్ణయిష్యామ ఇతి ప్రతిజ్ఞాతం ॥3॥

త్రిభా :—తేషాంవర్ణానాం సర్వత్ర సంఘాతపర్యాయోగే సతి శాస్త్రమిత్యుచ్యతే। తస్యశబ్దఇతిపర్యాయనామ। తత్ర తస్మింశ్చాస్త్రే యానిద్రవ్యాణి భవన్తి తాన్యుదాహరిష్యామః। యత్ కర్మ యేన క్రియతే తత్ తస్యద్రవ్యం సాధనమిత్యుచ్యతే। యథా–ఘటస్యమృదితి ఏవం శాస్త్రస్య వర్ణాః। యాని ద్రవ్యాణి సంవ్యవహారార్థాని కర్తవ్యాని తానివ్యాఖ్యాస్యామః। శబ్దస్యద్రవ్యాణి శబ్దద్రవ్యాణి తాని ॥3॥

సూత్రం :—వర్ణకారా నిర్దేశకా ॥4॥

వై :—వర్ణశబ్దాః కారశబ్దశ్చ వర్ణానాం నిర్దేశకా (వర్ణశబ్దాః కారశబ్దశ్చ వర్ణానాం స్వరూపనిర్దేశకా) భవన్తి। వర్ణశబ్దో యథా— ‘అవర్ణ’, (2-12,6-7,7-5,8-16,9-9,10-3,19) ‘ఇవర్ణ’ (2-22,10-4,15,11-1) ఇతి। కారశబ్దాః అకారః (1-17,21,32,52,2-21, 26;4-6;8-23;9-7-13;11-1,9;15-8,20-4) ఆకారః కకారః (5-32) ఖకారఇతి। ఏతచ్చ రేఫాదీనాం పరిహారార్థమ్। ‘రేఫే జిహ్వాగ్రమధ్యస్థ’ (2-41) ‘చపరః’ (5-4,20) ‘శకారశ్చకారమ్’ (5-34) కవర్గాః (2-35) చవర్గాః (2-36) ఇతి ॥4॥

త్రిభా :—వర్ణశబ్దాః కారశబ్దశ్చ నిర్దేశకా వాచకాస్యాతాం। యథా– ‘అవర్ణవ్యఞ్జనశబ్దాః’ (1-2) ఇతి। ‘అథ షకారస్య సకారవిసర్జనీయౌ’ (1-9) ఇతి। వర్ణశ్చ కారశ్చ వర్ణకారా ॥4॥

సూత్రం :—చాపీత్యన్వాదేశకా ॥5॥

వై :—చ, అపి, ఇత్యేతౌ శబ్దౌ పూర్వపరయుక్తస్య శబ్దస్యానుకర్షణౌ భవతః। యథా— ‘ద్యావాపృథివీ’ (4-12) ‘పూర్వశ్చ’ (4-13-16,5-37) ‘ఏకస్యవేతోఽపి’ (4-51)। క్వచిద్విశేషణనిర్దేశోఽపి విశేష్యమాకర్షతి ‘ఆసన్నగసన్దేహే’ (1-25) ఇతి। యథా ‘జపరో జకారమ్’ (5-23) ఇత్యాది ॥5॥

త్రిభా :—చ అపి ఇత్యేతే అన్వాదేశకా స్యాతాం। పూర్వాపేక్షయా అన్వాదేశ ఇత్యుచ్యతే। యథా—'అసదామానిఞ్చిగశ్చ' (౬–౩) 'ఇతి పరోపి' (౪–౪) ॥౫॥

సూత్రం :—త్వేవేతి వినివర్తకాధికారకానధారకాః ॥౬॥

వై :—తు, అథ, ఏవ, ఇత్యేతే శబ్దాః యథాక్రమం వినివర్తకాదయో భవన్తి। తుశబ్ద ఉక్తార్థసమ్బన్ధియత్కిమ (ఉక్తార్థసమ్బన్ధియన్నేమ) ప్యర్థాన్తరం నివర్తయతి। అథశబ్దః నిదిష్టమధికరోతి, ఏవశబ్దః నిదిష్టపరిత్యాగినమర్థమవధారయతి। తు— 'ఏషస్తురస్య' (1–19)। అథ— 'అథ నిత్యసమామ్నాయః' (1–1) ఏవ— 'ఊష్మపరఏవైకేషామాచార్యాణామ్' (9–5) ॥౬॥

త్రిభా —తు అథఏవ ఇత్యేతే శబ్దా యథాక్రమేణ వినివర్తకాధికారకానధారకాః భవన్తి। యత్ర తుశబ్దః శ్రూయతే, తత్రనిర్వృత్తిః। యత్రి అథశబ్దః తత్రాధికారః। యత్ర ఏవశబ్దః తత్రావధారణమితి వేదితవ్యమ్। యథా— 'ఏషస్తురస్య' (౧–౧౯)। 'అథ సమ్హితాయామేకప్రాణభావే' (౪–౧), 'స్పర్శ ఏవైకేషామాచార్యాణామ్' (౧౪–౩)। విశేషేణ నివర్తయతీతి వినివర్తకః। అధికరోతీతి అధికారః। అవధారయతీతి 'అవధారకః' ॥౬॥

సూత్రం :—వేతి వైభాషికః ॥౭॥

వై :—వాశబ్దో విభాషాప్రయోజనః వికల్పార్థ ఇతి యావత్। యథా— 'గృహీతంవా' (1–24) ॥౭॥

త్రిభా :—వా ఇత్యేషశబ్దో వైభాషికో వైకల్పికో భవతి। యథా— 'ముఖనాసికాభ్యావా' (౨–౫౦) ॥౭॥

సూత్రం :—నేతి పరిత్యాగేధకః ॥౮॥

వై :—న ఇతిశబ్దః పరిసక్తమర్థం పరిత్యాగేధతి। యథా— 'నావగ్రహః' (4–2) ॥౮॥

త్రిభా :—న ఇతిశబ్దః ప్రతిషేధకః భవతి। యథా—,నసుషుప్తౌ కిఞ్చి'(౧౩-౧౫) ఇతి ॥౮॥

సూత్రం :—ఆయామో దారుణ్యమణుతా ఖస్యేత్యుచ్చైఃకరాణి శబ్దస్య ॥౯॥

వై :—ఉత్తరేఽధ్యాయే ఉదాత్తాదిస్వరస్వరూపనిరూపణార్థం సామవేదసిద్ధార్థం క్రుష్టప్రథమాదీన్ సప్తస్వరాన్ వక్ష్యతి। తేషాం మధ్యే మధ్యమస్యోత్పత్తిస్థానత్వాత్ ,ధృతః ప్రచయః' [18-3] ఇత్యుక్తా। ఇహాన్యేషాం షణ్ణాముత్పత్తిరుచ్యతే। తతశ్చాద్యా పూర్వేషాం తిసృణాం అనేన సూత్రేణోచ్యతే, ఆయామో గాత్రాణామాకర్షణమ్। దారుణ్యం పరుషతా ధ్వనేః। అణుతా సంవృతతా (వివృతతా) కర్ణకాశస్య। ఏతాని కారణాని శబ్దముచ్చైఃకుర్వన్తి ఉత్తేజనం కుర్వన్తి। తత్రైషాముత్తి ప్రోద్వితీయాఖ్యస్స్వరః। ఉత్తి ప్తతరః ప్రథమాఖ్యః। ఉత్తి ప్తతమః క్రుష్టాఖ్యః। ఏవమేతే మూర్ధప్రదేశజాయన్తే ఇత్యుచ్చైశ్శబ్దవాచ్యాభవన్తి। అతఏవోక్తమ్ ,అచ్చైరుదాత్తః' [1-38] ఇతి ॥౯॥

త్రిభా :— ,అచ్చైరుదాత్తః' (౧-౩౮) ఇత్యుక్తం తదర్థమిదమారభ్యతేలోకవ్యవహృచ్చిత్కోచ్చారణ ప్రతిషేధ ర్థం। ఆయామః గాత్రాణాం చైష్ట్యం। దారుణ్యం స్వరస్యకఠినతా। అణుతాఖస్య గలవివరస్య సంవృతతా। ఏతాని సాధనాని శబ్దస్య ఉచ్చైఃకరాణి శబ్దముచ్చైఃఉదాత్తం కుర్వన్తిత్యర్థః। ఉచ్చైశ్శబ్దముచ్చారయతా ఏతత్ కర్తవ్యమిత్యు విధిః। అచ్చైఃకుర్వన్తీ అచ్చైఃకరాణి ॥౯॥

అథ ధృతాత్పరేషాం త్రయాణాంస్వరాణాముత్పత్తిమాహ—

సూత్రం :—అన్వవసర్గో మార్దవమురుతా ఖస్యేతి నీచైఃకరాణి ॥౧౦॥

వై :—అన్వవసర్గో [శబ్దస్యాన్వవసర్గః] గాత్రాణాం ప్రసంసనమ్, మార్దవం ధ్వనేః, ఉరుతా విస్తీర్ణతా కర్ణవివరస్యేతి, ఏతా

ని కరణాని శబ్దం నీచైః కుర్వన్తి అవక్షిప్తం కుర్వన్తి। అతిక్షిపదవక్షిప్తశ్చతుర్థాఽఖ్యస్వరః। అవక్షిప్తతరో మన్ద్రాఖ్యః। అవక్షిప్తతమోఽతిస్వార్యసంజ్ఞః। ఏవమితే హృదయప్రదేశే జాయన్తఇతి నీచైశ్శబ్దవాచ్యాభవన్తి ॥౧౦॥

త్రిభా :—'నీచైరనుదాత్తః' (౧-౩౯) ఇత్యుక్తం। అన్వవసగర్తాః గాత్రాణాం విస్తృతతా। మార్దవం స్వరస్య స్నిగ్ధతా। ఖస్య అయతా కణ్ఠస్యస్ఫూలతా ఇత్యేతాని సాధనాని శబ్దస్య నీచైఃకరాణి శబ్దం నీచైరనుదాత్తం కుర్వన్తీత్యర్థః। నీచ శబ్దముచ్చారయతా ఏతత్,—తత్కర్తవ్యమితి విధిః। నీచైఃకుర్వన్తి నీచైఃకరాణి ॥౧౦॥

సూత్రం:—మన్ద్రమధ్యమతారాణి స్థానాని భవన్తి ॥౧౧॥

వై :—మన్ద్రమధ్యమతారాఖ్యాని త్రీణి వాచస్థానాని ధృతాదీనాం స్వరాణాంస్థానాని భవన్తి। ఏతేషు పర్యుజ్యమానః శబ్దః పరవేద్య ఇత్యుచ్చైఃకరాణి [పరవేద్యఉచ్చైఃకరాణి] ప్రయోగఇతి వ్యపదిశ్యతే ॥౧౧॥

త్రిభా :—మన్ద్రం మధ్యమం తారంచేత్యేతాని స్థానాని భవన్తి। మన్ద్రం ఇతి ప్రథమం। మధ్యమం ఇతి ద్వితీయం। తారమితి తృతీయం। ఏషాం స్థానానాం ప్రయోజనముత్తరత్ర వక్ష్యతే ॥౧౧॥

సూత్రం :—తత్రైకవిగశతిర్యమాః ॥౧౨॥

వై :—తేషుమన్ద్రాదిషు వాచస్థానేషు ఏకవిగశతిస్వరభేదా భవన్తి। తపతే ఉత్తరాధ్యాయేవివరిష్యన్తే। యద్యేవం కిమర్థమిహోదం సూత్రద్వయం క్రియతే? ఉచ్యతే. 'ఆయామోదారుణ్యామ్' [22_9] ఇత్యాదిలక్షణోపయోగార్థం బ్రహ్మయజ్ఞార్థంచ। బ్రహ్మయజ్ఞస్య వాచకప్రయోగవిషయే ఉచ్చైస్త్వమేవేష్యతే। నతూపాంశుత్వాదిరన్తఃకరణః। అహోన్మధ్యమేభాగే తారస్థానేన బ్రహ్మయజ్ఞఃప్రయుజ్యతే। ప్రథమోత్తమయోస్తు భాగయోర్మధ్యం వినాఽవసన్నయోరర్ధయోర్మధ్యమస్థానేన తద్విప్రకృష్టయోరర్ధయోర్మన్ద్రస్థానేనేతి వివేకోఽనుసన్ధేయః ॥౧౨॥

త్రిభాః—ఏతాని స్థానాని [illegible]మిత్యేతాయామాహ, తేషు త్రిషుస్థానేషు ఏక వింశతిః యమాఃస్వరాభవన్తి తేషాంయమానాముత్తరత్ర ప్రయోజనం వక్ష్యతి॥౧౭॥

అథప్రయోగాన్తర్వర్తినాం విరామాణాం కాలేయత్తామాహ-

సూత్రం :—ఋగ్విరామః పదవిరామో వివృత్తివిరామస్సమానపదవివృత్తివిరామస్త్రిమాత్రో ద్విమాత్ర ఏకమాత్రోఽర్ధమాత్ర ఇత్యానుపూర్వ్యేణ ॥౧౩॥

వై :—ఋచో విరామః ఋగ్విరామః। స ద్వివిధః- ఋచోఽన్తే మధ్యేచేతి, ఉభయత్రాపి ఋగనయవసమాప్తే ర్విద్యమానత్వాత్। యథా— 'సన్న హ్యేనుకృతాయకమ్?' ఇత్యృగన్తే। 'ఉపచిన్వన్తి వేధసః' ఇత్యర్ధర్చాన్తే। యెత్వతోఽన్యే అనువాకమధ్యవర్తినో విరామాస్తేషామధ్యర్ధమాత్రాః కాలశ్శిక్షాయాంస్మర్యతే—

పదాధ్యయనస్థానేషు పదాధ్యయనవర్జితాః।
తేషాం విరామాష్టాదశ భజన్తే నాత్ర సంశయః॥ఇతి॥

అస్యార్థః- 'సంహితాగర్భానువాకేషు పదవిభాగసిద్ధేతరావసానస్థాస్సంహితామ్నాయసిద్ధావసానస్థాః యెశ్చా యజురన్తప్రతీకాస్తబాహ్మణమధ్యవిరామస్థాస్తేషాం విరామాః షడ్భిర్మాత్రాపాదైస్సమ్మితా భవన్తీతి। యజురన్తే- 'అగ్నయేగిరిహోణా వియన్తునయ'। ప్రతీకాన్తే- 'అగ్నిరూర్ధాభువః'। బ్రాహ్మణమధ్యే- 'యో యజతే తస్య'। పదాధ్యాయె త్వన్యగన్తప్రగ్రహత్వరం ఇతికరణయోగాదన్యగన్తస్యాపి [ఇతికరణయోగాదన్యథా ద్విమాత్రత్వం తథా ఋగన్తస్యాపి] ద్విమాత్రిత్వమెవేష్యతే- 'దధాత్వహై। ఫునః। తే ఇతి'। 'వర్ధయమానః। అస్మైఇతి'। క్రమాధ్యాయె తు ప్రగ్రహత్వరస్యైవగిర్విరామస్య త్రిమాత్రత్వమిష్యతే। 'వెధసఇతి వెధసః। పూష్టస్తాని'। 'తనూమితి త

नूम्' । 'अग्नेरनुव्रता' । विभक्तानां पदानां मध्ये विरामः पदविरामः । स द्विमात्रः । 'इषे त्वा ऊर्जे त्वा' । 'द्वे'इति । 'धेनू'इति । 'भूमि'इति' । क्रमाधीयमेवैष विधिः भवत्येव, आवर्त्यमानस्य पदस्यरूपयोस्सन्धानाभावात् अनार्ष त्वाविशेषाद्वा [अनार्ष त्वाविशेषाच्च] । 'इषे त्वा । ऊर्जे । ऊर्जे त्वा' । अवग्रहान्तविरामस्य तु शिक्षायां विशेषस्स्मर्यते-

'अवग्रहाणामन्ते च विरामो मात्रिकस्स्मृतः' इति

'उपायव इत्युप- आयवः' । विवृत्तिविराम एकमात्रः । एतत्तु नानापदविवृत्तिविषयं, समानपदविवृत्तिविरामे विशेषविधानात् । 'कर्मण आप्यायध्वम्' । 'अनमीवा अयक्ष्माः' । 'इन्द्राग्नी आहुवध्वै' । 'इन्द्रीवायू इमे सुताः' । 'क्षिनतीर्हि इति' । 'तीव्रो इत्यब्रवीत्' 'प्रत्युष्टाइति प्रति उष्टाः । 'सहस्रवल्शा इति सहस्र वल्शाः' 'अच्छिदे इति' । 'बहुले इति' । 'उभे इति' । 'पुरएता तेअस्तु' । यत्तु दीर्घद्व्यमध्यविवृत्तेः पिपीलिकाख्यपूर्वकं पादमात्रत्वं स्मर्यते— 'दीर्घमध्या पिपीलिका' 'पादमात्रापिपीलिका' इति, तत्प्रग्रहसन्धिव्यतिरिक्तविषयम् । तथा शिक्षायाम्—

'नप्लुते प्रग्रहेचापि सन्धिकार्यं प्रयुज्यते ।
मात्रास्यैकाहि तत्काले मात्राधिक्यंतथा परे ॥

इतिवचनात् । प्लुतान्तविरामस्य तु पदसन्धावेवमात्रिकत्वमिष्यते, नतुपदमध्ये । कुतः ? प्रग्रहसमभिव्याहारात्, पदमध्ये सन्धिकार्य प्रसक्त्यभावाच्च । यत्तु ह्रस्वद्व्यमध्यमायां विवृत्तेः पाकपतीसंज्ञापूर्वकं पादोनमात्रत्वं स्मर्यते, तदपि

नानापदविषयं, वर्णानुसारिण्यादिसाहचर्यात्। न हि वर्णाः पदमध्ये समवयन्ति। अनुस्वारवर्ज्यास्तु नानापदविवृत्तेः तत्रवर्ज्यानुस्वारस्य चसर्वस्वकाले तच्चतुर्थांशोऽधिक इष्यते—

व्यक्तिमध्यस्थनासिक्ये स्वकालात् पादइष्यते।

तत्काले हि तदा [तथा] व्यक्तिः प्राप्यते नात्र संशयः॥

इति शिक्षावचनात्। पदस्य मध्ये विवृत्तिः समानपदविवृत्तिः। तद्विरामोऽर्धमात्रः। 'अग्नाविष्णू पत्नीवाः', 'प्रउगम्'। 'दीक्षितस्य गृहेषु'। अनुवाकादीनां समाप्तिषु विरामकालश्शिक्षायां स्मर्यते—

काण्डप्रश्नानुवाकानां समाप्तौ कालइष्यते।

दशाष्टषट्चमात्रंतु तन्त्रीणां च तत्त्रिभं भवेत् ॥इति॥

उपात्मानविषयेतु चरमवचनान्तोऽयं कालोद्रष्टव्यः। तत्र केचित्पदवाक्यानुवाकादिसङ्ख्याबोधकशब्दपाठात् परमेवैते विरामकालाइत्याहुः। तदयुक्तम्, तथाविधानां शब्दानां पौरुषेयलक्षणरूपतया वेदभाग्यत्वात् वेदभागसमाप्तिनिमित्तत्वाच्च विरामाणाम् ॥८३॥

प्रतिभाः— ऋग्विरामादयस्त्रिपाठादि कालाः यथाक्रमं भवन्ति। यथा— 'अभिवाजस्य सातये हुवेवम्' इत्यृग्विरामः। 'इषित्वा तीर्त्वा' इति पदविरामः। 'स इधानः' 'त एनं' 'ता अस्मात्' इति विवृत्तिविरामः। 'प्रउगम्' इति समानपद विवृत्तिविरामः। ऋचि विरामो ऋग्विरामः। पदसंपदविरामः। पदद्वय विवृत्तौ विरामः विवृत्तिविरामः। शिक्षायुक्तः—

ह्रस्वादिर्वर्णानुसृतिरस्तै वर्णानुसारी
पाठप्रत्यूहयत्रस्वा दीर्घवत्

మాత్రికా ఏతాన్యనుసృతిః తథా ఏతాన్యను సారిణీ।
పాదోనా స్యాత్ పాకఏతీ పాదమాత్రా పిపీలికా॥ఇతి॥

సమానం చ తత్ పదం చ సమానపదం ఏకపదమిత్యర్థః। సమానపదే విసృత్తిః సమానపద విసృత్తిః। తస్యాం విరామః సమానపద విసృత్తి విరామః। త్రిసో మాత్రాయస్యాసౌ త్రిమాత్రః। ద్వేమాత్రే యస్యాసౌ ద్విమాత్రః। ఏకా మాత్రా యస్యాసౌ ఏకమాత్రః। అర్ధమాత్రా యస్యాసౌ అర్ధమాత్రః ॥౧౩॥

అథ ఋగ్విరామపదవిరామయోః క్వచిత్కాలాధిక్యార్థం గురులఘువిజ్ఞానం శిక్షోక్తముచ్యతే—

సూత్రం:—యద్వ్యఞ్జనాన్తం యదుచాపిదీర్ఘసంయోగపూర్వఞ్చ తథాఽనునాసికమ్। ఏతాని సర్వాణి గురూణివిద్యాచ్ఛాణ్యతోఽన్యాని తతోలఘూని ॥౧౪॥

వ్యఞ్జనం అన్తం విరామావధిభూతం యస్యతత్తథోక్తమ్। ఉ, అనర్థకః పాదపూరణోవా। చ, అపి ఇత్యేతౌ నిపాతౌ। సంయోగాత్పూర్వమితి తత్పురుషః। తథానునాసికం (తథానునాస్యమ్) అనుస్వారాత్పూర్వమిత్యర్థః।యద్వ్యఞ్జనాన్తం యచ్చ దీర్ఘమితి వచనవ్యక్త్యా వ్యఞ్జనాన్త మిత్యాదీనాం దీర్ఘేతరాక్షరవిశేషణత్వమవగమ్యతే। తచ్చ [illegible]స్యంవిజ్ఞేయం, విశేషవిషయే ఉత్తరసూత్రే హ్రస్వగ్రహణాత్। [illegible]మర్థః-యద్ధ్రస్వమక్షరం విరామవ్యఞ్జనాత్సంయోగాదనుస్వారాచ్చ పూర్వం యచ్చ దీర్ఘం, ఏతాని సర్వాణిగురూణి విద్యాత్। [illegible]ఞ్జనాన్తం యథా— ‘ఉపచిన్వన్తి వేధసః’। ‘సస్న హ్యా సుకృతాయ’। దీర్ఘం యథా- ‘సావా ఏషా’। ‘ద్వేధనూభ్యామీ’। ‘సెన్ద్రాగ్నివైవై [illegible]గపూర్వం యథా- ‘తత్ప్రక్షస్య ప్రక్షత్వమ్’। అనునాసికం [illegible]నాయ’। ‘పురుదగసగసనిమ్’। యద్యప్యస్మత్సంహితా [illegible]హ్రస్వస్య సంయోగపూర్వత్వం నియతమ్, [illegible]షయత్వాదనుస్వారో వ్యఞ్జనంవాస్వ

రోవేతి శౌనకాదిమతే స్వరత్వేసంయోగానన్తర్యాభావాత్పృథగ్వచనమ్। యస్మాదేతాన్యక్షరాణి గురుసంజ్ఞాని, తతస్తస్మాదతోఽన్యాని ఏతేభ్యోఽన్యాని అక్షరాణి శేషాణి లఘూని విద్యాత్। అత్రశేషాణీతి అతోఽన్యానీతి వా అన్యతరేణ సిద్ధే ఉభయాభిధానం పరమతనిరాకరణార్థమ్। తత్ర పాదాన్తవర్తినః శేషస్య లఘోః వైకల్పికం గురుత్వమాహుః పిఙ్గళాచార్యాదయః, తదనేన నివార్యతే। తేన ‘సుపత్నీరుపసేదిమ,’ ‘సమాత్మా తనువా మమ’ ఇత్యాదా పాదాక్షరం లఘ్వేవ భవతీతి తద్వారామేషు గురుత్వనిబన్ధనం మాత్రాధిక్యం న భవతి ॥౧౪॥

త్రిభాః—వ్యఞ్జనాన్తం యత్ అక్షరం। వ్యఞ్జనమస్తే యస్యతత్ వ్యఞ్జనాన్తం। యచ్చాపి దీర్ఘం అక్షరం। సంయోగ పూర్వంచ యదక్షరం, సంయోగాత్ పూర్వం సంయోగపూర్వం। తథా అనునాసికం సానునాసికం యదక్షరం, ఉక్తాని ఏతాని సర్వాణి అక్షరాణి గురూణి విద్యాత్ జానీయాత్। యథా– వ్యఞ్జనాన్తం– ‘మాతేవ పుత్రం’। దీర్ఘం– ‘తే తేఽధిపతయః’। సంయోగపూర్వం– ‘అశ్మాచమే’। అనునాసికమ్– ‘విఘశాత్యైస్వాహా’। శేషాణ్యతోఽన్యాని ఉత ఏభ్యోగురుభ్యఃశేషాణి అన్యాని అక్షరాణి, తతః ఆనన్తరం లఘూని విజానీయాత్। శేషాణీకాని త్యాశబ్ద్య అత్తర శ్లోకేన వివృణోతి ॥౧౪॥

శేషాణ్యాహ—

సూత్రం :—అవ్యఞ్జనాన్తం యద్ధ్రస్వమసంయోగపరఞ్చ యత్। అననుస్వారసంయుక్తమేతల్లఘునిధనైబోత్తల్లఘు నిబోధత ॥౧౫॥

వై :—యద్ధ్రస్వమక్షరమవ్యఞ్జనాన్తం భవతి స్వయమేవ విరామావధిభూతం, యచ్చసంయోగపరం నభవతి అనుస్వారపరం చ, ఏతత్సర్వం లఘ్వితి నిబోధతేతి ఆచార్యస్య స్వశిష్యాననుశానతఃవాక్యమ్। విరామస్థం యథా— ‘ధిమే పూషన్నయుజ్మహి’। ‘హి తేనేవ జయా

మసి'। అసంయోగపరమననుస్వారసంయుక్తం చ యథా- ,భువనమసి'। ,హరిరసి'। యద్యపిశేషాణి లఘూనీత్యేతావతైవ లక్షణేన లక్ష్యం సిద్ధ్యతి, తథాపి విస్పష్టార్థం శీక్షాయాం శేషాణ్యపి సఙ్గృహీతానీహానుభావ్యన్త ఇతి వేదితవ్యమ్॥

గురులఘువిజ్ఞానస్య తు ప్రయోజనం బ్రూమః—

గుర్వక్షరే ద్విమాత్రత్వం సర్వశాస్త్రేషు సుస్ఫుటమ్।
హ్రస్వే గురౌ తత్సమ్పత్తిః పరవ్యఞ్జనకాలతః॥౧॥

యత్రహ్రస్వాదూనకాలం విరామవ్యఞ్జనం పరమ్।
తత్కాలశేషసంయోజ్యో విరామో తు తతః పరే॥౨॥

విరామస్థాః కటతపవిసర్గాశ్చేత్పరేష్వతః।
విరామేషు త్వృగాదీనామర్ధమాత్రాఽధికా భవేత్॥3॥

ఏతదర్థం హి భగవాన్ఋగ్విరామాద్యనన్తరమ్।
గురులఘ్వక్షరజ్ఞానం శీక్షోక్తం పాణినా సూత్రకృత్॥౪॥

తత్ర ఋగ్విరామస్సార్ధత్రిమాత్రికో భవతి। ,అపచిన్వన్తి వేధసః। పూష్ణస్తాని'। ,విశ్వాస్నుక్షితయః పృథక్। అగ్నేకామాయ యేమిరే। అశ్యామతమ్'। పదవిరామస్సార్ధద్విమాత్రికః- ,వషట్-కరోతి'। ,త్రిష్టుప్-తావ'। అనువాకాన్తవిరామః సార్ధపఞ్చమాత్రికః-,సప్తదశగస్తోమముదజయత్'। ,స యన్తాశాశ్వతీరిషః'। ప్రశ్నాన్తవిరామస్సార్ధాష్టమాత్రః- ,తవజ్యోతీగష్యర్చయః'। ,శము తే తనువే భువత్'। కాణ్డాన్తవిరామస్సార్ధదశమాత్రః- ,పాతార్యగ్నే పితరాంన ఆయుః'। తన్త్రాన్తవిరామః సార్ధమాత్రత్రయికాలః- ,యోనిస్సముద్రో బన్ధుః' ॥౧౫॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే పాణిని శాఖ్యవ్యాఖ్యానే ద్వావింశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా :—అవ్యఞ్జనాన్తం యదక్షరం, యత్ చ హ్రస్వం, యత్చ తసంయోగపరం, యత్ అననుస్వారసంయుక్తం ఏతత్ సర్వమక్షరం లఘు నిబోధత జానీధ్వం। యథా—మదుదయనాః' ఇత్యాది। వ్యఞ్జనమస్తి యస్యతత్ వ్యఞ్జనాన్తం, న వ్యఞ్జనాన్తం అవ్యఞ్జనాన్తం। సంయోగః పరో యస్మాత్ తత్ సంయోగపరం, న సంయోగపరం అసంయోగపరం। అనుస్వారేణ సంయుక్తం అనుస్వారసంయుక్తం, న అనుస్వార సంయుక్తం అననుస్వారసంయుక్తం ॥౧౫॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే ద్వావింశోఽధ్యాయః॥

అథ త్రయోవింశోఽధ్యాయః

ఇదానీం వర్ణవిశేషోత్పత్త్యాద్యన్యాన్యశిష్టాని కార్యాణి వక్ష్యన్తే—

సూత్రం :—అథ వర్ణవిశేషోత్పత్తిః ॥౧॥

వై :—అథేత్యధికారః। వర్ణవిశేషాణా ముత్పత్తిరధికృతా వేదితవ్యా ॥౧॥

త్రిభా :—అథ ఇత్యయమధికారః। వర్ణానాం విశేషోత్పత్తిః అన్యతే। ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం, ఇత ఊత్తరం యద్వక్ష్యామః। వర్ణానాం విశేషో వర్ణవిశేషః, తస్య ఉత్పత్తిః, సాతథోక్తా ॥౧॥

సూత్రం :—అనుప్రదానాత్సంసర్గాత్ స్థానాత్కరణ విన్యయాత్। జాయతే వర్ణవైశేష్యం పరీమాణాచ్చ పఞ్చమాదితి ॥౨॥

వై :—అనుప్రదానం నాదాది। సంసర్గో వాయుస్థానసంసర్గోఽభిఘాతాత్మకః। స త్రివిధః- అయఃపిణ్డవద్దారుపిణ్డవదూర్ణాపిణ్డవదితి। తదుక్తమాపిశలశిక్షాయాం- 'స్పర్శయమవర్ణకరో వాయుః అయఃపిణ్డవత్స్థానమాపీడయతి। అన్తస్థావర్ణకరో వాయుః దారుపిణ్డవత్। ఊష్మస్వ

రవర్ణకరో వాయుర్మూర్ధాభిహ్ణవదితి।' స్థానం హనూమూలాది। కరణమోష్ఠాది। తస్యవిన్యయోవివిధ స్పర్శనం స్పృష్టాది। ఏతెభ్యశ్చతుర్భ్యో నిమిత్తెభ్యః వర్ణస్యవై శెష్యం అసాధారణరూపం జాయతె। విశెషస్యత ఇతి విశెషః, తస్యభావోవై శైష్యమ్। తథా పరిమాణరూపాత్ పఞ్చమాచ్చ కరణాచ్చవర్ణవై శెష్యం జాయతె। పరిమాణస్య పృథగ్వచనం స్వరాఖ్యవర్ణమాత్రవిషయత్వఖ్యాపనార్థమ్। తెన వ్యఞ్జనానాం జకారానుస్వారాదీనాం కాలభెదె వర్ణాన్యత్వం న భవతి। ఏతెన ద్వితీయూధ్యాయొక్తానామనుప్రదానాదీనాం ద్వావింశాధ్యాయొక్తం రూపాన్యత్వం ప్రతి కారణతామపదిశతా తస్య రూపాన్యత్వె వర్ణాన్యత్వమిత్యెత ద్విపృతమ్ ॥2॥

ప్రభా :—అనుప్రదానాదిభిః పఞ్చభిః కరణైః వర్ణానాం వై శెష్యం జాయతె। అకారస్యతాలౌ అనుప్రదానం నాదః। సంసర్గః కణ్ఠె। స్థానం హనూ। కరణ విన్యయః ఓష్ఠౌ। విన్యయః నామ విన్యాసః। పరిమాణం మాత్రాకాలః। ఏవం సర్వవర్ణానాం బోద్ధవ్యం। విశెషస్య భావో వై శెష్యం, వర్ణానాంవై శెష్యం, వర్ణవై శెష్యమ్ ॥2॥

ఎవం వర్ణోత్పత్తిరుక్తా। ఇదానీం వాక్యోత్పత్తిమాహ—

సూత్రం :—నర్ణపుక్తశ్శబ్దో వాచ ఉత్పత్తిః। 3॥

వై :—ఉచ్చరితప్రధ్వంసిభిః పూర్వవర్ణైః పుక్తస్సంయుక్తోఽన్త్యవర్ణాత్మకః శబ్దః పదవాక్యరూపాయా వాచఉత్పత్తిః। ఏతదుక్తం భవతి— నర్ణాః ఖలు పదవాక్యరూపస్య శబ్దస్య కారణమ్। తెషాంతూచ్చరితప్రధ్వంసినాం తన్త్వాదివత్సహావస్థానాయోగాత్, స్మృత్యారూఢైః పూర్వవర్ణైః సమ్పుక్తోఽన్త్యవర్ణః పదం వాక్యం భవతి ॥3॥

ప్రభా :—పుక్తః మిశ్రీ ఇత్యర్థః। వర్ణమిశ్రీ శబ్దః వాచః వాక్యస్య ఉత్పత్తిః అపాదానకారణం భవతి। వర్ణపుక్త ఇతి కిం? మున్దుభ్యాదిశబ్దానాం వాక్యతామాభూదితి ॥3॥

ఇదానీం యజ్ఞకర్మాదివిషయస్య వేదోచ్చారణస్య పరిసిద్ధ్యర్థ ముపాంశ్వాదీని శబ్దతారతమ్యస్థానాని లక్షయతి-

సూత్రం :—సప్త వాచస్స్థానాని భవన్తి ॥౪॥

త్రిభా :—వాచః సప్తస్థానానిభవన్తి, తాని అత్తరసూత్రేలక్ష్యన్తే, యైర్వాక్ ప్రయుజ్యతే యస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠా తత్స్థానమ్, తాని యథాక్రమముదాహరిష్యామః ॥౪॥

సూత్రం :—ఉపాంశుధ్వాననిమదోపబ్దిమన్మన్ద్రి మధ్యమతారాణి ॥౫॥

వై :—ఉపాంశుః, ధ్వానః, నిమదః, ఉపబ్దిమత్, మన్ద్రం, మధ్యమం, తారమితి, సప్తైతాని వాచః ప్రయోగస్య (వాక్ప్రయోగస్య) తారతమ్యస్థానాని భవన్తి ॥౫॥

త్రిభా :—అపాంశు ఇతి ప్రథమం వాచః స్థానమ్, ధ్వానః ఇతి ద్వితీయమ్, నిమదః ఇతి తృతీయం, ఏవమితరాణ్యపి నామతః సప్తైతాని స్థానాని జానీయాత్, అపరితనం సూత్రమారభ్య ప్రత్యేకమేషాం స్థానానాం లక్షణంవక్ష్యతే ॥౫॥

ఏతేషా(ఎవం తేషా) ముద్దేశః కృతః। ఇదానీం కర్మణా లక్షణాన్యుచ్యన్తే-

సూత్రం:—కరణవదశబ్దమమనఃప్రయోగముపాంశోః ॥౬॥

వై :—కరణవత్ క(కా)రణవ్యాపారసంయుక్తం, అశబ్దం శబ్దరహితమిత్యేతావత్ ఉపాంశుస్థానలక్షణమ్। తత్ర అశబ్దమితి కిం పరగ్రాహ్యస్య శబ్దస్యాభావ ఉచ్యతే? ఉత స్వగ్రాహ్యస్యాపి? ఇతి సంశయస్య నిరాసార్థమమనః ప్రయోగ మిత్యుచ్యతే। తతో 'నజీవయుక్త' న్యాయేన మనఃప్రయోగ సాదృశ్యావగమాత్స్వయంగ్రాహ్యస్యాపి శబ్దస్యాభావ ఇహాభిమత ఇతి గమ్యతే। కరణవ్యాపారసద్భావేపి వాయుసంసర్గాభావాచ్ఛబ్దో నోత్పద్యత ఇత్యశబ్దత్వముపపద్యతే। కరణ

వదిత్యనేన మనఃప్రయోగోవ్యావర్త్యతే। అశబ్దమితి ధ్వానాదీని ॥౬॥

త్రిభా :—కరణవత్ ప్రయత్నవత్ ఇత్యర్థః। నాస్తి శబ్దో ధ్వనిరస్మిన్ ఇత్యశబ్దమ్। మనసాప్రయోగః మనఃప్రయోగః। నాస్తి మనఃప్రయోగోఽస్మిన్నితి అమనఃప్రయోగమ్। వాచస్థానమిదృశం అపాంశు ఇత్యుపదిశ్యతే। తత్రకరణవదితూష్ణీం భావ నిమిత్యర్థః। అశబ్దమితి శబ్దస్యత్యన్తాల్పతార్థః। అమనఃప్రయోగమిత్యుదాత్తాదీనాం సాబ్ధ్యలిక ప్రతిషేధార్థః ॥౬॥

సూత్రం :—అక్షరవ్యఞ్జనానామనుపలబ్ధిర్ధ్వానః ॥౭॥

వై :—యస్మిన్నాస్థానే ప్రయుఞ్జానః శబ్దసామాన్యముపలభతే అక్షరవ్యఞ్జనానాం వివేకం తు నోపలభతే తత్ ఖలు ధ్వానసంజ్ఞం భవతి ॥౭॥

త్రిభా :—అక్షరాణిస్వరాః। అక్షరాణాం వ్యఞ్జనానాంచ అనుపలబ్ధిః ధ్వానః నామ ద్వితీయవాచస్థానం। అపాంశులక్షణేఽప్యనుపలబ్ధౌ సత్యాం పునర్వచనం శబ్దోపలబ్ధివిధానార్థం। అక్షరవ్యఞ్జనానాం భేదగ్రహణమభిఖ్యార్థం. అత్యన్తాను పలబ్ధిరిత్యర్థః। అన్యేత్వాహుః। అక్షరవ్యఞ్జనానాం విసర్జనీయాదీనామ నుపలబ్ధిరితి ॥౭॥

సూత్రం :—ఉపలబ్ధిర్నిమదః ॥౮॥

వై :—యత్ స్థానే శబ్దం ప్రయుఞ్జానోఽక్షరస్య వ్యఞ్జనానాం వివేకముపలభతే పరేణశబ్దసామాన్యేఽవ్యనుపలభ్యమానే, తన్నిమద సంజ్ఞం భవతి ॥౮॥

త్రిభా :—అక్షరవ్యఞ్జనానాం అపలబ్ధిః నిమదః నామ తృతీయం వాచస్థానం భవతి ॥౮॥

సూత్రం :—సశబ్దముపబ్దిమత్ ॥౯॥

వై :—సశబ్దం పరగ్రాహ్యం(పరగ్రాహ్య)శబ్దనిమిత్తం। యత్ర ప్రయుఞ్జానస్యశబ్దః పరేణాక్షరవ్యఞ్జన వివేకవర్జం శ్రూయతే (ఉపలభ్యతే),

తదుపబ్దిమత్సంజ్ఞం భవతి ॥౯॥

త్రిభా :—అక్షరవ్యజ్జనానాం సశబ్దమ్ అపలబ్ధిః ..ఉపబ్దిమత్" నామ చతుర్థవాచకః స్థానంభవతి ॥౯॥

సూత్రం :—ఉరసి మన్ద్రమ్ ॥౧౦॥

వై :—యత్స్థానే ప్రయుజ్యమానశ్శబ్దః ప్రయోక్తురురసి తిష్ఠన్నివ పరైరుపలభ్యతే అక్షరవ్యజ్జన వివేకసంయుక్తం, తన్మన్ద్రసంజ్ఞం భవతి। ఏతేనోత్తరసూత్రేవ్యాఖ్యాతే ॥౧౦॥

సూత్రం :—కణ్ఠేమధ్యమమ్॥౧౧॥ శిరసి తారమ్॥౧౨॥

వై :—అత్ నిమదాదిస్థానీయశబ్దోధ్వానాదిస్థానీయాత్ పరికృష్టశ్రుతిభవతి ॥౧౨॥

త్రిభా :—యత్ర ఉరసి స్థానే ప్రయోగ ఉపలభ్యతే తత్ మన్ద్రం నామ పఞ్చమం వాచస్స్థానమ్। యత్రకణ్ఠే స్థానేప్రయోగ ఉపలభ్యతే తత్ మధ్యమంనామ షష్ఠంవాచస్స్థానమ్। యత్రశిరసిస్థానే ప్రయోగఉపలభ్యతే తత్ తారంనామ సప్తమం వాచస్స్థానమ్। ఏతేప్యాదితశ్చతుర్ణాం యజ్ఞాదిషుప్రయోగః। మన్ద్రం ప్రాతస్సవనే ప్రయుజ్యతే। మధ్యమం మాధ్యన్దినే సవనే। తారం తృతీయసవనే। శిక్షాచైవంవక్ష్యతి—

ప్రాతః పశేన్మిత్యమురస్సితేన స్వరేణ శార్దూలరుతోపమేన।
మాధ్యన్దినే కణ్ఠగతేన చైవ చక్రోజ్ఝ—సబూహ్యజిత సన్నిభేన।
తారంతు విద్యాత్సవనే తృతీయే శిరోగతంతచ్చ సదాప్రయోజ్యం।
మయూరహంసాన్య భృతస్వనానాం తుల్యేనవాదేన శిరస్సితేన ॥౧౦-౧౨॥

ఇదానీముదాత్తాదిస్వరస్వరూపనిరూపణార్థం సామవేదప్రసిద్ధాన్ సప్తస్వరాంస్తావదాహ—

సూత్రం :—మన్ద్రాదిషు త్రిషు స్థానేషు సప్త సప్త యమాః ॥౧౩॥

వై :—మన్ద్రమధ్యమతారాఖ్యేషు త్రిషు వాచస్స్థానేషు ప్రత్యేకం సప్తస్వరభేదా భవన్తి। తత్ర సమానస్థానవర్తినాం స్వరభేదా

నాం శ్రుతితారతమ్యం న విద్యతే। అపితు ఉత్తేపణాదికృతస్స్వరూప భేదఏవ ॥౧౩॥

త్రిభా:—క్రీషుమద్దాదిషు స్థానేషు ఏకైకస్మిన్ సప్తసప్త యమాభవన్తి। యమాస్వరా అదాత్తాదయ ఇతియావత్। సప్తసప్తేతి వీప్సయా ఏకైకస్మిన్నితి లభ్యతే। కతే యమా ఇత్యాశఙ్క్యా ఉత్తర సూత్రేణోత్తరమాహ ॥౧౪॥

తేషాం నామాన్యాహ—

సూత్రం :—క్రుష్టప్రథమద్వితీయతృతీయ చతుర్థమన్ద్రాతిస్వార్యాః ॥౧౫॥

వై:—క్రుష్టః, ప్రథమః, ద్వితీయః, తృతీయః, చతుర్థః, మన్ద్రః, అతిస్వార్యః, ఇతి తేషాం నామధేయాని ॥౧౫॥

త్రిభా:—క్రుష్టశ్చ ప్రథమశ్చ ద్వితీయశ్చ తృతీయశ్చ చతుర్థశ్చ మన్ద్రశ్చ అతిస్వార్యశ్చేతే తథోక్తాః। ఏతే ఖలు యమానామ ॥౧౫॥

తేషాం స్వరూపావగతిస్తు కథమితిచెత్తదాహ—

సూత్రం :—తేషాం దీప్తిజోపలబ్ధిః ॥౧౬॥

వై:—తేషాం కుష్టాదీనాం స్వరభేదానాం స్వరూపోపలబ్ధిర్దీప్తిజా స్ఫార్తిభేదాజ్జాయతే ॥౧౬॥

త్రిభా:—తేషాంఖలు సప్తయమానాం ఉత్తరోత్తర దీప్తిజా పూర్వపూర్వోపలబ్ధిస్యాత్। తత్కుతమ్? అతిస్వార్యదీప్తిజామన్ద్రోపలబ్ధిః। మన్ద్రాచ్చతుర్థోపలబ్ధిః। చతుర్థత్ తృతీయాః. తృతీయాత్ ద్వితీయాః। ద్వితీయాత్ ప్రథమాః। ప్రథమాత్క్రుష్ట అపలభ్యతే ॥౧౬॥

నను యద్యప్యేషాం దీప్తిభేదాత్పరస్పరభేదోపలబ్ధిర్జాయతే, తథాపి కీదృశీ దీప్తిః కస్యోపలబ్ధి హేతురిత్యేతత్తు న జ్ఞాయతే। కించ తదవగమేఽప్యస్మాచ్ఛాఖావర్తినాం స్వరాణాంకి మాయాతమిత్యతఆహ-

సూత్రం :—ద్వితీయప్రథమక్రుష్టాస్త్రయ ఆహ్వారకస్వరాః। మన్ద్రాదయో ద్వితీయాన్తాశ్చత్వారస్తైత్తిరీయకాః ॥౧౬॥౧౭॥

వై :—ఆహ్వారకా ఉత్తేపిణ ఇత్యర్థః। ద్వితీయప్రథమక్రుష్టా ఇతి పూర్వోక్తక్రమపాఠితలోమ్యనిర్దేశ ఉత్తేపక్రమ నదవధిసమ్పాత్యయార్థః। తేన తృతీయాఖ్యోమధ్యమస్వరః। స మధ్యమఉత్తేపితాయా అవధిభవతి। (స మధ్యేత ఉత్తేప ఉత్తేపితాయా అవధిభవతి)। నత శ్చ తృతీయాఖ్యాన్మధ్యమస్వరాదాయామాదిభిరుత్తేపకారణైః కిఞ్చిదుత్తిష్ఠో ద్వితీయాఖ్యస్వరః। ఉత్తిష్ఠన్తరః ప్రథమాఖ్యః। ఉత్తిష్ఠన్తమఃకుష్టాఖ్యః। ఏతేన చతుర్థాదీనాం పరేషాం తర్యాణాం స్వరాణామనుత్తేపిత్వమపి దర్శితం భవతి। తత్ర మధ్యమాన్తృతీయాఖ్యాన్స్వరాత్ అన్వవసర్గాదిభిరనుత్తేపకారణైః కించిదవక్షిప్తశ్చతుర్థాఖ్యస్వరః। అవక్షిప్తరః మన్ద్రాఖ్యః। అవక్షిప్తమః అతిస్వార్యాఖ్యః।తదేవం సామవేదవతీనాం క్రుష్టాదయస్సప్తస్వరాః సమ్యఙ్నిరూపితాః। తేషుమన్ద్రాదయో ద్వితీయాన్తాశ్చత్వారస్స్వరాః ప్రతిలోమక్రమేణ మన్ద్రాచతుర్థతృతీయద్వితీయాస్తైత్తిరీయకా భవన్తి। తిత్తిరిణాప్రోక్తం తైత్తిరీయం అస్మచ్ఛాఖా। తత్ర భవాస్తైత్తిరీయకాః। 'ధస్వయోపధాద్వుఞ్' (పా. 4-2-121) ఇతి వుఞ్। యథాక్రమమస్మాత్స్వధ్యాయవతీనాం అనుదాత్తస్వరిత ప్రచయోదాత్తా భవన్తీత్యర్థః ॥౧౬॥౧౭॥

భాష్యం :—ద్వితీయశ్చ ప్రథమశ్చ క్రుష్టశ్చేతి తథోక్తాః। ఏతే త్రయఆహ్వారకస్వరాఃస్యుః। ఏషాంతైరేవ ప్రయోగోవేదితవ్యః। ఆహ్వారకాణాం స్వరాః 'ఆహ్వారకస్వరాః', మన్ద్రాదయశ్చత్వారో ద్వితీయాన్తాః స్వరాః మన్ద్రాచతుర్థ తృతీయ ద్వితీయాస్తైత్తిరీయకాఃస్యుః ॥౧౬-౧౭॥

ఏవం ఛన్దోగానాం ప్రక్రియామాశ్రిత్య ఉదాత్తాదిస్వర స్వరూపం నిరూపితమ్, ఇదానీమస్మదీయానాం పూర్వాచార్యాణాం ప్రక్రియయా నిరూప్యతే (నిరూపయతి)—

సూత్రం :—ద్వితీయాన్మన్ద్రస్తైత్తిరీయాణామ్ ॥౧౯॥

వై :—తైత్తిరీయాణాం ప్రక్రియయా ద్వితీయాఖ్యస్వర ఉదాత్తః ప్రథమం నిరూప్యతే- ‘ఉచ్చైరుదాత్తః’ (1-38) ‘ఆయామో దారుణ్యమణుతాఖ్యస్యేత్యుచ్చైః కరాణి శబ్దస్య’ (22-9) ఇతి హి చతుర్ణాం స్వరాణాం ముఖ్యత్వాత్స్వరాన్తరవినాశకత్వాచ్చ। యత్ర ప్యస్య స్వరితాదేశః ‘తస్మిన్ననుదాత్తేపూర్వ ఉదాత్తస్స్వరితమ్’ (12-9) ఇతి తత్రాప్యసౌ న వినశ్యతి, ‘ఆదిరస్యోదాత్తసమః’ (1-46) ఇతి వచనాత్। తథా నిత్యస్వరితమప్యసావినాశయతి, ‘సర్వోనైత్యేకే’ (14-33) ఇతి వచనాత్। ద్వితీయాదితి ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। ద్వితీయం నిరూప్య మన్ద్రో నిరూప్యతే- ‘నీచైరనుదాత్తః’ (1-39) ‘అన్వాపసగోర్మాదవపమురుతాఖ్యస్యేతి నీచైఃకరాణి’(22-10) శబ్దస్య ఇతి ఉత్తేపణనిమిత్తోదాత్తసంజ్ఞా। తద్విరుద్ధావఙ్నిపణనిమిత్తా అనుదాత్తసంజ్ఞేతి విరోధరూపాత్సమ్బన్ధాత్ ॥౧౯॥

సూత్రం :—తృతీయచతుర్థావనన్తరమ్ ॥౧౯।

వై-తృతీయాఖ్యః ప్రచయశ్చతుర్థాఖ్యస్స్వరితః। తావుదాత్తానుదాత్తయోర్నిరూపణాత్పరం నిరూప్యేతే,ఉభయనిరూప్యత్వాత్, ఉభయకరణరహితః ప్రచయః, ఉభయకరణసమావేశజన్యస్స్వరిత ఇతి। తదుక్తం ‘ధృతప్రచయ’ (18-3)ఇతి, ‘సమాహారస్స్వరితః’ (1-40) ఇతి చ। ఆయామాదీనామన్వవసర్గాదీనాం చ పరస్పరవిరుద్ధతయా యుగపద్యోగసమ్భవాత్ పౌర్వాపర్యేణసమాహరణం వేదితవ్యమ్। అతఏవోక్తం ‘ఆదిరస్యోదాత్తసమశ్శేషోనుదాత్తసమః’ (1-46) ఇతి ॥౧౯॥

సూత్రం :—తచ్చతుర్యమమిత్యాచక్షతే ॥౨౦॥

వై :—తదేతదుదాత్తాది చతుష్టయం పూర్వాచార్యాశ్చతుర్య

మం చతుస్స్వరమిత్యాచక్షతే। యద్యపి 'ఉచ్చైశ్చస్తరాం వా వషట్కారః' (పా. 1-2-34) ఇత్యాదిశాస్త్రేణ్వప్రథమస్వరః క్వచిత్ప్రయుజ్యతే, తథాపి తస్యాత్రేపి త్వాదుదాత్తేనస్తభావః, తథా విక్రమే దృఢపరియత్నతరత్వవిధానాద్యద్యప్యతిస్వార్యస్వరః ప్రయుజ్యతే, తథాపితస్యావక్రేపిత్వాదనుదాత్తేనస్తర్భవ ఇతి, అత్ర స్వరచతుష్టయమేవ। ఏతత్తైత్తిరీయా ఆచక్షతే ॥౨౦॥

ప్రభా :—తైత్తిరీయాణాం ద్వితీయాత్ ఖలు మన్ద్రిఃజాయతే। తదనన్తరం తృతీయ చతుర్థౌ స్యాతాం। ఏతదేవద్వితీయాది స్వరమణ్డలం చతుర్థమం ఇత్యాచక్షతే। యోద్వితీయస్సఉదాత్తః। యోమన్ద్రిఃసోనుదాత్తః। యస్తృతీయ చతుర్థౌతస్వరిత ప్రచయావిత్యర్థః। అనేనసూత్రేణ పూర్వోక్తానాం చతుర్ణాం స్వరాణాం క్రమనియమః క్రియతే। చతుస్సఙ్ఖ్యాతు పూర్వసూత్రేణైవోక్తా॥ తస్మాదత్ర చతుర్థమమిత్యేతత్ సంజ్ఞావిధాన పరమితిప్రతీయతే ॥౧౯-౨౦॥

యద్యేవం స్వరితోపి చతుర్థాఖ్యస్వరతుల్యతయాపక్రేపిత్వాదనుదాత్తేనర్భవతీతి స్వరత్రయమేవస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ-

సూత్రం :—తస్మిన్ ద్వియమాన్తరావృత్తిః ॥౨౧॥

వై :—తస్మిన్ చతుర్థమే ద్వియమా స్వరితరూపా స్వరవృత్తిరన్తరా అన్యరూపా న చతుర్థాఖ్య స్వరరూపేత్యస్మాకం ప్రక్రియా। చతుర్థాఖ్యస్వరస్తావదవక్రేపీ। స్వరితస్తు ద్వియమాన్మకఃఉత్తరపావక్రేపాభ్యాం కర్షమూలే జాయతే, 'సమాహారస్స్వరితః' (1-40) ఇతి వచనాత్ 'స్వరితః కణమూలీయః' ఇతి శిక్షావచనాచ్చ। తేనోదాత్తానుదాత్తవిచయవిలక్షణత్వాత్స్వరితస్య తదన్తర్భావో నాస్తీతి యుక్తం చాతుస్స్వర్యమ్ ॥౨౧॥

ప్రభా :—ద్వాచతుర్థయమోచ ద్వియమా, ద్వియమయోఃఅన్తరావృత్తిఃమధ్యవృత్తిఃతస్మిన్నుదాత్తే భవతి। స్వరితత్వం ప్రచయత్వం చానుదాత్తే భవతీత్యర్థఃయథా—'తన్నఃపర్షత్।' 'పయఃవిదతాం।' కేచిదన్యథా కథయన్తి-తస్మిం

श्चतुर्थ्यन्तेन स्वतन्त्रेण द्व्यमात्रान्तरा वृत्तिः स्वरद्वयस्य मध्येऽवस्थानं स्यात्। तथाहि :—

अनुदात्तोर्ध्वादिर्जेयो मूर्ध्न्यश्चादात्त उदाहृतः।
स्वरितः कण्ठमूलीयः सर्वाङ्गेप्रचयः स्मृतः॥

अस्यायमर्थः— अदात्तानुदात्तयोर्मध्ये स्वरितप्रचययोरन्तरा वृत्तिर्द्व्यवेति। तथा कण्ठमूलीये हस्तविन्यासयुक्तेऽपि स्वरितप्रचययोरन्तरा वृत्तिरुपदिश्यते :—

अदात्तमाख्यातं विवृतेऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा।
अपान्तमध्ये स्वरितं धृतञ्च कनिष्ठिकायां मनुदात्तमेव ॥इति॥

शिक्षायामपि चैवमुक्तम्—

कनिष्ठिकानामिकयोश्च मध्यमे च प्रदेशिनि। नीचस्वरं धृतोदात्तं नङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत्॥ मुख्यमेव व्याख्यानं द्व्यमेतत् ॥३०॥

सूत्रं :—तामुपदेक्ष्यामः ॥३१॥

वृत्तिः—तां स्वरवृत्तिं 'कीमविकीमसम्पन्नाम्' (23-23) इत्यस्मिन् सूत्रे विधास्यामः। परीक्षोपायार्थं ह्युदात्तादिस्वरस्य रूपनिरूपणम्। अतः परीक्षोपायविधायकसूत्रे उदात्तादिस्वरवृत्तिर्विधास्यते। नतु वृथा स्वरवृत्तिरिह वर्ण्यते, छन्दोगपरीक्षायां सिद्धाअस्मत्पूर्वाचार्यप्रक्रियायां सिद्धा च॥३१॥

प्रभा :—यदेतदाचार्योऽश्चतुर्थमित्युक्तं तस्य चतुर्थेदर्शनान्नवृत्तिमात्रं तामुपदेक्ष्यामः इत्युच्यते। तामिति तच्छब्देन पूर्वोक्तस्वरवृत्तिमात्रमनुकृष्यते ॥३१॥

सेकिमुभयमिह विधास्यते? उतान्यतरा? द्वितीयेऽपि पक्षे सा कतरेत्यत्राह-

सूत्रं :—तच्चतुर्थमित्युक्तम् ॥३२॥

वृत्तिः—'तच्चतुर्थमिति त्याचक्षते' (23-19) इति यदुक्तं

అస్మత్పూర్వాచార్యప్రక్రియా సిద్ధం స్వరచతుష్టయం, తదేవ విధాస్యామః। నోభయమ్। నాపి ఛన్దోగప్రక్రియాసిద్ధమేవ। యద్యేవం కిమర్థం 'మన్త్రాదిషు తిష్ఠుస్థానేషు' (23-13) ఇత్యాదినాసూత్రితచతుష్టయేన ఛన్దోగప్రక్రియాసిద్ధం విధాన్తరముపన్యస్తమ్? తైత్తిరీయప్రక్రియాప్రకటనార్థమేన, యథా శాఖాగ్రనిర్దేశశ్చద్రష్టృప్రకటనార్థం ॥-23॥

ప్రభా :—ఇతి అనేనప్రకారేణ చతుర్యమమిత్యుక్తమ్। యద్యపి 'మన్త్రాదిషు యోద్వితీయాన్తాః' (23-15) ఇత్యాదినాసూత్రద్వయేన యమచతుష్టయత్వం సిద్ధం తథాప్యుపసంహారమిషేణ మతాన్తరనిరాకృత్యర్థం ఇమమర్థం దృఢయతి। యతః కారణాదేవమస్మాకం మన్యతే, స్వరత్రయమాత్రం :—

అదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చేత్రయః స్వరాః।
హ్రస్వోదీర్ఘుతః ప్లుతఇతి కాలతోనియమాః అచి ॥ఇతి॥ ॥-23॥

సూత్రార్థం :—క్రమ విక్రమ సమ్పన్నామధీతామవిలమ్బితామ్। నీచోచ్చస్వారసమ్పన్నాం వర్ణోచ్చారణసమాం నదేద్ధృతవతీగసమామితి ॥-24॥

వై :—క్రమః స్వరాణామానుపూర్వ్యమ్। నతు వర్ణద్విత్వం, స్వరవృత్త్యుపదేశప్రతిజ్ఞానాత్। తచ్చైవంయాపం-ఉదాత్తాత్పూర్వం చ ప్రచయో నాస్తి, అనుదాత్తాత్పరం ప్రచయోనాస్తి। స్వరితాత్పూర్వం ప్రచయో నాస్తి, స్వరితస్వయానస్యైవ పూర్వపదస్థోదాత్తాత్పర స్వరితో భవతి, స్వరితాత్పరః ప్రచయో భవతి, ప్రచయాత్పూర్వం స్వరితః ప్రచయో వా భవతి, పరంత్వనుదాత్తః ప్రచయోభవతీతి (ప్రచయో వా భవతీతి)।

ఏతస్మిన్హి క్రమే జ్ఞాతే స్వరాణాం వృత్తిర్ఋజ్వీ।
అనుమాతుం శక్యతేఽతః క్వచిన్నాతివిలమ్బితా॥ ఇతిక్రమః।—

విక్రమః ప్రాగేవోక్తః(19-1)। క్రమవిక్రమాభ్యాం సమ్పన్నాం సమగ్రాం స్వరవృత్తిం నదేత్। అద్రుతాం అత్వరితాం, అవిలమ్బితాం

అమన్దాం, నిచోచ్చస్వారాః అనుదాత్తోదాత్తస్వరితాః యథావిధి ప్రయుజ్యమానైస్తైస్సమ్పన్నాం, ధృతవతీం ప్రశస్తప్రచయస్వరాం, సమాంనిమ్నోన్నతత్వరహితాం, ఏకస్మిన్నేన స్వరేణ క్వచిన్నిమ్నతా క్వచిదున్నతతాచేతి వైషమ్యం నకార్యమిత్యర్థః। తదేతత్స్వరచతుష్టయం మానసే ఉపాంశు (ఉపాంశౌ) చ ప్రయోగే మనస్తైవ ప్రయుజ్యతే, ఆశ్రయాభావాత్। ధ్వనాదిస్థానీయే తు శబ్దే స్వరూపేణ। యత్తు 'మన్ద్రాదిషు త్రిషు స్థానేషు సప్తసప్త యమాః' (23-13) ఇత్యుక్తం, తత్తానవేదప్రసిద్ధ్యనుసారాత్ తత్ర స్పష్టత్వాచ్చ। యత్ర మోధ్వ స్పష్టస్తత్ర హి ద్రుత్వ్యత్వాదనీయమితి ॥౨౪॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే త్రయోవింశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా :—తైత్తిరీయకాణ్వహారక మతనిరూపకోఽయం శ్లోకః। క్రమవిక్రమాభ్యాం సమ్పన్నాం క్రమః నామ ద్వితీయం, విక్రమస్తు 'స్వరితయోర్మధ్యే యత్రసంచి' (౧౯-౧) ఇత్యుక్తలక్షణః। అక్రుతామ్ అత్వరితాం అవిలమ్బితాం అమన్దాం నిచోచ్చస్వారసమ్పన్నాం అనుదాత్తోదాత్త స్వరితసహితాం ధృతవతీం ప్రచయవతీం సమాం అదాత్తాదిభిన్న్యూనాతిరేకాది దోషరహితాంవదేత్ బ్రూయాత్, వృత్తిమిత్యర్థః। వృత్తిమితికథం లభ్యతే। తస్మిన్ 'ద్వియమాన్తరా వృత్తిః' (23-21) ఇతి ప్రకృత్యాదితిబ్రూమః ॥౨౪॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే త్రయోవింశోఽధ్యాయః॥

అథ చతుర్వింశోధ్యాయః

సూత్రం :—అథ చతసస్సంహితాః ॥౧॥

వై :—'అథసంహితాయామేకపాణభావే' (5-1) ఇత్యాదినా సంహితావిషయాణి కార్యాణి విహితాని। తాస్సంహితాస్తు కియత్య

ఇతి నజ్ఞాయన్తె। యద్యపి ,అథ వర్ణాన్నామ్' (1ఓ-5) ఇత్యధికారాత్త్ తగపరం వర్ణసంహితెత్యెతావదవగమ్యతె, తథాపి సంహితా చాతుర్విధ్యమభిమతం న సిద్ధ్యతి। అతః చతస్రిస్సంహితాః వెదితవ్యాః ॥౧॥

త్రిభా :—అథ ఇత్యయమధికారః। చతస్రిః సంహితాఅచ్యన్త ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం, ఇతఉత్తరం యద్వక్ష్యామః ॥౧॥

సూత్రం :—పదసగహితా౨క్షరసగహితా వర్ణసగహితా అజ్జసగహితాచెతి ॥౨॥

త్రిభా :—పదాక్షరవర్ణాజ్జాశ్రయాః చతస్రిః సంహితాః క్రమేణ బోద్ధవ్యాః। పఞ్చమాధ్యాయమారభ్య ఆనవమాదేకాదశద్వాదశౌ త్రయోదశస్యాదా సూత్రచతుష్టయంచ పదసంహితా। దశమొ౨క్షర సంహితా। త్రయోదశ చతుర్దశౌ షొడశశ్చవర్ణసంహితా। ,,వ్యఞ్జనం స్వరాఞ్గం'' (౨౧-౧) ఇత్యేకవింశొ౨జ్జ సంహితా। ఏతాశ్చతస్రస్సంహితాః। ఏతేష్వన్యత్రచవిహితం నిషిద్ధంచకార్యం సర్వసంహితాసు కుర్యాత్। యత్రాషగ్రహణాదికొవిశెషొనాస్తి ॥౨॥

అథ క్రమెణ లక్షణాన్యాహ—

సూత్రం :—నానాపదసంధాన సంయొగః పదసగహితెత్యభిధీయతె ॥3॥

వై :—నానాపదయొర్మిత్రభూతయొః నిమిత్తనిమిత్తినొరుభయరూపయొర్వాసన్ధానాత్ యత్సంయుక్తరూపం భవతి సాపదసగహితెత్యుచ్యతె। నిమిత్తయొర్యథా—,త్రిపుశ్చమె'। ,మిథుశ్చరన్తమ్'। నిమిత్తనిమిత్తినొర్యథా— ,గృహాణామసమర్థ్య'। ,స ఈమన్దాన్నుపయసః'। ఉభయరూపయొర్యథా— ,అనెకముభె' (10-1) ,నాస్యెన్ద్రియం వీర్యమ్' ॥3॥

త్రిభా :—నానాభూతయొఃపదయొః సన్ధానె యః సంయొగః సా పదసంహితాఇతి అభిధీయతె ఉచ్యత ఇత్యర్థః। యథా ,అగ్నెమన్థగవ్య కిన్నిలమన్యయాతె'। ఏకార్థయొః సంధానసంయొగశబ్దయొ౨ప్రయొగః సమానాధికార్యార్థః। తథాచవైయాకరణాఖ్యన్తి ,పరఃసన్నికర్షః సంహితా' (౧-౪-౧౦౯) ఇతి ॥3॥

సూత్రం :-యథాస్వమూష్మరసహితాదీనామప్యేషామ్॥౪॥

వై:—అూష్మరసంహితాదీనామపి ఏవం లక్షణాని దర్శయితవ్యాని। తత్రి తు యథాస్వం స్వేన స్వేన ప్రతిసమ్బన్ధినా సన్ధానాత్ సంయుక్తరూపం యజ్ఞాయతె, తత్తాసాం రూపమ్। తతో హి వ్యవహితశ్చాన్యవహితశ్చ పరిసమ్బన్ధీ భవతి। యథా— ‘ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్స్వరితమ్’ (14_29) ఇత్యూష్మరసంహితా। ‘సఇధానః’। ‘సతెలోకః’। ‘ఋకారర్కారరషపూర్వః’ (13_6) ఇత్యాదిర్వర్ణసగహితా। ‘పిన్వృణాగసనమసి’। ‘ఋభూణాం భాగోఽసి’। అఙ్గసంహితా- ‘విభూరసి ప్రవాహణః’ ఇత్యాది। అథ కిమథర్ం వర్ణసంహితాయాంఅవాస్తరభేదాశ్రయణమ్ ? తదుచ్యతె- ‘ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్స్వరితమ్’ (14_29) ఇత్యతో యదివర్ణసంహితాఽఽశ్రీయెత తదా వ్యఞ్జనెఽపి స్వరితత్వం స్యాత్। ‘యా నఇషుః,’ అత్ర పూర్వసూత్రవిహితం స్వరితత్వం తకారస్య స్యాత్। ‘తస్వరస్వరమ్’ (21_2) ఇత్యేతత్తు స్వరితాదెశవిషయాన్యత్వతో। నహ్యఞ్జసంహితా స్వరితత్వం బాధెత। తథా ‘వ్యుత్థితః’ ఇత్యత్ర తో ద్వితీయతకారస్య రెఫస్య చ పరాఞ్జతయా అనుదాత్తయోస్సుతోఽ ‘స్వరితాత్సగహితాయామ్’ (21_10) ఇతి పఞ్చమస్స్యాత్। సహిఅఞ్జసంహితయా పఞ్చమో బాధ్యెత। యస్తు విధిర్నిమిత్తమెవ నాసౌ బాధ్యతఇతి న్యాయాత్। తస్మాదియమూష్మరాణామెవ సంహితెత్యుపగన్తవ్యమ్। యదాతర్ణసంహితావిషయోఽపి స్వరోఽూష్మరాణామెవెతి సిద్ధమ్, తదా వ్యఞ్జనానాం స్వరాన్తత్వాభావాదుదాత్తత్వాదిగుణభాగ్భిరూష్మభిః సహపఠితయోగె తత్స్వరస్యనస్థాపనాయ అఞ్జసంహితాప్యాశ్రయితవ్యెతి వర్ణసంహితాయాం త్రైవిధ్యాశ్రయణమ్। పఠితయోజనసద్భావాత్। తస్మాత్యూక్తం ‘అథ చతస్రస్సగహితాః’ (24_1)ఇతి ॥౪॥

తదెవం వ్యాకరణోక్తం ప్రకృత్యాదిసన్దిహపరిధ్వంసనం కార్య

మిహ లక్షితం, యత్తద్విధసమామ్నాయవర్తి భవతి। యత్తు సూక్ష్మశరీరనిరసనంప్రకృతిప్రత్యయవిశేషాదికార్యం, తత్సర్వం తతఏవావధారణీయమ్। తత్ప్రయోజనమంగస్థితిః పరికల్పోపకారకో భవతి। ఏతద్గ్రన్థార్థనిష్పాదనేనాకృత్స్నస్య వ్యాకరణస్యాధ్యయనప్రయోజనం భవతి। శిష్టాగణోపదిష్టస్తు కార్యం నాతి సంగృహీతం, వ్యాకరణప్రధానత్వాత్ప్రతిశాఖ్యస్య। తస్మాదతాస్మాభిః—

శిష్టాగణోపదిష్టం యత్సంహితాయాస్తగోచరమ్।
కార్యజాతమిహానుక్తం తత్తముచ్చీయతేధునా॥—

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే చతుర్వింశోధ్యాయః॥

త్రిభా :— స్వంస్వమనతిక్రమ్యక్షరతత ఇతి ,,యథాస్వమ్,, క్రియావిశేషణమేతత్। ఏవమక్షర సంహితాదీనామపి యథాస్వం స్వరూపం నిరూపణీయం। నానాక్షర సంయోగో అక్షరసంహితా। నానావర్ణ సంయోగో వర్ణసంహితా। నానాభక్తసంయోగోభక్తసంహితా। క్రమేణోదాహరణాని ప్రణామః యథా— ,, అథాబ్రవీత్।' ,అధిషవణమసి'। ,అక్ష్ణయావ్యాఘారయతి।' కేవలస్వరయోస్సంయోగో అక్షరసంహితా। ఏకపదే స్వరవ్యంజనసంయోగో వర్ణసంహితా। ఏకపదే కేవలవ్యంజన సంయోగో భక్తసంహితా।అన్యత్రపదసంహితేత్య వాన్తరభేదోవిజ్ఞేయః ॥౨॥

సూత్రం :—గురుత్వం లఘుతా సామ్యం హ్రస్వదీర్ఘప్లుతాని చ। లోపాగమవికారాశ్చ ప్రకృతిర్విక్రమః క్రమః। స్వరితోదాత్తనీచత్వం శ్వాసోనాదోభినహనం చ। ఏతత్సర్వంతు విజ్ఞేయం ఛన్దోభాషామధీయతా॥౩॥

త్రిభా :—యత్ గురుత్వాద్యష్టాదశవిధం ఏతత్సర్వం ఛన్దోభాషాం వేదరూపాంవాచం అధీయతా పఠతా విజ్ఞేయం। అథవా ఛన్దోభాషాం వేదలక్షణామిత్యర్థః। తుశబ్దో అధ్యేతృవ్యతిరిక్త నిషేధార్థః। అనేనతు సర్వథావిజ్ఞేయమిత్యర్థః। గురుత్వం యథా— ,, వషట్ థ్ స్వాహా।'' లఘుతాయథా :— ,అకురుత।'

सामान्यमथा— स्थानकरणकालादिभिरनयोरस्तीत्यमिति। प्रस्वदीर्घप्लुता निचयथा—'गमयति।' 'वायवेवास्य।' 'असुहीत इति।' लोपोयथा— 'ईमन्दान्सु प्रयसः।' आगमोयथा—'त्रिपुश्चमे।' विकारोयथा—'समिन्द्रिणः।' प्रकृतिर्यथा—'अग्ने मुधो गहय्या किमशिल मन्यया ते।' 'परिपाऽसि।' मिश्रोऽअश्वि।' विक्रमोयथा—'वोढवे।' क्रमोनामद्वित्वं यथा—'यद्वेहोता।' स्वरितोदात्तस्यचानां भावः 'स्वरितोदात्तस्यचत्वं'। तदर्थाक्रमं निर्दिश्यते। 'न्यङ्क्तम्।' 'गांवावतेः'। 'अविदतां'। 'विवृतेश्वासः' (२-२५) इत्युक्तं। श्वासोयथा—'पूषाऽते'। 'संवृते कण्ठेनादः क्रियते' (२-२२) इत्युक्तो नादः यथा—'भागधे भागधाः'। 'स्वङ्गुनग्नस्वराङ्गम्' (२०-८) इत्युक्तमङ्गम् यथा—'तं मत्स्यः प्राब्रवीत्'। विजेयमितिनित्यविधः, विपरिणामात् 'मन्त्रोहीनः स्वरतोवर्णतोवा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्ति यथेन्द्रशत्रुस्स्वरतोऽपराधात्' इति ॥५॥

सूत्रं :—पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः। स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्यसंसदं गच्छेदाचार्यसंसदमिति॥६॥

प्रभाः—पदानां क्रमः तस्य विशेषः तंजानातीति पदक्रमविशेषज्ञः। वर्णानां क्रमः तस्मिन् विचक्षणः निपुणः। स्वराश्च मात्राश्च स्वरमात्राः। तासां विभागः तंजानातीति स्वरमात्राविभागज्ञः। मात्राशब्देन कालविशेषः कश्चिदुच्यते। सोऽपि चतुरणुक इत्यादिषु। एवंविधः पुरुषो गच्छेदाचार्यसंसदं स्थानम्। आचार्यास्तुव्याख्यातयः। तेषां ब्रह्मलोकोहि स्थानम्। यश्चैतदंशस्त्रं जानाति सोऽयमाचार्यत्वात् तेषां संसदं ब्रह्मलोकंगच्छेत्॥

तथाच पौराणिकैरुक्तम्—

गरुडपुराणे—

आहुस्समस्तविद्यानां वेदविद्यामनुत्तमां।
अतस्तद्दातुरस्यैव लोकस्स्वर्गापवर्गयोः॥
विद्यानांच परावेद्या ब्रह्मविद्या समीरिता।
अतस्तद्दानतो राजन् सर्वदानफलं लभेत्॥

देवीपुराणे—

వేద ఏవ ద్విజాతీనాం సాధనం శ్రేయసః పరం।
తతోఽస్యాధ్యాపనాభ్యాసాత్ పరం బ్రహ్మాధిగచ్ఛతి॥
తమేవశీలయేత్ పాత్రిజ్ఞః శిష్యేభ్యస్తంపరిదాపయేత్।
తదభ్యాసపరిదానాభ్యాం తత్క్రియాన్నాధి గచ్ఛతి॥

తథా యాజ్ఞవల్క్యాః :—

యజ్ఞానాంతపసాంచైవ శుభానాం చైకకర్మణాం।
వేద ఏవద్విజాతీనాం నిశ్రేయసకరః పరః॥
యోఽనధీత్య ద్విజోవేదాన్ అన్యత్రకురుతే శ్రమం।
సజీవన్నేవ శూద్రత్వమాశుగచ్ఛతి సాన్వయః॥

కాశీకాణ్డే :—

హిత్వాశ్రుతేరధ్యయనం యోఽన్యత్రకురుతే శ్రమం।
సదోగ్ధారంధేనుముత్సృజ్యగామక్రోడంచుధుక్షతి॥
వేదమేవ సదాధ్యేయం తపస్తప్యేద్ద్విజోత్తమః।
శ్రుత్యభ్యాసోహి విప్రస్య పరమం తప ఉచ్యతే।

మహాభారతేపి :—

యోబ్రూయాచ్చాపి శిష్యేభ్యః ధర్మ్యంబ్రాహ్మం సరస్వతీం।
పృథివీగోప్రదానాభ్యాం స తుల్యఫలమశ్నుతే।

విష్ణుధర్మోత్తరే :—

వేదదానాదవాప్నోతి సర్వయజ్ఞఫలం నరః।
అపవేదప్రదానేనగన్ధర్వేస్సహ మోదతే॥

బ్రహ్మపురాణే :—

నతత్క్రతుసహస్రేణ గదితుం శక్యతే ఫలం।
యద్వేదదానాదాప్నోతి స్వల్పాదపిమహామతే॥

భవిష్యపురాణే :—

అపుత్రోగ్నిలభతేపుత్రిమధనోలభతేధనం।
సదాధ్యయనయుక్తస్తు పరబ్రహ్మణిలీయతే॥

వేద స్వరూపముచ్యతే :—

యజుర్వేదః పిఙ్గలాక్షః కృశమధ్యో బృహద్గలః।

బృహత్కపోలః కృష్ణాజ్ఞిః తామ్రిః కాశ్యపగోత్రికః॥

వేదాఙ్గాన్యుచ్యన్తే :—

శిక్షోకల్పోవ్యాకరణం నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా।
ఛన్దసాం లక్షణం చేతి షడఙ్గా నివిముర్బుధాః॥
అనుపదం చానుపాదం ఛన్దోభాషాసమన్వితం।
మీమాంసాన్యాయతర్కాశ్చ ఉపాఙ్గాని విదుర్బుధాః॥

ఏతం సాఙ్గోపాఙ్గం వేదం గోత్రస్వరూపాదీని విజానన్నధీయానః పూతో భవతి।

గర్భస్థాన్తరే యథా తద్వదిదం శాస్త్రం యదృచ్ఛయా।
అనూత్పత్తిలేఖు స్థానేషు పాపమేయేషు వర్తతే॥

తథాహి— ‘పరి నక్షత్రాయ దేవాయ’। ‘సకృం మమాద మహికర్మ కర్తవే మహామురుం’। ‘మహిసప్తదశేనాస్యువాతాః’। ‘అపిసీద మిమన్యష్టాచ’ ఇత్యాదౌ నవర్తతే। ‘సిగ్మహోవ్యాఖ్యత్’ అత యూపృదాకా’। ‘ద్వాదశాగ్నిష్టోమస్యస్తోత్రాణి’। ‘ఆత్మనాపరానిష్పత్తిశక్తిశోచిషా’। ‘అస్మిగ్మస్తనుపస్తనుహిపినాకమ్’। ‘అశ్మన్మీపోషమ్’ ఇత్యాదౌ తు నవర్తతే। గచ్ఛేదాచార్యసగ్గసదం ఇతి పదవీప్సా శాస్త్రపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి ॥౬॥

శ్రీలోచనధ్యాన విశుద్ధ కౌముదీ వినిద్రి చేతఃకుముదఃకలానిధిః।
ససోమయాయోఽవితతాన సమ్మతం విపశ్చితాం భాష్యమిదం సుబోధకం॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే చతుర్వింశోఽధ్యాయః॥

ముద్రాపితమిదం ప్రత్నం యజురామ్నాయ లక్షణం। వ్యాఖ్యాన ద్వయ సంయుక్తం ప్రాతిశాఖ్యాఖ్యముత్తమం॥ శ్రీశపేరిణయైవాద్య విద్వత్ప్రీయచికీర్షయా। ఛాత్రాణామానుకూల్యార్థం విపశ్చిద్బృందాభీతం చిరాత్॥ శ్రీరఙ్గనివాసభక్తేన మైసూర్నగరవాసినా। గోమఠం శ్రీనివాసార్యేత్యాఖ్యయా విశ్రుతేనవై॥ కర్మణానేన సుప్రీతః వేదవేద్యః శ్రియఃపతిః। విపశ్చిన్మాంశ్చతాంస్తథైవాన్యాన్ కృపయాతు సర్వదా॥ యదబద్ధమిహ స్యాత్తత్ గచ్ఛత్వన్యలనం యథా। నదోషయేతి విద్వద్భిః క్షమ్యతాం పీతమత్సరైః॥ విపశ్చిర్వ్యామహాభాగస్య శిష్యస్యకుటుంబినః। వెంకటేశానుగ్రహేణ భవంతు సుఖినస్సదా॥ యదక్షర పదభ్రష్టం మాత్రాహీనం తు యద్భవేత్। తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ నారాయణ నమోస్తు తే॥శ్రీఃశ్రీఃశ్రీఃశ

స్వరావధానవిధిః

కనిష్ఠానామికామధ్యా తర్జనీమూత్తమే కరే। నీచ స్వార ధృతోదాత్తా నన్యుష్టాగ్రేణ నిర్దిశేత్॥ స్వాద్యంత మధ్య మధ్యాను తదే ఖాసు చ తాక్రమాత్। పృథక్తదజ్గులి స్థానం భక్తేయస్స్వర అచ్యతె॥ స్వారముచ్చమిహోర్ధంచ హ్యనామికాన్తరాన్త్యయోః। స్వారకమ్పెస్వగావేతా వనామి కోన్త మాద్యయోః॥ నిర్దిశేదుచ్చకమ్పేచ తర్జనీమధ్య మాద్యయోః। పృథక్తచిష్ట దేఖాస్యా దజ్గులీయోత్తరస్యహి॥ విరామె వ్యజ్జనస్యైవ పృథక్స్థానం నవిద్యతె। ఏవం హస్త స్వరన్యాసె కథితశ్చవినిర్ణయః॥ సుహస్తస్వగ వినాసా న్ని మ్మలాధ్యయనం భవేత్। తత్పూతో బాహ్మణోయస్తు బ్రహ్మణా సహమోదతె॥

ఓం తత్సత్

అక్షరావధాన విధిః

ఇస్వ ప్యా థా త్రం తి ల్బ త్యం సు ష్ట్ర ద్రు మ హా ఆ ష్ట్ర తా వా ని ధ్వ ష్ట్ర థ గో తి రి నం మె ఋ ఏ వై వే ద వా ష్ట్రో ది వ ఆ శి త్ర య గ్ని స్తి ద్వి వా వై॥ ఇతి—

ప్రతి పన్నములోనూ నవమాన్యాకమందు నాల్గవ అక్షర పరి కారం ఇషే త్వా అరభ్య గావోవైవరకు ఏడు అట్టముల సంజ్ఞాక్షరములు ఇవి. ఏదో ఒకపనసులో ఇన్ని యో అక్షరము ఇది అని చెప్పి ఆపనసు యావుపని అడిగినయెడల ఈసంజ్ఞాక్షర ముల పనసుల పూర్వాపరములను చూచి చెప్పుటకుసాధ్యం॥

అశుద్ధ సంశోధనమ్.

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధమ్	శుద్ధమ్
౯	౧౯	ముక్ణ్ణ	ముక్ష్ణ
౧౫	౧౧	సవిణ్ణపరే	సవిణ్ణపరే
౧౭	౧౭	వ్యజ్జవాని	వ్యజ్జనాని
౧౯	౮	సంజ్ఞాయోః	సంజ్ఞాయాఃఁ
౩౫	౧౮	పూవోక్కా	పూవోక్కా
౪౩	౧౯	స్వరితాగ్రాహి	స్వరిత్గ్రాహి
౫౧	౯	హన్యాముచ్యమానం	హన్యాముప్యమానం
౫౭	౧౨	ఇతఉతరం	ఇతఉతరం
౫౮	౨౧	అస్మన్మతె	అస్మన్మతె
౬౧	౩	ప్రపూర్దిర్ఘ్య	ప్రపూనిర్దిర్ఘ్య
౬౮	౫	వోషాదీఘ్ణ	వోషాదీఘ్ణ
౭౯	౧౦	నాసికాభ్యావా	నాసికాభ్యంవా
౮౯	౧౨	నచస్వా	నచస్వా, నచస్వానస్వస్తయె
౯౧	౨౧	ఏనూని	ఏసూని
౯౬	౧౫–౧౬	ఖణ్డాస. ప్రగ్ర	ఖణ్డాన ప్రగ్రహి
,,	,,	నతతీ, ద్వేవా	నతతీ, ద్వేవాఁ
౯౮	౧౬–౨౦	పదాస. పర్వత్రి	పదాన. సర్వత్ర
౧౦౦	౮–౯	అన్యవిరో, అపహోత్రా	అన్యపరో, అపహూత్రా
౧౦౨	౮	తధ్ ఏవోత రె	తథో ఏవోత రె
౧౦౩	౪–౯	భాగధి, సమ్మృజ్యై	భాగధె, సమ్మృధ్యై
౧౦౪	౧౩–౧౬	మధెం, సుమాయ	మధ్యె, సుమ్నాయ
౧౦౫	౫	మబెభ్యాఃఁ	మఖెభ్యాఃఁ
౧౦౮	౨౦	నకిం	కిన
౧౧౦	౧౬–౨౦	రనేనేతికిం, సజారబ్ధః	రనేనేతికిం, సజారబ్ధఃఁ
౧౧౧	౬–౨౩	చశబ్దన్యా, వాతృక్ష్మె	చశబ్దాన్యా, వాతృక్ష్మి
౧౧౩	౩	వ్యాఖాన	వ్యాఖ్యాన
౧౧౮	౨౫	లెప్పస్తె	శిలెప్పస్తె

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధమ్	శుద్ధమ్
౧౨౧	౧౫	పరిశిషం	పరిశిష్టం
౧౩౧	౨౬	పునరత్యాన్యతం	పునరుత్యాన్యతం
౧౩౫	౬	త్రీన్మోకాఁ	త్రీన్మల్లోకాన్
౧౩౮	౨౪	త్రీన్మోకాఁ	త్రీన్మల్లోకాన్
౧౩౯	౩,౪–౧౧	త్రీన్మోకాఁ, ప్రత్యక్షడహఃసు	త్రీన్మల్లోకాఁ, ప్రత్యక్ష్ణ డహఃసు
,,	౧౬	షట్సమ్పద్యన్తే	షట్సమ్పద్యన్తే
౧౪౧	౧౬	అవాఙ్గేనం, సరడ్ఢవే. ఇదరీవిహతఃసు	అవాఙ్గేనం, సరడ్ఢవే, ఇన్ద్రరీవిహతఃసు
,,	౨౨	అవాఙ్గేనమ్	అవాఙ్గేనం
౧౪౪	౨౧	అద్యగిభిక్షఃసు	అద్యగీభిక్షఃసు
౧౪౫	౨౪	పపత్	విపత్
౧౫౧	౪	నీ రాన్	నీరాన్
౧౫౬	౬	బహిఃపరిధిస్థ–నాత్	బహిఃపరిధిస్థ–నాన్ద్రాత్
,,	౧౫	పుష్యపలణం	పుష్యపలక్షణం
౧౪౭	౧౯	ప్రకృతా॥	ప్రకృతా
౧౪౫	౨–౫	ప్రత్యజ్ఞోబ్ధనో, సద్భజబ్ధనమానైఃసు	ప్రత్యక్ష్ణోన్ధనో, సద్భక్ష్ణన్ధమానైఃసు
౧౯౧	౨౪	రశ్మీనను	రశ్మీనను
౧౯౨	౧	పరతియా	పరతియా
౨౧౩	౨–౧౩	పతా, అనసు	పరా, అన్ద్రాను
౨౧౪	౧౯–౨౦	౧౯–౨౦ పజ్ఞోర్మధ్యే	–దంచ: యదీహాయవ లోప స్థాన్యవధత్వమైషిష్య దాచా యఞ్ఞ స్థా తద్విధ్యనన్తర మేవ—
౨౩౭	౧౧	దేవిపణిభిఃసు	దేవిపాణిభిఃసు
౨౩౪	౪	మనుస్యారా	మనుస్యారా
౨౯౦	౧౫	అతిన్యాప్తి	అతివ్యాప్తి
౩౧౬	౫	పాజ్ఞాక్ష–ఃసు	పాక్ష్ణాక్ష–ఃసు
౩౧౯	౪	విషయత్యం	విషయత్వం
౩౨౦	౨౦	సూతకారస్య	సూత్రకారస్య

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధమ్	శుద్ధమ్
౩౩౦	౬	ప్రథమాదీ౬	ప్రథమాదీ౬
౩౩౪	౧౭	పాతాగ్ది	మాతాగ్ది
౩౪౨	౧౦	ప్రకృషశుతిగ్ఃి	ప్రకృష్టశుగ్ఃి
౩౫౫	౨౧	బృందాచి౬తం	బృందాఢ౬తం

